

BIBLIOTECA CENTRALĂ
UNIVERSITARA
BUCUREȘTI

Cota 65947

Inventar 231802

dm. A. 47. 82
R. 82/1937

J. J. ROUSSEAU

EMIL
SAU
DESPRE EDUCAȚIUNE

TRADUCERE DE
GHEORGHE ADAMESCU
PROFESOR
MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE

EDIȚIA a 5-a

VOLUMUL II

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR

1937

Inv. 147895

J. J. ROUSSEAU

EMIL

SAU

DESPRE EDUCAȚIUNE

TRADUCERE DE

GHEORGHE ADAMESCU

PROFESOR

MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE

231802

EDIȚIA a 5-a

VOLUMUL II

3174

BUCUREȘTI

EDITURA CASEI ȘCOALELOR

1937

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITĂȚII

COTA

65947

RC 153/03

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITĂȚII

Cota

65947

Inventar

231802

B.C.U. Bucuresti

C231802

CARTEA IV-a

CUPRINSUL

Vârsta adolescenței (1—3). Caracterele particulare acestei vârste (4—6). Nașterea pasiunilor (7—8). Pasiunii firești și nefirești (9). Izvorul pasiunilor este iubirea de sine (10—13). Iubirea de sine și amorul propriu (14). Inițierea în cunoștința raporturilor între copil și societate (15—16). Considerațiuni generale despre amorul sexual (17—18). Influența societății asupra sufletului copilului și al tânărului (19). Instinctul sexual în raport cu natura și cu societatea (20—22). Interesul de a întârzia deșteptarea acestui instinct (23—30). Curiozitatea copiilor în privința aceasta; păreri asupra purtării față de această curiozitate (31—35). Efectele unei educații bine înțelese asupra formării sentimentelor (36—42). Prietenia, mila; invidia; cum se formează iubirea pentru neamul omenesc și pornirea spre binefacere; cele trei maxime ale milei (43—63). Metoda educatorului în această privință (64—65). Diferite grade de sensibilitate (66—69). Deosebirea între elevii crescuți în modul obișnuit și cel crescut de Rousseau, la intrarea în societate (70—79). Șimțurile și fizionomia (80—81). Principii și exemple pentru educația specială în vârsta critică (82—87). Desvoltarea sentimentului de afecțiune în elev (88—89). Recunoștința și ingratitudea (90—92). Temeiul ordinii morale (93—94). Chestiunea inegalității între oameni (95—97). Educația tânărului pentru a cunoaște pe oameni (98—102). Studiul istoriei; cum trebuie folosit pentru educație (103—125). Educația morală; atitudinea guvernorului față de elev (126—138). Utilitatea fabulelor în această epocă (139—140). Pregătirea pentru viață (141—154). Posibilitatea acestei educații și rezultatele ei în deosebire de educația obișnuită (155—162). Trecerea la noțiuni abstracte. For-

marea acestor noțiuni (163—168). Ideea *divinității* și posibilitatea învățământului religiei pentru copii (169—180). Introducerea la Profesiunea de credință a preotului din Savoia (181—200). Profesiunea de credință a preotului din Savoia (201—356). Vârsta rațiunii și mijloacele potrivite pentru educația în acest timp (357—366). Potolirea impulsunii sexuale (368—383). Observarea societății (384—409). Sofia, idealul viitoareii tovarășe a vieții (410—417). Rezistența în contra relelor moravuri ale societății (418—451). Formarea gustului ca bază a judecății estetice și morale (452—469). Bogăția nu este mijlocul cel mai prețios pentru fericirea omului, ci viața simplă și modestă (470—502).

1. Ce repede trecem pe pământ! Cel dintâi sfert al vieții se scurge până nu știm să ne folosim de ea; cel din urmă se scurge și el după ce am încetat să ne bucurăm de viață. Întâi nu știm să trăim; în urmă nu mai putem; iar în intervalul care desparte aceste două căpătâie nefolositoare, trei sferturi din timp ni-l prind somnul, munca, suferința, sila, necazurile de tot felul. Vieța e scurtă nu atâta pentru că *șine pușin*, ci pentru că în acest timp mai că nu ne putem bucura de ea. Oricât ar fi de depărtat minutul morții de al nașterii, vieța e totdeauna prea scurtă când e rău împlinită.

2. Ne naștem, ca să zic astfel, de două ori: odată pentru a fi, altădată pentru a trăi; întâi ne naștem pentru specie, a doua oară pentru sex¹⁾. Cei cari socotesc că femeia e un om nedesăvârșit, se înșeală, fără îndoială, dar aparența le dă drept să judece așa. Până la vârsta nubilă, nu poți deosebi copiii după sex: au același chip, același obraz, aceeași piele, aceeași voce, seamănă în tot; fetele sunt *copii*, băieții sunt *copii*; cu același cuvânt numești ființe cari se aseamănă așa de mult între ele. Bărbații cărora li s'a oprit de timpuriu dezvoltarea de mai târziu a sexului, rămân așa toată vieța lor, sunt niște copii mari, iar femeile păstrând înfățișarea de copii, par din multe puncte de vedere că nu se mai schimbă și sunt tot copii.

1) *Sallwürk* zice: „anume ca bărbat sau femeie”.

3. Omul în genere însă nu este făcut să rămâie totdeauna copil. Când vine momentul hotărît de natură, copilăria se sfârșește; iar momentul acesta critic, deși foarte scurt, are urmări foarte însemnate.

4. Precum urletul valurilor mării prevestește, cu mult înainte, furtuna, tot așa murmurul pasiunilor ce încep a se ivi vestește această revoluție furtunoasă; o fierbere ascunsă dă de știre că primejdia e aproape. Firea copilului se schimbă, se face foarte supărăcios, spiritul îi este neconținut agitat și el nu mai cunoaște aproape nicio disciplină. Nu mai aude glasul care altădată-l ținea liniștit; e înfierbântat ca un leu, nu mai cunoaște pe guvernor, nu mai vrea să fie condus.

5. Alături cu aceste schimbări morale, cari se produc în caracterul lui, sunt și schimbări văzute în figură²⁾. Chipul ia par'că o înfățișare hotărîtă; puful rar și moale care i se ivise pe obraji, se mai înnegrește și se întărește. Glasul i se schimbă, mai bine zis îl pierde, căci nu e nici om nici copil și nu poate lua tonul niciunuia din doi. Ochii lui, aceste oglinzi ale sufletului, cari până acum nu exprimau nimic, încep să aibă o expresiune a lor deosebită. Sunt însuflețiți de un foc tânăr, au priviri mai vii cari, deși arată încă o sfântă nevinovăție, nu mai păstrează prostia copilărească; el simte că poate spune mult cu ochii; începe a ști să-i lase în jos și să se facă roșu; se face simțitor înainte de a ști ce simte și are un neastâmpăr fără motiv. Toate acestea pot să vie încetșor și să-ți dea vreme să le observi; se poate însă întâmpla și altfel. Vioiciunea sa poate fi prea neastâmpărată, pornirea sa poate să devie furie, poate ca dintr'un moment într'altul să se supere și să se înduioșeze, poate să plângă fără motiv, poate ca unele lucruri cari încep a-i fi primejdioase să-i aprinză privirea și să facă a-i bate inima mai tare, poate ca, simțind pe mâna sa mâna unei femei, să aibă o tremurătură, poate să se turbure sau să se întimideze când este lângă ea; dacă se întâmplă așa, bagă

2) Sallwürk zice că acest § se poate alătura cu § 311 Cartea II.

de seamă Ulise, înțeleptule Ulise, burduful pe care-l astupai cu atâta băgare de seamă s'a deschis, vânturile s'au și pornit; nu părăsi cârma niciun minut sau totul este pierdut³⁾.

† 6. Aci începe a doua naștere, despre care am vorbit, aici se începe cu adevărat vieța omului și nimic omenesc nu-i mai este străin⁴⁾. Până aici grijile noastre au fost jocuri copilărești; de acum încep să aibă o însemnătate adevărată⁵⁾. Această epocă, cu care de obicei se sfârșește educațiunea obișnuită, este epoca în care trebuie să înceapă educația noastră. Ca să expunem bine acest plan nou este însă nevoie să pornim mai de departe⁶⁾.

7. Pasiunile noastre sunt principalele unelte ale conservării noastre; este deci ridicol și zadarnic să încerci a le distruge; ar fi să controlezi natura și să schimbi făptura lui Dumnezeu. Dacă Dumnezeu ar porunci omului să-și nimicească pasiunile pe cari i le dă, ar vrea și n'ar vrea, s'ar pune în contradicție cu sine însuși. Dumnezeu însă n'a dat niciodată o asemenea poruncă nesocotită; așa ceva nu se găsește scris în sufletul o-

3) Aluzie la legenda din Odisea lui Omer, X. 47. Povestește aci Ulise întâmplările sale după războiul troian. Intorcându-se spre casă, au ajuns la insula lui *Eol*, rege fericit al unui ținut fericit. A stat acolo o lună cu tovarășii săi. Spunându-i unde merge și greutățile de cari se teme, *Eol* îi dăruie un burduf mare, în care închise toate vânturile rele — căci era regele vânturilor. Legă acest burduf de fundul corăbiei. Lăsa slobod numai vântul care trebuia să le mână vasele spre țara lor. Nouă zile și nouă nopți călătoriră ei astfel minunat. Tovarășii lui Ulise nu știau ce e în burduf; credeau că sunt daruri, aur, argint, ș. a.; ei pândiră când Ulise dormea, deslegară burduful și... toate vânturile izbucniră, corăbiile lor fură luate de valuri și fură aproape de a se pierde.

4) Maxima poetului latin Terențiu din una din cele mai vestite piese ale sale (*Eavtonimoroumenos*): „sunt om și nimic din ce este omenesc nu mi-e străin”.

5) *Sallwürk* trimite la § 85 din această carte.

6) Continuarea ideilor din acest paragraf, observă *Sallwürk* se găsește d'abia în § 154.

mului și ceea ce vrea Dumnezeu să facă omul nu i-l spune prin alt om, i-l spune Insuși, îl scrie în fundul sufletului lui.

8. Acel care ar vrea să împiedice de a se naște pasiunile omului ar fi aproape tot așa de nebun ca acela care ar vrea să le distrugă. Cei cari ar socoti că așa scop am urmărit în scrierea mea, aceia m'au înțeles de sigur foarte rău⁷⁾.

9. Dar dacă este firesc ca omul să aibă pasiuni, se poate oare zice că toate pasiunile pe cari le simțim noi și pe cari le vedem la alții sunt firești? E adevărat că izvorul lor este firesc, dar s'au revărsat într'insul o mie de râuri străine și s'a făcut un fluviu mare care se umflă neconținut și cu multă greutate mai găsești în el câteva picături din apa țâșnită din stâncă. Pasiunle noastre firești sunt foarte mărginite: pe ele ne întemeiem libertatea, prin ele ne conservăm. Toate pasiunile cari ne rodesc și cari ne distrug vin din altă parte: natura nu ni le dă, ci noi ni le însușim în paguba ei.

10. Izvorul pasiunilor noastre, originea și începutul tutulor celorlalte, singura pasiune care se naște cu omul și nu-l părăsește până la mormânt este *iubirea de sine*; este o pasiune primitivă, înăscută, mai veche decât oricare alta și toate celelalte sunt, într'o privință, numai modificări ale ei⁸⁾. În acest înțeles, dacă voiți, toate pasiunile sunt firești. Cea mai mare parte însă din modificările de cari vorbim sunt produse din pricini străine și fără acestea nici nu s'ar naște. Asemenea modifi-

7) *Sallwürk* alătură acest § cu § 370 relativ la reprimarea impulsunii sexuale.

8) La § 10 *Sallwürk* observă că § 9 și 10 se aseamănă în diferite puncte cu poema didactică a Englezului Pope (1688—1744): „Despre om”. Ca și Rousseau, poetul englez numește pasiunile manifestări ale egoismului; și el le concepe ca niște puteri cari întrețin viața. Poema lui Pope a fost tradusă românește de Costache Conachi sub titlu: „Cercare de voroavă asupra omului”; însă după o traducere franceză. Se găsește publicată în colecția poeziilor lui Conachi: Alctuiiri și talmăcirii (Ed. Șaraga Iași).

cări nu numai că nu ne sunt folositoare, dar ne sunt stricătoare, ele schimbă chiar punctul de plecare al lor; ele fac pe om să iasă afară din natură și să fie în contradicție cu sine însuși.

11. Iubirea de sine este totdeauna bună și totdeauna îndreptățită. Fiecare om este însărcinat în deosebi cu propria sa conservare; cea dintâia și cea mai însemnată grijă este și trebuie să-i fie să vegheze într'acest scop și cum ar veghia astfel, dacă n'ar simți un interes de căpetenie?

12. Ca să ne conservăm, trebuie deci să ne iubim⁹⁾; trebuie să ne iubim mai presus de toate lucrurile; din această pricină iubim ceea ce ne conservă. Orice copil se simte legat de doică; așa trebuia să se simtă Romulus față de lupoaică; fiindcă ea îl alăptase. La început această legătură este curat mecanică. Ceea ce ajută la buna stare a unui individ îl atrage; ceea ce strică îl respinge; este un instinct orb în aceasta. Instinctul însă se transformă în sentiment, legătura în dragoste, neplăcerea în ură, când se vede intențiunea de a ne face rău sau de a ne folosi. Nu se pasionează nimeni pentru niște ființe nesimțitoare cari urmează numai impulsivitatea ce li se dă, ci numai ființele dela a căror voință așteptăm bine sau rău; numai acelea pe cari le vedem lucrând liber pentru noi sau contra noastră, numai ele ne inspiră sentimente asemănătoare cu acelea pe cari ni le arată. Căutăm ceea ce ne folosește, dar iubim ceea ce *vrea* să ne folosească; ne ferim de ceea ce ne face rău, dar urim ceea ce *vrea* să ne facă rău.

13. Primul sentiment al copilului este să se iubească pe sine și al doilea, care urmează din cel dintâi, este să iubească pe aceia cari sunt lângă dânsul, fiindcă din pricina slăbiciunii sale el nu poate să cunoască pe cineva decât după ajutorul și îngrijirile ce primește. La început dragostea pentru doică și pentru dădacă este numai obișnuință. Le dorește, fiindcă are trebuință de

9) Sallwürk trimite la § 62 Cartea II.

ele și fiindcă se simte bine când sunt lângă dânsul. El arată mai mult că le cunoaște decât că are bunăvoință față de ele. Trebuie să treacă multă vreme până să înțeleagă că ele nu numai că-i *sunt* folositoare, dar că *voiesc* aceasta; atunci începe să le iubească.

14) Așa dar copilul este în mod firesc pornit să fie binevoitor, pentru că vede că totul în juru-i e gata să-l ajute și, observând aceasta, el se deprinde să aibă un sentiment de bunăvoință față de semenii săi; dar pe măsură ce își înmulțește relațiile, trebuințele, dependențele active sau pasive, pe aceeași măsură se deșteaptă într'însul sentimentul raporturilor între el și ceilalți și din aceasta iese conștiința datoriei și a preferințelor. Atunci copilul se face poruncitor, pismaș, înșelător, răsbunător. Dacă îl silești să asculte, el nu înțelege folosul supunerii ce i se cere, o socotește că vine din caprițiu sau din gândul de a-l necăji și se răsvrătește. Dacă, din potrivă, dorințele îi sunt ascultate, atunci vede răvrătire și rea voință îndată ce i se împotrivește și astfel bate scaunul sau masa, pentru că nu l-au ascultat. *Iubirea de sine*, mărginită la persoana fiecăruia, se mulțumește dacă se îndestulează toate trebuințele adevărate; dar *amorul propriu*, întemeindu-se pe comparație între noi și alții, nu e nici odată mulțumit și nici nu se poate să fie, căci acest sentiment ne îndeamnă să punem persoana noastră înaintea altora și cere ca și ceilalți să *ne privească tot așa*, ceea ce este cu neputință. În felul acesta, pasiunile blânde și iubitoare se nasc din iubirea de sine, iar cele vrășmășești și necăjicioase se nasc din amorul propriu¹⁰). De aceea, omul va fi pe deplin bun, dacă va avea trebuințe

10) Cum se vede, Rousseau face o mare deosebire între aceste două expresii *iubirea de sine* (amour de soi) și *amorul propriu* (amour-propre), care în unele dicționare sunt socotite ca echivalente. Deosebirea, bine înțeles, între ele iese din text. În privința traducerii, am întrebuințat în primul caz, o formațiune cu vorbe românești vechi, pe când în al doilea m'am servit de un neologism, care nu se poate înlocui, căci „siniubire” propus de Aaron, Hill și

puține și nu se va compara mult ca alții; din potrivă, va fi cu totul rău, dacă va avea multe trebuințe și va asculta de opinia lumii. De aci se vede lesne cum se pot îndrepta spre bine sau spre rău toate pasiunile copiilor și ale oamenilor. E adevărat însă că ei nu pot trăi totdeauna singuri și deaceia cu greu pot să fie totdeauna buni; iar greutatea se va mări cu cât li se vor înmulți legăturile cu semenii lor. Deaceia primejdiile vieții sociale ne silesc să căutăm cele mai potrivite mijloace pentru a preveni în sufletul omului stricăciunea care se naște odată cu noile sale trebuințe.

15. Studiul cel mai necesar pentru om este cunoașterea raporturilor între sine și ceea ce-l înconjoară. Cât timp își cunoaște numai ființa sa *fizică*, trebuie să-și studieze raporturile sale cu lucrurile: aceasta este chemarea copilăriei; când începe a-și da seama de ființa sa

Poenaru (în dicționarul lor din 1840) nu a dobândit drept de cetate

Sallwürk face următoarele observațiuni asupra acestui paragraf.

Rousseau dă o definiție a ambelor expresii, care în fond se reduce la constatarea că iubirea de sine (*l'amour de soi même*) este proprie stării naturale și punctul de plecare al virtuții omenesti, pe când amorul propriu (*l'amour propre*) se ivește de abia în faza socială și pricinuește toate relele. Punctul în care se face tranșiția dela una la alta este indicat în § 94.

Mai departe adnotatorul german alătură aceste afirmații ale lui Rousseau cu pasagi din *Blaise Pascal* (filosof francez 1623—1662) și din *Helvetius* (filozof francez 1715—1771).

Pascal caracterizează ambele însușiri în felul următor: Prin păcat omul a pierdut prima sa iubire (aceea către Dumnezeu) și iubirea de sine a rămas singura în sufletul acesta mare capabil de o iubire infinită, iar această iubire de sine s'a extins și s'a revărsat în golul pe care l-a lăsat iubirea către Dumnezeu; astfel s'a iubit el numai pe sine singur și toate lucrurile numai pentru dânsul, adică fără margini: aceasta-i originea egoismului. Helvetius se ridică fățiș contra lui Rousseau căutând să demonstreze că evoluția naturală a omului îl duce spre cruzime. Limba franceză uzuală vede în *amorul propriu* (*l'amour propre*) o degenerare bolnăvicioasă a *iubirii de sine* firești (*l'amour de soi*) și numără printre caracterele sale și vanitatea și înfumurarea. Vezi și § 19.

morală, trebuie să-și studieze raporturile sale cu oamenii; aceasta este chemarea întregii sale vieți și trebuie să înceapă în momentul la care am ajuns acum.

16. Îndată ce omul are trebuință de o tovarășă, nu mai este o ființă izolată. Acum se nasc toate relațiile cu specia sa; toate afecțiunile sufletului său. Prima sa pasiune face îndată să se ivească celelalte.

17. Pornirea instinctului e nedeterminată. Natura cere numai atât: ca un sex să fie atras de celălalt. Alegerea; preferința, dragostea sunt produse ale cunoștințelor, ale prejudecăților, ale obișnuinței. Trebuie timp și pricepere ca să fim capabili de dragoste: iubești după ce ai judecat; alegi după ce ai comparat. Judecățile acestea se fac fără să băgăm de seamă, dar ele sunt reale. Orice s'ar spune, oamenii vor cinsti totdeauna dragostea adevărată: cu toate că pornirile ei ne rătăcesc, cu toate că nu înlătură unele însușiri rele ale sufletului, ba chiar le produce, totuși presupune și niște însușiri frumoase, fără de cari omul nu ar putea-o simți. Alegerea pe care o face dragostea și pe care o socotim deobicei protivnică rațiunii, este în realitate produsă de rațiune. Se zice că amorul este orb, fiindcă are ochi mai buni decât noi și fiindcă vede raporturi pe cari noi nu le putem zări. Cel care n'ar avea nicio idee despre merit și despre frumusețe ar socoti pe toate femeile bune și cea care i-ar ieși întâi în cale i-ar fi cea mai plăcută. Amorul nu pornește dela natură, ci pune regulă și frâu pornirilor ei: mulțumită lui, un sex nu e atras de alt sex afară de obiectul iubit.

18. ¹¹⁾ Dragostea trebuie să fie împărtășită: arătându-ți preferința, vrei să fii și tu preferit. Ca să fii iubit, cată

11) *Sallwürk* alătură acest § cu discursul lui Rousseau asupra înegalității. Partea II, 17. „Îndată ce oamenii începură a se prețui între ei și li se formă în minte ideea de *considerație*, fiecare pretinse să aibă drept la această considerație. De aci ieșiră primele datorii de purtare cuvincioasă, chiar printre sălbatici; de aci nedreptatea deveni insultă, căci socotea cel nedreptățit că persoana sa este disprețuită”.

să te faci vrednic de iubire; ca să fii preferit, trebuie să te faci mai vrednic de iubire decât altul, mai vrednic decât oricare altul, cel puțin față de obiectul iubit. Din această pricină, începi să te uiți la semenii tăi, începi să te compari cu ei; astfel se naște întrecerea, rivalitatea, gelozia. Când sufletul e prea încărcat de o simțire, dorește să se destăinuie: din trebuința de a iubi o femeie, se naște îndată trebuința de a avea un amic. Când simți ce dulce este a fi iubit, ai vrea să fii iubit de toată lumea și dacă fiecare vrea să fie preferit, vor fi desigur mulți nemulțumiți. Din dragoste și din prietenie se nasc neînțelegerile, dușmănia, ura. Din mijlocul atâtor pasiuni deosebite, opiniunea publică își înalță un tron nesdruncinat și oamenii, ca niște proști, supuși stăpânirii ei, își întemeiază viața lor proprie numai pe judecățile altora.

19. Generalizați aceste idei și veți vedea cum amorul nostru propriu ia forma pe care o credem noi firească; cum iubire de sine, ne mai fiind un sentiment absolut, devine orgoliu în sufletele mari, vanitate în cele mici și, în toate, se nutrește neconținut în paguba vecinului. Soiul acesta de pasiuni nu are nicio sămânță în sufletul copiilor și deci nu se nasc dela sine; numai noi le introducem și dacă ele se întăresc, pricina sunt greșelile noastre. Sufletul tinerilor nu se află în aceeași situație. Orice am face, pasiunile de cari vorbim se vor produce fără voia noastră. Se cere deci să schimbăm metoda.

20. Să începem cu câteva reflexiuni asupra stării critice de care ne ocupăm aici. Natura nu face într'un mod cu totul hotărît trecerea dela copilărie la pubertate: această trecere variază după temperamentul indivizilor și după climatele în cari trăiesc popoarele. Toți știm ce deosebire este în această privință între țările calde și țările reci¹²⁾, toți vedem că temperamentele aprinse se formează înaintea celorlalte; dar poate să se înșele cineva asupra

12) În Suedia vârsta legală a căsătoriei este 21 ani pentru bărbați și 17 ani pentru femei, pe când în India este 15 ani pentru bărbați și 11 ani pentru femei.

cauzelor și să atribue unei porniri fizice ceea ce are o pricină morală: e un abuz foarte obișnuit al filozofiei veacului nostru. Invățăturile naturii sunt târzii și încete; ale oamenilor se dau mai totdeauna înainte de vreme. În primul caz simțurile deșteaptă imaginația; în al doilea caz imaginația deșteaptă simțurile, le dă o activitate prea timpurie, care enervează și slăbește mai întâi indivizii și cu vremea chiar specia. O observație mai obștească și mai sigură chiar decât efectul climei este că pubertatea și pornirea sexuală sunt mai timpurii la popoarele instruite și civilizate decât la cele ignorante și barbare¹³⁾. Copii au o iscusință particulară ca să descopere obiceiurile, sub învelișul maimuțăriilor buneii cuviințe. Curiozitatea lor e ațâțată de vorbirea îngrijită ce li se cere, de lecțiile de bună purtare ce li se dau, de vălul misterios ce li se pune în fața ochilor. Așa cum se face de obicei, ii învățăm tocmai ceea ce ne prefacem că le ascundem și aceasta este învățătura de care se folosesc mai bine decât de toate celelalte.

21. Observați faptele și veți înțelege până la ce punct metoda aceasta prostească iuște opera naturii și sdrun-

13) Aci *autorul* (ed. Amsterdam) reproduce în notă următorul pasagiu din *Buffon (Istoria naturală IV 238)* „În orașe și „la oamenii cuprinși, copiii, deprinși cu mâncări îndestulătoare și „foarte hrănitoare, ajung mai repede în starea aceasta (adică la *pubertate*); la țară și la oamenii săraci copiii sunt mai târzii, fiindcă „sunt hrăniți rău și cu economie; le trebuie doi sau trei ani mai mult”. Apoi *Rousseau* adaogă: „Admit *observația*, dar nu *explicația*, pentru că în ținuturile în cari săteanul se hrănește bine și mult, cum este cantonul Valais (Elveția) și în unele cantoane muntoase din Italia, ca Friul, vârsta pubertății la amândouă sexele este mai târzie decât în orașe, unde, pentru mulțumirea vanității, oamenii mănâncă adesea puțin și cheltuiesc mai mult cu îmbrăcămintea, cum zice și proverbul că *pântecele n'are fereastră*. Când mergi în părțile acestea muntoase, te miri văzând băieți mari, voinici ca bărbații, cu glasul subțire și, fără păr în bărbie, — văzând fete mari, bine formate, cari n'au niciun semn deosebit al sexului lor. Socotesc că deosebirea vine numai din pricina simplității moravurilor care le ține mai multă vreme imaginația liniștită și pașnică și astfel sângele lor începe să fiarbă mai târziu și temperamentul lor nu e așa de timpuriu”.

cinează temperamentul. Aceasta este una din pricinile de căpetenie cari aduc degenerarea neamurilor din orașe. Tinerii, sleiți de timpuriu, rămân scurți, slabi, rău făcuți, îmbătrânesc în loc să crească, întocmai precum vița căreia îi ceri să dea roade primăvara tânjește și moare înainte de toamnă.

22. Dacă ai trăit printre oameni neciopliți și simpli, vei înțelege cum nevinovăția copiilor este mult prelungită printr'o fericită ignoranță. E o priveliște de răs, dar mișcătoare în același timp, să vezi tineri de amândouă sexele, în floarea vârstei și a frumuseții, cum urmează cu jocurile naive ale copilăriei și arată chiar prin familiaritatea acestor jocuri curățenia sufletului lor. Când în sfârșit această tinerime ajunge la vârsta căsătoriei, amândoi soții își dau unul altuia primele simțiri de dragoste și astfel țin mai mult unul la altul; iar cărduri de copii sănătoși și voinici sunt chezașia acestei uniri neprihănite și rodul curăției din tinerețe.

23. Dacă este adevărat că vârsta în care omul are conștiință de sexul său se schimbă prin educație și prin înrăurirea naturii, atunci desigur că poți să o grăbești ori s'o întârzi după cum vei crește copiii. Asemenea, dacă e adevărat că corpul câștigă, nu pierde din tărie pe măsură ce mergi mai încet ori mai iute în această privință, desigur că, cu cât te vei sili să întârziezi mai mult momentul critic, cu atât tânărul va dobândi mai multă tărie și puteri. Vorbesc aci numai de urmările curat fizice; mai târziu veți vedea că nu ne mărginim numai la aceasta.

24. De aci scot eu încheierea cu privire la întrebarea așa de mult dezbătută dacă e mai bine să luminezi pe copii de timpuriu asupra acestei chestiuni sau să le dai răspunsuri neadevărate¹⁴). Cred că nu trebuie să faci

14) *Sallwürk* arată în notă că moralistul german Basedow (1723—1790) a tratat pe larg punctul acesta în a sa „Opera elementară” (Dessau 1774 I p. 193 u.) și e de părere că: „O minte tânără, care nu caută să se lămurească la timp în anumiți ani asupra

231802.

nici una nici alta. Întâiu, curiozitatea lor nu se deșteaptă în această privință, dacă nu e provocată. Faceți deci așa ca să nu le-o provocați. Apoi, dacă nu ești numai-decât *silit* să răspunzi la o întrebare, nu ai zor să înșeli pe acela care te întreabă; mai bine să-i poruncești să tacă decât să-i spui o minciună. Dacă l-ai obișnuit prin lucruri fără importanță să asculte de asemenea porunci, nu se va mira nici acum. In fine, dacă te-ai hotărît să răspunzi, răspunde simplu, fără să te arăți încurcat, fără să dai vre-o importanță deosebită, fără să zâmbești. E mai puțin primejdios să îndestulezi curiozitatea copilului decât s'o ațâți.

25. Răspunsurile voastre să fie totdeauna serioase, scurte, hotărîte și să nu stați la îndoială. N'am nevoie să mai spun că trebuie să fie adevărate. Dacă e primejdios pentru copii să spună minciuni oamenilor în vârstă, e și mai primejdios pentru vârstnici să spună minciuni copiilor. E destul ca elevul să se încredințeze o singură dată că profesorul l-a mințit, pentru ca să se prăpădească tot rodul educațiunii

26. Poate că s'ar potrivi mai bine pentru copii o neștiință absolută asupra unor anumite chestiuni; dar, dacă e peste putință să le ascunzi toată vremea, e mai bine să afle de timpuriu. Trebuie sau să nu le deștepți curiozitatea în niciun chip sau să le-o mulțumești înainte de vârsta în care descoperirea ar provoca primejdii. Purtarea ta față de elev în această privință trebuie să fie socoteală mai ales de împrejurările particulare în cari se află el, de lumea care-l înconjoară, de prilejurile ce crezi că ar putea să aibă, etc. Important e să nu lași nimic la voia întâmplării și, dacă nu ești sigur că-i

unui lucru, care trebuie să devină atât de însemnat pentru setea de a ști, sădită în om de Dumnezeu, trebuie să fi devenit inactivă, servilă și credulă în modul cel mai nechibzuit, prin educația și instrucția cea mai neroadă? ș. a. Basedow a căutat să pună în practică multe din ideile lui Rousseau.

vei putea ascunde deosebirea între sexe până la 16 ani, spune-i-o înainte de 10.

27. Nu-mi place să vorbiți copiilor într'o limbă prea căutată, nici să ocoliți unele cuvinte ferindu-vă de a spune lucrurile pe nume. Bunele moravuri sunt, în această privință, simple, și numai imaginația murdărită de vițiu silește urechia să fie delicată și ne obligă să ne rafinăm neconținut expresiunile. Vorbele grosolane nu au niciun fel de urmare; trebuie să gonești numai ideile lascive¹⁵).

28. Deși rușinea este firească la om, copiii nu sunt din fire rușinoși. Rușinea vine numai odată cu conștiința răului. Cum vrei ca copiii, cari nu-l cunosc și nu trebuie să-l cunoască, să aibă sentimentul care urmează din această cunoștință? Dându-le lecțiuni de rușine și de onestitate, îi înveți că sunt lucruri rușinoase și neonest și le deștepți în ascuns dorința de a le cunoaște. Mai curând sau mai târziu ajung să și-o mulțumească și prima scânteie ce le atinge imaginația grăbește aprinderea simțurilor. Cine roșește este vinovat; adevărata inocență nu se rușinează de nimic.

29. Copiii n'au aceleași dorințe ca oamenii formați, dar fiind supuși ca și ei la murdării, care supără simțurile, pot primi aceleași lecții de bună creștere. Urmați natura. Ea a așezat în același loc organele plăcerilor ascunse și ale nevoilor desgustătoare; prin aceasta ne silește să le dăm aceeași îngrijire la diferite vârste, odată printr'o pricină, altădată prin alta; omul prin modestie, copilul prin curățenie.

30. Cunosc numai un singur mijloc pentru a se păstra nevinovăția copiilor; toți cei ce înconjoară să respecte și să iubească nevinovăția. Altfel, silința pe care ți-o dai de a te observa față de ei, se desminte mai curând sau mai târziu. Un zâmbet, o clipire din ochi, un gest scăpat fără voie, spun tocmai ceea ce vrei să nu le spui; e destul să te vază să le ascunzi ceva pentru ca prin

15) Cari îndeamnă la desfrânare. Am fost siliț a păstra neologismul.

nici una nici alta. Întâiu, curiozitatea lor nu se deșteaptă în această privință, dacă nu e provocată. Faceți deci așa ca să nu le-o provocați. Apoi, dacă nu ești numai-decât silit să răspunzi la o întrebare, nu ai zor să înșeli pe acela care te întrebă; mai bine să-i poruncești să tacă decât să-i spui o minciună. Dacă l-ai obișnuit prin lucruri fără importanță să asculte de asemenea porunci, nu se va mira nici acum. În fine, dacă te-ai hotărît să răspunzi, răspunde simplu, fără să te arăți încurcat, fără să dai vre-o importanță deosebită, fără să zâmbești. E mai puțin primejdios să îndestulezi curiozitatea copilului decât s'o ațâți.

25. Răspunsurile voastre să fie totdeauna serioase, scurte, hotărâte și să nu stați la îndoială. N'am nevoie să mai spun că trebuie să fie adevărate. Dacă e primejdios pentru copii să spună minciuni oamenilor în vârstă, e și mai primejdios pentru vârstnici să spună minciuni copiilor. E destul ca elevul să se încredințeze o singură dată că profesorul l-a mințit, pentru ca să se prăpădească tot rodul educațiunii

26. Poate că s'ar potrivi mai bine pentru copii o neștiință absolută asupra unor anumite chestiuni; dar, dacă e peste putință să le ascunzi toată vremea, e mai bine să afle de timpuriu. Trebuie sau să nu le deștepti curiozitatea în niciun chip sau să le-o mulțumești înainte de vârsta în care descoperirea ar provoca primejdii. Purtarea ta față de elev în această privință trebuie să ție socoteală mai ales de împrejurările particulare în cari se află el, de lumea care-l înconjoară, de prilejurile ce crezi că ar putea să aibă, etc. Important e să nu lași nimic la voia întâmplării și, dacă nu ești sigur că-i

unui lucru, care trebuie să devină atât de însemnat pentru setea de a ști, sădită în om de Dumnezeu, trebuie să fi devenit inactivă, servilă și credulă în modul cel mai nechibzuit, prin educația și instrucția cea mai neroadă" ș. a. Basedow a căutat să pună în practică multe din ideile lui Rousseau.

vei putea ascunde deosebirea între sexe până la 16 ani, spune-i-o înainte de 10.

27. Nu-mi place să vorbiți copiilor într'o limbă prea căutată, nici să ocoliți unele cuvinte ferindu-vă de a spune lucrurile pe nume. Bunele moravuri sunt, în această privință, simple, și numai imaginația murdărită de vițiu și lește urechia să fie delicată și ne obligă să ne rafinăm neconținut expresiunile. Vorbele grosolane nu au niciun fel de urmare; trebuie să gonești numai ideile lascive¹⁵⁾.

28. Deși rușinea este firească la om, copiii nu sunt din fire rușinoși. Rușinea vine numai odată cu conștiința răului. Cum vrei ca copiii, cari nu-l cunosc și nu trebuie să-l cunoască, să aibă sentimentul care urmează din această cunoștință? Dându-le lecțiuni de rușine și de onestitate, îi înveți că sunt lucruri rușinoase și neonest și le deștepti în ascuns dorința de a le cunoaște. Mai curând sau mai târziu ajung să și-o mulțumească și prima scânteie ce le atinge imaginația grăbește aprinderea simțurilor. Cine roșește este vinovat; adevărata inocență nu se rușinează de nimic.

29. Copiii n'au aceleași dorințe ca oamenii formați, dar fiind supuși ca și ei la murdării, care supără simțurile, pot primi aceleași lecții de bună creștere. Urmați natura. Ea a așezat în același loc organele plăcerilor ascunse și ale nevoilor desgustătoare; prin aceasta ne si-lește să le dăm aceeași îngrijire la diferite vârste, odată printr'o pricină, altădată prin alta; omul prin modestie, copilul prin curățenie.

30. Cunosc numai un singur mijloc pentru a se păstra nevinovăția copiilor; toți cei ce înconjoară să respecte și să iubească nevinovăția. Altfel, silița pe care ți-o dai de a te observa față de ei, se desminte mai curând sau mai târziu. Un zâmbet, o clipire din ochi, un gest scăpat fără voie, spun tocmai ceea ce vrei să nu le spui; e destul să te vază să le ascunzi ceva pentru ca prin

15) Cari îndeamnă la desfrânare. Am fost siliț a păstra neologismul.

aceasta să-l și învețe. Vorbirea politicoasă, pe care o întrebuințează între ei oamenii binecrescuți și presupune științe pe cari copiii nu le au și nu trebuie să le aibă, este cu totul nepotrivită pentru copii. Când vrei cu adevărat să cinstești simplitatea lor, vei întrebuința cuvintele cari le sunt potrivite. Inocenței îi place oarecare naivitate de vorbire: acesta este tonul care depărtează pe copil de o curiozitate primejdioasă. Vorbindu-i cu simplitate despre toate, nu va bănuți niciodată că-ți mai rămâne ceva de spus. Legând de cuvintele grosolane ideile desguștătoare ce li se potrivesc, innăbușim cea dintâiu înflăcărare a imaginației; nu-l oprești să pronunțe aceste cuvinte nici să aibă aceste idei, dar îl faci, fără să bage de seamă, să-i fie scârbă de a le reaminti. Această libertate naivă scapă de multe încurcături pe aceia cari, cu toată sinceritatea, spun totdeauna ceea ce trebuie să spună și spun așa cum simt.

31. *Cum se fac copiii?* E o întrebare pe care și-o pun copii în mod firesc și răspunsul nesocotit sau prudent ce se dă are uneori urmări hotărâtoare pentru deprinderile și pentru sănătatea lor în restul vieții¹⁶⁾. Mijlocul cel mai simplu prin care o mamă poate să scape de o asemenea întrebare fără a spune o minciună, este să-i dea copilului porunca să tacă. Ar fi bine așa, dacă l-ar fi deprins de timpuriu cu asemenea porunci în chestiuni fără însemnătate și dacă el n'ar bănuți că i se ascunde ceva. Dar rar mama se mărginește aci. „*Această o știu oamenii însurați, îi va zice ea; băieții nici nu trebuie să fie așa de curioși!*”. Astfel mama a scăpat din încurcă-

16) Aci *Sallwürk* notează următoarele:

Campe (scriitor german 1746—1818) zice relativ la acest pasaj: Întrebarea: de unde vin copiii? este ce-i drept firească la toți copiii, însă, dacă li se răspunde scurt și just cu privire la esențial, curiozitatea lor arareori obișnuiește să meargă mai departe. Ei sunt pe deplin satisfăcuți cu un răspuns vag. Curiozitatea lor se oprește asupra modului de naștere numai atunci când observă că se caută să li se ascundă ceva. Locke cere în asemenea împrejurări să li se spună că-i un lucru care nu se cuvine să fie știut de ei.

tură; dar să știe că băiatul va fi supărat de disprețul ce i se arată și nu va avea astâmpăr, până nu va afla el taina oamenilor însurați, și o va afla...

32. Să-mi dați voie să vă spun un răspuns cu totul deosebit pe care l-am auzit la această întrebare și care m'a mirat foarte mult, fiindcă era dat de o femeie foarte modestă și în vorbă și în deprinderi. Această femeie, însă, știa, la nevoie, să' disprețuiască și critica și batjocura, dacă socotea că e spre binele copilului ei. Nu de mult băiatul urinase o pietricică și simțise dureri mari, pe cari le uitase curând. „*Mamă, zise micul svăpăiat, cum se fac copiii? Dragul meu, răspunse mama fără să stea la gânduri, femeile îi scot din corpul lor cum scot udul și au niște dureri cari adesăa le costă vieața*”¹⁷). Pot să râză nebunii, pot să se scandalizeze proștii; dar cei cuminți să judece bine dacă se poate găsi un răspuns mai înțelept și mai potrivit.

33. Intâi, ideea unei trebuințe naturale și cunoscute de copil îl silește să nu se mai gândească la vre-o operațiune misterioasă. Apoi ideea suferinței și a morții adaogă ceva trist și nu mai îndeamnă imaginația să rătăcească, nici curiozitatea să scormonească; spiritul copilului se îndreaptă spre urmările nașterii nu spre cauzele ei. Dacă totuși copilului nu-i e silă și mai întrebă, el va afla slăbiciunile naturii omenești, lucruri desgustătoare și va avea înainte imaginea unor grele suferințe. În niște convorbiri conduse în felul acesta nu va fi prilej să se producă dorințe îngrijătoare și totuși vedeți că adevărul n'a fost schimbat întru nimic și n'a fost trebuința să înșeli pe elev în loc de a-l întrui.

¹⁷) Aci *Sallwürk* notează următoarele:

Campe face o contrapropunere: să se lase copiii să privească cum nasc animalele pui și să li se spună pe urmă: „tot astfel ies copiii din trupul mamei lor unde Dumnezeu îi zămislește cum a creat cutare vișel sau mânz în corpul vacii sau al iepei”. Doamna de Genlis (*Adèle et Théod.* II. p. 335) e de părere că adevărul trebuie spus numai „aproximativ”. D-na Campan ajunge la aceeași părere ca și Rousseau.

34. Copiii voștri citesc: din citirile lor dobândesc cunoștințe pe cari altfel nu le-ar avea. Dacă sunt studioși, imaginația lor se aprinde și se ascute în tăcerea odăii de lucru. Dacă merg în lume, aud o vorbire ciudată și văd fapte cari îi impresionează. Fiindcă au fost convinși că sunt oameni, ei se întreabă cum s'ar potrivi cu ei tot ce fac oamenii în prezența lor. E firesc ca faptele altora să le slujească de model, când judecățile altora le-au servit de legi. Servitori, cari stau la porunca lor și cari, prin urmare, au interes să le fie pe plac, îi răsfată prin lucruri protivnice bunele moravuri; guvernante vesele le spun, la patru ani, lucruri pe cari nici cea mai obraznică din ele n'ar îndrăzni să le spună la 15 ani. În curând ele uită ce au spus; dar copiii nu uită ce au auzit. Convorbirile prea libere pregătesc obiceiurile desfrânate. Lacheul hoț face pe copil stricat: secretul unuia servă de garanție pentru secretul celuilalt.

35. Copilul crescut potrivit cu vârsta lui este singur. Nu cunoaște alte legături decât cele făcute prin obișnuință: iubește pe sora sa cum își iubește ceasornicul, pe prieten ca pe cățelul său¹⁸⁾. Nu se socotește că e de un sex; femeia și bărbatul îi sunt deopotrivă de străini; nu vede în cecece fac sau spun ei nimic care să aibă vreo legătură cu dânsul și nici nu dă vreo băgare de seamă. Nici vorbele nici exemplele lor nu-l interesează, nefiind pentru el. Prin această metodă copilul nu dobândește, în mod viclean, o cunoștință greșită, ci rămâne în necunoștință de unele lucruri ale naturii. Vine însă timpul când natura însăși se hotărăște să lumineze mintea elevului și numai atunci ea îl pune în stare să se folosească fără primejdie de lecțiile ce-i dă. Acesta este principiul; eu nu mă preocup de regule; iar mijloacele pe cari le propun pentru alte lucruri pot servi de exemple și pentru acesta.

36. Dacă voiți să puneți rânduială în formarea pasiunilor, măriți câmpul lor de dezvoltare pentru ca să se

18) *Sallwürk* trimite la § 17 din aceeași carte.

potrivească pe măsură ce se nasc. Astfel nu le mai rânduiește omul, ci natura însăși, iar tu ai grijă numai s'o lași să lucreze cum trebuie. Dacă elevul tău ar fi singur, n'ai avea nicio grijă; dar tot ce-l înconjoară îi înflăcărează închipuirea. Puhoiul prejudecăților îl târăște cu sine; pentru ca să-l oprești, trebuie să-l împingi în sens contrariu. Trebuie ca sentimentul să ție în loc imaginația, iar rațiunea să înlătore poruncile opiniei curente. Izvorul tuturor pasiunilor este sensibilitatea; iar imaginația hotărăște drumul lor. Orice ființă care simte că are legături cu altele e nemulțumită când aceste legături se strică și când găsește sau crede că găsește unele mai potrivite cu natura sa. Numai greșelile de închipuire transformă în viții pasiunile tuturor ființelor cu existență limitată, ba chiar pe ale îngerilor, dacă ar fi având și ei; căci ar trebui să cunoști natura tuturor ființelor, ca să-ți dai seama de raporturile ce se potrivesc mai bine cu acea natură¹⁹⁾.

37. Iată pe scurt toată înțelepciunea omenească în privința pasiunilor: 1) a înțelege adevăratele raporturi ale omului în *specie* și în *individ*, 2) a-și rândui toate pornirile sufletesti după aceste raporturi.

38. Dar poate omul să-și rânduiască afecțiunile sale după cutare sau cutare raport? Fără îndoială dacă poate să-și îndrepteze imaginația asupra unui anume obiect, să-i dea o anumită deprindere. Dar aici nu e vorba de ce poate face omul asupra propriei sale persoane, ci de chipul cum putem influența noi asupra elevului nostru prin împrejurările în cari îl așezăm²⁰⁾. Arătând mijloacele prin cari îl putem păstra în rânduiala naturii, arătăm îndeajuns și cum poate să iasă din această rânduială²¹⁾.

39. Intrucât sensibilitatea sa rămâne mărginită la propria sa persoană, faptele copilului nu au în ele nimic moral. Numai când această sensibilitate se întinde în afară,

19) Frazele acestea din urmă nu sunt destul de clare.

20) Vezi nota la I § 27.

21) Adică: neurmând cele ce se indică de natură.

numai afunci simte și apoi înțelege ce e bine și ce e rău, adică devine om cu adevărat și parte integrantă a speciei sale. Asupra acestui punct trebuie să ne fixăm băgarea noastră de seamă.

40. Lucrul e greu de făcut, fiindcă trebuie să înlăturăm exemplele ce ne vin înainte și să căutăm pe acelea în cari desvoltările succesive se fac după rânduiala naturii.

41. Un copil cioplit și lustruit, un copil civilizată, care așteaptă numai să aibă putere pentru a pune în lucrare învățăturile ce a dobândit înainte de vreme, un asemenea copil nu se înșeală niciodată în privința momentului în care i-a venit puterea ce-i lipsea. El însă nu așteaptă acest moment, ci îl grăbește; își pune sângele în fierbere înainte de vreme și știe bine care va fi obiectul dorințelor sale, cu mult înainte de a le simți. Nu natura îl silește pe el, ci el silește natura; aducându-l la vârsta de om, ea nu are ce să-l mai învețe, căci el era om *prin ideile sale înainte de a fi în realitate*.

42. Adevăratul mers al naturii este mai treptat și mai încet. Sângele se încălzește puțin câte puțin; puțin câte puțin se întocmesc puterile vitale²⁷⁾, și se formează temperamentul. Lucrătorul înțelept are grijă să-și perfecționeze uneltele înainte de a le întrebuința. Înainte de a simți vre-o dorință, se simte o mare îngrijorare; dar ești cu totul neștiutor; *dorești și nu știi ce dorești*. Sângele fierbe și se irită; pare că viața are un prisos care caută să iasă afară din noi. Ochiul se înflăcărează și privește în juru-i cu interes din ce în ce crescând; începi să simți că nu poți trăi singur; astfel începi să ai înclinări sufletești și devii capabil de dragoste.

43. În sufletul unui tânăr crescut cu îngrijire se va naște întâi nu amorul, ci prietenia²³⁾. Primul act al

27) Puterile vitale traduce cuvântul *les esprits*: puterile vitale deosebite de puterile sufletești (spirituale) și cari, după vechia fiziologie erau niște sufluri cari duceau viața dela creier și dela inimă la diferitele membre ale corpului.

23) *Sallwürk* trimite la § 18 din aceeași carte.

imaginațiunii sale de curând născute va fi să-l învețe că se găsesc ființe asemenea cu el și *specia* îl va influența înainte de *sex*. Iată încă un folos dacă ții pe adolescent mai mult timp în nevinovăție; când sensibilitatea lui este în formațiune, îi introduci în suflet semințele iubirii de oameni. Și acum este singura epocă a vieții în care silințele de acest fel pot să aibă un adevărat succes.

44. Am văzut totdeauna că tinerii stricați de timpuriu și cari s'au dat la femei și la ticăloșii sunt cruzi și fără inimă. Pornirea temperamentului îi face nerăbdători, răsbunători, furioși; imaginația lor, plină de un singur lucru, nu mai primește altceva. Nu au nici milă, nici generozitate; ar sacrifica și pe părinți și lumea întreagă pentru cea mai neînsemnată din plăcerile lor. Din potrivă, un tânăr crescut într'o fericită nevinovăție este pornit, prin chiar îndemnurile naturii, spre pasiunile delicate și duioase. Inima lui miloasă se simte mișcată de suferințele semenilor săi; tresare de bucurie când își revede prietenii, îmbrățișările sale sunt mângâietoare, plânge când vede pe semenul său suferind, se simte rușinat dacă displace altora și plin de părere de rău dacă supără pe cineva. Dacă, totuși, sângele, înflăcărându-i-se, îl face nerăbdător, iritat, infuriat, vezi îndată în căința sa toată bunătatea lui sufletească. Rana pe care a provocat-o îl face să plângă și să geamă; dacă a vărsat sânge, ar vrea să-l plătească cu sângele său: pornirea lui se stinge, mândria lui se umilește în fața conștiinței greșelii făptuite. Când este el ofensat, o scuză, un singur cuvânt face să i se potolească toată furia: iartă greșelile altuia cu aceeași bunătate sufletească cu care repară pe ale sale. Adolescența nu e vârsta răsbunării și a urii; este a milei, a iertării, a generozității. Da, susțin și nu mă tem să fiu desmințit: un copil de-o bună condițiune și care și-a păstrat nevinovăția până la 20 de ani, este la vârsta aceasta cel mai generos, cel mai bun, cel mai iubitor și cel mai plăcut dintre oameni. Știu că acest lucru nu

vi s'a spus niciodată, căci filozofii voștri, crescuți în corupțiunea colegiilor²⁴), n'au de unde să știe aceasta.

45. Slăbiciunea face pe om sociabil; suferințele comune nasc în sufletul nostru iubirea de oameni; acest sentiment ar fi străin de noi, dacă n'am fi oameni. Orice legătură sufletească este produsă de o lipsă: dacă n'am avea nicio nevoie unul de altul, nu ne-am gândi să ne apropiem între noi²⁵). Astfel, din chiar slăbiciunea noastră se naște plăpânda noastră fericire. O ființă cu ade-vărat fericită ar fi o ființă singuratică²⁶). Dumnezeu singur cunoaște fericirea absolută; dar cine dintre noi are idee de această fericire? Dacă o ființă imperfectă ar putea să-și îndeustuleze toate trebuințele, s'ar putea *bucura* de ceva? Ar fi singur, ar fi nenorocit. Nu pricep cum cel care nu iubește nimic poate fi fericit.

46. Urmează de aci că noi ne apropiem de semenii noștri nu atâta prin împărtășirea plăcerilor lor, cât, mai ales, prin împărtășirea suferințelor lor; în acestea vedem mai bine că natura lor e identică cu a noastră și avem încredințare că și ei se apropie de noi. Trebuințele noastre comune ne unesc prin interes; mizeriile noastre comune ne unesc prin afecțiune. Văzând pe om fericit, ceilalți simt mai mult invidie decât dragoste; ar fi gata să-l acuze că le ia un drept al lor, iar amorul lor propriu suferă când văd că acel om n'are nicio trebuință de dânsii. Dimpotrivă, cine nu plânge pe nenorocitul pe care-l vede suferind? Cine n'ar fi gata să-i înlătore toate nevoile, dacă ar fi de ajuns să-și exprime dorința? Mai lesne imaginația ne pune în locul nenorocitului decât în locul celui fericit. Ne simțim mai aproape de una din aceste stări

24) Prin acest termen autorul înțelege școalele publice în genere.

25) *Petitain*, unul din editorii cărților lui Rousseau, pune aci o notă reproducând din *Cicerone* (*De natura Deorum* I, 44): *Omnis in imbecillitate est gratia et caritas*. Pe românește: *Toată mila și iubirea vin din slăbiciunea noastră*.

26) *Sallwürk* trimete la § 108 din Cartea II.

decât de cealaltă. Mila este *dulce*, căci, punându-ne în locul celui ce suferă, simțim plăcere că nu suferim ca el. Invidia este *amară*, căci invidiosul nu se poate pune în locul omului fericit, ci din potrivă îi pare rău că nu poate face aceasta. Unul pare că ne-a scăpat de relele pe cari le îndură el însuși; altul pare că ne răpește bunurile de cari se bucură.

47. Vrei deci să produci și să întreții în sufletul unui tânăr simțiri frumoase și să-i îndreptezi caracterul spre binefacere și spre bunătate? Caută să nu se desvolte în el mândria, răutatea, invidia prin imaginea înșelătoare a fericirii oamenilor; nu face ca ochii săi să vadă mai întâiu ceremoniile curților, luxul palatelor sau spectacolele atrăgătoare²⁷⁾, nu-l duce în adunări și în societăți strălucitoare; nu-i arăta înfățișarea din afară a societății înalte decât după ce l-ai făcut capabil să-și dea seamă de valoarea ei. Dacă îi arăți lumea până nu cunoaște oamenii, prin aceasta nu-l formezi, ci-l corupi; nu-l instruești, ci-l înșeli.

48. De la natură oamenii nu sunt nici regi, nici nobili, nici sfetnici de curte, nici bogați; toți s'au născut goi și săraci, toți sunt supuși mizeriilor vieții, necazurilor, suferințelor, nevoilor, durerilor de tot soiul; în sfârșit toți sunt osândiți la moarte. Acesta este omul; nici un muritor nu este scutit de acestea. Incepeți dar studiul naturii omenеști prin ceea ce este mai strâns legat de ea, prin ceea ce o constituie mai bine.

49. La 16 ani adolescentul știe ce va să zică a suferi, căci el a suferit, dar nu-și dă seama bine că sufer și alții, căci a vedea fără a simți nu însemnează a ști, și copilul, neputând să imagineze ce simt ceilalți, nu cunoaște alte suferințe decât pe ale sale. Când însă simțurile încep să

27) *Sallwürk* amintește că Rousseau, în scrisoarea adresată lui D'Alembert (destre teatru) vorbește despre aceasta; iar în § 469 din această carte din *Emil*, tânărul este dus la teatru însă numai pentru formarea gustului său; reguli de viață și morală să nu i se dea acolo.

se desvolte și-i aprind închipuirea, începe a se vedea pe sine în ceilalți oameni, a fi mișcat de plângerile lor și a suferi de durerile lor. Acesta este momentul în care priveliștea tristă a omenirii suferitoare trebuie să-i deștepte în suflet cea dintâi înduioșare a vieții sale.

50. Dacă nu puteți observa lesne la copiii voștri acest moment, cine să fie de vină? Foarte de timpuriu i-ați învățat să se arate simțitori, i-ați învățat vorbirea sentimentului; de aceea, vorbind totdeauna pe același ton, ei se folosesc în contra voastră de lecțiile ce le-ați dat, astfel că nu mai aveți nicidecum puțința să băgați de seamă când încetează minciuna și când încep să simtă cu adevărat ce spun. Cu Emil al meu se întâmplă altfel. La vârsta la care am ajuns cu el, el n'a avut niciun sentiment, dar n'a spus nici o minciună. Câtă vreme n'a știut ce însemnează *a iubi*, el n'a zis nimănui: *te iubesc*. Nu l-a învățat nimeni cum să se înfățișeze lângă tatăl său bolnav, lângă mama sau lângă guvernorul său; nu i-a arătat nimeni meșteșugul de a se arăta trist când nu este. Nu s'a prefăcut niciodată că plânge moartea cuiva, pentru că nu știe ce însemnează a muri. Insensibilitatea sufletului său se vede și în purtarea sa. Indiferent față de tot, afară de propria-i persoană, ca și orice copil, nu se interesează de nimeni, se deosebește însă de ei pentru că nu caută să pară că se interesează și nu este fals ca ei²⁸⁾.

51. Emil, care nu s'a prea gândit la ființele simțitoare, va pricepe târziu ce este a suferi și a muri. Plânsetele și țipetele îl vor supăra, vederea sângelui îl va face să-și întoarcă privirea; convulsiunile unui animal în agonie îi vor produce un fel de îngrijorare înainte de a ști de unde îi vin aceste simțiri noi. Dacă ar fi rămas prost și sălbatic, nu le-ar simți; dacă ar fi mai instruit, ar cunoaște pricina lor: destule idei i-au trecut prin minte pentru ca să nu rămâie nesimțitor, dar nu destule pentru ca să înțeleagă ce simte.

28) *Sallwürk* pune în comparație acest pasagiu cu § 80 din Cartea II.

52. Astfel se naște mila, cel dintâi sentiment *relativ*²⁹⁾ care mișcă sufletul omului, după rânduiala naturii. Ca să devină simțitor și milos, copilul trebuie să știe că semeni de ai săi sufer ce a suferit și el, că au dureri pe cari le-a avut și el, ba mai au și altele, pe cari dânsul cată să le știe, de vreme ce ar putea să le simță și el. În adevăr, cum se produce în noi mila, dacă nu transportându-ne în afară de noi și identificându-ne cu animalul care suferă, cu alte vorbe, părăsind ființa noastră pentru a lua pe a lui? Noi suferim numai întrucât judecăm că suferă el, căci suferim nu în noi, ci în el. De aceea ajunge cineva *simțitor* numai când închipuirea i se însufletește și poate să-l scoată afară din sine.

53. Ca să produci și să întreții această sensibilitate care se deșteaptă, ca s'o îndrepti ori numai s'o urmezi pe povârnișul ei firesc, n'ai altceva de făcut decât să înfățișezi tânărului priveliști cari să-i pună în mișcare puterea sufletească, să o mărească și să o treacă asupra altora, să-l facă a se pomeni afară din sine; să depărtezi cu grijă pe acelea cari i-o micșorează, i-o concentrează în sine și-i desvâltă egoismul. Cu alte vorbe: provoacă-i bunătatea, omenia, mila, dorința de a ajuta pe alții, toate pasiunile atrăgătoare și dulci, cari plac oamenilor; împiedică-i invidia, pofta, ura, toate pasiunile respingătoare și crude, cari nu numai că ucid sensibilitatea, dar o fac negativă și devin adevărate chinuri pentru acela care le simte.

54. Cred că pot să rezum toate reflexiunile de până aici în două sau trei maxime hotărâte, lămurite și ușor de înțeles.

55. **Prima maximă.** *Nu este omenesc să te socotești în locul celui mai fericit decât tine, ci numai în locul aceluia care sunt mai nenorociți decât tine.* Dacă se găsesc excepțiuni la această maximă, acelea sunt mai mult aparente decât reale. Nu poți să te pui în locul unuia bogat

29) *Relativ*, care, adică, se exercită numai în raport, în legătură cu a doua ființă, nu *absolut*.

sau puternic pe lângă care te învârtești; chiar dacă ții cu adevărat la dânsul, nu faci altceva decât să folosești de buna lui situație. Când îl vezi suferind, îl iubești câteodată; dar câtă vreme îi merg bine treburile, nu are prieten adevărat decât pe acel care nu se ia după aparențe și care mai mult îl plânge decât îl invidiază³⁰⁾.

56. Unele stări sociale îți fac impresia că dau oamenilor fericirea; așa este vieța câmpenească³¹⁾. Farmecul ce simți văzând pe acești oameni fericiți nu este otrăvit de invidie; ei te interesează cu adevărat. De ce oare? Pentru că simți că-ți stă în putere să te cobori la starea lor de pace și de nevinovăție și să te bucuri de aceeași tihnă ca ei. Ți se pare plăcut să trăiești ca ei, pentru că e destul să vrei ca să poți. Ești mulțumit totdeauna să-ți dai seamă de puterile ce ai și să le apreciezi, chiar dacă nu vrei să te folosești de ele.

57. De aci urmează că, dacă vrei să faci pe un tânăr să aibă sentimente umane, nu-l pune să admire soarta strălucită a unora dintre oameni, ci arată-i părțile triste ale vieții omenești. Infricoșându-se de ele, va căuta, printr'o urmare firească, să-și facă drum spre fericire, fără să se ție pe urmele cuiva.

58. **A doua maximă.** *Plângem numai acele suferințe ale altuia pe cari șocotim că am putea să le avem și noi.*

Virgiliu zice în Eneida: „*Non ignara mali, miseris succurrere disco*”³²⁾. Nu cunosc nimic așa de frumos, așa de adânc, așa de mișcător ca acest vers.

59. De ce regii n'au milă de supușii lor? Pentru că cred că nu vor fi niciodată oameni. Pentru ce bogații sunt așa de severi cu cei săraci? Pentru că nu se tem că vor ajunge și ei săraci? De ce nobilimea disprețuește așa

30) *Sallwürk* alătură, pentru comparație, cu acest paragraf, § 474 din aceeași carte.

31) Despre vieța câmpenească vorbește în această carte la § 492 și urm.

32) Eneida I, vers. 630. Pe românește: „*Cunoscând răul, învăț să ajut pe nenorociți*”. Coșbuc traduce astfel acest vers: „*Știu că-i amarul și eu; am milă de oameni ce sufer*”.

de mult poporul? Pentrucă un nobil nu va fi niciodată mojić. De ce Turcii sunt de obicei mai omenoși, mai primitivi decât noi? Pentrucă guvernul lor este cu totul samavolnicesc și astfel gloria și averea particularilor fiind totdeauna nesigură și schimbătoare, ei nu privesc înjosirea și sărăcia ca o stare cu totul străină de ei³³), fiecare poate să ajungă mâine ceea ce este azi cel pe care-l ajută. Reflexiunea aceasta o întâlnim neconținut în romanele orientale; ea le dă un caracter înduioșător cu totul deosebit de morala noastră lipsită de îndurare.

60. Nu deprinde deci pe elevul tău să privească dela înălțimea gloriei sale nevoile celor nenorociți și munca celor săraci; și nu nădăjdui că-l vei învăța să-i fie milă de ei, dacă-i socotește străini cu totul de sine. Fă-l să înțeleagă bine că poate avea și el aceeași soartă ca nenorociții aceștia, că mii și sute de împrejurări neprevăzute și de neînălăturat pot să-l facă într'un minut să dea peste aceleași suferințe ca și ei. Invață-l să nu se bizue nici pe familia sa, nici pe sănătate, nici pe avere; arată-i toate schimbările soartei; dă-i totdeauna exemple, lesne de găsit, de oameni cari au fost mai sus de cât el și au căzut mai jos decât nenorociții aceia. Nu vei discuta dacă ei sunt de vină sau nu pentru aceasta, căci elevul tău nu știe încă ce este o asemenea vină. Nu schimba niciodată rândul cunoștințelor și luminează-l numai cu idei pe cari le poate pricepe; nu e nevoie să fie cine știe ce învățat ca să înțeleagă că toată știința omenească nu-i poate spune dacă peste un ceas va fi viu sau mort, dacă peste noapte nu va avea dureri cari să-l facă a scrâșni din dinți, dacă peste un an nu va fi lopătar silnic pe o corabie ce merge spre Alger³⁴), Mai ales, nu-i

33) Mi se pare că aceasta s'a cam schimbat acum: stările au devenit mai fixe și de aceea oamenii devin mai neîndurători. (Nota autorului în ed. Amsterdam).

34) Pe vremea aceea pirații (hoții de mare) erau încă în floare și nu rar auzeai că cutare sau cutare personajiu important a fost luat prins de acești îndrăsneți tâlhari. Unul din cuiburile lor cele

spune toate acestea cu indiferența cu care spui catehismul; ci fă-l să vadă, să simtă nenorocirile omenești, fă să i se cutremure închipuirea de primejdiile cari înconjoară pe om în tot minutul, să vadă împrejurii prăpastiile, să te auză cum i le descrii, să-l impresionezi într'atât încât să se prinză de gâtul tău ca să nu cază într'insele. Vei zice că-l faci fricos și fără îndrăsneală. Vom vedea mai târziu; astăzi însă să-i dăm suflet omenească, căci aceasta urmărim acum.

61. **A treia maximă.** *Mila pentru suferința altuia nu se măsoară după cantitatea acestei suferințe, ci după sentimentul pe care socotim că-l are cel care suferă.*

Plângi pe un nenorocit numai întrucât se crede el vrednic de plâns. Simțirea fizică a suferințelor noastre ține mult mai puțin decât ni se pare; ea însă prin memorie dobândește continuitate și prin imaginație se întinde și în viitor; din această pricină, suferințele omenești sunt în adevăr de plâns. Aci găsesc eu una din cauzele cari ne fac mai nesimțitori față de suferințele animalelor decât de ale oamenilor, deși știm că simțirea durerii este aceeași. Nu ni se pare de plâns calul căruțașului, căci nu credem că, mâncând fânul în grajd, cugetă la bătăile ce a primit și la ostenele ce-l așteaptă. Nu ni se pare de plâns mielul care paște, deși știm că peste puțin va fi dat la tăiere, fiindcă credem că el nu știe ce-l așteaptă. Prin același raționament ajungem neîndurători față de soarta oamenilor. Bogații se consolează de răul pe care-l fac celor săraci, fiindcă-i cred așa de proști încât să nu simtă nimic. În genere, prețul pe care-l pune cineva pe fericirea semenilor săi se vede din importanța pe care le-o dă, căci e natural să ți se pară fără nicio valoare fericirea oamenilor pe cari îi disprețuești. Să nu ne mai mirăm deci când oamenii politici vorbesc

mai vestite a fost țărmurile Algeriei. Cunoaștem o captură vestită în sec. XVI a marelui scriitor spaniol Cervantes, autorul lui Don Quijote.

cu dispreț de popor și când cei mai mulți filozofi înfățișează pe om ca pe o ființă așa de rea³⁵⁾.

62. Poporul formează cu adevărat neamul omenesc. Ceeace e în afară de popor e așa de puțin important încât nici nu merită să fie luat în seamă. Dacă omul este același în toate stările, de sigur că starea celor mai mulți merită mai mult respect. Pentru cugetător nu există deosebiri sociale, căci el vede aceleași porniri, aceleași simțiri în omul de rând și în omul ilustru; îi deosebește numai vorbirea și, dacă se poate găsi vreo diferență esențială, ea este spre paguba celor ce știu să se prefacă. Poporul se arată cum este și nu este vrednic de iubire; dar oamenii din lumea de sus trebuie să se ascunză, căci dacă s'ar arăta cum sunt, ar fi îngrozitori.

63. Înțelepții noștri zic că în toate stările sociale este aceeași cantitate de fericire și de suferință. Maxima lor e nenorocită, dar nici nu cred că este întemeiată. Dacă toți sunt de o potrivă de fericiți, de ce m'aș mai necăji pentru cineva? Să rămâie fiecare cum este: robul să fie chinuit, schilodul să sufere, săracul să piară; nu poate niciunul să câștige nimic dacă și-ar schimba soarta. Înțelepții noștri enumără nevoile celor bogați și arată cât de trecătoare sunt plăcerile lor. Aceasta e un sofism³⁶⁾ nerușinat. Nevoile bogatului nu vin dela starea lui, ci dela el însuși, când abuzează de ea. Chiar dacă ar fi mai nenorocit decât cel din urmă calic, el nu e de plâns, căci relele de cari se vaită, nu sunt decât opera lui și îi stă în mână să devie fericit. D'impotrivă, nevoile săracului vin din afară, i le dă soarta aspră care îl apasă. Nicio obișnuință nu-i poate înlătura simțirea fizică a oboselii, a sleirii puterilor, a foamei; cugetarea cât de adâncă și înțe-

35) E vorba aci de om ca individ, ca produs al naturii. Ne amintim teoria lui Rousseau că omul e *natural* bun și că numai societatea îl corupe.

36) *Sofism*: raționament fals, făcut cu intenție de a înșela. Sofiștii erau niște filozofi la Grecii cei vechi. Combătuți de Socrate, ei au fost zugrăviți de elevii lui ca niște fabricanți de erori; de aici înțelesul modern al cuvântului.

lepciunea cât de mare nu-l scutesc de neajunsurile situației sale. Ce câștigă Epictet dacă prevede că stăpânul său are să-i frângă piciorul³⁷⁾? Il împiedică prin aceasta de a i-l frânge? Ba are, peste suferință însăși suferința prevederii! Dacă poporul ar fi atât de înțelept pe cât îl socotim noi stupid, ar putea să fie altfel decât este? Ce ar putea să facă altceva decât ce face acum? Ia studiați pe oamenii din treapta aceasta și veți vedea că, deși vorbind altfel, au tot atâta pricepere și bun simț ca și voi. Respectați deci neamul nostru omenesc; gândiți-vă că e alcătuit în cea mai mare parte din oameni de rând și că, dacă toți regii și toți filozofii ar dispărea, nici nu s'ar băga de seamă și treburile n'ar merge mai rău. Intr'un cuvânt, învață pe elevul tău să iubească pe toți oamenii și chiar pe aceia cari îi disprețesc. Fă așa ca el să nu se socotească dintr'o anumită clasă, ci să se poată simți în toate. Vorbește-i despre neamul omenesc cu dragoste, cu milă, niciodată cu dispreț. Omul, nu necinsteți pe om!

64 Prin astfel de căi și prin altele asemenea, cu totul deosebite de cele obișnuite, cată să pătrundem în sufletul unui adolescent pentru a-i provoca primele sentimente naturale, pentru a i le cultiva și a-l îndrepta spre semenii săi. Aș mai adăoga că e bine să înlături dela aceste porniri cât vei putea mai mult interesul personal. Mai ales gonește vanitatea, emulațiunea, gloria și în genere sentimentele cari ne silesc să ne comparăm cu alții, căci aceste comparațiuni lasă totdeauna în suflet oarecare an ărațiune față de cei ce se iau la întrecere cu noi, chiar dacă o ținem ascunsă în noi înșine. Atunci trebuie ori să te faci că nu vezi ori să te superi, să fii ori un răutăcios ori un prost; de aceea să ne ferim de această

37) *Epictet*: filozof grec, din primul secol după Hristos. Amănuntele vieții lui nu sunt bine cunoscute. Se știe că a fost sclav și apoi s'a liberat. A trăit o parte din viața sa la Roma. Faptul la care face aluziune aci Rousseau este povestit de un biograf. Intr'o zi — pe când era sclav — stăpânul său s'a apucat să-i sucească piciorul cu un instrument de tortură. „Ai să-l rupi”, îi zise Epictet. Și fiind rupt în adevăr, el adăose: „Vezi, ți-am spus că ai să-l rupi!”.

alternativă. Imi veți spune că aceste pasiuni foarte primejdioase se vor ivi mai curând sau mai târziu. Nu zic ba; dar fiecare lucru la vremea lui; zic că nu trebuie să le ajutăm să se ivească.

65. Iată *spiritul* metodei pe care trebuie să și-o impună cineva. Exemplele și amănunțele sunt aci fără folos, căci caracterele sunt foarte deosebite, deosebite aproape la infinit și un exemplu pe care l-aș da s'ar potrivi poate d'abia la un caz din o sută de mii. Deasemenea, la vârsta aceasta începe, pentru pedagogul iscusit, ade-vărata funcțiune de observator și de filozof și-și pune în aplicare arta de a pătrunde sufletele pe când lucrează spre formarea lor. Câtă vreme tânărul nu se gândește și nu știe încă să se prefacă, poți după o privire ori după un gest al lui, să vezi impresia produsă asupra-i de fiecare obiect ce i se înfățișează. Figura lui trădează toate mișcările sufletului; urmărindu-i-le, ajungi să le pre-vezi și în fine să le conduci.

66. Se observă de obicei că sângele și rănilile, țipetele și gemetele, înfățișarea operațiunilor dureroase și tot ce deșteaptă *ideea de suferință* impresionează mai de timpuriu și mai de obște pe oameni. *Ideea de distrugere* nu impresionează atât, fiindcă este mai complexă. Înfațișarea morții o avem mai târziu și e mai slabă, fiindcă nu avem experiența morții dobândită prin noi înșine cum o avem pe a suferinței: trebuie să vezi cadavre ca să-ți închinuiești chinurile celor ce mor. Când însă icoana morții s'a format în spiritul tău, atunci socotești că nimic altceva nu este așa de groaznic, fie din pricină că ai dobândit, prin chiar simțurile tale, *ideea distrugerii totale*, fie din pricină că te-ai convins că orice om trebuie să treacă pe acolo și deci *nici tu* nu vei putea scăpa.

67. Aceste deosebite impresiuni se schimbă și se măresc ori se micșorează după firea fiecărui individ și după deprinderile sale de mai nainte; dar se găsesc la toți oamenii și nu e nimeni care să nu le aibă nicidecum. Afară de acestea sunt alte impresii mai târzii și mai puțin răspândite cari se găsesc mai ales la oamenii mai simțitori: sunt

acelea pe cari ți le produc suferințele morale, durerile lăuntrice, chinurile sufletești și chiar tristețea cuiva. Sunt unii cari se simt mișcați numai când aud țipete și plânsete, iar gemetele lungi și tăcute ale sufletului bătuit de nenorocire nu le provoacă nici un suspin. Pe aceștia, înfățișarea suferinței ascunse, chipul searbăd și brăzdat de dureri, ochiul uscat din care nu mai poate picura o lacrimă nu-i vor face să plângă niciodată. Pentru ei nu înseamnă nimic durerile sufletului, căci, al lor fiind nesimțitor, vor putea să vă arate numai severitate, neîndurare, cruzime. Asemenea oameni pot să fie drepți și integri; nu vor fi niciodată iertători, generoși, îndurători. Zic că vor putea fi drepți, dacă se poate zice că poate cineva să fie drept când nu e milos.

68. Nu e bine însă să ne grăbim a judeca pe tineri după regulile acestea, mai ales pe aceia cari, educați cum trebuie, nu au idee de suferințele morale pe cari nu le-au simțit, fiindcă — o mai spun odată — te înduioșează numai relele pe cari le cunoști. Păruta lor nesimțire vine din neștiință și veți vedea cum se înduioșează când încep să înțeleagă că sunt în lume mii și mii de dureri pe cari nu le cunoșteau. Emil al meu, dacă în copilărie a fost simplu și a avut bun simț, sunt sigur că, ajuns tânăr, va avea suflet și simțire, căci sentimentele adevărate ies din idei drepte.

69. De ce mai spun aceasta? Cititorii mă vor învinovăți desigur că am uitat hotărârile mele dela început și fericirea statornică pe care o făgăduisem clevului meu. Ce fericire, ce bucurie pentru el să-i arăți nenorociți, muribunzi, să-i înfățișezi priveriștea durerii și a mizeriei? Invățătorul său, care-i pregătea o educație plăcută, îl învață numai să sufere. Așa vor zice. Ce-mi pasă? Am făgăduit să-l fac fericit, nu să se pară că este fericit. Nu sunt eu de vină dacă pe voi vă înșeală aparențele și le socotiți că sunt însăși realitatea.

70. Să luăm doi tineri cari și-au sfârșit prima parte a educației lor și cari intră în vieță prin două uși pro-

tivnice. Unul se urcă deodată pe Olimp³⁸⁾ și se găsește în mijlocul celei mai strălucite societăți; merge la Curte, la cei mari, la cei bogați, la femei frumoase. Presupun că e sărbătorit peste tot și nu cercetez cum înrăurește primirea aceasta asupra rațiunii sale; presupun că poate să reziste. Plăcerile trec repede pe dinaintea lui, fiecare zi îi aduce lucruri noi; toate acestea îl interesează în mod deosebit. Il vezi băgător de seamă, grăbit, curios; te impresionează prima lui admirațiune; îl socotești mulțumit. Dar cercetează sufletul lui: crezi că se bucură; eu cred că suferă.

71. Ce vede dinaintea ochilor? o sumă de lucruri socotite de preț, pe cari nu le cunoștea, de cari se apropie numai un minut, adică numai atâta cât să-l facă să-i pară rău că nu le are și el. Dacă se preumblă printr'un palat, vei înțelege din curiozitatea sa că se întrebă de ce nu e și casa părintească tot așa. Din întrebările lui înțelege că el se compară neconținut cu stăpânul casei și, făcând această comparație supărătoare pentru el, vanitatea lui se aprinde și se răsvrătește. Dacă întâlnește un tânăr îmbrăcat mai bine decât el, se gândește cu supărare la sgârcenia părinților săi. Dacă e mai gătit decât altul, vede cu durere că acela îl întrece sau prin nașterea lui sau prin spiritul lui, și toată podoaba și-o vede umilită în fața unei haine de rând. Dacă într'o societate este singur sărbătorit, dacă se ridică în vârful picioarelor ca să-l vadă lumea mai bine, atunci toată lumea aceasta se simte pornită să taie nasul unui tânăr mândru și îngâmfat. Se formează ca un fel de învoială între unii și alții. Privirile pătrunzătoare ale unui om serios, glumele unui răutăcios ajung îndată până la el și, chiar dacă ar fi disprețuit numai de un singur om, disprețul acesta îi otrăvește bucuria pe care i-o produc aplausele celorlalți.

72. Dacă i-am înmulțit cu belșug plăcerile, dacă am face să i se recunoască meritele; dacă îl presupunem

38) Din legendele Grecilor vechi: muntele pe care locuiau zeii.

frumos, spiritual, îndatoritor, va fi căutat de femei, dar chemându-l la ele înainte de a fi vremea să le iubească, îl vor face nebun, nu înamorat. Va avea multe prilejuri fericite, dar nu va avea nici înclinare nici pasiune ca să se folosească de ele. Fiindu-i ascultate dorințele chiar înainte de a se naște, va simți oboseala de a fi stânenit în libertatea sa, se va desgusta de *femeie* și se va sătura înainte de a o cunoaște. Nu o va părăsi, pentru că va asculta într'aceasta vanitatea. Când însă o dorință adevărată îl va îndemna să se apropie de ea, atunci nu va fi el singur tânăr, nici singur atrăgător, nici singur îndatoritor și iubitele lui nu vor fi modele de statornicie.

73. Nu mai vorbesc de certele, de înșelăciunile, de perfidiile, de părerile de rău de tot soiul, cari sunt nedeslipite de o asemenea viață: se știe că experiența lumii te desgustă. Vorbesc numai de necazurile legate de cea dintâi iluzie.

74. Ce contrast pentru acela care, trăind până acum între ai familiei și între prieteni și fiind singur înconjurat de toată băgarea lor de seamă, intră deodată în altă lume unde nu însemnează mai nimic! El, care a fost centrul sferei în care a trăit, se va găsi copleșit într'o sferă străină. Va avea să sufere multe înfruntări și multe umiliri până când să-și piarză, printre necunoscuți, credința importanței sale, pe care ai săi i-au hrănit-o neconținut. Fiind copil, totul i se pleca și-i sta la poruncă; fiind tânăr, trebuie să se plece el la toți; iar dacă nu bagă de seamă și păstrează vechile lui deprinderi, se desmeticește în curând prin învățături supărătoare. Deprinderea de a dobândi lesne ceea ce dorește îl îndeamnă să dorească multe lucruri și-l face să simtă neconținut lipsa acestora. Încearcă să dobândească tot ceea ce-l măgulește. Ar vrea să aibă toate câte le au alții. Dorind totul, pismuește pe toți și caută să fie el mai mare peste tot. Vanitatea îl chinuește și dorințele nestăpânite ard tânărul său suflet; ele nasc pisma și ura și alte porniri istovitoare. Intră turburat

în vălmășagul lumii și turburat vine în fiecare seară. Nemulțumit de el și de ceilalți, se culcă făcând mii de planuri zadarnice; mii de închipuiri îi turbură somnul, și mândria lui îl face să viseze toate bunurile după cari oftează necontentit și pe cari nu le va avea nici odată. Așa este elevul vostru. Să vedem pe al meu.

75. Dacă cea dintâi priveliște pe care o întâlnește este ceva trist, cea dintâi reflexiune asupra-i este un sentiment de plăcere. Văzând de câte rele este scutit, se simte mai fericit decât se șocotea până acum. Ia parte la suferințele semenilor săi, dar o face fiindcă vrea. Pe deoparte îi e milă de suferințele lor, pe de alta îi pare bine că e scutit de ele. Simte în sine un prisos de forțe peste ceea ce îi trebuie și pe cari le poate întrebuința aiurea. Ca să plângi pe altul, trebuie să-i cunoști durerea, dar să nu o simți și tu. Cine a suferit și cine se teme că va suferi, acela compătimentește pe cei ce sufer; dar cine suferă însuși, acela se compătimentește numai pe sine. Toți oamenii sunt supuși mizeriilor vieții; de aceea fiecare dă pentru alții numai simțirea de care nu are, într'un anume moment, trebuință pentru sine însuși. De aceea mila este un sentiment foarte plăcut; iar omul rău la suflet trebuie să fie totdeauna nenorocit, pentru că starea lui sufletească nu-i lasă niciun prisos de simțire pe care să-l dea nevoilor altora.

76. Judecăm fericirea mai mult după aparență și de aceea o bănuim unde nu este, o căutăm unde nu poate să fie. Veselia este un semn îndoiios al fericirii. Nu rareori un om vesel este un nenorocit care nu vrea să se arate celorlalți și vrea să se amețească pe sine însuși. Cei cari au râsul pe buze, cari se arată apropiați și, în mijlocul cunoscuților, se înfățișează cu liniștea cea mai mare, sunt mai totdeauna triști și ursuzi acasă și servitorii plătesc cu suferința lor distracția pe care asemenea stăpâni o procură în societate. Mulțumirea adevărată nu e nici veselă nici nebunatică: când poți să o simți, o prețuești prea mult și vrei să te folosești singur de dânsa, de frică să n'o pierzi. Adevăratul fericit nu

vorbește și nu râde; el adună, oarecum, fericirea în sufletul său. Jocurile sgomotoase, bucuria turburătoare ascund adesea plictiseala și desgustul. Melancolia este prietena voluptății: cele mai dulci plăceri sunt însoțite de înduioșare și de lacrimi, iar bucuriile cele mari mai lesne te fac să plângi decât să râzi³⁹⁾.

77. La prima vedere, se crede că petrecerile cu cât sunt mai multe și mai variate, cu atât contribuiesc la fericirea omului, iar uniformitatea unei vieți simple se pare foarte plicticoasă. Privind mai bine, vezi, tocmai din potrivă, că cea mai dulce mulțumire sufletească este o petrecere moderată care te împinge mai puțin și la dorință și la desgust. Cu cât se înmulțesc plăcerile cu atât se înmulțesc dorințele și de aici vine curiozitatea, nestatornicia; și cu cât plăcerile sunt mai violente, cu atât îți lasă un mare gol în suflet și de aci vine sațiul. Nimănui nu-i e silă de situația sa, dacă nu cunoaște alta mai plăcută. Sălbaticii sunt — dintre toți oamenii — cei mai puțin curioși și cei mai puțin plictisiți. Pentru ei toate sunt indiferente, căci nu se bucură de lucruri, ci de ei; își petrec viața nefăcând nimic și nu li se urăște niciodată.

78. Omul care trăiește în societate, totdeauna pune o mască firii sale. Nefiind mai niciodată singur cu sine, este străin de sine și nu se simte bine când e silit să se coboare în sine însuși. Pe el nu-l interesează cum este; totul e cum pare.

79. Dacă privesc figura tânărului despre care v'am vorbit mai înainte, fără să vreau, văd pe dânsa ceva obraznic, bunătate silită, care nu place și respinge pe oamenii serioși; din potrivă fizionomia tânărului meu

39) *Sallwürk* zice: Această digresiune conține multe trăsături din tabloul pe care l-a schițat R. în Confesiunile referitoare la persoana sa, și într'un pasagiu (II 5) unde relatează astfel de lucruri despre sine, adaugă: Ori cine ai fi, dacă vrei să cunoști un om, atunci consimte să citești cele două sute trei pagini care urmează: vei ajunge să cunoști perfect pe J. J. Rousseau.

o văd simplă, ea arată mulțumirea și adevărata liniște de suflet, care te face să-l stimezi, să ai încredere în el, care așteaptă să-i arăți prietenie pentru ca să-ți fie și el prieten din toată inima. Se crede că fizionomia e numai dezvoltarea însușirilor naturale. Eu socotesc că, pe lângă aceasta, trăsăturile unui om se influențează pe nesimțite și de impresiunea repetată și obișnuită a unor stări sufletești. Firește că aceste stări sufletești se arată pe figură când se produc și, dacă se repetă, lasă urme statornice. Astfel înțeleg eu cum fizionomia arată caracterul cuiva și cum poți câte odată să judeci pe cineva după fizionomie, fără ca, pentru aceasta, să fie nevoie de niște explicații misterioase ce presupun cunoștințe pe cari nu le avem.

80. Copilul are numai două simțiri bine hotărâte: bucuria și durerea⁴⁰⁾; râde sau plânge; stările de mijloc nu sunt pentru el, de aceea trece neconținut dela una din acestea la cealaltă. Din această schimbare neîncetată figura sa nu dobândește nicio impresiune statornică și el nu are o fizionomie propriu zisă. Cu cât înaintează în vârstă și devine mai simțitor, impresiile, fiind mai vii și mai stăruitoare, lasă urme ce se șterg mai greu, și stările obișnuite ale sufletului dau trăsăturilor figurii o potrivire care rămâne cu vremea și nu se mai șterge. Cu toate acestea sunt și oameni cari își schimbă fizionomia la diferite vârste. Am văzut mai mulți de aceștia și am dovedit că toți pe cari i-am putut observa și urmări de aproape își schimbaseră și pasiunile obișnuite. Această singură observație, dacă s'ar confirma⁴¹⁾, mi-ar părea hotăritoare și cred că este la locul ei într'un tratat de educație, în care este important lucru să știi să judeci mișcările sufletești după semnele exterioare.

40) *Sallwürk* amintește Cartea I § 135

41) Am dat înțeles îndoelnic acestei propoziții prescurtate, din pricina verbului ce urmează (*paraitrait*), deși în traducerea germană se găsește: *deren ich sicher bin.*

81. Nu cred că tânărul meu, care n'a învățat să imiteze niște deprinderi convenționale și nu știe să arate sentimente pe cari nu le are, va fi mai puțin îndatoritor. Cred chiar că nu e vorba aici despre aceasta. Știu că va fi mai iubitor și nu-mi închipuiesc că cel care se iubește numai pe sine poate să se prefacă așa încât să devină plăcut cât cel care își face din iubirea pentru alții un nou sentiment de fericire. In ce privește sentimentul în sine, cred că am spus destul pentru ca cititorul înțelegător să se poată deslăși asupra acestui punct și pentru ca să arăt că nu m'am contrazis.

82. Revin deci la metoda mea și zic: Când vine vârsta critică, dați tinerilor priveliști cari să-i potolească, nu să-i ațâțe; hrăniți imaginația lor născândă prin lucruri cari să le domolească simțurile, iar nu să le aprinză. Depărtați-i de orașele mari, căci acolo luxul și lipsa de modestie a femeilor grăbesc și iau înaintea lecțiilor naturii, acolo totul le pune dinaintea ochilor plăceri pe cari ei vor trebui să le cunoască numai când vor ști să le aleagă. Aduceți-i înapoi în locuințele unde au stat întâi și unde simplitatea câmpenească împiedică dezvoltarea pasiunilor vârstei. Dacă gustul lor pentru arte îi ține legați de oraș, atunci folosiți-vă tocmai de acest gust ca să împiedicați o lenevie primejdioasă. Alegeți-le cu grijă societatea, ocupațiunile, plăcerile: arătați-le numai tablouri mișcătoare, dar modeste, cari să-i impresioneze fără să-i seducă și cari să le hrănească sensibilitatea fără să le pună în mișcare simțurile. Gândiți-vă însă că în orice lucru trebuie să te ferești de unele excese și că pasiunile nemoderate fac un rău mai mare decât acela pe care vrei să-l înlături. Nu e vorba să faci din elevul tău un infirmier, un călugăr de spital⁴²⁾, să-i întristezi neconținut privirile prin înfățișarea durerii și a suferinței, să-l plimbi din infirm în infirm, din spital în spital și

42) Călugăr de spital traduce pe frere de la charité, tagmă călugărească având de scop să îngrijească de bolnavi.

dela ghilotină la închisoare⁴³), trebuie ca în fața mizeriilor omenеști să se simtă mișcat, iar nu să se deprindă cu ele până la nesimțire. Când ai multă vreme aceleași priveliști înaintea ochilor, ele nu te mai impresionează. Obișnuința te învață cu toate; n'ai nevoie să-ți închipuești ceea ce vezi. Și numai închipuirea te face să simți suferințele străine. De aceea preoții și medicii, văzând mereu oameni cari sufer și mor, ajung de nu mai simt mila⁴⁴). Deci elevul tău să cunoască soarta oamenilor și mizeriile semenilor săi, dar să nu fie prea des martur. Un singur lucru bine ales și arătat cum trebuie îi va provoca milă și reflexiune o lună de zile. Nu ceea ce vede, ci amintirea celor văzute îi determină judecata, iar impresiunea trainică pe care o primește dela un lucru nu vine tocmai dela lucrul însuși, ci dela chipul cum știi să-l faci a și-l aduce aminte. Astfel, economisind exemplele, lecțiile, imaginile, vei izbuti să-i fii simțurile deștepte și să momеști natura, urmând propriile-i direcțiuni.

83. Pe măsură ce mintea i se luminează, alegeți idei cari să se raporte la luminile dobândite; pe măsură ce poftele-i se aprind, alegeți tablouri proprii a le potoli. Un militar bătrân care s'a distins atât prin curajul cât și prin bunele sale purtări, mi-a povestit că în prima lui tinerețe⁴⁵) era foarte înclinat spre femei, și tatăl său, om deștept, dar foarte cucernic, încerca în fel și chip să-l potolească. Văzând că toate încercările îi sunt zadarnice și că băiatul e aproape să-i scape din mână, îl luă într'o zi, fără să-l înștiințeze, și se duse cu el într'un

43) *Dela ghilotină*, adică locul unde se executau osândiții. În text este pus numele pieței din Paris unde se făceau execuțiunile (*Place de la Grève*) pe vremea lui Rousseau. Numele de ghilotină (*guillotine*, dela dr. *Guillot*) s'a întrebuițat în realitate mai târziu, după 1792.

44) Nota lui *Sallwürk*: Formey crede că tocmai preoții și medicii i-ar fi fost lui R. mai necesari. Despre medici vezi Cartea I § 98. În Cartea I § 100 sunt enumărați preoții, filozofii și medicii ca dușmani ai omenirei. Despre preoți vezi Cartea III § 146.

45) Prima tinerețe între 18—25 de ani.

spital de sifilitici și întră într'o sală unde acești nenorociți ispășiau printr'un tratament groaznic petrecerile cari îi adusesese aci⁴⁶). Văzând această îngrozitoare priveliște care-i revolta toată ființa, era mai să-i vină leșin. Atunci tatăl său îi zise cu furie: „Du-te, stricatul, du-te de urmează pornirea mizerabilă care te târăște; în curând vei fi foarte fericit să fii primit într'o asemenea sală, unde în prada celor mai teribile dureri, vei sili pe tatăl tău să mulțumească lui Dumnezeu că te-a luat de pe lume”.

84. Aceste puține cuvinte, unite cu cele ce avea tânărul înaintea ochilor, îi produsese o impresie care nu s'a mai șters niciodată. Silit prin cariera sa să-și petreacă tinerețea în diferite garnizoane, a suferit mai bine să răză camarazii săi de dânsul decât să urmeze desfrânările lor. „Am fost și eu om, zice dânsul, am avut și eu slăbiciunile mele; dar, iată, până la vârsta în care mă găsesc, de câte ori văd o prostituată, mă cutremur de groază”. Dascăle, vorbe puține; caută numai să-ți alegi bine locul, timpul, persoanele; apoi fă toate lecțiile prin exemple și fii sigur că vei reuși.

85. Modul cum se petrece copilăria n'are o importanță așa de mare⁴⁷), fiindcă răul care se strecoară se poate îndrepta, iar binele poate să vie și mai târziu. Cu totul altfel e *adolescența*⁴⁸), vârsta în care omul începe

46) Nota lui *Sallwürk* citează un pasagiu din scriitorul german Campe: „Și eu am întrebuițat mijlocul acesta la diferiți elevi ai mei și sunt convins că nu există alt mijloc preventiv mai bun pentru tinerime decât acesta”. Formey nu face nicio observație asupra acestui pasagiu; cu altă ocazie el spune însă: „Ar fi trist dacă nimeni nu ar putea să aibă darul înfrânării fără să fi văzut un spital pentru sifilitici”.

47) *Sallwürk* zice că Stuve, Campe și Trapp (pedagog german 1745—1818) partizan al teoriilor lui Basedow) cari găsesc în vorbele de mai sus ale lui R. un mare paradox, desigur că nu l-au înțeles bine.

48) *Adolescența* nu e cuvântul întrebuițat de autor; el zice: „prima vârstă în care... etc.” *Adolescența* se socotește de unii între 14 și 21 sau 25 de ani. Il întrebuițează Rousseau în § 88.

cu adevărat să trăiască⁴⁹⁾. Vârsta aceasta ține totdeauna mai puțin decât ar fi nevoie pentru cele ce sunt de făcut și de aceea trebuie să-i dăm o atențiune fără răgaz; de aceea stăruiesc pentru a găsi meșteșugul s'o prelungim. Un foarte bun principiu de educație în această privință este să întârziezi *totul* cât se poate mai mult. Caută să mergi încet și cu siguranță; fă ca adolescentul să nu devină om când nu mai are nimic de făcut pentru aceasta. Odată cu creșterea corpului, se pregătesc și se formează și sucurile destinate să dea sângelui balsam și fibrelor putere⁵⁰⁾. Dacă le dai altă îndrumare și dacă ceea ce are să serve la perfecționarea unui individ servă la formarea altuia, amândoi vor fi în stare de slăbiciune și opera naturii va fi nedesăvârșită. De aceasta se influențează și spiritul; și funcțiunile lui vor fi slabe și fără vlagă. Niște membre groase și puternice nu fac nici curajul nici geniul și înțeleg că forța sufletească nu poate să fie alături de cea trupească, dacă organele comunicației celor două substanțe sunt rău așezate. Dar oricât de bine ar fi așezate, vor lucra totdeauna slab, dacă purced dintr'un sânge istovit, sărăcit și lipsit de substanța care dă putere și mișcare tuturor șurupurilor mașinei. Se observă îndeobște mai multă tărie sufletească la oamenii a căror tinerețe a fost păzită de corupțiunea prea timpurie, decât la cei cari au început destrăbălarea când au început să aibă și puterea de a o face. De aceea popoarele cari au moravuri mai curate întrec de obicei și în bun simț și în curaj pe cele cu moravuri destrăbălate. Acestea din urmă se disting prin oarecari mici calități de îndemânare pe cari le numim *spirit*, *iscușință*, *fineță*; dar numai la cele dintâi se găsesc acele mari și nobile funcțiuni ale înțelepciunii și ale rațiunii cari caracterizează pe *om*

49) Vezi § 6.

50) *Sallwürk*: După o concepție, care își are originea în antichitate, evoluția fizică se face sub influența unei substanțe pe jumătate spirituală, pe care o numeau *spiritus vitales* (spiritele ale vieții); pe când în ceea ce nu-i însuflețit se află numai *spiritus mortuales* (spiritele ale morții).

și-i fac cinste, îndemnându-l a îndeplini fapte frumoase, a cultiva virtuțile și a săvârși lucruri cu adevărat folositoare.

86. Invățătorii se plâng că focul acestei vârste face tinerețea protivnică disciplinei. Așa este; dar a cui e vina? Dacă invățătorii au lăsat ca focul să se aprindă în simțuri, nu știu că nu-l mai pot stinge? Predicile lungi și reci ale unui pedant putea-vor să șteargă din spiritul elevului imaginea plăcerilor pe cari mintea a făurit-o? Goni-vor din sufletul lui dorințele cari îl chinuesc? Potoli-vor flacăra unei porniri a cărei întrebuintare o cunoaște? Ori, din contră, îl vor întărâta împotriva piedicilor ce stau în calea singurei fericiri despre care are idee? Ce va vedea el în porunca aspră ce i se dă, fără a i-o face înțeleasă, dacă nu capriciul și ura unui om care vrea să-l chinuiască? Și atunci mai este lucru ciudat când și el la rândul lui se răsvrătește și urăște?

87. Știu bine că, arătându-te îngăduitor, poți să fii mai bine suferit de elev și să-ți păstrezi chiar o aparență de autoritate. Nu prea vād însă la ce folosește autoritatea care se menține numai ațâțând vișile pe cari ar trebui să le pedepsească. Ar fi ca un călăreț, care, vrând să potolească un cal înfuriat, l-ar face să sară într'o prăpastie.

88. Acest foc al adolescentului, în loc de a fi o piedică pentru educație, este dimpotrivă un ajutor prin care ea se desfășoară și se desăvârșește; el îți dă putere asupra sufletului unui tânăr când acesta nu se mai simte mai slab decât tine. Te servești de primele lui afecțiuni ca de un frâu pentru a-i conduce toate mișcărilor: până aci era liber, acum e supus. Câtă vreme nu iubea, era stăpânit de sine însuși și de trebuințele sale; îndată ce iubește, e stăpânit de pornirile acestei iubiri. Astfel se formează cele d'întâi legături între el și specia sa. Dacă își îndreptează spre dânsa sensibilitatea sa născândă, să nu crezi că va cuprinde deodată pe *toți oamenii* sau că cuvântul *gen omenesc* va avea vre-o însemnare pentru el. Nu, sensibilitatea aceasta se va mărgini întâiu la *semenii săi* și semenii aceștia nu vor fi dintre necunoscuți,

ci dintre aceia cu cari are legături, dintre cei pe cari obișnuința i-a făcut să fie pentru el iubiți sau trebuincioși, dintre cei pe cari îi vede că au același mod de a simți și a gândi ca și el, pe cari îi vede expuși la durerile ce a suferit și el și simțitori la plăcerile gustate și de el, într'o vorbă, dintre cei cari, prin o sumă de potriviri firești, se fac mai lesne iubiți. Numai după ce se va fi cultivat în felurite chipuri, după ce va fi reflectat asupra propriilor sale simțiri și asupra simțirilor altora, numai atunci va ajunge ca din noțiunile sale individuale să-și formeze ideea abstractă de *omenire* și să adauge la afecțiunile sale particulare pe acelea cari îl identifică cu specia.

89. Ajungând în stare să aibă afecțiune pentru cineva, va putea să prețuiască și afecțiunea celorlalți față de dânsul⁵¹⁾ și va lua în seamă semnele acestei afecțiuni. Vezi ce putere poți dobândi asupra-i? Cu câte lanțuri nă-i poți lega acum inima fără ca el să bage de seamă! Când va putea să se examineze bine, va vedea cât ai făcut pentru el, mai ales când se va compara cu alți tineri de vârsta sa și când pe tine te va compara cu alți guvernori. Zic „când va vedea”; dar nu te apuca să-i spui; dacă-i spui, el nu va mai *vedea*. Dacă-i ceri supunere în schimbul îngrijirilor ce i-ai dat, va zice că te-ai prefăcut a-i face bine *pe degeaba* și în realitate ți l-ai făcut dator și l-ai legat printr'un contract la care el n'a consimțit. De geaba îi vei spune că ceace-i ceri este tot pentru binele *lui*; faptul este că-l *silești* și-l silești în schimbul unor lucruri ce i le-ai făcut fără ca el să le dorească. Dacă un nenorocit ia banii pe cari se prefac

51) Afecțiunea poată să nu fie reciprocă, dar prietenia nu. Prietenia e un schimb, un contract, ca oricare altul; dar mai sfânt de cât toate. Vorba *prieten* n'are alt corelativ decât pe sine însuși. Orice om care nu e *amicul amicului său* este, desigur, un înșelător, căci nimeni nu poate să obțină prietenia altuia decât numai *dându-i-o* pe a sa sau *prefăcându-se* că i-o dă. (Nota autorului).

că-i dau și astfel se vede înscris ca soldat fără voia lui⁵²), zici că e nedreptate; dar nu este și mai nedrept când ceri elevului tău plata îngrijirilor pe cari nu le-a voit?

90. Ingratitudinea ar fi mai rară, dacă n'ar fi așa de multe binefaceri date cu camătă. E un sentiment firesc să-ți placă ceea ce-ți face bine. În sufletul omului nu se găsește ingratitudea, dar se găsește interesul. Sunt mai puțini oameni căror li s'a făcut bine și sunt ingrați și mai mulți binefăcători interesați⁵³). Dacă-mi vinzi ceea ce îmi dăruiești și ceri prețul pe urmă, atunci este o înșelăciune. Numai cele ce nu se prețuesc sunt neprețuite. Inima omului primește numai legile pe cari și le face singură; vrand s'o prinzi în lanț, o liberezi; lăsând-o liberă, o prinzi în lanț.

91. Când pescarul lasă undița în apă, peștele vine și-i dă roată fără frică, dar îndată ce s'a prins de cârligelul ascuns în viermușor și simte că undița se ridică, încearcă să fugă. Pescarul e binefăcătorul? Peștele este ingraturul? S'a văzut vreodată ca un om, pe care binefăcătorul l-a uitat, să uite pe binefăcătorul său? Din potrivă, vorbește totdeauna cu plăcere și se gândește la el cu duioșie. Dacă află prilej ca, prin vreun serviciu neașteptat, să-i arate că-și aduce aminte de serviciile primite, își va arăta recunoștința cu o mare mulțumire sufletească. Simte o dulce bucurie să se înfățișeze la ocazie și să zică: „A venit și rândul meu!”. Acesta este cu adevărat glasul naturii: niciodată o adevărată binefacere n'a produs un ingrat.

92. Dacă deci recunoștința este un sentiment firesc și dacă nu-i strici efectul prin greșeala ta, fii sigur că elevul tău, începând să-și dea seama, va prețui îngrijirile

52) Pe acele vremuri înrolarea soldaților se făcea în mod cu totul deosebit decât azi, când există serviciul militar obștesc.

53) *Sallwürk* spune că Formey protestează, în interesul moralei, în contra unor astfel de justificări ale nerecunoștinței. Pelitain spune că aceeași idee se găsește la filozoful latin Seneca (De benef. Cartea I cap. I).

ce i-ai dat, cu condițiune să nu fie încercat a statornici, tu singur, prețul; vei dobândi astfel asupra-i o autoritate pe care nimic n'o va putea distruge. Până când vine vremea să fie om și să te porți cu el astfel, să nu-i vorbești niciodată de ceeace ți-e dator, ci de datoria către el însuși. Ca să-l faci supus, lasă-i toată libertatea; ascunde-te, ca să te caute; fă să se nască în sufletu-i nobilul sentiment al recunoștinței, vorbindu-i numai de interesul său. N'am vrut să-i spuî⁵⁴⁾ că ceeace ai făcut e spre binele lui, până când n'ajunge în stare să te priceapă; căci altfel din cuvântarea ta va înțelege numai că tu atârni de el și te va socoti ca un servitor. Acum însă, când începe a simți iubirea, înțelege că un om poate să fie legat de ceeace iubește și stăruința ta de a te ocupa neconținut de dânsul n'o mai socotește ca legătura unui sclav, ci ca afecțiunea unui prieten. Și nimic nu înrâurește mai puternic sufletul omenesc decât glasul prieteniei adevărate, căci știm că el vorbește numai pentru interesul nostru. Putem crede că un prieten se înșeală, dar nu că vrea să ne înșele. Câte odată nu ascultăm de sfaturile lui, dar niciodată nu le disprețuim.

93. Iată-ne în fine în ordinea morală a lucrurilor; am făcut al doilea pas în viața omenească. Dacă ar fi locul aci, aș încerca să arăt cum, din primele mișcări sufletești, se ridică primele glasuri ale conștiinței și cum din sentimentul iubirii și al urii se nasc primele noțiuni de bine și de rău; aș arăta că *dreptatea* și *bunătatea* nu sunt numai niște cuvinte abstracte, niște creațiuni ale inteligenței noastre, ci adevărate mișcări ale sufletului luminat de rațiune, că sunt numai un progres al sentimentelor noastre primitive; aș arăta că numai prin rațiune, în afară de conștiință, nu se poate stabili nicio lege naturală, că dreptul naturii este o himeră, dacă nu se întemeiază pe o trebuință firească a sufletului omenesc⁵⁵⁾. Zic însă că aici n'am să fac un tratat de meta-

54) Sallwürk trimite la § 93 din Cartea III

55) Aci *autorul* pune nota ce urmează:

fizică⁵⁶⁾ sau morală, nici vreun studiu de niciun fel; mă mărginesc să arăt rândul și progresul sentimentelor și cunoștințelor noastre despre propria-ne constituție. Alții vor demonstra poate ceea ce eu numai indic aici.

94. Emil al meu până acum s'a privit numai pe sine. Prima privire pe care o îndreaptă spre semenii săi îl îndeamnă să se compare cu ei și, firește, sentimentul care se naște în sufletul lui este de a fi în cel dintâi loc. Acum e momentul când *iubirea de sine* se transformă în *amor propriu* și când încep a se naște toate pasiunile cari se țin de el. Pentru a ști însă hotărît dacă pasiunile cari îi vor stăpâni caracterul vor fi umane și blânde sau crude și răufăcătoare, dacă vor îndemna la bunăvoință și la milă sau la invidie și pismă, trebuie să știi ce loc va socoti el că are printre oameni și ce fel de piedici va socoti el că are să învingă pentru a ajunge la locul pe care vrea să-l ocupe.

95. Ca să-l îndrumezi în aceasta, după ce i-ai făcut cunoscuți pe oameni prin părțile lor comune, trebuie acum să-i arăți deosebiriile dintre ei. Aci vine chestiunea inegalității naturale și civile și înfățișarea ordinii sociale.

Maxima „*ceea ce vrei să-ți faci fie oamenii, fă și tu lor asemenea*” se întemeiază numai pe conștiință și pe sentiment, căci unde este rațiunea precisă ca să mă port, fiind eu, ca și cum aș fi un altul, mai ales dacă sunt sigur că nu mă voi găsi niciodată în același caz? și cine îmi spune că dacă aș urma eu cu credință această maximă aș face s'o urmeze și ceilalți oameni față de mine? Cel rău se folosește de corectitudinea celui drept și de propria sa necorectitudine. Toți oamenii să fie drepecți, afară de el. Mărturisiți că această învoală nu folosește prea mult oamenilor de treabă. Dacă însă puterea sufletului meu mă identifică cu aproapele meu și ajung că mă simt oarecum în el, atunci dacă vreau ca el să nu sufere, pricina e că nu vreau să sufer eu. Mă interesez de el din iubirea pentru mine însumi și motivul maximei se găsește în însăși natura, care-mi inspiră dorința de a fi bine ori în ce loc m'aș simți că există. De aici conchid că preceptele *legii naturale* nu sunt întemeiate numai pe rațiune, ci au o bază mai solidă și mai sigură. Iubirea de oameni derivată din iubirea de sine este principiul dreptății omenești. Prescurtarea întregii morale este dată în evaughelie prin prescurtarea legii.

56) *Metafizica*: cunoștința primelor cauze și a primelor principii.

96. Trebuie să studiezi societatea prin oameni și pe oameni prin societate; cei cari ar studia separat politica și morala n'ar înțelege niciodată nimic din niciuna din ele. Cercetând întâi raporturile primitive, vedem cum influențează ele sufletește pe oameni și ce pasiuni nasc de aci; se vede, în schimb, prin progresul pasiunilor, că aceste legături se înmulțesc și devin mai strânse. Nu atât puterea brațelor face pe oameni liberi, ci mai mult moderațiunea sufletelor⁵⁷). Cine dorește puține lucruri ține la puțini oameni; dar oamenii, fiind deprinși a lua deșartele lor dorinți drept trebuințe fizice, cei ce au socotit pe acestea din urmă drept fundamente ale societății omenești, au luat efectele drept cauze și s'au rălăcit cu totul în raționamentul lor.

97. În *starea naturală* există o egalitate de fapt⁵⁸) reală și care nu se poate distruge, pentru că este peste puțină ca, în starea aceasta, numai deosebirea dintre om și om să fie așa de mare încât să facă pe unul atârănător de celălalt. În *starea socială* există o egalitate de drept himerică și deșartă, pentru că mijloacele destinate la păstrarea ei servesc tocmai ca să o distrugă și pentru că forța publică prin care cel tare apasă pe cel slab rupe echilibrul așezat de natură între ei⁵⁹). Din această primă

57) *Sallwürk* trimite pentru comparație la § 2 cartea III.

58) *Sallwürk* zice în notă: Toate acestea sunt cuprinse în „*Tratatul despre originea inegalității între oameni*”. Nu e posibil a se cita toate pasajele paralele. De aceea vom arăta numai ideea fundamentală a scrierii. Omul este un animal mai bogat organizat, deosebindu-se însă de acesta prin puțină de a se perfecționa (perfectibilitate). Aceasta îl scoate pe om afară din starea naturală a egalității astfel încât străbate o serie de stări, cari în cele din urmă îl conduc la o egalitate artificială, constând în starea de sclavie a tuturor sub un singur stăpân, care însă poartă deja în sine germele turburării, pentru că la rândul său întâmplarea îl răstoarnă și pe acesta. Acele stări de neegalitate, cari trebuiesc străbătute în mod succesiv sunt: recunoașterea posesiunii (sărac și bogat), introducerea autorității (puternic și slab), degenerarea în despotism (stăpân și sclav).

59) Legile din toate țările favorizează totdeauna pe cel puternic

Handwritten notes on the right margin:

- Starea naturală
- Starea socială
- Prin ai
- Legi
- 22. Oct
- 109, 730

contrazicere ies toate celelalte contraziceri între aparență și realitate pe cari le observăm în societățile organizate. Totdeauna mulțimea va fi jertfită unui mic număr și interesul particular va trece înaintea interesului obștesc. Totdeauna aceste înșelătoare cuvinte *dreptate și supunere* vor fi uneltele violenței și armele nedreptății. De aci urmează că deosebitelē *categoriilor sociale*, cari zic că sunt folositoare celorlalte, folosesc numai lor și păgubesc pe celelalte. De aci putem vedea câtă considerație li se datorește, după adevărata justiție și după rațiune. E de văzut numai dacă locul pe care și l-au ales cei din fiecare categorie este mai folositor pentru fericirea lor; astfel poate și fiecare cum să judece propria sa soartă. Acesta e studiul de care ne interesăm acum; dar, ca să-l putem face bine, trebuie să începem prin cunoașterea sufletului omenesc.

98. Dacă ar fi vorba să arăți tânărului pe oameni sub înfățișarea măscii lor, nici n'ar fi nevoie să i-i arăți, căci i-ar vedea pretutindeni și totdeauna. Dar *masca* nu e *omul* și nu trebuie ca aparența să-l înșele; de aceea, zugrăvind-i oamenii, zugrăvește-i cum *sunt*, nu ca să-i urască, ci ca să-i plângă și să nu dorească a fi la fel cu ei. După părerea mea, acesta este sentimentul cel mai bine înțeles pe care-l poate avea un om față de specia sa.

99. În urmărirea scopului propus, se cade să luăm un drum cu totul opus celui de până acum: să instruiăm pe tânăr prin experiența altora, nu prin a sa proprie. Dacă vede că-l înșeală oamenii, va începe să-i urască; dacă însă, respectat de ei, vede că se înșeală între dânșii, va simți milă față de toți. Pythagora⁶⁰⁾ zicea că spectacolul

împotriva celui slab, pe cel ce are împotriva celui ce n'are nimic: acest neajuns nu se poate înlătura și nu există excepție. (Nota autorului ed. Amsterdam). Sallwürk trimite pentru comparație cu această notă la nota lui Rousseau sub § 3 cartea I: „Legile, care în totdeauna s'au ocupat prea mult cu bunurile și prea puțin cu persoanele fiindcă urmăresc pacea și nu virtutea...” și la § 72 cartea II.

60) Pythagora: filozof și matematic grec (sec. VI înainte de

lumii seamănă cu spectacolul jocurilor olimpice⁶¹): unii au prăvălii și se gândesc numai la câștigul lor; alții își pun în joc persoana lor și aleargă după glorie; alții se mulțumesc să privească jocurile și aceștia nu sunt cei mai răi⁶²).

100. Aș dori ca societatea tânărului să fie de așa fel încât să aibă idee bună de acei ce-l înconjoară; dar, pe de altă parte, să cunoască lumea așa de bine încât să privească cu ochi răi tot ce se petrece în lume. Să știe că omul, dela natură, este bun, să-l simtă astfel, să judece pe aproapele său prin sine însuși; dar să vadă cum societatea strică și înrăutățește pe om; să știe că originea oamenilor stă în prejudiciile lor; să se deprindă a prețui pe individ, dar să disprețuiască mulțimea; să vadă că toți oamenii poartă măști aproape asemenea, dar să știe că se găsesc chipuri mai frumoase decât măștile care le acoperă.

101. Mărturisesc că această metodă are neajunsuri și că nu e ușor de pus în practică; fiindcă, dacă-l înveți prea de timpuriu să observe pe oameni, dacă îl deprinzi să urmărească de aproape faptele celorlalți, îl faci gură rea, bațjocoritor și prea grăbit a formula judecăți despre oricine. Ba chiar va ajunge să-și facă o plăcere de a da oricărui fapt interpretări rele și a nu găsi binele nici acolo unde el există în realitate. Văzând mereu vițiul, se va obișnui cu el și va vedea pe cei răi fără a se îngrozi, precum se deprinde cineva a privi pe nenorociți fără a-i fi milă. Cu vremea, perversitatea obștească îi va folosi nu ca să-i dea lecție, ci ca să-i procure o scuză: va zice

Hristos). Se cunosc puține lucruri despre viața lui, ba unii susțin că nici n'a existat. Lui i se atribue născocirea tablei de înmulțire.

61) Jocurile olimpice se țineau în vechea Grecie din patru în patru ani și adunau la ele locuitori din toate părțile.

62) Aci Petitain notează că ideea aceasta a lui Pythagora (raportată de Cicerone, Tusculanae V, 3, 9) se găsește și în Montaigne cartea I cap. 25.

că de vreme ce omul este așa, el nu trebuie să caute a fi altfel⁶³⁾.

102. Dacă, din această pricină, ai vrea să-l instruești prin principii și să-i arăți, odată cu natura sufletului omenesc, și cauzele din afară ce ne îndeamnă la viață, trecându-l astfel deodată dela obiectele sensibile la cele intelectuale, atunci te-ai servi de o metafizică mai presus de priceperea lui, ai cădea în greșeala, de care te-ai ferit cu grijă până acum, de a-i da lecții cari se văd că sunt lecții⁶⁴⁾ de a pune spiritul, experiența și autoritatea profesorului în locul propriei lui experiențe și în locul rațiunii lui.

103. Ca să înlătur amândouă aceste piedici, ca să-l pun față de sufletul celorlalți oameni fără primejdie de a strica pe al lui, mă gândesc să-i arăt pe oameni de departe, în alte timpuri și în alte locuri, astfel ca el să vadă scena, dar să nu poată păși pe ea. Acum e momentul *istoriei*: prin ea va citi în sufletul oamenilor fără lecțiunile filozofiei; prin ea îi va privi ca un simplu spectator, fără interes și fără patimă, ca un judecător, nu ca un complice, nici ca un acuzator⁶⁵⁾.

104. Ca să cunoști pe oameni, trebuie să-i vezi la lucru. În lume îi auzi vorbind: își dau pe față discursurile, dar își ascund acțiunile; în istorie acestea le sunt desvăluite și-i judeci de pe fapte. Chiar cuvintele lor te ajută ca să-i apreciezi, căci, comparând ce fac cu ce zic, vezi deodată ce *sunt* și ce vor *să pară*; cu cât se prefac mai bine, cu atât se dau mai bine de gol.

105. Din nenorocire, și acest studiu are felurite neajunsuri și poate fi primejdios. E greu să găsești punctul de privire din care să poți judeca pe semenii tăi cu

63) *Sallwürk* notează că Locke vrea cu orice preț să arate tânărului ce se petrece în lume înainte de a păși el însuși în ea.

64) *Sallwürk* explică zicând: Pe când ar trebui experiența să-l învețe, nu vorbește.

65) *Sallwürk* amintește că în pedagogia mai nouă istoria stă cam pe același plan.

echitate⁶⁶). Unul din marile (~~concursuri~~) ale istoriei este că arată pe oameni mai mult cu părțile lor rele decât cu cele bune. Fiind interesantă numai prin revoluțiuni și prin catastrofe, ea nu vorbește despre poporul care crește și propășește în liniște sub un guvernământ pașnic. Istoria începe a vorbi de el numai atunci când, nefiind mulțumit cu sine, se amestecă în trebile vecinilor sau îi lasă pe aceștia să se amestece într'ale lui; ea îl celebrează numai când începe să decline, căci toate istoriile încep unde ar trebui să sfârșească. Cunoaștem foarte bine istoria popoarelor cari se distrug, dar ne lipsește a acelora cari se înmulțesc. Fiind fericite și înțelepte, istoria n'are ce să spună despre ele. Chiar în zilele noastre vedem că guvernele cari se poartă mai bine sunt cele despre cari se vorbește mai puțin. Deci noi cunoaștem numai răul, căci binele nu face *epocă*. Numai cei răi sunt celebri, cei buni sunt uitați sau luați în răs. Astfel istoria, ca și filozofia, calomniază neîncetat neamul omenesc.

106. Mai mult, faptele povestite în istorie nici nu sunt icoana adevărată a celor petrecute întru adevăr; ele se prefac după mintea istoricului, se modelează după interesele lui, se colorează după prejudecățile lui. Știe cineva să pună pe cititor în așa punct ca să vadă evenimentul tocmai cum s'a întâmplat? Ignoranța sau parțialitatea modifică totul. Fără să schimbi vreun fapt istoric, numai restrângând sau lărgind împrejurările cari se raportă la el, câte înfățișeri diferite nu poți să-i dai? Uitați-vă la un obiect din diferite puncte de unde-l puteți privi și vi se va părea din fiecare punct altfel, deși s'a schimbat numai ochiul privitorului. Este oare îndestulător pentru respectul adevărului să-mi spui un fapt adevărat, dar să mă faci să-l văd altfel de cât a fost? Poate că uneori un copac mai mult ori mai puțin, o stâncă

66) *Echitate* e un neologism de care e nevoie să ne servim aci, căci vorba noastră *dreptate* (justiție) cuprinde și ideea *dreptății firești* (echitate) și ideea *dreptății legale* (justiție).

la dreapta sau la stânga, un vârtej de praf ridicat de vânt au hotărît soarta unei bătălii, fără ca nimeni să fi băgat de seamă. Impiedică oare aceasta pe istoric să-ți spună pricina înfrângerii sau izbânzii par'că ar fi fost de față peste tot? Și ce-mi pasă mie de fapte, dacă nu cunosc rațiunea lor de a fi? și ce lecțiuni pot să scot dintr'un eveniment a cărui pricină adevărată n'o cunosc? Istoricul îmi spune una dar o inventează; iar critica despre care se face atâta caz, este numai arta de a face conjecturi, arta de a alege între mai multe minciuni pe aceea care pare că seamănă mai bine cu adevărul.

107. Ați citit vreodată „*Cleopatra*” sau „*Casandra*”⁶⁷⁾ sau alte cărți de acest soi? Autorul alege un eveniment cunoscut și, potrivit lui, împodobindu-l cu amănuntele închipuite de el, cu personaje cari n'au existat niciodată, cu portrete imaginare, grămădește ficțiune după ficțiune pentru a face citirea plăcută. Aceste romane se deosebesc puțin de *istoriile* voastre, atâta numai că romancierul dă mai mult drum liber *propriei* sale imaginațiuni, iar istoricul se supune *imaginațiunii altuia*. Aș putea să adaog, dacă voiți, că cel dintâi urmărește un obiect moral, bun sau rău, pe când istoricul nu are nicio grijă de aceasta.

108. Se va zice că adevărul faptelor interesează mai puțin decât adevărul moravurilor și al caracterelor. Dacă

67) Romane de *Calprenède*, primul în 12 volume, al doilea în 10. *Calprenède* (1609—1663) a fost un nobil francez, care a trăit pe lângă curtea regală și a publicat câteva volume de poezii și mai multe romane. Scrierile lui au avut mult răsunet în cercurile aristocratice din acel timp; dar în veacul următor s'a uitat. Romanele pomenite aci de *Rousseau* au subiecte din istoria antică, dar luate din epoce puțin cunoscute, astfel că se poate da drum liber închipuirii. *Cleopatra*, fiica vestitei regine a Egiptului, iubită de *Juba*, principele *Mauretaniei*, este eroina celui dintâi; dar toată desvoltarea este făcută în felul romanelor cavalerești, ce erau încă la modă pe acele vremuri. *Casandra* este povestea iubirii lui *Oroodate* din *Scitia*, pentru fiica regelui *Persiei Darius*. Această princesă ia odată, în roman, numele de „*Casandra*” și de aci titlul cărții.

sufletul omenesc este bine zugrăvit, nu-ți mai pasă atâta dacă evenimentele sunt redată cu exactitate; căci — se va adăoga — ce ne pasă de întâmplări petrecute acum două mii de ani? Așa ar fi, dacă portretele lor s'ar face după natură, dar, dacă modelele lor se găsesc numai în imaginația istoricului, atunci dăm peste neajunsul de care am voit să fugim și, în locul autorității profesorului, punem autoritatea scriitorului. Dacă e vorba ca elevul meu să vadă numai tablouri născute din închipuire, vreau mai bine ca acelea să fie făcute de mine decât de altul; vor fi, cel puțin, mai bine potrivite față de scopul urmărit.

109. Pentru un tânăr, cei mai răi istorici sunt aceia cari fac multe aprecieri. Dă-i fapte, ca să judece el însuși; numai așa se poate deprinde a cunoaște oamenii. Dacă judecata autorului îl conduce mereu, el se deprinde să vadă prin ochii altuia și, când acești ochi lipsesc, el nu mai vede nimic.

110. Las la o parte istoria modernă, nu numai pentru că nu are fizionomie proprie și pentru că oamenii din timpurile noastre seamănă toți între ei, dar și pentru că istoricii noștri, preocupați cu totul de efect, se gândesc numai să facă portrete foarte colorate, dar cari, adesea, nu reprezintă nimic⁶⁸). În deobște cei vechi fac mai

68) „Așa e *Davila*, *Guicciardini*, *Strada*, *Solis*, *Machiavelli* și câteodată chiar *De Thou*. *Vertot* e aproape singurul care știe să zugrăvească fără a face portrete”. (*Nota autorului*). Dăm informațiuni despre istoricii citați în această notă.

Enrico Davila (1576—1631), istoric italian, a scris despre războaiele religioase din Franța.

Famiano Strada (născut 1572) istoric italian, a publicat *Istoria Țărilor de Jos*.

Francisco Guicciardini (1482—1540), istoric italian, a publicat o istorie a Italiei.

Antonio Solis (1610—1686), istoric spaniol, a scris despre istoria Mexicului.

Nicolo Machiavelli (1469—1527) vestitul istoric italian, autor al cărții „Principele”.

Jacob De Thou (1553—1617) istoric francez puțin cunoscut.

Abatele René Vertot (1655—1735), istoric francez care a avut

puține portrete, sunt mai puțin spirituali, dar cu mai mult simț în prejudecățile lor. Și dintre ei trebuie să alegem cu băgare de seamă, luând nu pe cei ce judecă mai mult faptele, ci pe cei mai simpli. N'aș da în mâna unui tânăr nici pe Polybiu⁶⁹), nici pe Salustiu⁷⁰). Tacit⁷¹), este cartea bătrânilor; tinerii n'o pot pricepe. Trebuie să-i înveți să vadă în acțiunile oamenilor însușirile mai bătaoare la ochi ale sufletului omenesc și mai târziu să caute a-i pricepe adâncimile. Să-și dea seama întâi de fapt și apoi de maxime. Maximele filozofice sunt gustate numai de cel pățit. Tinerețea nu trebuie să generalizeze nimic: toată învățătura ei să conștina din regule particulare.

111. După părerea mea, Thucydide⁷²) este adevăratul model al istoricului. El povestește faptele fără să le judece, dar nu lasă la o parte nicio împrejurare care ne ajută să judecăm noi singuri. El caută să pună totul sub ochii cititorului și, în loc să se așeze el între fapte și cititor, se dă cu totul la o parte și ți se pare că vezi, nu că citești. Din nenorocire, Thucydide vorbește mai numai despre războiu și în povestirile sale întâlnești lucrurile cele mai puțin instructive, adică lupte. „Retragerea celor zece mii” și „Comentariile lui Cezar”, au aproape aceleași calități și același defect⁷³). Sfătosul He-

mult succes în vremea lui, dar mai târziu a fost uitat. Principala scriere e o istorie a *revoluțiilor romane*.

69) Polybiu, istoric grec (205—125 înainte de Hristos) a scris *Istoria timpului său*.

70) Sallustiu, istoric roman (86—34 înainte de Hr.) cunoscut prin cartea despre *Conjurația lui Catilina* și cea despre *Jugurtha*.

71) C. Corneliu Tacit (52—120 după Hr.) cel mai vestit istoric roman. Sub titlul de *Anale* și de *Istorie* a povestit o parte din istoria romană, din vremea imperiului.

72) Thucydide (460—395 înainte de Hr.) cel mai mare istoric al Grecilor; a scris *Istoria războiului peloponezic*.

73) „Retragerea celor zece mii” este titlul scrierii vestitului istoric și general atenian Xenofon (425—352 înainte de Hristos). E vorba de expediția nenorocită contra Perșilor, comandată de însuși autorul. „Comentariile” lui Cesar sunt cele două memorii ale politicului și istoricului roman Iuliu Cezar (101—44 înainte de Hr.).

rodot, fără portrete, fără maxime, dar curgător, naiv, aducând amănuntele cele mai interesante și mai plăcute, ar fi poate cel mai bun dintre istorici, dacă amănuntele acestea n'ar degenera adesea în copilării, cari mai mult strică gustul tinerimii în loc să-l formeze: trebuie să ai oarecare putere de judecată pentru ca să-l citești⁷⁴). Nu zic nimic de Titu Liviu⁷⁵), căci îi va veni rândul; dar e om politic, retor, adică e tot ce nu se potrivește cu vârsta de care ne ocupăm⁷⁶).

112. În genere, istoria are neajunsul că ține socoteală numai de faptele însemnate și văzute cari se pot fixa prin date, prin nume de locuri și de oameni; dar cauzele încete și progresive ale acestor fapte, cari nu se pot numi tot așa de ușor, rămân totdeauna necunoscute. Adesea o bătălie câștigată sau pierdută se dă ca motivarea unei revoluțiuni care, chiar înaintea acestei bătălii, nu se mai putea înlătura. Războiul slujește numai ca să dea pe față evenimentele hotărâte de mai nainte prin niște cauze morale pe cari istoricii foarte rar le descoper.

113. Spiritul filozofic al secolului nostru a îndreptat în această direcțiune silințele mai multor scriitori, dar mă îndoiesc că adevărul a putut să câștige ceva din munca lor. Pe toți îi stăpânește tirania sistemelor și de aceea fiecare caută să vadă lucrurile nu cum sunt, ci cum se potrivesc mai bine cu sistemul său⁷⁷).

74) Herodot este cel dintâi istoric al Grecilor (484—425 înainte de Hr.). El a lăsat 9 cărți despre istoria vremilor lui și despre popoarele cu cari Grecii erau în contact pe acel timp.

75) Titu Liviu este istoricul latin (59 în. de Hr.— 19 după Hr.) care a scris istoria poporului său, intercalând frumoase discursuri pe cari le atribuie diferitelor personaje istorice.

76) *Sallwürk* zice: Aceste aprecieri sunt juste pentru concepția epocii în care trăia Rousseau, azi firește că au încetat de a mai fi. Numai Tucicide ar fi putut să fie judecat mai bine și de către Rousseau; opera lui nu este numai o istorie pragmatică, ci o adevărată istorie de moravuri. Impotriva glorificării eroilor din războaie, polemizează și Locke în § 116.

77) *Sallwürk* zice: „Siècle de Louis quatorze” al lui Voltaire (1751) ar trebui cu deosebire exceptată de R. dacă această critică

114. Pe lângă acestea, vom observa că istoria arată mai mult *acțiunile* decât *oamenii*, pentru că prinde pe oameni numai în anumite momente, oarecum în hainele lor de *paradă*. Într'insa vedem pe omul *public* așa cum s'a *pregătit* el ca să fie văzut. Ea nu-l urmărește în casa lui, în odaia lui, în mijlocul familiei și al amicilor; am putea zice că zugrăvește mai mult haina omului decât persoana lui.

115. Aș vrea mai bine să încep studiul sufletului omenesc, prin citirea vieților diferitelor persoane; căci în acestea omul nu se poate ascunde, istoricul îl urmărește peste tot, nu-i lasă niciun moment de odihnă, nici un colțisor în care să se ferească de ochiul pătrunzător al privitorului; când unul crede că s'a ascuns mai bine, atunci celălalt îl pune într'o lumină mai vie. „Dintre „biografi, zice Montaigne, prefer pe aceia cari se opresc „mai mult la sfaturi decât la evenimente, cari se ocupă „de cele lăuntrice mai mult decât de cele din afară. „De aceea, în orice fel, prețuesc mai mult pe Plutarch” 78).

116. E adevărat că geniul oamenilor adunați mulți la un loc sau geniul popoarelor se deosebește mult de al individului în particular și n'am cunoaște deajuns sufletul omenesc, dacă n'am cerceta și psihologia mulțimii; dar nu e mai puțin adevărat că trebuie să începem prin studiul *omului* pentru a judeca pe *oameni*, și cunoașterea deplină a înclinărilor fiecărui individ ar înlesni prevederea efectelor lor combinate într'o grupare, într'un popor.

117. Pentru aceasta trebuie să ne adresăm tot la cei vechi, pentru motivele pe cari le-am arătat și apoi fiindcă toate amănuntele familiare și ordinare, dar adevărate și caracteristice, sunt gonite din stilul modern și de aceea autorii ne înfățișează pe oameni tot așa de împodobiți

nu se referențe la ea. E de remarcat că Formey referitor la acest capitol condamnă operele istorice moderne din aceleași motive ca și Rousseau.

78) Montagne, Incercări (Essais) II, 10; vezi și I, 25.

în viața lor privată ca și în cea publică. Cuvința, deopotrivă de severă în scris ca și în fapte, permite să spui în public numai ceea ce este permis să faci și, fiind siliți autorii să arate pe oameni numai cum se prezintă în lume, noi nu-i putem cunoaște cu adevărat nici din cărți nici de pe teatru. S'ar putea face și preface de o sută de ori biografiile regilor, nu vom putea avea un Suetoniu ⁷⁹⁾.

118. Tocmai prin aceste amănunte este prețios Plutarch ⁸⁰⁾. Are un meșteșug, ce nu se poate imita, de a zugrăvi pe oamenii mari prin lucruri mici și știe să le nemerească așa de bine încât un cuvânt, un zâmbet, un gest ajunge ca să caracterizeze pe eroul său ⁸¹⁾. Cu o glumă, Anibal își liniștește armata înspăimântată și o face să meargă râzând în bătălia vestită care l-a făcut stăpân pe Italia ⁸²⁾. Agesilau, călare pe un băț, mă face să iubesc pe învingătorul marelui rege ⁸³⁾. Cezar, trecând

79) Suetoniu, scriitor latin (69—141 după Hr.), autorul biografiilor cunoscute sub titlul „*Vieța celor 12 Impărați*”.

80) Plutarch (50—125 după Hr.) rămâne tot autorul favorit al lui Rousseau, mai ales prin biografiile, din cari scoate neconținut exemple.

81) *G. Petitain* aduce aci un citat din *Montaigne* (cartea I cap. 25): „Plutarch ne arată numai cu degetul pe unde să mergem și se mulțumește câteodată să dea o lovitură în mijlocul povestirii. Infățișarea unei acțiuni simple din viața unui om sau a unui cuvânt care nu se pare atât de important, face câte un discurs”.

82) *Sallwürk* pune în notă faptul: Unui anume Giskon i se păru numărul Romanilor surprinzător de mare. Hannibal îi obiectă: „Tu n'ai observat un lucru încă și mai remarcabil”. „Ce anume?” întrebă acela, „Că între toți aceștia nici unul nu se numește Giskon”. Astfel povestește Plutarch în viața lui Fabius Maximus Cap. 15 și adaugă că între cei din jurul lui Hannibal se produse un răs general și soldații merseră la luptă cu cea mai mare încredere. Era în lupta dela Cannae.

83) *Rousseau* pune aci nota următoare: „Numai unul dintre istoricii noștri, care a imitat pe Tacit, a îndrăsnit să imiteze pe Suetoniu, și câte odată să transcrie pe Commines. Aceasta, deși i-a mărit valoarea cărții, i-a adus multe critici”. *G. Petitain* spune că autorul la care face aluzie este *Duclos* (1704—1772) care a scris

printr'un sat sărăcăcios și vorbind cu prietenii săi ne dă pe față pe acel iscusit șarlatan care zicea că vrea să fie numai egalul lui Pompei⁸⁴). Alexandru bea o doctorie și nu zice nimic⁸⁵); e momentul cel mai frumos din viața sa, Aristide scrie pe scoică numele său și justifică astfel porecla ce i se dăduse⁸⁶). Philopoemen, lepădând mantaua, taie lemne în bucătăria gazdei sale⁸⁷).

Aceasta este adevărata artă de a zugrăvi oamenii. Fizionomia nu se arată în trăsăturile cele mari, nici caracterul în faptele mari, firea se descopere în lucrurile

vieța lui Ludovic XI (1745). Faptul la care face aluzie aci Rousseau se găsește în viața lui Agesilau (XXX), rege al Spartei (397 în. de Hr), învingătorul regelui Perșilor Artaxerxe Mnemon. Iubindu-și foarte mult copiii, se juca împreună cu ei și într'o zi l-a găsit un prieten mergând călare pe un băț. Surprins, l-a rugat să nu vorbească nimănui de acest lucru până în ziua când va avea și el un copil.

84) Aluzie la un fapt ce se găsește în biografia lui Cezar scrisă de Plutarch (Cap. XII). Ducându-se să comande în Spania, trecu printr'un mic orășel al Barbarilor, care avea un mic număr de locuitori. Amicii săi îl întrebară, glumind, dacă în acel orășel or fi lupte politice pentru întâietate. Cezar răspunse foarte serios că ar vrea mai bine să fie primul în acest orășel, decât al doilea în Roma.

85) Vezi cartea II § 128 și nota sub acel §.

86) Aluzie la anecdota cunoscută din viața lui Aristide, povestită de Plutarch în biografia acestuia (Cap. XII). Se știe că Aristide a fost supus ostracismului și gonit pentru câțva timp din Atena. În vremea votului, un cetățean care nu știa să scrie, întâlnește tocmai pe Aristide și-l roagă să scrie numele „Aristide” pe scoică. Aristide îl satisface dorința și arată și acum că merită numele de *Drept*.

87) *Philopoemen*, un mare general grec (253—189 în. de Hr.) care a purtat multe războaie victorioase în viață. Faptul la care face aluzie aci Rousseau e povestit de Plutarch (în viața lui Philopoemen cap. II). Obișnuia să umble îmbrăcat simplu. Aflându-se la Megara, era găzduit la o familie, care ținea mult să-l îngrijească foarte bine. Într'o zi întorcându-se acasă, găsește pe stăpâna casei în curte (stăpânul lipsea); aceasta luându-l drept un soldat sau servitor, îl rugă să-i ajuțe la bucătărie. El primii bucuros și, lepădând mantaua, se apucă să taie lemne. Așa-l găsi stăpânul casei, când sosi și nu mai știa, bietul om, cum să-și ceară iertare.

mărunțele. Afacerile publice sunt sau foarte obișnuite sau din vreme pregătite bine și cuviința modernă permise autorilor să se ocupe numai de acestea.

119. Fără îndoială, d. de Turenne⁸⁸⁾ a fost unul din oamenii cei mai de frunte ai secolului trecut. Vieța lui s'a scris în mod interesant, dându-se amănunte cari ne fac să-l cunoaștem și să-l iubim; dar autorii au fost nevoiți să lase deoparte altele, cari ne-ar fi făcut să-l cunoaștem și să-l iubim și mai mult. Voiu cita unul, pe care-l știu din izvor sigur și pe care Plutarch nu l-ar fi înlăturat, dar Ramsay l-ar fi lăsat afară chiar de l-ar fi știut⁸⁹⁾.

120. Intr'o zi foarte călduroasă de vară, vicontele de Turenne, cu o bluză de pânză și cu scufie sta la fereastră în sălița camerei sale. Un servitor intră și, înșelat de îmbrăcăminte stăpânului, crezu că este un randaș dela bucătărie, cu care era prieten. Se apropie încetișor pe la spate și cu o mână nu prea ușoară, îi trântește o palmă strașnică. Omul, lovit, se întoarce repede. Pe servitor l-apucă tremurul când vede chipul stăpânului. Cade în genunchi și zice desnădăjduit: *Monsièr, credeam că e George...* — *Și dacă ar fi fost George*, strigă Turenne, frecându-se la partea locului, *nu trebuia să dai așa de tare*. Asemenea lucruri nu în-

88) *Henri de la Tour d'Auvergne, viconte de Turenne* a fost unul din cei mai de frunte generali ai Franței (1611—1675). Descendent dintr'una din cele mai vechi familii nobile ale Franței, fiind al doilea fiu al Ducelui de Bouillon, el a avut o carieră militară din cele mai bogate. Incepând ca simplu soldat în Olanda, a fost primit apoi ca ofițer în armata franceză și a luat parte apoi a comandat, în nenumărate lupte din cele mai însemnate ale timpului. Bun cu soldații și cu servitorii, aceștia obișnuia să-i zică „părintele nostru”.

89) *Sallwürk* dă o notiță despre acest personagi. E vorba de un membru dintr'o familie scoțiană vestită prin oamenii de valoare pe cari i-a produs: *Ramsay*. Nu cunosc mai multe despre vieța lui. Se știe că a trăit câțeva vreme în Franța, că a scris o istorie a lui Turenne și a murit în 1741 la Saint Germain en Laye în Franța.

drăzniți să le spuneți, nenorociților! Așa dar fiți ne-firești, fără expresie; înmuiați-vă; împietriți-vă inima în cuviința care se rușinează de toate; faceți-vă vrednici de dispreț, silindu-vă a vă păstra demnitatea! Dar tu, tinere, care citești acest fapt și înțelegi că arată o blândețe sufletească chiar în primul moment de supărare, citește și cât de mic se arăta acest om mare îndată ce era vorba de naștere și de nume. Gândește-te că același Turenne arăta totdeauna că dă pas înainte nepotului său, ca să facă a se înțelege că acest copil era capul unei familii domnitoare⁹⁰). Apropie aceste fapte contradictorii, iubește natura, disprețuește opinia oamenilor; așa vei cunoaște pe om.

121. Puțină lume înțelege ce înrâurire pot avea citirile conduse astfel asupra spiritului proaspăt al unui tânăr. Plecați, din copilărie, pe cărți, deprinși să citim fără să cugetăm, nu suntem impresionați de ceea ce citim, pentru că purtăm în noi înșine pasiunile și prejudecățile de cari sunt pline istoria și biografiile, și tot ce fac persoanele istorice ne pare natural, aflându-ne afară din natură și judecând pe alții după noi. Dar ia închipuiți-vă un tânăr crescut după maximele mele, închipuiți-vă pe Emil al meu, căruia cei 18 ani⁹¹) de grijă statornică i-au păstrat o judecată dreaptă și un suflet sănătos; în-

90) În Franța — ca și aiurea — titlul principal de nobleță trecea dela tată la băiatul cel mai mare. Henri, viconte de Turenne, dobândește prin căsătorie proprietatea ducatului de Bouillon (și titlul). Aceste drepturi trec la primul născut Frederic Maurice, pe când Henri (eroul nostru) are numai titlul de viconte. Murind Frederic, titlurile și drepturile de proprietate trec la fiul său (nepotul eroului nostru) și acesta devine capul familiei sau al casei de Bouillon. Eroul nostru ținea mult la regulile acestea și de aceea dădea în public semnele de respect de care vorbește Rousseau aci, iar pe de altă parte stăruia ca nepotul său, care intrase în cariera preoțească (ceea ce nu-l oprea de a păstra toate proprietățile și toate titlurile de nobleță) să fie făcut episcop în anul 1669, adică la vârsta de 25 de ani.

91) Să nu uităm că Rousseau presupune că guvernorul a luat în grijă pe elevul său chiar dela naștere.

chipuiți-vă că, la ridicarea cortinei, și-ar arunca pentru prima dată ochii pe scena lumii sau, mai bine, că ar sta între culise și ar vedea cum actorii își aleg și își îmbracă hainele și că ar număra frânghiile și grinzile cu al căror prestigiu grosolan sunt înșelate privirile spectatorilor. După cea dintâi surprindere, va simți rușine și dispreț pentru neamul omenesc; se va indigna să-l vadă cum se înșeală singur și cum se înjosește până la niște jocuri copilărești; se va îndurera văzându-și frații cum se sfâșie între ei și cum se prefac în fiare, pentrucă n'au știut să se mulțumească a fi oameni⁹²⁾.

122. Desigur, date fiind dispozițiunile naturale ale elevului, dacă profesorul alege cu prudență bucățile de citit și dacă știe să-l puie în măsură a găsi învățămintele ce se pot scoate dintr'însele, acest exercițiu va fi pentru el un curs de filozofie practică, fără îndoială mai bun și mai bine înțeles de cât toate zadarnicile speculațiuni cu cari se încurcă mintea tinerilor în școlile noastre. Când Cineas, după ce a ascultat planurile fantastice ale lui Pyrrhus, îl întreabă ce bine îi va aduce cucerirea lumii, de care nu se poate bucura fără neșazuri⁹³⁾, noi socotim că e un cuvânt de spirit fără însemnătate; dar Emil va vedea aci, o reflecție foarte înțeleaptă, pe care ar fi făcut-o el mai întâi și care nu i se va șterge niciodată din minte, pentrucă nicio judecată contrarie nu o va împiedeca să se fixeze. Apoi, citind vieța acestui nebun, va găsi că toate planurile lui cele mari l-au făcut să ajungă a fi ucis de o femeie;

92) Nota lui *Sallwürk*: Campe observă că el a constatat aceeași impresiune în cel mai mare grad asupra sufletelor încă nestrucate făcută prin descrierea descoperirii Americii.

93) Cineas, elev al lui Demosthene, grec învățat, ministru al regelui Epirului Pyrrhus. Anecdota amintită aci e cunoscută și e povestită de Plutarch (Vieța lui Pyrrhus, cap. XVI). E vorba de vestitul rege al Epirului care a pornit cu oastea contra Romanilor și a dobândit victorii, însă nu s'a putut folosi de ele din pricină că pierduse mulți soldați. De aci expresia *Victoire à la Pyrrhus*, adică victorie pe care o plătești prea scump.

în loc să admire acest pretins eroism, el va vedea în toate întreprinderile acestui mare căpitan, în toate intrigile acestui mare om politic, numai niște pași spre acea nenorocită bucată de țiglă care trebuia să puie capăt vieții lui și proiectelor lui, printr'o moarte rușinoasă⁹⁴).

123. Dar nu toți cuceritorii au fost omorâți; nu toți uzurpatorii au fost înfrânți în întreprinderile lor; mulți chiar vor părea fericiți pentru spiritele vulgare. Acela însă care nu se ia după aparențe și judecă fericirea ome-nească după starea sufletului, acela îi va vedea nenorociți chiar în izbânda lor, va vedea cum dorințele și grijile cari îi rod se măresc cu cât e mai mare succesul; îi va vedea cum aleargă, rupți de oboseală, fără a putea să ajungă vreodată la țintă, îi va vedea ca pe acei călători nepricepuți cari se sue pentru prima dată pe Alpi și, la fiecare urcuș, cred că-i vor trece, dar când ajung în vârf, văd cu descurajare că au un urcuș și mai mare înaintea lor.

124. August, după ce supusese pe concetățenii săi și sdrobise pe toți protivnicii, a stăpânit, în vreme de 40 de ani, cel mai mare imperiu ce a existat vreodată. Această putere nemărginită l-a împiedecat oare de a se da cu capul de păreți și de a face să răsune palatul de țipetele sale, cerând lui Varus legiunile pierdute⁹⁵). Chiar dacă ar fi învins pe toți dușmanii, la ce i-ar fi slujit toate triumfurile, când necazuri de toate felurile se iveau neconținut în juru-i, când prietenii cei mai iubiți voiau să-l ucidă și când era silit să plângă rușinea sau moartea

94) Moartea lui Pyrrhus povestită de Plutarch (Viața lui P. cap. XLV). În timpul unei lupte în orașul Argos, fugind, fu lovit de o lance; se întoarse repede să vadă cine l-a lovit. Era un tânăr, fiul unei femei care sta, împreună cu altele, pe casă și se uita. Femeia văzând că fiul ei va putea fi lovit de călărețul acela (pe care nu-l cunoștea) luă o bucată de țiglă de pe acoperiș, o svârli în capul lui Pyrrhus și-i rupse șira spinării.

95) Varus, general al lui August, a pierit într'o luptă în contra Germanilor, împreună cu trei legiuni. Legenda zice că August, în nopțile sale de insomnie, țipa: „Varus, dă-mi legiunile!”

celor mai apropiați de el? Nenorocitul! a voit să cârmuească lumea și nu și-a putut cârmui casa. Ce a urmat din această nepricepere? A văzut pe nepotul său, pe fiul său adoptiv, pe ginerele său pierind în floarea vârstei; un alt nepot a fost silit să mănânce umplutura saltelei ca să-și mai prelungească nenorocita-i viață cu câteva ceasuri; fiică-sa și nepoată-sa, după ce l-au necinstit cu purtarea lor, muriră: una de lipsă și de foame într'o insulă pustie, alta în închisoare, ucisă de un arcaș. August însuși, însfârșit, cea din urmă rămășiță a nenorocitei sale familii, fu silit de către chiar a lui soție să lase ca moștenitor un monstru⁹⁶). Iată ce soartă a avut acest stăpân al lumii, a cărui glorie i-au cântat-o poeții și a cărui fericire i-au pizmuit-o urmașii⁹⁷). S'ar putea crede că măcar unul din admiratorii lui ar voi să le aibă, plătindu-le cu același preț?⁹⁸).

96) E vorba de *Tiberiu*, al doilea împărat roman, vestit prin cruzimile sale. Era fiul *Liviei*, soția lui August.

97) Aluzie la obiceiul ce se luase la Roma ca, la urcarea pe tron a unui împărat, să i se ureze astfel: „să fii mai fericit decât August; mai bun decât Traian!”

98) Faptele la cari face aluziune în acest paragraf sunt povestite de autorii latini și confirmate de cercetările moderne. Găsim numai câteva erori de date.

Octavian August (63 în. de Hr.—14 după Hr.) întemeietorul imperiului roman, s'a căsătorit întâiu cu *Claudia* apoi cu *Scrubonia*, cu care a avut o fiică *Iulia*, în fine cu *Livia*. *Livia* era măritată și avea un fiu *Tiberiu*; s'a despărțit de bărbat și la trei luni după căsătoria cu August a născut pe al doilea copil: *Drusus*. Pe Pe acesta l-a adoptat August și el este cel pomenit de Rousseau și care a murit în vârstă de 29 de ani, după ce se distinsese ca militar.

Iulia, fata lui, a fost căsătorită de trei ori: cu *Marcelus*, care a murit; cu *Vipsanius Agrippa*, care asemenea a murit (pe el îl pomeneste Rousseau) și cu care a avut 5 copii; în fine cu *Tiberiu*, fiul soției a treia a tatălui său. Purtarea ei a fost foarte urită; de aceea bărbatul ei al treilea a părăsit-o și, pentru că nu se putea împotrivi marelui împărat, socru și tată vitreg, a trăit exilat 7 ani în insula Rodos. Dintre cei 5 copii, primii au fost băieți și au murit amândoi tineri: *Caius Caesar* (20 în. Hr.—4 după Hr.) și *Lucius Caesar* (17 în. de Hr.—2 după Hr.). (La unul din aceștia face aluzie Rousseau). Al treilea copil a fost o fată, tot *Iulia* numită, care s'a măritat

125. Am luat ca pildă *ambitiia*; dar oricare din pasiunile omenești poate să dea lecțiuni asemănătoare, când vrei să studiezi istoria ca să te cunoști pe tine însuși și ca să te faci înțelept pe socoteala morților. Nu e departe timpul când vieța lui Antoniu⁹⁹) va da tânărului o învățătură mai apropiată decât a lui August. Emil nu se va recunoaște nici de cum pe sine în obiectele ciudate ce se vor înfățișa privirilor lui în timpul studiilor celor noi; dar va ști din vreme să îndepărteze iluzia pasiunilor, înainte de nașterea lor; și, văzând că în toate timpurile ele au orbit pe oameni, va cunoaște chipul cum l-ar putea orbi și pe el, dacă vreodată s'ar lăsa în prada lor¹⁰⁰). Știu că aceste lecțiuni nu sunt bine potrivite pentru el; poate că, la nevoie, vor fi târzii, neîndestulătoare; dar aduceți-vă aminte că nu acestea am voit să le scot din studiul meu¹⁰¹). Incepându-l, aveam alt scop; desigur, dacă acest obiect va fi rău făcut, vina va fi a profesorului.

126. Gândiți-vă că, îndată ce s'a dezvoltat amorul propriu, *eul* apare în tot minutul și niciodată tânărul nu poate observa pe alții fără să se compare cu ei. E

cu L. Emilius Paulus, dar a avut o purtare tot așa de rea ca a mamei sale și a fost gonită.

Faptele acestor două femei au amărit foarte mult pe August. Și-a mărturisit rușinea printr'un memoriu adresat Senatului și pe vinovate le-a exilat în niște insule, unde au murit, dar după moartea lui. Tot asemenea după moartea lui s'a petrecut faptul cu *Drusus*, cel care a mâncat paiele saltelei. Aci este eroarea mai evidentă de dată, căci moartea acestuia s'a întâmplat în anul 33 după Hr. și pedeapsa i-a fost dictată nu de August, ci de Tiberiu, urmașul său

99) În întâmplarea cu Cleopatra. Aceasta se va putea utiliza când se va vorbi tânărului despre raporturile sexuale. (Nota autorului).

100) În edițiile ulterioare anului 1801 figurează sub acest pasagiū nota următoare care s'a găsit într'un manuscris: Numai judecățile produc în sufletele noastre înflăcărarea pasiunilor. Cine vede numai ceceace este, și judecă numai ceceace cunoaște, nu poate fi târât de pasiuni. Erorile judecății noastre produc furia dorințelor noastre.

101) Vezi § 97 din aceeași carte.

interesant deci să știm în ce loc se va așeza printre semenii săi, după ce-i va fi examinat¹⁰²). După chipul cum deprindeți pe tineri să citească istoria, văz că-i puneți în locul tuturor persoanelor din trecut, făcându-i pe rând Cicerone, Traian, Alexandru, că-i descurajați când se coboară în ei înșiși, că-i siliți să le pară rău de a fi ceea ce sunt. Recunosc că această metodă are oarecari foloase; pentru Emil al meu lucrul stă altfel: dacă o singură dată, în cursul studiilor sale, ar dori să fie altul decât el însuși, fie chiar Socrat ori Caton¹⁰³), aș socoti totul pierdut, căci *acel care începe a se înstrăina de sine, ajunge să se uite cu desăvârșire.*

127. Nu filozofii cunosc mai bine pe oameni, căci îi văd numai prin prejudecățile filozofiei și nicio îndeletnicire nu dă atâtea prejudecăți. Un sălbatec ne judecă mai sănătos decât un filozof. Acesta își recunoaște vițiile, se îndignează de ale noastre și-și zice în sine: „*Suntem toți niște răi*”; celălalt ne privește fără emoțiune și zice: „*Sunteți nebuni*”. Are dreptate; căci nimeni nu face răul pentru rău. Elevul meu este sălbatecul, cu deosebire că Emil a *cugetat* mai mult, a comparat mai multe idei, a văzut mai deaproape greșelile noastre, de aceea se păzește mai bine de el însuși și judecă numai ce cunoaște.

128. Numai pasiunile noastre ne irită în contra pasiunilor altora. Ura în potriva celor răi e pricinuită de interesele noastre; dacă nu ne-ar face *nouă* rău, am simți pentru dânșii, nu ură, ci milă. Răul ce ne fac nouă cei răi ne silește să uităm răul ce și-l fac loruși. Lesne le-am ierta vițiile, dacă am putea cunoaște cum îi pedepsește propriul lor suflet. Simțim ofensa, dar nu vedem pedeapsa; foloasele sunt văzute, dar răsplata este launtrică. Cel care crede că se folosește de fructul vițiilor sale, e tot așa de chinuit ca și cum n'ar fi izbutit; ținta

102) Vezi § 94 din aceeași carte

103) *Socrat* ori *Caton*: adică om foarte învățat sau om foarte virtuos. *Catone* a devenit sinonim cu: om care practică și cere a se practica moralitatea.

este schimbată, dar îngrijorarea este aceeași; degeaba își arată triumful și-și ascund *sufletul*, căci purtarea lor îl scoate la lumină, dar, ca să-l vedeți, trebuie ca sufletul vostru să nu fie la fel cu al lor.

129. Pasiunile pe cari le împărtășim ne amăgesc; cele cari ne lovesc interesele ne revoltă și — tocmai printr'oa inconsecvență pe care o provoacă ele — criticăm la alții ceea ce am voi să imităm. Aversiunea și iluziunea sunt firești când ești silit să suferi din partea altuia răul pe care l-am face și noi, dacă am fi în locul lui.

130. Ce ar trebui, deci, pentru ca să observăm bine pe oameni? Un deosebit interes de a-i cunoaște, o mare imparțialitate pentru a-i judeca, o inimă destul de simțitoare ca să înțelegem toate pasiunile omenești, dar destul de liniștită ca să nu le simțim. *Acum* este cel mai potrivit moment al vieții pentru studiul acesta și acest moment l-am ales pentru Emil; mai înainte, oamenii i-ar fi fost străini, mai târziu, ar fi fost la fel cu ei. El vede jocul opiniei lumii, dar nu e stăpânit de ea; el cunoaște efectul pasiunilor, dar sufletul nu-i e turburat de ele. E om, se interesează de semenii săi; e drept, judecă pe egalii săi. Firește, dacă-i judecă bine, nu va voi să fie în locul niciunuia, căci ținta vieții lor chinuite e fixată de prejudecăți pe cari el nu le are și de aceea o socotește că nu există. *El poate să dobândească orice dorește*. Nu atârnă de nimeni, căci e îndestulător singur pentru sine și n'are prejudecăți. Are brațe, e sănătos¹⁰⁴) și modest; are trebuințe puține și le poate îndestula. Crescut în cea mai deplină libertate, cea mai mare nenorocire pe care o poate concepe este robia. El va plânge pe nenorociții regi cari poruncesc tuturor și sunt robii tuturor; va plânge pe falșii înțelepți încătușați de zadarnica lor reputație; va plânge pe bogații martiri ai luxului lor;

104) Cred — zice autorul în notă — că am dreptul să număr sănătatea printre foloasele pe cari i le-a dat educația sa ori, mai bine printre darurile naturii pe cari educațiunea i le-a conservat.

va plânge pe cei ce-și trec vieața în desfătări și se plictisesc neconținut ca să pară că își satisfac plăcerile. Va plânge chiar pe dușmanul ce-i va face rău, căci, în răutatea lui, Emil va vedea mizeria lui morală. Iși va zice: „Acest om, silindu-se să mă vatăme, și-a înstrăinat libertatea, făcând ca soarta lui să atârne de a mea”.

131. Încă un pas și ajungem la țintă. *Amorul propriu este un instrument folositor, dar primejdios; adesea el rănește mâna care-l întrebuințează și rar face bine fără a face rău.* Emil, observând locul ce ocupă între oameni și socotindu-se bine așezat, va fi ispitit să atribue rațiunii sale opera rațiunii tale și să creadă că lui singur își datorește fericirea. Iși va zice: „Eu sunt înțelept, oamenii sunt nebuni”. Plângându-i, îi va disprețui; socotindu-se fericit, se va prețui mai mult; simțindu-se mai fericit decât ei, se va socoti mai *vrednic* de a fi fericit. Aceasta este eroarea de care mă tem mai mult, fiindcă e mai greu de înlăturat. Dacă ar rămânea în starea aceasta ar arăta că a câștigat prea puțin din toată îngrijirea mea. Dacă ar fi să cedez, nu știu dacă n'aș vrea mai bine să aibă iluzia prejudecăților decât pe a mândriei.

132. Oamenii superiori nu se înșeală asupra valorii lor; o văd, o simt și totuși sunt modești. Cu cât au mai multe calități, cu atât își cunosc mai multe lipsuri. Mai puțin se îngâmfă de superioritatea lor asupra noastră și mai mult îi umălește sentimentul mizeriei lor. Stăpâni pe asemenea prețioase însușiri, bunul lor simț îi împiedecă a se lăuda cu un dar pe care nu și l-au dăruit ei. Omul bun poate fi mândru de virtutea sa, pentrucă e a sa; dar omul de spirit de ce să fie mândru? Ce a făcut Racine ca să nu fie Pradon? Ce a făcut Boileau ca să nu fie Cotin? ¹⁰⁵).

105) J. Racine, celebrul dramaturg francez (1639—1699), autorul atâtor tragedii vestite și traduse în toate limbile culte.

Pradon, poet francez (1632—1698), care a lăsat scrieri de o mică valoare. În vremea vieții lui a avut un moment de celebritate, când, inimicii lui Racine au ajutat să se reprezinte o tragedie *Phèdre*

133. Aci este cu totul altceva. Să rămânem însă la starea obișnuită a lucrurilor. N'am presupus nici că elevul meu este un geniu, nici că este *limitat*. L-am ales printre spiritele *mijlocii*, ca să arăt ce putere are educațiunea asupra omului. Cazurile rare sunt afară din regulă¹⁰⁶). Când deci Emil, ca efect al îngrijirilor mele, găsește că e mai bun decât al celorlalți felul lui de a fi, de a vedea, de a simți, are firește, dreptate; când însă, din pricina aceasta, crede că are în firea sa ceva superior și că nașterea sa a fost mai fericită decât a altora, atunci greșește. Trebuie să-l readuc la realitate sau mai bine să previu greșeala, ca nu cumva să nu fie apoi prea târziu pentru a o înlătura.

134. Toate nebuniile unui om care nu e nebun se pot vindeca, afară de vanitate; pe aceasta numai experiența o poate îndrepta, dacă admiți că există îndreptare; cel puțin, când e abia născut, o poți împiedica de a se mări. Nu-ți pierde deci vremea cu raționamente ca să convingi pe adolescent că e om ca toți oamenii și supus acelorași slăbiciuni: ori fă-l să o simtă ori n'o va înțelege niciodată. Am aci încă o excepție la regulile date de mine: să expun cu voință, pe elevul meu la toate întâmplările cari îi vor dovedi că nu e mai înțelept decât noi. Întâmplarea cu scamatorul¹⁰⁷) se va repeta în o mie de chipuri: aș lăsa pe lingușitor să-și bată joc de el; dacă niște smintiți l-ar târi în vre-o extravaganță, l-aș lăsa să se primejduiască; dacă niște pungași s'ar pune să

a lui, puțin timp după tragedia lui Racine. Mai târziu a rămas uitat și se citează numai pentru a se aminti faptul că odată a putut să fie pus alături de Racine.

Boileau, poet și critic francez (1636—1711), autorul satirelor și *Artei poetice*. El a vorbit în unele pasagii despre *Abatele Ch. Colin*, poet francez (1604—1682). Acesta a scris mult, dar lucrări de puțină valoare. L-a criticat sever Boileau și prin aceasta a făcut ca publicul să nu-i recunoască nici meritele câte le avea în realitate. Aci autorul îl ia ca tipul scriitorului mediocru.

106) Sallwürk trimite la Cartea I, § 82.

107) Cartea III § 38.

joace cu el, l-aş lăsa să fie înşelat¹⁰⁸); aş lăsa să-l ameţească, să-l jumulească, să-l fure şi, când, lăsându-l fără niciun ban, ar râde de el, eu le-aş mulţumi faţă de dânsul pentru lecţiile ce au binevoit să-i dea. Singurele curse de care l-aş păzi cu toată grija ar fi ale femeilor stricate. Un singur lucru aş face pentru a-i îndulci loviturile: aş împărtăşi cu el toate primejdiile la cari l-aş expune şi toate afronturile pe cari l-aş lăsa să le primească. Aş îndura totul tăcând, fără să mă plâng, fără să-l ţiu de rău, fără să-i zic vreo dată un singur cuvânt, şi, fiţi siguri că, păstrând eu neconţinut această discreţiune, el va fi mai impresionat de ceea ce a văzut că sufer eu pentru dânsul decât de ceea ce va fi suferit el.

135. Nu mă pot împiedica de a observa falsa seriozitate a guvernorilor cari voiesc, ca nişte proşti, să se arate înţelepţi şi pentru aceasta înjosesc pe elevii lor, se prefac a-i socoti tot mereu copii şi a căuta să se deosebească de ei în toate câte îi îndeamnă să facă. În loc să înjosiţi astfel tânărul lor curaj, nu cruţaţi nimic pentru a le înălţa sufletul; faceţi-i egali voştri, pentru ca să ajungă a fi egali în adevăr; iar, dacă nu pot încă să se ridice până la voi, coboriţi-vă la dânsii, fără ruşine, fără grijă. Gândiţi că cinstea voastră nu mai e *în voi*, ci *în elevul vostru*. Impărtăşiţi-i greşelile pentru ca să-l îndrep-

108) *Nota autorului* (ed. Amsterdam): De altfel elevul nostru va fi puţin expus să cază în această cursă, căci are destule distracţii, viaţa nu-l plictiseşte şi înţelege puţin rostul banului. Cele două mobile cu cari se conduc copiii fiind interesul şi vanitatea, tocmai aceste două servesc mai târziu femeilor stricate şi escrocilor ca să puie mâna pe ei. Când vedeţi cum li se aţăţă lăcomia prin premii şi prin recompense, când vedeţi cum îi aplaudă la 10 ani într'o solemnitate publică la şcoală, înţelegeţi cum la 20 de ani îşi vor lăsa punga într'un tripou şi sănătatea într'un bordel. Aş face prinsoare că premiantul clasei va deveni cel mai jucător şi cel mai stricat. Mijloacele cari nu s'au întrebuiţat de loc faţă de copii nu pot să aibă prea mare putere faţă de tânăr. Aduceţi-vă aminte că preocuparea mea statornică este în această lucrare să privesc lucrurile din partea cea mai rea. Caut întâiu să previn viţiul; apoi îl presupun existent pentru ca să-l vindec.

tați; luați asupra voastră rușinea lui pentruca să-l feriți pe el. Faceți ca acel viteaz Roman, care, văzând că oștirea sa fuge și nu poate s'o țină pe loc, porni și el la fugă în fruntea soldaților, strigând: „*Nu fug, ci urmează pe căpitanul lor*”¹⁰⁹). A fost oare desonorat pentru aceasta? Nicidecum: jertfindu-și astfel gloria, și-a mărit-o. Conștiința datoriei, frumusețea virtuții ne trag fără voia noastră și răstoarnă nebunele noastre prejudecăți. Dacă, îndeplinindu-mi slujba lângă Emil, aș primi dela cineva o palmă, în loc să mă răsbun, m'aș lăuda pretutindeni și nu cred că s'ar găsi în lume un om așa de prost ca să nu mă respecte mai mult¹¹⁰).

136. Nu urmează de aci ca elevul să creadă că guvernorul său știe tot așa de puține lucruri ca dânsul nici că poate fi lesne înșelat. Asemenea opinie e bună pentru un copil care nu e în stare să observe și să compare și care, voinđ să fie toată lumea la porunca lui, nu se încrede decât în aceia cari știu să fie în adevăr. Un tânăr însă, de vârsta lui Emil și cu judecată ca el, nu mai poate fi atât de prost ca să se înșele și ar fi rău dacă s'ar putea înșela. Increderea pe care trebuie s'o aibă în guvernorul său e de un *alt* fel: ea se întemeiază pe autoritatea rațiunii, pe superioritatea cunoștințelor, pe ajutoarele pe cari el le poate pricepe și al căror folos îl poate simți. O lungă experiență i-a dovedit că este iubit de guvernorul său, că acest guvernor este om înțelept și luminat, care-i vrea binele și știe cum să i-l procure; trebuie să fie încredințat că e în interesul său să-i asculte sfaturile. Acum dacă guvernorul s'ar lăsa să fie înșelat ca și elevul, ar pierde dreptul de a fi respectat și de a-i da lecțiuni. Pe de altă parte, și mai puțin se poate ad-

109) *Sallwürk* spune că e povestit de Plutarch, *Vieaja lui Marius* (Faptele însemnate ale Romanilor § 113) citat și de Montaigne (cartea I. 41). Petitain zice că acest Roman se numia *Catullus Luctatius*.

110) Nota autorului ed. Geneva: „M'am înșelat, am descoperit unu: e d. de Formey”.

mite să bănuiască elevul că îndrumătorul său îl lasă înadins să cază în curse, ba chiar îi întinde curse. Ce trebuie să facem deci ca să înlăturăm acest îndoit neajuns? Să facem ce este mai firesc și mai bine: să fii simplu și sincer ca el; să-l înștiințezi de primejdiile ce-l amenință; să i le arăți lămurit ca să le simtă, dar fără exagerare, fără supărare, fără pedanterie și mai ales să nu-i înfățișezi sfaturile tale ca porunci, afară de cazul când aceasta s'ar impune și când tonul poruncitor ar fi singur potrivit. Dacă vezi că după aceasta se încapățânează și o face foarte des, atunci nu-i mai spune nimic; lasă-l liber, urmează-l, imitează-l cu bună dispoziție, cu toată inima; petrece și tu cu el în toată libertatea, ca și el, dacă e cu puțință. Dacă urmările ar ajunge serioase, ești acolo ca să le oprești și în vremea aceasta tânărul, martor al prevederii și al bunătății tale, va fi în același timp mirat de una și mișcat de cealaltă. Toate greșelile lui sunt legături cu cari poți să-l oprești în loc, la trebuință. Arta cea mare a educatorului este să provoace prilejurile și să-și potrivească îndemmurile în așa fel încât să știe din nainte când va ceda și când se va încapățâna tânărul, pentru ca să-i pregătească totdeauna în juru-i lecțiuni ale experienței fără a-l expune vreodată la primejdii prea mari.

137. Înștiințează-l de greșelile lui înainte de a le face; după ce a greșit, nu-l ține de rău: prin această numai vei inflăcăra și vei răsvrăti amorul său propriu. O lecțiune care revoltă pe elev nu-i folosește. Nu cunosc nimic mai nepotrivit decât acest cuvânt: *îți spusesem eu de mai înainte*. Cel mai bun mijloc de a-l face să-și aducă aminte de ce i-ai spus este să te prefaci că ai uitat. Ba chiar, când îl vei vedea rușinat fiindcă nu te-a crezut, micșorează-i binișor umilința prin cuvinte binevoitoare. Desigur că te va iubi mai mult, văzând că te neglijezi pe tine pentru el și, în loc să-l ingenunchi, îl consolezi. Dimpotrivă, dacă vei întâmpina mahnirea lui ținându-l de rău, va începe să te urască și se va hotărî să nu te mai asculte, pentru a-ți dovedi că nu prețuește ca tine sfaturile ce-i dai.

138. Felul acesta de a-l mângâia îi va fi o învățătură și mai folositoare, pentru că nu se va feri de ea. Spunându-i — cum cred — că mii de tineri fac aceleași greșeli, îl pui la un loc cu ei, îl îndreptezi, făcându-te numai că-l plângi; fiindcă pentru cineva care se prețuște mai mult decât ceilalți oameni este o scuză umilitoare consolația că sunt și alții ca el: este ca și cum ar declara-că, în cel mai bun caz, ceilalți nu sunt mai buni decât el.

139. Vremea greșelilor este vremea fabulelor, cer-tând pe vinovat sub o mască străină, îl instruești fără să-l ofensezi. Atunci înțelege că apologul¹¹¹⁾ nu este o minciună, căci își aplică sieși adevărul ce rezultă dintr'insul. Copilul pe care nimeni nu l-a înșelat laudându-l, nu înțelege nimic din fabula pe care am examinat-o mai înainte¹¹²⁾; dar zăpăcitul care a căzut victima unui lingușitor pricepe de minune că corbul era un prost. Astfel, el scoate dintr'un fapt o maximă, și experiența, pe care ar fi uitat-o repede, se întipărește prin ajutorul fabulei în mintea sa. Orice cunoștință morală se poate dobândi prin experiența altuia sau prin a sa proprie. Când experiența ar fi primejdioasă, n'o va face însuși, ci va căuta lecția în istorie. Când încercarea este fără urmări, e bine ca tânărul să se expună; apoi, prin ajutorul apologului, se pot scoate maximele din cazurile particulare pe cari le cunoaște.

140. Nu mă gândesc totuși că maximele acestea tre-bue să fie desvoltate, ba nici chiar enunțate. Nu e nimic mai zadarnic, mai rău înțeles decât morala prin care se sfârșesc cea mai mare parte din fabule: par'că această morală nu s'ar cuprinde sau n'ar trebui să reiasă chiar din fabulă în așa fel ca s'o poată pricepe cititorul! De ce, dară, punând la sfârșit această morală, vrei să-i strici plăcerea de a o găsi el însuși? Talentul învățătorului este să facă pe elev să iubească învățătura. Ca s'o iubească, nu trebuie să rămâie spiritul lui așa de pasiv la

¹¹¹⁾ Adică partea narativă a fabulei. Vezi și § 135 din cartea II.

¹¹²⁾ Vezi cartea II § 139.

toț ce-i spui încât să n'aibă nimic de făcut pentru a te înțelege. Trebuie ca amorul propriu al învățătorului să nu sugrume niciodată pe al elevului; trebuie ca acesta să poată zice: pricep, pătrund, lucrez, mă instruesc. Una din pricinile cari fac nesuferit pe Pantalone al comediei italiene este silința ce-și dă de a tălmăci pentru spectatori fleacurile pe cari ei le înțeleg pe deplin¹¹³). Nu vreau ca guvernorul să fie Pantalone nici să fie un autor. Trebuie totdeauna să te faci înțeles, dar nu trebuie să spui totdeauna tot; cel care spune tot spune puțin, căci la urmă nu mai e ascultat. Ce însemnează acele patru versuri pe cari La Fontaine le adaugă la fabula cu broasca aceea căre se umflă?¹¹⁴). I-e teamă că n'a fost înțeles? Are nevoie, acest pictor mare, să scrie numele sub obiectele pe cari le zugrăvește? In loc de a generaliza prin aceasta morala sa, o particularizează, o restrânge oarecum la exemplele citate și te împiedecă de a o aplica și

113) *Pantalone*, tip din comedia populară italiană. E un bătrân sgârcit, murdar și flecar.

114) La Fontaine I, 3. Iată această fabulă în traducerea lui G. Asachi.

Broasca mică cât un ou,
A văzut păscând un bou,
Și mirându-se prea tare
De-o făptură atât de mare,
Cugeta c'ar fi noroc
Ș'a familiei lauda, dacă
Ar putea să se prefacă,
Din mic mare dobitoac!
Deci d'ambitiție s'aprinde,
Mereu suflă, se întinde.

Ș-apoi zice: surioară,
Nu-s ca boul bunăoară?...
Dar aceasta i-a zis: ba!
Broasca urmând a se-umfla,
Zis-a iar: „Ia vezi, lelică?”
— „Soro-ți spun că ești tot mică!”
— „Oare acuma l-am ajuns?...
— „Încă nu, i s'a răspuns”.
Broasca atunci s'a mai umflat!
Foarte așa... cât a crăpat.

Cele patru versuri sunt:

Lumea e plină de oameni ce nu sunt mai înțelepți decât broasca.
Toți burghezii vor să aibe case ca nobilii cei mari;
Orice prințisor are ambasadori;
Orice marchiz vrea să aibă pași.

Observația lui Rousseau e foarte justă în ce privește aceste versuri.

altora. Aș dori ca, înainte de a pune în mâna unui tânăr fabulele acestui autor fără păreche, să se șteargă toate concluziunile prin cari se silește a aplica ceea ce a spus mai înainte pe cât de lămurit pe atât de plăcut. Dacă elevul tău înțelege fabula numai cu ajutorul explicației, fii sigur că n'o va înțelege nici cu ea.

141. Ar mai trebui încă să așezăm aceste fabule într'o rânduială mai didactică și mai conformă cu progresele sentimentelor și cunoștințelor tânărului adolescent. Poate să fie ceva mai puțin rațional decât să urmezi întocmai ordinea din carte fără să ții socoteală de trebuință sau de ocazie? Întâiu *Corbul*, apoi *Greerele*¹¹⁵⁾, apoi *Broasca*, apoi *Cei doi catâri*¹¹⁶⁾, etc. Imi stau pe inimă *Cei doi catâri*, fiindcă îmi aduc aminte că am văzut un copil pe care îl pregăteau pentru finanțe și pe care îl amețeau cu cariera pe care avea s'o îmbrățișeze, l-am văzut citind această fabulă, învățând-o, recitând-o și iarăși recitând-o de o sută de ori fără să scoață vreodată cea mai mică

115) Formey observase că Rousseau a greșit și deaceia în edițiunea din Geneva ca și în cele ulterioare el recunoaște în notă greșala, însă în text lasă tot așa. Aceasta o face, cum observă Petitain, spre a scoate în evidență copilăria observației lui Formey.

116) Iată, în traducerea lui Asachi, fabula *Cei doi catâri*.

Doi catâri călătoreau	Care mi s'a juruit,
Și'n desagii lor duceau:	Pe ăst drum când m'a pornit?
Unul ceapă de câmpie,	Al meu soț ce cară ceapa,
Altul bani de Visterie.	Fericit de daună scapă.
Cest din urmă îngâmfat	Dar eu fără de-ajutor
Că-i de aur încârcat	În bătae — aleu — mor!
Chiar de șeile-i apasă,	Iar catărul celălalt
Nu vrea sarcina s'o lase.	Zis-a: vere! totdeauna
Mândru calcă parcă-i leu,	Pe copacul mai înalt
Și suna un zurgălău,	Darmă repede furtuna;
Când deodată din tufari,	De-ai fi șerb la un ceapar,
Ese o ceată de tâlhari,	Iar nu casă de dinar,
Toți la cel catâr dau busură	La os teafăr și la piele
Ce ducea de aur sumă.	N'ai păți aceste rele.
De urechi îl prind, de coamă,	Când eu în săracul trai
Încât bietul, gemând foarte,	Voi să pasc în pace scaiu
Zice: Oare asta-i soarta	

obiecție împotriva meseriei căreia era destinat. Nu numai că n'am văzut niciodată vreun copil care să facă vre-o aplicație serioasă a fabulelor pe cari le învață, dar n'am văzut niciodată pe cineva care să caute a-i pune să facă o asemenea aplicație. Pretextul acestui studiu este învățătura morală; dar adevăratul scop al mamei și al copilului este numai să atragă asupra lui atențiunea societății în timpul cât el recită fabulele; de aceea le și uită el pe toate când se face mare, când, adică, nu mai e vorba să le recite, ci să se folosească de ele. Încăodată: numai *oamenii*¹¹⁷⁾ se pot instrui citind fabule și acum este timpul ca să înceapă și Emil.

142. Arăt de departe, căci nici eu nu vreau să spun totul¹¹⁸⁾, căile cari ne împiedecă de a găsi pe cea bună, pentru ca astfel să învățăm a ne feri de ele. Cred că urmând pe cea însemnată de mihe elevul vostru va dobândi cunoștințe despre oameni și despre sine însuși cu cel mai mic preț posibil; că îl veți putea face să privească jocul norocului fără a pismui pe cei aleși și să fie mulțumit de el însuși fără a se crede mai înțelept decât ceilalți. Ai început făcându-l actor, pentru ca să-l faci spectator; acum trebuie să închei tot așa, căci din sală vezi obiectele cum par, iar de pe scenă le vezi cum sunt. Ca să îmbrățișezi cu privirea *totul*, trebuie să te așezi mai departe; ca să vezi *amănunțele* trebuie să te apropii. Dar în ce fel un tânăr va intra în afacerile lumii? ce drept are el să fie inițiat în aceste taine întunecoase? Interesele vârstei sale se mărginesc la glume vesele; el nu are altceva decât pe sine însuși; e ca și cum n'ar avea nimic. Omul este marfa cea mai proastă și, printre importanțele noastre drepturi de proprietate, acela asupra persoanei noastre e cel mai mic din toate.

143. În vârsta când se poate desvolta cea mai mare activitate, tinerii sunt mărginiți la studii cu totul teoretice, apoi, fără cea mai mică experiență, sunt aruncați

117) Adică: nu copiii.

118) Vezi § 140.

deodată în lume și în afaceri. Cred că, prin aceasta, se nesocotește și rațiunea și natura; de aceea nu mă mir că așa de puțini oameni știu cum să se poarte. Pe temeiul cărei ciudate judecăți, suntem puși să învățăm atâtea lucruri nefolositoare, pe când arta de a lucra nu se ține în socoteală? Pretind că ne formează pentru societate și ne instruesc ca și cum fiecare dintre noi ar avea să-și petreacă viața cugetând singur în odăița lui sau vorbind despre chestiuni felurite cu oameni indiferenți. Credeți că învățați pe copiii voștri să trăiască, dacă-i învățați câteva întorsături ale corpului și câteva formule de cuvinte cari nu însemnează nimic. Și eu am învățat pe Emil al meu să trăiască, învățându-l să trăiască cu el însuși; ba mai mult, l-am învățat să știe a-și câștiga pâinea. Dar aceasta nu e destul. Ca să trăiești în lume, trebuie să știi să te înțelegi cu oamenii, trebuie să cunoști instrumentele cu cari îi poți stăpâni; trebuie să socotești acțiunea și reacțiunea interesului particular în societatea civilă și să prevezi așa de bine întâmplările încât numai rar să fii înșelat în întreprinderile tale sau cel puțin să-ți iei totdeauna garanțiile cele mai bune pentru a izbuti. Legile nu dau voie tinerilor să-și vadă de afacerile lor și să dispună de averea lor. Aceste precauțiuni însă nu le slujesc la nimic, dacă nu dobândesc niciun fel de experiență, până la vârsta legiuită. Prin așteptarea aceasta ei nu câștigă nimic și la 25 de ani sunt tot așa de nepregătiți ca la 15. Fără îndoială, trebuie să împiedici pe un tânăr orbit de ignoranță sau târît de patimi, să-și facă rău; dar la orice vârstă este permis să fii binefăcător; la orice vârstă poți să protejezi, supravegheat de un om înțelept, pe nenorociții cari au nevoie numai de sprijinul tău.

144. Doicile, mamele ajung de iubesc pe copii din pricina îngrijirii ce le-o dau. Practica virtuților sociale sădește în fundul sufletului iubirea de oameni; făcând binele, devii bun; nu știu alt mijloc mai sigur. Pune pe elevul tău să săvârșească toate acțiunile bune ce-i sunt la îndemână; să se intereseze totdeauna de cei săraci; să-i

ajute nu numai cu bani, dar și cu fapte; să-i protejeze, să-i servească, să le închine persoana și timpul său; să le facă treburile; nu va putea să aibă în viață o sarcină mai nobilă decât aceasta. Astfel, cei apăsați, pe cari nimeni nu i-ar fi ascultat, vor dobândi dreptate când el o va căuta cu acea stăruință neînfrântă pe care și-o dă practicarea virtuții, când va intra, cam cu sila, în casele celor mari și celor bogați, când se va duce — de va fi nevoie — până la picioarele tronului, pentru a face să se audă glasul nenorociților cărora mizeria le închide toate porțile și cari nu îndrăsnesc nici măcar a se plânge, de teamă să nu fie pedepsiți pentru relele ce au suferit.

145. Dar face-vom din Emil un cavaler rătăcitor, un îndreptător de nedreptăți, un paladin¹¹⁹⁾. Se va duce oare să se amestece în afacerile publice, să se prezinte ca un înțelept care să ceară respectul legilor dela cei puternici, dela magistrați, dela principe, să fie solicitator la judecătorie și avocat la tribunale? Nu pot răspunde nimic. Numele glumețe și ridicole nu schimbă nicidecum natura lucrurilor. Va face tot ce știe că este folositor și bun. Nu va face nimic mai mult și știe că nu poate să fie, din parte-i, folositor și bun cecece nu se potrivește cu vârsta sa. Știe că prima sa datorie este față de sine însuși; că tinerii trebuie să se ferească pe ei înșiși, să fie cu băgare de seamă în purtarea lor, respectuoși față cu cei mai vârstnici, rezervați în vorbă, modești în lucrurile indiferente, dar îndrumați în a face binele și curagioși în a spune adevărul. Așa erau acei Romani vestiți cari, înainte de a fi primiți în slujbele publice, își petreceau tinerețea urmărind crimele, apărând pe nevinovați, fără alt interes decât acela de a se instrui, servind justiția și susținând bunele moravuri.

146. Lui Emil nu-i place nici sgomotul, nici certurile,

119) *Paladini* se numiau cavalerii cari însoțeau pe Carol cel Mare; apoi s'a dat acest nume și altor cavaleri ce se făceau vestiți sau umblau după isprăvi vitejești.

nici între oameni¹²⁰⁾, ba nici între animale. Niciodată el n'a zgândărit doi câini ca să se bată, niciodată n'a asmuțit un câine să alerge după pisică. Acest spirit pașnic este un efect al educației sale care nu i-a ațâțat amorul propriu și nu l-a făcut un *încercut*; de aceea el nu caută plăceri în apăsarea și în nenorocirea altora. Suferă când vede suferința. Aceasta e un sentiment firesc. Inima unui tânăr se împietrește și simte plăcere la suferința unei ființe simțitoare, numai atunci când vanitatea lui îl face să se considere ca fiind lipsit de suferințe asemănătoare

120) Aci o lungă notă a autorului. „Dar dacă cineva ți caută ceartă, cum să se poarte? Răspund că nu va avea niciodată ceartă, că nu va ajunge niciodată să aibă. Dar, se va zice însă: *cine poate să fie totdeauna sculit de o palmă sau de o desmînțire din partea unui brutal, unui bețiv sau a unui pungaș îndrășneț care, pentru a-și face plăcerea să omoare pe cineva, începe prin a-l desonora?* Aceasta e altceva. Nu trebuie ca onoarea și vieța cetățenilor să fie expusă bunului plac al unui brutal, al unui bețiv, al unui pungaș îndrășneț și nu se poate cineva feri de o asemenea întâmplare cum nu se poate feri să nu-i cază o cărămidă în cap. Când suferi o palmă sau o desmînțire, suferi urmări sociale pe cari nu le poate preveni nicio înțelepciune și ofensa n'o poate răsbuna nici un tribunal. Neîndestularea legilor în această privință îi dă toată libertatea; este singur magistrat și judecător între el și cel ce l-a insultat: el singur interpretează și aplică legea naturii; trebuie să-și facă dreptate și nu poate fi pe pământ un guvern așa de lipsit de judecată încât să-l pedepsească în asemenea caz. Nu zic că trebuie să se bată în duel: aceasta este o *extravaganță*: zic că trebuie să-și facă dreptate și singur are să hotărască. Dacă aș fi rege ori prinț, n'aș face atâtea ordonanțe în contra duelului, dar afirm că n'ar fi niciodată nici palme nici desmînțiri în statele mele și aceasta printr'un mijloc foarte simplu, fără să se amestece tribunalele. Oricum, Emil știe, în asemenea caz, dreptatea pe care și-o datorește sieși și exemplul pe care trebuie să-l dea pentru siguranța oamenilor de onoare. Nu stă în puterea nici a celui mai hotărît om de a împiedica pe cineva să-l insulte, dar îi stă în putere să-l împiedice de a se lăuda multă vreme că l-a insultat”.

G. Petitaîn spune că nota aceasta a dat naștere la multe critici nedrepte la adresa lui Rousseau. Adaugă apoi că Rousseau lămu-rește ideea dintr'însa în scrisoarea către *Abatele M.* dela 14 Martie 1770. Vezi scrisoarea către D'Alembert 1758.

din pricina înțelepciunii ori din pricina superiorității sale. Cel care a fost ferit de asemenea pornire a spiritului nu va putea să cadă în vițiul ce decurge de aici. Emil iubește deci pacea. Imaginea fericirii îl încântă și, când poate ajuta să se producă, are un motiv mai mult de bucurie. N'am presupus că, văzând oameni nenorociți, va simți pentru ei numai mila aceea stearpă și răutăcioasă care se mulțumește a plânge relele pe cari le-ar putea vindeca. Binefacerea sa activă îi dă curând lumini pe cari nu le-ar fi putut dobândi, de ar fi avut o inimă mai împietrită sau le-ar fi dobândit mult mai târziu. Dacă vede ceartă între camarazii săi, încearcă să-i împace; dacă vede oameni triști, se interesează de pricina întristării lor; dacă vede că doi oameni se urăsc, vrea să știe cauza dușmăniei lor; dacă vede pe un om apăsător gemând de nedreptățile celui puternic și celui bogat, caută să descopere sub ce uneltiri se ascund nedreptățile acestea; și, interesându-se de toți acești nenorociți, nu-i sunt în diferite mijloacele prin cari li s'ar putea curma suferințele. Ce trebuie deci să facem noi pentru ca să ne folosim de pornirile acestea într'un mod potrivit cu vârsta sa? Trebuie să punem rânduială în sforțările și cunoștințele sale și să întrebuițăm zelul său pentru ca să le mărim.

147. Nu obosesc repetând: puneți toate lecțiunile tinerilor mai bine în acțiuni decât în discursuri: să nu învețe din cărți nici un lucru pe care îl pot învăța din experiență. E o întreprindere cu totul extravagantă să-i înveți a vorbi fără subiect adevărat; să crezi că-i poți face să simtă, pe băncile școlii, energia vorbirii pasionate și toată puterea artei de a convinge, când n'ai interes să convingi pe nimeni. Toate regulile retoricii se par vorbe goale pentru cine n'are nevoie să le întrebuițeze în folosul său. Ce-i pasă unui școlar să știe cum a făcut Anibal pentru ca să hotărască pe soldații săi a trece Alpii ¹²¹). Dacă, în locul acestor cuvântări mărețe, i-ai

121) Trecerea Alpilor a fost una din operațiile militare cele mai vestite ale antichității.

spune cum să facă pentru a decide pe director să-i dea vacanță, fii sigur că va fi mai băgător de seamă la regulile tale.

148. Dacă ar fi să învăț retorica pe un tânăr în care s'au dezvoltat toate pasiunile, i-aș prezenta neconținut obiecte proprii a-i ațâța pasiunile și aș căuta împreună cu el în ce chip trebuie să vorbească oamenilor pentru a-i hotărî să-i îndeplinească dorințele. Emil al meu însă nu se găsește într'o situație așa de bună pentru arta oratoriei, mărginit aproape la strictul necesar pentru a trăi, el are mai puțin trebuință de alții decât au alții trebuință de el și, neavând să le ceară nimic pentru sine, lucrurile despre cari vrea să-i convingă, nu-l privesc deaproape, pentru ca să-l miște într'un mod deosebit. De aci urmează că în genere el trebuie să aibă o vorbire simplă și cu puține figuri. El vorbește de obicei în termeni proprii și atât cât trebuie pentru a fi înțeles. Intrebuințează puține maxime, pentru că nu a învățat să-și generalizeze ideile; întrebuințează puține figuri, pentru că rar este pasionat.

149. Cu toate acestea, el nu este cu totul flegmatic și rece; nici vârsta, nici moravurile, nici gusturile sale nu i-o îngăduie: în focul adolescenței, suflul dător de viață, reținut și distilat în sângele său, transportă în tânăra sa inimă o căldură care îi strălucește în privire, care se simte în cuvinte și care se vede în acțiunile lui. Vorbirea sa începe să aibă accent și câteodată vehemență¹²²⁾. Sentimentul nobil care îl inspiră îi dă putere și îl înalță: pătruns de o adevărată iubire de oameni, el comunică, vorbind, mișcările sufletului său. Sinceritatea sa generoasă are ceva mai încântător decât elocvența meșteșugită a altora, sau, mai bine zis, el singur este cu adevărat elocvent, fiindcă e destul să arate ce simte pentru ca să comunice aceasta celor cari îl ascultă.

150. Cu cât mă gândesc mai mult, cu atât văd că punând binefacerea în acțiune și scoțând din izbânzile

122) V. Cartea II, § 273.

sau înfrângerile noastre reflecțiuni asupra cauzelor, mai toate cunoștințele folositoare se pot cultiva în spiritul unui tânăr și, pe lângă știința adevărată pe care o poate dobândi în colegii¹²³⁾, va câștiga încă o știință mai importantă, care este aplicarea acestor cunoștințe la trebuințele vieții. Nu e cu puțință ca, interesându-se de aproape de semenii săi, să nu învețe de timpuriu a-i cunoaște, a le prețui acțiunile, gusturile, plăcerile și a judeca în genere după adevărata valoare lucrurile cari ajută sau împiedică fericirea oamenilor, mai mult decât acei cari nu se interesează de nimeni și nu fac nici odată nimic pentru altul. Cei cari se ocupau numai de afacerile lor devin prea porniți pentru a putea să judece lucrurile într'un mod solid. Deprinși să privească totul din punctul lor de vedere și socotind ideea de bine și de rău după interesul lor personal, își umplu mintea cu o sumă de prejudecăți vrednice de răs și, îndată ce un lucru le-a adus un cât de mic neajuns, văd că tot universul s'a întors cu josul în sus.

151. Făcând să treacă amorul propriu asupra celorlalte ființe, îl schimbăm în virtute și în orice suflet omnesc se găsește rădăcina acestei virtuți. Cu cât obiectul îngrijirilor noastre ține mai puțin de noi, cu atât mai puțin se va amesteca interesul personal. Generalizând acest interes, el se face mai echitabil și dragostea pentru omnire este, în realitate, dragostea pentru *dreptate*. Voim, deci, ca Emil să iubească adevărul, voim să-l cunoască? În afaceri, să-l depărtăm totdeauna de sine însuși. Cu cât își va închina preocupările pentru fericirea altora, cu atât ele vor fi mai luminate și mai înțelepte, cu atât va ști mai bine să deosebească binele de rău. Să nu îngăduim însă niciodată să prefere orbește pe o persoană în locul alteia pentru simpatii sau pentru prevențiuni neîntemeiate. Și de ce-ar vătăma pe unul ca să ajute pe altul? Nu-și pasă dacă îi cade cuiva mai multă fericire; el vrea numai să contribue la o cât mai deplină fericire a tuturor; acesta

123) Despre Colegii vezi nota dela § 274 Cartea II.

este primul interes al înțeleptului, după interesul personal, căci fiecare e o parte din specia sa, nu o parte din alt individ.

152. Pentru ca mila să nu ajungă slăbiciune, trebuie s'o generalizăm și s'o întindem asupra întregului neam omenesc. În acest caz, nu o vom practica decât dacă se potrivește cu dreptatea, căci, din toate virtuțile, aceea care contribuie mai mult la binele *comun* al omenirii este *dreptatea*. Ți spune rațiunea, ți spune iubirea de tine însuși că trebuie să-ți fie milă de *neamul* nostru mai mult decât de *aproapele* nostru; iar mila pentru cei răi este o cruzime față de oameni.

153. De altfel, trebuie să vă aduceți aminte că toate aceste mijloace, prin cari arunc — ca să zic astfel — pe elev afară din sine însuși, au totdeauna un raport direct cu el, nu numai pentrucă-i produc o bucurie lăuntrică, ci și pentrucă, fiind binefăcător pentru alții, munca aceasta poartă în ea învățătura ei.

154. Întâi am arătat mijloacele; acum arăt efectele. Puțin câte puțin, vederi largi i se înfățișează înaintea minții lui; sentimente sublime înăbușesc în sufletu-i sămânța pasiunilor mici. O judecată limpede, un raționament drept se formează într'însul prin pornirile lui bine călăuzite, prin experiența care concentrează dorințele unui suflet mare în hotarele strimte ale posibilului și care face ca omul superior, neputând să ridice pe alții până la sine, știe să se aplece până la ei. Adevăratele principii ale dreptății, adevăratele modele ale frumosului, toate raporturile morale dintre ființe, toate ideile de ordine se sapă adânc în mintea lui, vede locul fiecărui lucru și pricina care-l depărtează de acel loc; vede ce poate să producă binele și ce-l poate împiedeca. Fără să fi suferit pasiunile omenesti, cunoaște mișcările lor și iluziile pe cari le produc.

155. Atras de forța lucrurilor, merg mereu înainte, fără să impun judecata mea judecății cititorilor. De mult, ei mă văd în țara himerelor; eu îi văd totdeauna în țara prejudecăților. De și mă depărtez așa de mult de opiniunile vulgare, le am neconținut prezente în minte: le exa-

minez, meditez asupra lor, nu pentru a le urma, nici pentru a fugi de ele, ci pentru a le cântări cu cântarul rațiunii¹²⁴). Decâteori ea îmi poruncește să le înlătur, știu din experiență că cititorii nu mă vor imita; știu că, obișnuiți să creadă că e *cu puțință* numai ce văd, vor socoti pe tânărul pe care-l înfățișez eu, ca o ființă închipuită și fantastică, pentru că se deosebește de cei cu cari îl compară. Ei uită că și trebuie să se deosebească, fiindcă a fost crescut cu totul în alt fel, a avut cu totul alte sentimente, și-a dobândit învățătura cu totul în alt chip și ar fi deci cu mult mai de mirare să semene cu ei decât să fie așa cum mi-l închipuiesc eu. Acest tânăr nu este *omul omului*, ci *omul naturii*¹²⁵). Desigur trebuie să fie cu totul străin pentru dânșii.

156. Incepând această scriere, nu înfățișam nimic pe care să nu-l poată vedea toată lumea la fel cu mine, pentru că plecăm cu toții din același punct: nașterea omului; cu cât înaintăm însă, eu pentru a cultiva natura, voi pentru a o strica, cu atât ne depărtăm unii de alții. Elevul meu, la șase ani, se deosebea puțin de ai voștri, pe cari n'auvsesesefi încă vreme să-i desfigurați. Acum nu mai au nimic asemănător, și vârsta omului format, de care se apropie, trebuie să-l arate într'o formă cu totul deosebită, dacă toată munca mea nu s'a pierdut zadarnic. Cantitatea câștigurilor e poate egală deoparte și de alta; dar lucrurile câștigate nu seamănă nicidecum. Vă mirați că găsiți la unu niște sentimente înalte din cari nu aflați nici sămânță la ceilalți; dar socotiți că aceștia sunt toți filozofi și teologi, pe când Emil nu știe nici măcar ce este filozofia și nici n'a auzit vorbindu-se de Dumnezeu.

157. Dacă deci mi-ar spune cineva că nu există nimic din ce presupun eu, că tinerii nu sunt așa, că au cutare sau cutare pasiune, că fac așa și pe dincolo; ar fi ca și cum ai

124) Vezi § 159 și cartea II § 132.

125) Saltwürk citează părerea lui Raumer (II p. 258): „Pedagogul se retrage din ce în ce. Emil o creație a naturii se schimbă într'un misantrop revoluționar; e Rousseau în persoană sub numele lui Emil”.

zice că niciun păr nu poate să crească înalt, fiindcă în grădinile voastre sunt numai peri pitici..

158. Rog pe acești judecători așa de dispuși a cenzura, să ție socoteală că știu tot așa de bine ca dânșii ceea ce spun ei, că, probabil, am reflectat mai mult timp decât ei și, neavând nici un interes să-mi impun părerea, am dreptul să cer ca să aibă răbdare a cerceta în ce mă înșel. Să examineze bine constituția omului, să urmărească primele desvoltări ale sufletului în cutare sau cutare împrejurare, ca să vadă cât poate să se deosebească un individ de altul prin puterea educațiunii; apoi să compare educațiunea mea cu urmările pe cari i le presupun și să spuie unde am raționat rău. In acest caz n'aș avea nimic de răspuns.

159. Ceea ce mă face să-mi spun părerile cu hotărîre și cred că e o scuză pentru aceasta, este faptul că în loc să urmăresc un sistem¹²⁶⁾ raționez cât se poate mai puțin și mă încred numai în observație. Nu mă întemeiez pe ce mi-am închipuit, ci pe ceea ce am văzut. E adevărat că experiențele mele nu le-am închis între zidurile unui oraș nici la un singur fel de oameni, ci am comparat atâtea categorii sociale și atâtea popoare câte am putut să văd și să observ în timpul vieții mele; apoi am dat la o parte, ca lucru artificial, tot ceea ce se găsea la un popor și nu se găsea la altul, tot ce se întâlnea la o stare socială și nu se întâlnea la alta și am socotit că aparține netăgăduit *omului*, ceea ce era comun tuturor la orice vârstă, în orice stare și la orice națiune.

160. Urmăriți acum din copilărie, după această metodă, pe un tânăr, care nu va fi primit o formă particulară și va ținea socoteală cât mai puțin de autoritate și de opinie și gândiți cu care va semăna mai mult: cu elevul meu sau cu ai voștri? Iată, pare-mi-se, cestiunea pe care trebuie s'o rezolviți pentru a ști dacă m'am rătăcit.

161. Cu greu începe omul să cugete; dar, odată ce a început, nu mai încetează. Cine a cugetat va cugeta tot-

126) Vezi § 155.

deauna; iar inteligența, deprinsă odată să reflecteze, nu poate să mai stea în nelucrare.. S'ar putea crede, prin urmare, că fac prea mult sau prea puțin, că spiritul omenesc, în mod firesc, nu se deschide așa de repede și că, după ce i-am dat înlesniri pe cari nu le are, îl țin prea mult timp închis într'un cerc de idei, din care, în realitate, ar fi ieșit.

162. Țineți însă socoteală întâi că, voind să formeze pe „omul naturii”, n'am înțeles să fac un sălbatic și să-l arunc în fundul pădurilor. Am voit numai ca el, prins de vârtejul social, să nu se lase târît nici de pasiuni nici de opinia oamenilor, să vadă cu ochii lui, să simtă cu inima lui, să nu-l guverneze nicio autoritate, afară de propria sa rațiune.. În această situație, firește, mulțimea de obiecte care-l impresionează, sentimentele repetate pe cari le simte, diferitele mijloace pentru a-și îndeplini trebuințele lui reale, toate acestea trebuie să-i dea multe idei pe cari nu le-ar fi avut niciodată sau le-ar fi dobândit mai încet. Progresul firesc a fost iuțit, nu răsturnat. Omul care rămâne stupid în pădure devine om cu rațiune și cu bun simț, în oraș, dacă va sta aci ca simplu privitor. Nimic nu înțelegește mai mult decât nebuniile pe cari le vezi fără să iei parte la ele; ba chiar cel ce ia parte la ele se poate instrui, cu condiție să nu se lase înșelat și să le judece cum trebuie.

163. Gândiți-vă deasemenea că, mărginiți de facultățile noastre la lucrurile sensibile, nu avem dispoziții pentru noțiunile abstracte ale filozofiei și ideile curat intelectuale. Ca să ajungem la ele trebuie sau să ne desprindem de trupul de care suntem legații așa de puternic sau să mergem din obiect în obiect într'un mod gradat și încet sau în fine să trecem repede, să facem ca un pas de uriaș, de care copilăria nu este capabilă și pentru care chiar omul format are nevoie de multe trepte făcute anume pentru el. Cea dintâi idee abstractă este prima din aceste trepte; dar nu prea văz cum se lucrează pentru construirea ei.

164. Ființa neînțeleasă care cuprinde totul, care mișcă lumea și formează tot sistemul *ființelor* nici nu se vede

cu ochii, nici nu se pipăie cu mâinile, nu se constată cu niciunul din simțuri: opera se arată, dar lucrătorul se ascunde. Nu e puțin lucru să-ți dai seama însfârșit că această Ființă există; dar când am ajuns aici, când ne întrebăm: *cine e? unde e?* spiritul nostru se turbură, se rătăcește și nu știm ce să mai gândim¹²⁷).

165. Locke vrea să începem prin studiul spiritelor și să trecem apoi la al corpurilor¹²⁸). Această metodă e a superstiției, a prejudecăților, a erorii, nu e a rațiunii, nici chiar a naturii bine rânduite; este ca și cum ai ținea ochii închiși ca să te deprinzi a vedea. Trebuie să fi studiat multă vreme corpurile pentru ca să-ți faci o adevărată idee despre ele și să bănuiești că există. Ordinea contrarie servește la stabilirea materialismului.

166. Primele noastre cunoștințe sunt dobândite prin simțuri; de aceea avem la început idee numai despre ființele corporale și sensibile¹²⁹). Cuvântul *spirit* n'are niciun înțeles pentru cine n'a filozofat. Pentru popor și pentru copii, un *spirit* este tot un *corp*. Nu creează imaginația lor spirite cari țipă, vorbesc, bat, fac sgomot? Și veți mărturisi că niște spirite cari au brațe și limbă seamănă mult cu corpurile. Iată de ce toate popoarele din lume, fără a excepta pe Evrei, și-au făcut zei cu corpuri. Chiar noi, cu termenii de „Spirit”, „Trinitate”, „Persoane”, suntem, în mare parte, adevărați antropomorfiști¹³⁰). Adevărat, învățăm să spunem că Dumnezeu este pretutindeni, dar credem că și aerul

127) Vezi § 252.

128) În *Idei asupra educațiunii* (trad. de G. Coșbuc) § 190 zice: „Filozofia naturală” este cunoașterea cauzelor elementare, a însușirilor și acțiunii lucrurilor în sine; de aceea socot că ea cuprinde două părți: una care se ocupă cu spiritele, cu ființa și proprietățile lor; alta cu corpurile. Cea dintâi, după socotința mea, *trebuie să premeargă studiului corpurilor și al materiei*”.

129) *Sensibile*: cari se pot constata prin simțurile noastre.

130) Aci Petitain pune nota următoare: „Dela ανθρωπος (om) și μορφή (formă). Acest nume a fost dat vechilor eretici cari, luând ad litteram ce scrie despre Dumnezeu în Sfânta Scriptură, pretindeau că El are, în realitate, o formă omenească”.

este pretutindeni, cel puțin în atmosfera noastră; iar cuvântul „spirit” la origine avea înțelesul de „sufflare” și de „vânt”. După ce ai învățat pe oameni să spuie cuvinte fără să le înțeleagă, e ușor să-i faci să spuie tot ce porțeste.

167. Sentimentul¹³¹⁾ acțiunii noastre față de alte corpuri a trebuit să facă pe oameni mai întâi a crede că în același fel se pornește și acțiunea altor corpuri față de noi. De aceea omul a început să însuflețească toate ființele a căror acțiune o simțea. Văzând că e mai slab decât multe din aceste ființe, de vreme ce nu cunoștea marginile puterii lor, a ajuns să socotească această putere fără margini și a făcut din ea zei dându-le un corp. În timpurile primitive, oamenii, speriați de tot, n’au văzut nimic *mort* în natură. Ideea de *materie* s’a format tot așa de încet în mintea lor ca și cea de *spirit*, pentru că prima idee este în ea însăși o abstracțiune. De aceea au umplut universul cu zei sensibili. Stelele, vânturile, munții, apele, arborii, orașele, chiar casele, tot avea sufletul său, zeul său, vieța sa. Idolii lui Laban¹³²⁾, Spiritele divine ale sălbaticilor¹³³⁾, fetișii¹³⁴⁾ Negrilor, toate operele naturii și ale oamenilor au fost primele divinități; politeismul¹³⁵⁾ a fost prima religie omenească și idolatria primul cult. Au putut ajunge să recunoască un singur Dumnezeu numai generalizând din ce în ce mai mult ideile lor pentru a se ridica la *cauza primă*, pentru a reuni sistemul total al ființelor într’o singură idee și a da un înțeles vorbei „substanță”, care, în fond, este cea

131) Simțirea.

132) În Vechiul Testament, Cartea Facerii cap. 31§ 19 (Ediția sinodului nostru 1914) se vorbește despre niște *idoli* ai lui Laban, obiecte mici, cari se puteau transporta cu înlesnire.

133) E vorba de idolii locuitorilor primitivi ai Americii de Nord.

134) Se numește *fetiși* diferite obiecte la cari se închină sălbaticii.

135) *Politeism* se numește credința în mai mulți Dumnezeii, Grecii și Romanii cei vechi, de exemplu, erau politeiști.

mai mare din abstracțiuni¹³⁶). Orice copil care crede în Dumnezeu este deci, în mod necesar, idolatru sau cel puțin antropomorfist; iar dacă vreodată imaginațiunea a văzut pe Dumnezeu, inteligența noastră foarte rar îl poate concepe. Iacă tocmai eroarea la care ne duce ordinea lui Locke.

168. Ajungând, nu știu cum, la ideea abstractă a substanței, se vede că, pentru a admite o substanță unică, ar trebui să presupunem că ea are calități incompatibile, cari se exclud între ele precum este *gândirea* și *întinderea*, din cari una este prin esență divizibilă și alta exclude orice divizibilitate. Se înțelege de altfel că gândirea sau, dacă voiți, simțirea, este o însușire primitivă și inseparabilă a substanței de care ține; același lucru se poate spune și despre întindere față de substanța sa. De aci conchidem că ființele cari pierd una din aceste însușiri, pierd substanța căreia aparține însușirea; prin urmare moartea este numai o separațiune a substanțelor, iar ființele în cari aceste două însușiri sunt reunite sunt compuse din cele două substanțe cărora aparțin aceste două însușiri.

169. Socotiți acum ce depărtare mai rămâne între noțiunea celor două substanțe și noțiunea naturii divine, între ideea neînțeleasă a acțiunii sufletului asupra corpului și ideea acțiunii lui Dumnezeu asupra tuturor ființelor. Ideile de *creațiune*, de *nimicire*, de *ubicuitate*¹³⁷) de *veșnicie*, de *atotputernicie*, de *atribute divine*, toate aceste idei, pe cari puțini oameni le văd cât de confuze și cât de obscure sunt și cari pentru popor n'au nimic obscur pentru că el nu înțelege nimic, — cum se vor prezenta ele cu toată forța, adică cu toată obscuritatea,

136) Definiția *substanței* a fost dată de diferiți filozofi și este diferit formulată. Definiția curentă este: ceea ce există, independent de orice însușire. Firește, aci e vorba de înțelesul filozofic; căci în vorbirea curentă are alt înțeles: se zice că bronzul e compus din trei substanțe, că substanța sulfului e galbenă, etc. (Grande Encyclopédie).

137) *Ubicuitate*: însușire de a fi pretutindeni în același moment.

unor minți tinere ocupate deabia cu primele operațiuni ale simțurilor și cari concep numai ceea ce pipăe? În zadar prăpăstiile infinitului se deschid împrejurul nostru: un copil nu se poate înspăimânta de aceasta; ochii săi slabi nu pot să le măsoare adâncimea. Pentru copii totul este infinit, ei nu știu să puie hotare la nimic; nu pentru că măsurătoarea merge prea departe, ci pentru că înțelegerea lor este scurtă. Am observat chiar că ei pun infinitul mai adesea dincoace decât dincolo de dimensiunile pe cari le vor cunoaște mai târziu. Un spațiu imens va fi socotit mai mult după picioarele lor decât după ochii lor; se va întinde nu mai departe decât vor putea să vadă, ci mai departe decât vor putea să meargă. Dacă le vorbești despre puterea lui Dumnezeu, îl vor socoti aproape așa de puternic ca tatăl lor. Cunoștințele lor fiindu-le măsura posibilității pentru orișice, socotesc lucrul ce le spui totdeauna mai mic decât ce știu ei. Astfel sunt judecățile firești ale ignoranței și ale spiritului slab. Ajax s'ar fi temut să se măsoare cu Achile, dar provoacă la luptă pe Jupiter, pentru că cunoaște pe Achile și nu cunoaște pe Jupiter¹³⁸). Un țaran elvețian care se credea cel mai bogat dintre oameni și căruia se silea cineva să-i explice ce este un rege, întreba cu mândrie dacă regele ar putea să aibă 100 de vaci la pășune.

170. Prevăd că mulți dintre cititori vor fi mirați că am urmărit prima vârstă a copilului fără a-i vorbi de religie. La cincisprezece ani nu știa dacă are suflet și poate că nici la optsprezece ani nu e încă timpul s'o știe, căci, dacă o învață mai nainte decât trebuie, e în primejdie să n'o știe niciodată¹³⁹).

138) *Ajax* și *Achile*: eroi din poemele Omerice. *Jupiter*: zeul cel mai mare al Grecilor.

139) Sallwürk citează din Confesiuni I, 2: „Dacă am spus să nu se vorbească copiilor despre religie, dacă voim să aibă cândva o religie și că sunt în neputință de a cunoaște pe Dumnezeu chiar în felul nostru, am format această părere din observațiile mele și nu din propria mea experiență: știam că aceasta nu poate servi de argu-

171. Dacă aş avea să zugrăvesc stupiditatea supărătoare, aş face un pedant învăţând catechismul pe copii; dacă aş vrea să înnebunesc pe un copil, l-aş pune să explice ce spune în catechismul său. Mi se va obiecta că cea mai mare parte din dogmele creştinismului sunt mistere şi, dacă am aştepta ca spiritul omenesc să fie capabil a le înţelege, n'am aştepta ca copilul să fie om, ci ca omul să nu mai existe. Aş răspunde întâi că sunt mistere pe cari omul nu numai că nu le poate concepe, dar nu le poate nici crede, şi nu văd ce câştigi dacă pui pe copii să le înveţe, afară numai dacă nu vrei să-i înveţi de timpuriu să minţă. Mai mult, zic că, pentru a admite misterele, trebuie să *înţelegi* că ele sunt de *neînţeles*; dar copiii nu sunt capabili de această concepţiune. În vârsta în care totul este mister, nu există mistere propriu zise.

172. *Crede în Dumnezeu şi te vei mântui.* Această dogmă rău înţeleasă este principiul intoleranţei celei mai crude şi pricina acelor zadarnice instrucţiuni, cari dau o lovitură de moarte raţiunii omeneşti şi o învaţă a se mulţumi cu vorbe. Fireşte, trebuie să faci totul ca să fii vrednic de mântuirea veşnică; dar ca s'o dobândeşti e destul să repeţi nişte *vorbe* şi atunci de ce nu am popula cerul cu gaite şi cu mierloi în loc de copii?

173. *Obligaţiunea de a crede presupune posibilitatea de a crede.* Filozoful care nu crede este greşit, pentru că întrebuiţează rău raţiunea pe care a cultivat-o şi pentru că este în stare să priceapă adevărurile pe cari le înlătură. Dar copilul care profesează religiunea creştină, ce crede? Ceeace înţelege — şi înţelege atât de puţin ce-l înveţi să *spuie*, încât, dacă l-ai învăţa contrariul, l-ar primi tot aşa de bucuros. Credinţa copiilor şi a multor oameni este o chestie de geografie. Ii vei *răsplăti* pentru că s'au născut la Roma iar nu la Meca? ¹⁴⁰⁾. Unuia îi

ment pentru oameni. Să se găsească un J. J. R., de şase ani şi să vorbească cu cel de şapte ani despre Dumnezeu; garantez că prin aceasta nu se riscă nimic”.

140) E vorba de răsplata în *vieţa viitoare*.

spune că Mahomet este profetul lui Dumnezeu și repetă că Mahomet este profetul lui Dumnezeu; altuia îi spune că Mahomet este un șarlatan și repetă că Mahomet este un șarlatan. Fiecare din ei afirmă ceea ce afirmă celălalt, dacă ar fi puși unul în locul altuia. Poți pleca dela două dispozițiuni atât de asemănătoare, ca să trimiți pe unul în Raiu și pe altul în Iad?¹⁴¹⁾ Când un copil zice că crede în Dumnezeu, în realitate crede în Stan sau în Bran, cari i-au spus că e ceva care se numește Dumnezeu; crede în felul lui Euripide:

O, Jupiter! tu căruia îți cunosc în realitate numai numele!¹⁴²⁾

174. Zicem că niciun copil mort înainte de vârsta rațiunii nu va fi lipsit de fericire cerească; catolicii cred același lucru despre toți copiii care s'au botezat, deși n'au auzit niciodată vorbindu-se de Dumnezeu. Sunt deci cazuri când poți să fii *mântuit*, fără să crezi în Dum-

141) Sallwürk adaugă aci: În interesul continuității istorice, fie-ne permis să cităm din al 3-lea fragment din Wolfenbittel (editat de Lessing la 1777, scris însă cu mult mai înainte) următoarele paginii: „Mai întâi copiii până la 10 ani sunt cu desăvârșire lipsiți de aptitudinea fie de a pricepe o revelație, fie de a judeca temeinic asupra ei”... Când copiii devin adolescenți, fiecare este instruit în primele elemente de religie, după voința părinților săi de către profesori sau chiar de părinți... de aceea și experiența o confirmă că fiecare copil crede că a învățat adevărata revelație și adevăratul sens al ei, ei urmează pe părinții lor pe drumul care duce spre fericire tot cu atâta încredere ca și pe un drum bine bătut, care duce spre un castel de plăcere”. Să se compare mai departe Nathan III, 7 al lui Lessing. Recenzenții sunt de părere, ca J. J. R. prin discuțiile sale din cartea aceasta să modifice „numele de liber cugetător, prin care în genere era pus cineva în aceeași clasă cu desfrânații și scelerajii, într'un nume vrednic de toată cinstea”. Și pasagiul acesta ca și cel arătat mai sus (§ 265) anticipează o cugetare din „Confesiunea preotului din Savoia”.

142) *Plutarch*, Tractat despre Amor, tradus de Amyot. Așa începe tragedia Menalipp, dar strigătele poporului din Atena au silit pe Euripide să schimbe acest început (*Nota autorului*). Sallwürk îndreptează titlul piesei: e „Melanipp înțeleptul” (Trag. graec. 483).

nezeu: aceasta se întâmplă în *copilărie* sau în *nebanie*, când spiritul omenesc este incapabil să judece pentru a recunoaște Divinitatea. Diferența între voi și între mine este că voi pretindeți că copiii au această judecată la șapte ani, iar eu zic că n'o au nici la cincisprezece. Dacă am dreptate sau nu, nu este un articol de *credință*, ci o simplă observație de *istorie naturală*.

175. Pe temeiul aceluiași principiu, un om ajuns la bătrânețe fără să creadă în Dumnezeu nu va fi pentru aceasta lipsit de viața veșnică, dacă n'a fost orb cu voință și zic că nu totdeauna orbirea aceasta e *cu voință*. Recunoașteți că, dacă o boală lipsește pe cei slabi de minte de facultățile spiritului, nu le ia însușirea de oameni, prin urmare nici dreptul la binefacerile Creatorului lor. De ce nu recunoașteți același lucru pentru aceia cari, depărtați din copilărie de orice societate, ar fi duș o viață cu totul sălbatecă, lipsiți de luminile pe cari le dobândește cineva numai în legătură cu oamenii¹⁴³)? Este neîndoielnic că un asemenea sălbatec se găsește în neputință a-și înălța mintea până la cunoașterea adevăratului Dumnezeu. Rațiunea ne spune că omul poate fi pedepsit numai pentru greșelile pe cari le face cu voință, iar ignoranța pe care n'o poate înlătura nu poate să-i fie socotită drept crimă. De aci urmează că, față de Dreptatea cea veșnică, orice om *care ar crede* dacă i s'ar fi dat luminile trebuincioase, e socotit că *crede* și că numai acei necredincioși se vor pedepsi cari își vor fi închis sufletul în fața adevărului.

176. Să ne păzim de a propovedui adevărul către acea cari nu sunt în stare să-l înțeleagă, căci atunci vom pune în locul lui eroarea. Mai bine să nu ai nicio idee despre divinitate decât să ai idei josnice, fantastice, injurioase, nedemne de Ea; e mai puțin rău să nu o

143) *Nota autorului* în edițiunea din Amsterdam:

„Pentru chestia stării naturale a spiritului omenesc și pentru incetîneala progreselor sale, vezi Partea I din „Discursul asupra inegalității”.

cunoaştem decât s'o necinstim. Aş vrea mai bine, zice bunul Plutarch¹⁴⁴), să se creadă că n'a existat în lume un Plutarch decât să se spună că Plutarch este nedrept, invidios, gelos şi așa de tiran încât cere mai mult decât dă puţința de a se face¹⁴⁵).

177. Răul cel mare al imaginilor schimonosite ale Divinității, cari se formează în spiritul copiilor este că ele rămân pentru toată viața și, când au ajuns oameni, nu mai pot concepe alt Dumnezeu decât cel din copilărie. Am văzut în Elveția o bună și credincioasă mamă de familie, care era atât de convinsă de această maximă încât n'a voit să învețe pe fiul său religia în copilărie, temându-se ca nu cumva el să se mulțumească cu această instrucție grosolană și să nu mai caute a-și forma alta mai bună. Acest copil auzea vorbindu-se de Dumnezeu numai cu reculegere și cu respect, iar, când vrea să vorbească, el era oprit, socotindu-se că subiectul este prea înalt și prea mare pentru el. Această rezervă îi ațâța curiozitate, și amorul său propriu aștepta momentul să cunoască acest mister pe care i-l ascundeau cu mare grijă. Cu cât îi vorbeau mai puțin de Dumnezeu, cu cât îl opreau de a vorbi el însuși, cu atât el se ocupa mai mult de Dumnezeu; acest copil îl vedea pretutindeni. În privința acestei purtări misterioase atât de exagerate aş avea o teamă: să nu se înfierbânte prea tare închipuirea tânărului și să nu i se strice mintea astfel încât să ajungă un fanatic în loc de a fi numai credincios.

178. Asemenea lucru nu e primejdie să se întâmple lui Emil al meu, ~~căci~~ căci el e obișnuit să nu bage de seamă nimic din ce este mai presus de inteligența sa și ascultă cu cea mai mare indiferență lucrurile pe cari nu le înțelege. Sunt atâtea lucruri despre cari s'a deprins să zică: „aceasta nu mă privește”, încât unul mai mult nu-l supără deloc; iar când începe a se interesa de aceste mari chestiuni, nu e pricina că ar fi auzit vorbindu-se de

144) Tractat despre superstiție § 27 (Nota lui Sallwürk).

145) Vezi § 252.

ele, ci progresul natural al cunoștințelor sale îi îndreptează cercelările în acea direcțiune.

179. Am văzut ce drum urmează spiritul omenesc, în luminarea sa, ca să se apropie de aceste mistere; recunosc bucuros că în sânul societății actuale nu poate să ajungă la ele decât într'o vârstă înaintată¹⁴⁶⁾. Dar în societatea actuală sunt cauze inevitabile cari înlesnesc progresul pasiunilor; dacă nu s'ar înlesni în același fel și progresul cunoștințelor cari servesc la înfrînarea acestor pasiuni, atunci am ieși în adevăr din ordinea naturală și echilibrul ar fi rupt. Când nu ești stăpân să îți în loc desvoltarea prea repede într'o direcție, trebuie să conduci cu aceeași repeziciune desvoltarea în alte direcții corespunzătoare; în acest fel, ordinea nu va fi schimbată și ceea ce trebuie să meargă împreună nu va merge separat; iar omul, întreg în toate momentele vieții, nu va ajunge într'un punct cu una din facultăți și într'altul cu altele.

180. Văd că se ridică aci o mare greutate; dar greutatea este mare fiindcă nu ține de lucruri, ci de micimea sufletească a acelor cari n'au curajul s'o înlăture. Să începem cel puțin, îndrăsnind a face o propunere. Copilul trebuie să fie crescut în totdeauna în religia părintelui său: i se dovedește totdeauna foarte bine că această religiune, oricare ar fi ea, este singură adevărată, că toate celelalte sunt împotriva judecării sănătoase și neînțelese. Puterea argumentelor ține în mod absolut, în această privință, de țara în care sunt spuse. Turcul care găsește, la Constantinopol, că creștinismul este ridicol, să se ducă la Paris să vadă cum e considerat acolo mahomedanismul¹⁴⁷⁾. Opinia publică triumfă mai ales în chestiile de religiune. Noi, însă, cari pretindem că nu suferim jugul opiniunii, cari nu recunoaștem autoritatea, cari vrem să învățăm pe Emil al nostru numai ce poate să învețe singur în orice țară, — în ce reli-

146) Vezi § 175.

147) Vezi § 173.

giune îl vom crește? la ce sectă vom alipi pe omul naturii? răspunsul e foarte simplu, pe cât mi se pare; nu-l vom alipi nici la una nici la alta, ci îl vom pune în stare să-și aleagă pe aceea spre care îl va îndruma cea mai bună folosință a rațiunii sale.

181.

*Incedo per ignes**Suppositos cineri doloso*¹⁴⁸⁾.

Oricum, zelul și buna credință mi-au ținut până aci loc de prudență. Sper că acești chezași nu mă vor părăsi la nevoie. Cititorilor, nu vă temeți că voi lua niște precauțiuni nedemne de un amic al adevărului; nu-mi voi uita niciodată deviza, dar este permis să mă îndoiesc câte odată de judecățile mele. În loc de a vă spune ce gândesc eu, vă voi spune ce gândea un om care prețuia mai mult decât mine. Garantez adevărul faptelor cari se vor povesti, ele s'au întâmplat în realitate autorului scrierii pe care am s'o copiez; căutați dacă se poate scoate dintr'înșa reflexiuni folositoare despre chestiunea de care ne ocupăm. Nu vă propun să luați ca regulă ideea altuia sau a mea; v'o înfățișez numai ca s'o judecați.

182. „Sunt 30 de ani de atunci. În r'un oraș din Italia se găsea un tânăr gonit din țara sa și redus la cea mai neagră mizerie¹⁴⁹⁾. Se născuse calvinist; dar, din pricina unei ștregării, găsindu-se fugar în țară străină, fără niciun mijloc de traiu, își schimbă religia ca să aibă o bucată de pâine. În acest oraș era un instiut pentru prozeliți; acolo fu primit și el.

148) Cuvinte, cu o mică schimbare, dintr'o poezie a poetului latin Horațiu (Carmina, Liber II, c. 1 vers. 9). Pe românește: *Merg pe un foc ascuns de o cenușă înșelătoare.*

149) Sallwürk zice în notă: Nici nu mai e nevoie să amintim că Rousseau vorbește despre sine. În mod abil știe el mai apoi să treacă în povestire la persoana I. (Vezi nota dela § 193). Abatele Gaime, cu care Rousseau făcuse cunoștință în Turin, este prototipul preotului din Savoia (Confesiuni I, 3, 7): „El era educator în casa contelui de Mellarède. Tânăr și fără multe legături sociale, însă un bărbat judicios, drept, pătrunzător, unul din cei mai respectați oameni din câți am cunoscut”.

„Dându-i învățături asupra controverselor, i-au produs în minte îndoieli pe cari nu le avea și a învățat un rău pe care nu-l cunoștea: a auzit niște dogme noi, a văzut moravuri și mai noi; le-a văzut și era să cadă victima lor. A vrut să fugă, l-au închis; s'a plâns, l-au pedepsit pentru plângerile sale; lăsat în voia chinuitorilor săi, a văzut că este privit ca un criminal fiindcă nu s'a dat de partea crimei. Cel care știe cât de mult se înflăcărează o inimă tânără fără experiență față de cea dintâiu lovitură a violenței și a nedreptății, acela poate să-și închipuiască starea în care se găsea el. Ii curgeau din ochi lacrimi de turbare, necazul îl înăbușea; își îndrepta rugăciunile la cer și la oameni; povestea tuturor suferințele sale, dar nimeni nu-l asculta. Vedeau numai slugi înjosite supuse nemernicului care-l necinștea sau tovarăși ai aceleiași crime, cari cu toții își băteau joc de rezistența lui și-l îndemnau să facă și el ca dânșii. Ar fi fost pierdut, dacă n'ar fi dat peste un cleric cinstit care veni în institutul acela pentru oarecari afaceri și căruia a putut să-i ceară sfaturi în ascuns. Clericul era sărac și avea nevoie de toată lumea; dar cel apăsător avea și mai mare nevoie de el; de aceea nu s'a dat în lături și i-a înlesnit fuga, deși prin aceasta putea să-și facă un dușman primejdios¹⁵⁰).

183. „Scăpat de vițiu și reîntors în sărăcie, tânărul se sbătea fără izbândă împotriva soartei sale; dar într'un moment crezu că a învins-o. Indată ce norocul îi zâmbi, uită și suferințele de mai înainte și pe protectorul său.. In curând a fost pedepsit de această ingraturitudine: toate nădejtile pieriră; deși tinerețea îl susținea, ideile sale svăpăiate stricau totul; n'avea nici destul talent nici destulă iscusință ca să-și facă cu înlesnire drumul; nu știa să fie nici moderat nici rău și de aceea alergă după atâtea lucruri încât nu ajunse la nimic. Căzut din nou

150) Amănunte asupra vieții sale în institutul din Turin, la care face aluzie în acest §, se găsesc în „Confesiuni” Cartea II, 1728—1731.

în mizerie, fără pâine, neavând unde să-și plece capul, gata să moară de foame, își aduse aminte de binefăcătorul său.

184. „Se întoarce, îl găsește, e bine primit, căci văzându-l clericul, își aduce aminte că a făcut o faptă bună și o astfel de amintire bucură totdeauna sufletul omului. Prietenul acesta era bun din fire, era milos; necazurile lui îl făceau să înțeleagă totdeauna necazurile altuia și bunul traiu nu-i făcuse sufletul hain; iar înțelepciunea și virtutea luminată îi întărise bunătatea firească. Primește deci pe tânăr, îi caută un adăpost, îl recomandă, împarte cu el avutul său care greu ajungea pentru doi. Mai mult decât aceasta: îl instruește, îl mângâie, îl învață meșteșugul cel greu de a îndura nenorocirea cu răbdare. Oameni cu prejudecăți, v'ați fi gândit vreodată să vedeți un asemenea lucru din partea unui preot, să-l vedeți în Italia? ¹⁵¹⁾).

185. „Acest vrednic cleric era un preot sărac din Savoia. O întâmplare din tinerețe îl pusese rău cu episcopul său și trecuse munții ca să-și caute rostul pe care nu-l putea găsi în patria sa. Era om deștept și avea și oarecare învățătură; figura i-era interesantă; prin aceasta își găsi protectori cari îi făcură loc la un ministru pentru instrucția băiatului lui. Voia mai bine să fie sărac decât să fie supus și nu știa cum să se poarte cu cei mari. De aceea n'a rămas mult timp în casa ministrului, dar, părăsindu-l, acesta nu i-a refuzat stima sa. Trăind înțelepțește și fiind iubit de toată lumea, gândea că va putea să împace pe episcopul său și va dobândi un mic post în vre-o localitate prin munți ca să-și petreacă acolo zilele ce-i va mai da Dumnezeu. Aceasta era cea din urmă ambițiune a sa.

151) Adesea vorbește Rousseau în cartea sa cu dispreț despre preoți și în deosebi despre preoții *catolici*. Zice că nu se aștepta să-l găsească în Italia, fiindcă Italienii erau socotiți ca oameni fanaticizați de preoți. (Pe vremea aceea provincia Savoia ținea de Italia; azi e a Franței).

186. „O înclinare naturală îl făcea să se intereseze de tânărul fugar și să-l cerceteze cu băgare de seamă. Văzu că nenorocirea îi sdrobise inima, că rușinea și disprețul îi înfrânsese curajul, că mândria lui, schimbată în amarnic necaz, îl făcea să vadă în nedreptatea și neîndurarea oamenilor numai vișiile naturii și himera virtuții. Văzuse că religiunea servește numai ca mască a interesului personal și rânduiala bisericească drept apărare a ipocriziei; văzuse cum stabilitatea discuțiilor zadarnice puneă Infernul și Paradisul ca premii pentru niște simple jocuri de cuvinte; văzuse că ideea sublimă și primitivă a Dumnezeirii e schimonosită prin închipuirile zăpăcite ale oamenilor; ajunsese astfel la convingerea că, pentru a crede în Dumnezeu, trebuie să renunți la judecata pe care El ți-a dat-o și se deprinsese a privi cu același dispreț și ridicolele noastre închipuiri ca și obiectul acestora. Fără să știe nimic din ceace este, fără să-și închipue nimic despre începutul lucrurilor, el se cufundă din ce în ce într'o neștiință stupidă, disprețuind adânc pe toți cei cari socoteau că știa mai mult decât dânsul.

187. „Uitarea religiunii duce la uitarea datoriilor omului. Acest drum era făcut aproape pe jumătate în sufletul desfrânatului tânăr. Nu era, cu toate acestea, un copil în adevăr stricat, dar necredința și mizeria îi înăbușise încet încet pornirile firești și-l duceau grabnic la ruină, pregătindu-i moravurile unui cerșetor și morala unui ateu.

188. „Nenorocirea nu era desăvârșită, deși se părea că nu se poate înlătura. Tânărul avea oarecari cunoștințe și nu era lipsit de educație; se găsea în vârsta fericită în care sângele fierbe și începe să încâlzească sufletul, dar nu-l supune furiei simțurilor. Sufletul său era încă liber. Era rușinos din fire, avea un caracter timid: acestea țineau locul unei bune purtări și îi prelungeau epoca în care ții pe elevul tău cu mare grijă. Exemplu rușinos al unei depravări brutale și al unui viciu fără farmec în loc să-i înflăcăreze imaginația, i-o amortise. Multă vreme desgustul îi ținu loc de virtute ca să-și conserve nevinovăția, pe

care avea s'o piardă numai prin niște amăgiri mai în-cântătoare.

189. „Clericul văzu primejdia, dar și scăparea. Greu-tățile nu-l făcură să se lase; lucra cu plăcere. Se hotărî să meargă până la capăt și să readucă victima la virtute, după ce o scăpase de rușine. Incepu de departe a-și în-deplini planul: frumusețea motivului care-l punea pe muncă îi întreținea curajul și-i inspira mijloacele cele mai vrednice. Oricât de mică să-i fi fost izbânda, era sigur că nu-și pierduse vremea degeaba. *Când vrei să jaci numai bine, izbutești totdeauna.*

190. „Știu să câștige dela început încrederea proze-litului, căci nu-i vindea binefacerile, nu era indiscret, nu-i ținea predici, ci îi sta totdeauna la dispoziție și se făcea mic ca să fie deopotrivă cu el.¹⁵²⁾ Era, pare-mi-se, o pri-velişte destul de interesantă să vezi un om serios devenind camaradul unui ștregar și virtutea apropiindu-se de necu-viință ca să poată triumfa mai sigur. Când svânturatul venea să-i încredințeze nebunele lui taine și-și deschidea inima, preotul l-asculta, îl făcea să vorbească deschis. Fără să aprobe răul, se interesa de tot ce-i spunea. Niciodată o ceartă nepotrivită nu-i oprea flecăriia și nu-i închidea inima; plăcerea cu care se credea ascultat îl făcea să spună bucu-ros totul. Astfel își făcu mărturisirea desăvârșită fără să cugete că se spovedește.

191. „După ce i-a studiat bine sentimentele și caracte-rul, preotul văzu lămurit că tânărul nu era ignoran^t pentru vârsta lui, dar uitase tot ce ar fi fost trebuincios să știe și că vieța rușinoasă în care îl aruncase soarta înă-bușise în el sentimentul adevărat al binelui și al răului. Când îndobitocirea trece de o măsură, ea stinge viața su-fletească, iar glasul conștiinței nu mai poate fi auzit de acela care n'are altă grijă decât să mănânce. Ca să pă-zească pe norocitul tânăr de această moarte morală, de

152) Sallwürk zice: Tot atâtea principii pe cari Rousseau le desvoltă în Emil; o recapitulare a educației lui Emil cum observă Formey.

care era așa de aproape, începu să-i deștepte amorul propriu și stima de sine însuși: un viitor mai fericit putea să-l aștepte dacă-și va întrebuința bine talentele. Ii aprindea în inimă o nobilă însuflețire povestindu-i faptele frumoase ale altora, făcându-l să admire pe cei ce le-au săvârșit, provocând într'însul dorința de a face și el asemenea. Ca să-l desvețe pe nesimțite de viața leneșă și vagabondă, îi dădea să facă extrase din cărți alese. Se făcea că are nevoie de acele extrase ca să nască în el nobilul sentiment al recunoștinței¹⁵³). Prin aceste cărți îl instruia în mod indirect. În acest chip făcea să se nască în el o bună opinie despre sine însuși; începea să se creadă și el bun de ceva și să nu se mai socotească vrednic de dispreț în ochii săi proprii..

192. „Printr'un lucru de nimic veți putea judeca meșteșugul acestui om binefăcător ca să înalțe pe nesimțite sufletul ucenicului său peste josniciile vieții, fără să se arate că se gândește la instrucțiunea lui. Cinstea clericului era așa de bine cunoscută și simțul dreptății îi era atât de sigur, încât multe persoane voiau mai bine să dea pomana printr'însul decât prin parohii bogați din orașe.. Într'o zi i se dăduse o sumă ca s'o împartă la săraci; tânărul fu așa de mișel încât îi ceru, zicând că și el e sărac. — „Nu, răspunse preotul, suntem frați, ești al meu și nu pot să mă ating de acest depozit spre folosul meu”.. Apoi îi dădu din banii săi proprii atât cât îi ceruse. Lecțiuni de așa fel sunt rar pierdute pentru sufletul tinerilor cari nu sunt cu desăvârșire stricați”.

193. Am obosit de a vorbi în persoana a 3-a și cred că e o grijă zadarnică, fiindcă înțelegi bine, dragul meu concetățean, că acel nenorocit fugar eram eu însumi¹⁵⁴).

153) Făcând să apară în sufletul lui chipul plăcut al unui recunoscător. (*Nota lui Sallwürk*).

154) *Sallwürk* zice: Prin această introducere abilă, Rousseau poate să vorbească despre sine la persoana I fără ca cei străini să rău voitori să considere numai decât persoana sa ca subiect al povestirii. Numai Formey face aici obiecție cam aspră (pag. 150): „Domnul R. nu putea să nu-și dea seama căcece se găsește în

Mă socotesc atât de depărtat de neorânduiele tinereții încât îndrăznesc a le mărturisi și acela care m'a smuls dintr'insele merită să-i cinstesc binefacerile, plătind cu rușinea mea.

194. Un lucru mă izbea mai mult: vedeam în viața particulară a acestui învățător de care nu eram vrednic, virtutea fără ipocrizie, iubirea de oameni fără slăbiciune, cuvântări scurte și îndreptățite și o purtare totdeauna potrivită cu vorbele lui. Nu-l vedeam niciodată, căutând dacă cei ajutați de el se duceau la vecernie¹⁵⁵), dacă se mărturiseau des, dacă posteau în zilele de post, dacă a-junau; nici nu le impunea alte asemenea condițiuni fără cari oamenii bisericosi te-ar lăsa să mori de foame și nu ți-ar da nici o para frântă.

195. Imbărbătat de aceste observațiuni, nu căutam să-i arăt un zel exagerat ca al noilor convertiți¹⁵⁶), și, deși nu-i ascundeam gândirea mea, vedeam că nu este supărat pentru toate acestea. Aș fi putut câteodată să cred că-mi iartă indiferența pentru cultul pe care l-am îmbrățișat, fiindcă vede că am aceeași indiferență și pentru cultul în care m'am născut și știe că disprețul meu nu vine din spirit de sectă¹⁵⁷).. Dar ce trebuia să zic când l-auzeam câteodată că aprobă dogme osândite de biserica romană și că prețuește foarte puțin toate ceremoniile ei? Imi venea să-l cred protestant ascuns, dacă l-aș fi văzut că nu respectă aceste obiceiuri cărora le dădea puțină importanță; dar incredințându-mă că datoriiile de preot și le face tot așa de bine fără martori ca și în ochii publicului, nu știam cum să mai judec aceste contradicțiuni. Afară de defectul care altădată i-adusese osânda și

cartea sa se va pune pe socoteala lui. Trebuia deci s'o mărturisească fără nici un înconjur".

155) A merge la „vecernie și liturghie” se obișnuiește în Franța în popor pentru a arăta îndeplinirea îndatoririlor față de Biserică. (*Nota lui Sallwürk*).

156) Trecuți de curând la altă religie.

157) Adică se vede că nu a rămas în suflet *protestant* și în formă *catolic*, ci are aceeași indiferență față de ambele confesiuni.

de care nu se scăpase cu totul, ducea o vieată exemplară, moravurile îi erau fără prihană, cuvântările cinstitute și bine gândite. Trăind cu el în cea mai mare intimitate, mă deprindeam să-l respect în fiecare zi mai mult. Imi câștigase cu totul inima prin bunătatea ce-mi arătase și așteptam cu o îngrijorare curioasă momentul în care voi putea să înțeleg pe ce principiu își bazează uniformitatea unei vieți așa de ciudate.

196. Acest moment m'a venit curând. Înainte de a-și deschide inima, el se silea să facă a răsări în sufletul elevului său semințele de rațiune și de bunătate pe cari le semănase. Lucrul cel mai greu de distrus în mine era o mizantropie mândră, un fel de necaz împotriva bogaților și fericiților din toată lumea ca și cum ei ar fi fost așa în ciuda mea și ca și cum fericirea lor ar fi nimic pe a mea¹⁵⁸). Nebuneasca vanitate a tinereții, care se revoltă totdeauna împotriva umilinței, îmi hrănea și mai mult această dispozițiune supărăcioasă; iar amorul propriu, pe care Mentorul¹⁵⁹) meu căuta să-l redeștepte în mine, mă făcea mândru și mă îndemna să socotesc oamenii mai de nimic, adăoga disprețul, pe lângă ura față de ei.

197. El nu combătu deadreptul această mândrie, ci o împiedecă să-mi împietrească sufletul și, îndemnându-mă să-mi păstrez stima de mine însumi, căută sa o facă mai puțin disprețuitoare pentru ceilalți. Dând la o parte totdeauna aparența înșelătoare și arătându-mi relele adevărate pe cari ea le acopere, mă învăță să tânguesc greșelile semenilor mei, să fiu mișcat de suferințele lor și să-i plâng în loc de a-i invidia. Conștiința propriilor sale slăbiciuni îl făcea să-i fie milă de slăbiciunile omenești și de aceea socotea că peste tot oamenii sunt victimele vițiilor lor proprii, sau vițiilor altora; săracii gemând sub jugul bogaților, iar bogații sub jugul prejudecăților. „Crede-mă, zicea el, iluzia noastră nu ne ascunde suferințele, ci le mărește, căci face să aibă preț ceeace în realitate

158) Vezi § 46.

159) Mentor: conducătorul moral, educator.

„nu are și ne face să suferim o mie de lipsuri neadevărate pe cari nu le-am simți fără ea. Dacă vrei pacea sufletului, disprețuește tot ce poate s'o turbure; omul care ține mai mult la viața sa se folosește mai puțin de ea și cel care aleargă lăcomește după fericire e totdeauna cel mai nenorocit”

198. — „Ce triste înfățișări! zisei cu amărăciune. Dacă trebuie să ne lipsim de toate, de ce ne-am mai născut? iar dacă trebuie să disprețuești însăși fericirea, cine știe să fie fericit? — Eu, răspunse într'o zi preotul cu un glas care mă impresionă. — Fericit, ești? așa fără noroc, așa de sărac, exilat, persecutat, ești fericit? Ce ai făcut pentru ca să poți fi? — Dragul meu copil, îți voi povesti bucuros”

199. Atunci îmi spuse că, după ce mi-a primit spovedania, vrea să se spovedească și el. — „Voiu înfățișa inimii tale, îmi zise el îmbrățișându-mă, toate sentimentele inimii mele. Mă vei vedea, dacă nu tocmai așa cum sunt, cel puțin așa cum mă văd eu însumi. Când vei afla întreaga mea profesiune de credință, când vei cunoaște bine starea sufletului meu, vei ști pentru ce mă socotesc fericit și, dacă gândești ca și mine, vei vedea ce ai de făcut ca să fii și tu fericit. Aceste mărturisiri însă nu sunt chestiunea unui moment; trebuie timp pentru ca să-ți expun tot ce cuget asupra soartei omului și asupra prețului vieții. Să alegem un loc și un ceas potrivit pentru ca să vorbim în toată tihna”

200. Mă arătai nerăbdător de a-l asculta. Ca să nu întârziem mult, hotărîrăm să ne întâlnim a doua zi de dimineață¹⁶⁰). Era vară; ne scularăm în revărsatul zorilor. Mă conduse afară din oraș pe o măgură înaltă, pe la poalele căreia trecea Padul¹⁶¹), curgând printre

160) Rousseau nu uită a da, după obiceiul său, o mai mare gravitate și importanță doctrinei sale printr'o expunere însuflețită a detaliilor secundare. (*Nota lui Sallwürk*).

161) Padul udă Nordul Italiei, câmpia lombardă. Aceasta e o regiune fertilă și frumoasă.

câmpiile roditoare pe cari le udă cu apele sale. În depărtarea mărețului șir al Alpilor încununa priveliștea; cele dintâi raze ale soarelui atingeau ușor câmpiile; umbrele prelungi ale arborilor, ale colinelor, ale caselor se întindeau pe câmpuri și îmbogățeau cu mii de jocuri de lumină tabloul cel mai încântător pe care poate să-l vadă ochiul omenesc. Ai fi zis că natura înfățișa privirii noastre toată măreția ei, pentru ca să dea un cadru convorbirii noastre. Aci, după ce am admirat în tăcere câtăva vreme această înălțătoare priveliște, omul păcii îmi vorbi astfel:

Mărturisirea de credință a Preotului din Savoia¹⁾

201. Dragul meu, să nu aștepti dela mine discursuri savante, nici raționamente profunde. Nu sunt filozof și nici nu mă gândesc să fiu; dar câteodată am bun simț și-mi place totdeauna adevărul. Nu vreau să-ți prezint argumente, nici măcar să încerc a te convinge; mă mulțumesc să-ți expun ceea ce gândesc, în toată simplitatea inimii mele. Iți cer numai să o consulți pe a ta în timpul cuvântării mele. Dacă mă înșel, sunt de bună credință; de aceea greșala mea nu poate să fie socotită ca o crimă: dacă te-ai înșela și tu, n'ar fi un rău prea mare. Dacă judec drept, rațiunea ne e comună și avem același interes de a o asculta: de ce n'ai gândi și tu ca mine?

202. M'am născut sărac și țăran, sortit, prin starea familiei, să fiu muncitor de pământ; au socotit însă că e

1) Am întrebuințat vorba *preot* în loc de *vicar*, pe care o avem și noi în românește, pentrucă la noi *vicar* se întrebuințează numai în înțelesul de *locțiitor al unui episcop*, pe când în franțuzește însemnează locțiitor al oricărui preot. Partea care începe aci și care arată oarecum teologia lui Rousseau a fost aceea care a indignat mai ales pe episcopul catolic al Parisului; din pricina ei a osândit (să fie arsă) cartea lui Rousseau. În starea noastră de spirit de astăzi, dată fiind libertatea de cugetare de care ne bucurăm și în țara noastră ca și aiurea, ținând seamă apoi că traducerea aceasta este destinată nu pentru copii, ci pentru oameni formați, am crezut ni-merit să o dau în întregime, cum am dat întreaga lucrare.

mai bine să-mi câștig pâinea prin meseria de preot și au găsit chip să-mi înlesnească studiile. De sigur nici părinții mei nici eu nu gândiam să căutăm în studii ce este bun, adevărat și folositor, ci numai ce trebuie să știi pentru ca să fii admis. Am învățat ceea ce voiau ceilalți să spun, am făcut legământul pe care l-au voit ceilalți și am ajuns preot. Am observat însă în curând că, făgăduind să nu fiu om, făgăduisem mai mult decât puteam să îndeplinesc²⁾.

203. Se zice că conștiința este opera prejudecăților; dar experiența mi-a arătat că ea urmează cu îndărătnicie rânduiala naturii împotriva tuturor legilor omenești. În zadar suntem opriți dela cutare sau cutare lucru, simțim numai o slabă remușcare pentru ceea ce ne îngăduie natura și mai puțin încă pentru ceea ce cere ea. Bunul meu copil, ea încă n'a vorbit simțurilor tale: trăiește cât vei putea mai mult în această stare fericită, când glasul ei este glasul nevinovăției. Adu-ți aminte că mai mult necinstești natura când îi iei înainte decât atunci când te împotrivești; trebuie să începi învățând cum să rezisti, ca să știi când poți să te supui fără să fii vinovat.

204. Am respectat, din tinerețe, căsătoria ca prima și cea mai sfântă instituție a naturii. Fiindcă îmi ridicasem dreptul de a mă supune ei, hotărîi să n'o necinstesc. Cu toate studiile și trecerea mea prin școale, dusesem totdeauna o viață uniformă și simplă și păstrasem spiritului meu toată strălucirea celor d'întâi lumini: maximele lumii nu le întunecase și sărăcia mea mă ținea departe de ispitele pe cari le înfățișează sofisme³⁾ vițului.

205. Tocmai această hotărîre îmi pricinui pierderea: respectul pentru casa altuia făcea ca greșelile mele să fie văzute. A trebuit să ispășesc greșeala: descoperit, oprit dela slujbă, gonit, am fost mai mult victima scrupulelor

2) Se știe că preoții catolici fac jurământ de castitate ca și călugării.

3) Sofism. argument înșelător.

decât a neorânduelii mele, și am înțeles, din învinuirile ce le-am auzit cu prilejul caterisirii mele, că adesea dacă faci greșeală mai mare scapi de pedeapsă.

206. Asemenea experiențe duc departe reflexiunea spiritului. Tristele mele observări răsturnau ideile pe cari le aveam despre dreptate, despre onestitate și despre toate datoriile omului; în fiecare zi pierdeam câte una din convingerile ce primisem; cele cari îmi rămâneau nu erau îndestulătoare ca să formeze un *tot* puternic și simțeam cum se întunecă puțin câte puțin, în spiritul meu, evidența principiilor. Ajuns astfel să nu mai știu ce să gândesc, mă pomenii în situația în care te găsești tu acum, cu deosebire că necredința mea era rodul ~~tar-~~ ^{intin-} ~~zielnic~~ al unei vârste mai înaintate și, fiindcă se formase cu mai multă greutate, era și mai greu de zdrobit.

207. Mă găseam în starea de nesiguranță și de îndoială pe care o cere Descartes pentru ca să pornești a căuta adevărul⁴). Această stare nu poate să ție mult timp, este îngrijătoare și penibilă: numai interesul vițiului sau lenea cugetării ne poate face să stăruim într'însa. Inima nu-mi era atât de coruptă ca să rămâi așa, și niciodată nu-ți păstrezi mai bine deprinderea de a reflecta decât atunci când ești mai mulțumit de tine decât de soarta ta.

208. Meditam deci asupra tristei soarte a oamenilor aruncați pe valurile acestei mări a opinieii publice, fără cârmă, fără busolă, purtați de pasiunile lor furtunoase, iar drept conducător având un pilot fără experiență, care nu cunoaște drumul, care nu știe nici de unde vine nici

4) Sallwürk zice că Rousseau se gândește la scrierea lui *Descartes* (filozof francez 1596—1650): „Discurs despre metodă” (*Discours sur la méthode*), în care face teoria cunoștinței. El cere ca la început să ne îndoim de orice, pentru ca în locul cunoștințelor câștigate fără critică, să punem mai târziu altele mai bune sau aceleași, dacă au fost potrivite la nivelul rațiunii. Și Locke se lasă a fi călăuzit la început în meditațiile sale filozofice de Descartes; însă nu urmează speculațiile idealiste ale acestuia. Mai departe — dela § 220 Locke este singura călăuză a lui Rousseau.

unde merge. Imi ziceam: Iubesc adevărul, îl caut și nu-l pot afla; să mi-l arate cineva și voiu rămânea legat de el. De ce oare fugе de sufletul care ar voi să-l adore?

209. Am suferit adesea rele mai mari; dar niciodată n'am dus o vieată așa de neconținut nesuferită ca în vremea aceea de turburare și de îngrijorare, când, rătăcind neconținut din îndoială în îndoială, vedeam că nu pot scoate din lungile mele meditațiuni decât nesiguranță, obscuritate și contradicțiuni asupra cauzei ființei mele și asupra datoriilor mele.

210. Cum se poate să fie cineva sceptic⁵⁾ din sistem și de bună credință? Nu pot înțelege. Acești filozofi sau nu există sau sunt cei mai nenorociți dintre oameni. Îndoiala asupra lucrurilor pe cari *trebuie* să le cunoaștem este o stare prea violentă pentru spiritul omului, de aceea nu poate să ție mult și omul se decide fără voie într'un fel sau într'altul și mai bine vrea să se înșele decât să nu creadă nimic.

211. Incurcătura mea era și mai mare, din pricină că Biserica în care mă născusem este hotărîtă în totul și nu permite nici o îndoială. Dacă înlăturăm un singur punct, înlăturăm întregul și, neputând să admit o sumă de lucruri absurde, eram silît să resping și pe cele ce nu erau absurde. Când mi se cerea să *cred tot*, nu mai puteam crede nimic și nu mai știam unde să mă opresc.

212. Am consultat pe filozofi, am răsfoit cărțile lor, am cercetat diferitele lor păreri și i-am găsit pe toți mândri, afirmativi, dogmatici chiar când se pretindeau sceptici,⁶⁾ zicând că știu tot, dar neputând să dovedească nimic, rânduind unii de alții. Acest punct comun tuturor mi s'a părut singurul în care au dreptate. Invingători în atac, sunt toți slabi în apărare. Dacă le cântărești argumentele, vezi că sun! bune numai pentru a distruge. Dacă numeri vo-

5) Sceptic: care se îndoiește de orice. Filozofii sceptici, despre cari vorbește Rousseau, aveau, față de căutarea adevărului, o atitudine de îndoială, dar nu înlăturau căutarea adevărului.

6) Adică: scepticii, cari se *îndoiesc*, făcând din această îndoială o dogmă, devin *dogmatici*.

țurile, fiecare se mulțumește cu al său. Se împacă numai pentru a se certa. Prin urmare, ascultându-i, nu puteam să ies din nesiguranța mea.

213. Am ajuns la convingerea că prima cauză a acestei extraordinare diversități de păreri este *insuficiența spiritului omenesc*; iar a doua este *mândria*. Nu putem măsura această mașină imensă, nu-i putem calcula raporturile; nu cunoaștem nici primele legi nici cauza finală a ei; nu ne cunoaștem nici pe noi, nici firea noastră, nici principiul nostru activ. D'abia știm dacă omul este o ființă simplă sau compusă. Mistere nepătrunse ne înconjoară de toate părțile; ele sunt mai presus de simțuri; ca să le pătrundem, credem că avem inteligență, când avem numai imaginație. Prin mijlocul acestei lumi imaginare, fiecare își deschide un drum pe care-l crede cel mai bun, dar niciunul nu mai poate ști dacă va ajunge astfel la scop. Cu toate acestea, voim să cunoaștem și să înțelegem tot. Un singur lucru nu știm: *să ignorăm ceea ce nu putem ști*. Mai bine luăm o hotărîre la întâmplare, și credem ceea ce nu este, decât să mărturisim că nimeni dintre noi nu poate vedea ceea ce este. Suntem o mică *parte* dintr'un mare *întreg*, ale cărui hotare nu ne sunt cunoscute și al cărui autor le lasă în seama nebunelor noastre discuții: suntem cu toate acestea așa de vanițoși încât voim *să decidem ce este acest întreg în el însuși și ce suntem noi în raport cu dânsul*.

214. Dar dacă filozofii ar fi în stare să descopere adevărul, cine dintre ei s'ar interesa de el! Fiecare știe că sistemul său nu e mai bine întemeiat decât altele; dar îl susține, fiindcă este al său. Nu e niciunul care, aflând ce e adevărat și ce e fals, nu ar păstra minciuna găsită de el în locul adevărului descoperit de altul. Unde e filozoful care n'ar înșela neamul omenesc, dacă aceasta ar servi gloriei sale? Este vreunul care, în fundul sufletului său, să urmărească altceva decât a se distinge? Mai vrea el ceva, dacă se poate ridica peste restul omenirii și dacă poate întuneca strălucirea concurenților săi? Totul este

să cugete altfel decât ceilalți: printre credincioși, este ateu: printre atei, ar fi credincios⁷⁾.

215. Prima învățătură ce am scos-o din aceste reflexiuni a fost să-mi mărginesc cercetările la ceea ce mă interesa imediat, să rămân într'o profundă ignoranță pentru rest și să nu mă interesez până la îndoială decât de lucruri pe cari trebuie să le știu.

216. Am mai învățat încă un lucru: că filozofii, în loc să mă scape de zadarnicile mele îndoieli, ar înmulți pe cele cari mă chinuiau și n'ar rezolvi niciuna. Mi-am luat deci alt conducător și mi-am zis: să întreb lumina din lăuntrul meu. Aceasta mă va rătăci mai puțin decât ei sau, cel puțin, greșeala mea va fi a mea și aș fi mai puțin zăpăcit urmând propriile mele iluzii decât lăsându-mă pradă minciunilor lor.

217. Atunci mi-am readus în minte diferitele păreri pe cari le-am avut rând pe rând dela nașterea mea și am văzut că, deși niciuna din ele nu era așa de evidentă pentru a convinge îndată, puteau însă să pară adevărate, unele mai mult, altele mai puțin, și astfel rațiunea le aproba sau le refuza deasemenea pe unele mai mult, pe altele mai puțin. Făcând această observație, am început să compar între ele toate aceste diferite idei fără să mă împiedec de prejudecăți și am găsit că cea dintâi și cea mai comună era cea mai simplă și cea mai rațională și că, pentru a fi primită, avea un cusur: că nu fusese propusă mai la urmă. Inchipuiți-vă pe toți filozofii vechi și moderni, după ce au sfârșit toate ciudatele lor sisteme cu *forțe*, cu *noroc*, cu *fatalitate*, cu *necesitate*, cu *atomi*, cu *suflet obștesc*, cu *materie vie*, cu *materialism* de tot felul și, după ei toți, pe ilustrul Clarke⁹⁾, luminătorul lumii, inchipuiți-vă că

7) Poate să fie o aluzie răutăcioasă la Voltaire, cu care a trăit în mare dușmănie.

9) Samuel Clarke (1675—1729), teolog englez și scriitor de morală. Principala lui scriere, în legătură cu chestiunea de care se vorbește aci, este: „Demonstrațiunea existenței și atributelor lui Dumnezeu, ca răspuns lui Hobbes, lui Spinoza și partizanilor lor”

ar anunța în sfârșit pe Ființa ființelor și pe stăpânul tuturor lucrurilor. Cu admirație universală și cu aplauzele tuturor ar fi fost primit acest sistem nou, mângâietor, sublim, făcut să înalțe sufletul și să dea virtuții un temei, în același timp izbitor, luminos, simplu și, mi se pare, prezentând spiritului omenesc lucruri neînțelese mai puține decât absurditățile oricărui alt sistem. Imi ziceam că toate sistemele dau naștere și la obiecțiuni ce nu se pot înlătura, pentru că spiritul omenesc este prea mărginit ca să le poată rezolvi. Prin urmare ele nu sunt o dovadă mai puternică împotriva unui sistem decât împotriva altuia. Dar ce diferență e între probele directe? Nu trebuie să preferim pe acela care explică totul, când nu prezintă mai multe obiecțiuni decât celelalte?

218. Având deci în mine iubirea adevărului drept orice filozofie, iar în loc de metodă o regulă ușoară și simplă, care mă scutește de zadarnica subtilitate a argumentelor, reiau cercetarea cunoștințelor cari mă interesează, hotărît să admit ca evidente pe toate pe cari, în sinceritatea sufletului meu, nu le voiu putea înlătura, să socotesc ca adevărate pe toate câte vor avea, după părerea mea, o legătură necesară cu cele dintâi și să las pe toate celelalte ca nesigure, fără să le resping sau să le primesc și fără să mă muncesc spre a le lămurii, dacă nu-mi prezintă niciun folos practic.

219. Dar cine sunt eu? ce drept am eu să judec lucrurile? și ce pricinuește judecățile mele? Dacă aceste judecăți sunt silite, târîte de impresiile pe cari le primesc, mă ostenesc zadarnic cu astfel de cercetări: aceste judecăți nu se vor face deloc sau se vor face singure fără să mă amestec în conducerea lor. Trebuie deci să mă privesc mai întâi pe mine, pentru ca să cunosc instrumentul de

(1705). — În acest pasagiu Rousseau înșiră prin scurte cuvinte, principalele doctrine filozofice cari s'au ocupat cu originea lumii sau cu mersul ei. El se raportează atât la cei vechi cât și la cei moderni; nu intră însă în cercetarea lor, arată numai că le nesocotește pe toate.

care vreau să mă slujesc și să văd până la ce punct mă pot încrede într'însul.

220. *Exist și am organe prin cari simt aceasta*¹⁰⁾.
Iată cel dintâi adevăr care îmi iese înaintea și pe care sunt silit a-l admite.. Dar am eu oare o conștiință proprie despre existența mea sau o simt numai prin senzațiunile mele? aceasta este cea dintâi îndoială, pe care deocamdată mi-e peste puțință s'o deslușesc: fiind neconținut sub puterea senzațiunilor, sau imediat sau prin memorie, cum pot ști dacă conștiința *eului* este ceva în afară de aceste senzațiuni și dacă poate să fie independentă de ele?

221. Senzațiunile se petrec în mine, de vreme ce prin ele simt că exist; dar nu cunosc cauza lor, pentru că le simt fără să vreau și nu-mi stă în putere nici să le produc nici să le distrug. Înțeleg deci lămurit că senzațiunea, care este în mine, și cauza sau obiectul ei, care e afară din mine, sunt două lucruri deosebite.

222. Astfel, nu numai că exist, dar mai există și altceva, adică obiectele senzațiunilor mele și, chiar dacă aceste obiecte ar fi numai idei, este adevărat că aceste idei sunt în afară din mine.

223. Tot ce simt în afară din mine și care lucrează asupra simțurilor mele zic că se numește *materie* și toate porțiunile materiei pe cari le concep ca formând ființe individuale zic că se numesc *corpuri*. Astfel toate certele între idealiști și materialiști¹¹⁾ n'au niciun înțeles pentru

10) Sallwürk: Această restricțiune își are însemnătate pentru punctul de vedere al lui Rousseau.

11) *Idealistii* și *materialistii*, adică filozofii cari susțin idealismul și materialismul. În vorbirea obișnuită, cuvintele acestea au alt înțeles decât în cea filozofică. Numim de obicei materialiști pe cei cari reduc faptele omului la satisfacerea trebuințelor materiale, la agonisire de averi, etc.; iar idealiști pe cei cari își regulează faptele depe oarecari principii sau idei. E vorba deci de niște doctrine morale. În pasagiul lui Rousseau se înțeleg teoriile despre originea lumii, unele zicând că totul se reduce la *materie*, că nu există altceva în univers, ceea ce numim spirit este în realitate tot o formă a materiei (cum au fost dintre antici Democrit și Epicur; iar în veacul lui Rousseau, Hobbes, Diderot ș. a.); altele zicând că *spiritul* e o

mine: distincțiunile lor asupra aparenței și realității corpurilor sunt numai închipuiri.

224. Sunt deci tot așa de sigur de existența universului cât sunt sigur de existența mea. Reflectez apoi asupra obiectului senzațiunilor mele și constat că am în mine facultatea de a le compara; prin aceasta simt că mi s'a dat o putere activă pe care nu știam până acum c'o am.

225. A *vedea* este a simți; a *compara* este a judeca, a judeca și a simți nu sunt același lucru¹²⁾. Prin senzațiune obiectele mi se înfățișează deosebite, izolate așa cum se află în natură; prin comparațiune, le mișc, le trec — ca să zic așa — dintr'un loc într'altul, le așez unul peste altul ca să mă pronunț despre deosebirea sau asemănarea lor și în deobște despre toate raporturile lor. După mine, facultatea distinctivă a ființei active sau inteligente este să poată da un înțeles cuvântului *este*. În ființa numai sensibilă zadarnic caut această putere iscusită care compară și apoi pronunță, căci nu există în natura ei. O asemenea ființă pasivă va simți fiecare obiect în parte sau va putea simți că un tot e făcut din două părți, dar, neavând nicio putere să le îndoiască una peste cealaltă, nu le va compara niciodată, nu le va judeca¹³⁾.

226. Văzând *dintr'odată* două obiecte, nu însemnează că vezi raporturile dintre ele și că judeci în ce se deosebesc; privind mai multe obiecte unele după altele, nu însemnează că le numeri. Pot să am *în același minut* ideea despre un băț mare și un băț mic, fără să le compar, fără să judec că unul e mai mic decât celalt; asemenea pot să privesc mâna întreagă fără să număr degetele¹⁴⁾. Aceste idei comparative *mai mare, mai mic*, pre-

substanță deosebită de corp sau că și dincolo de spirit este *ideea*, adică o abstracțiune străină de orice conștiință (cum era, în vremea lui Rousseau, Descartes).

12) Vezi cartea III-a § 167.

13) Sallwürk observă că această însumare a „sentimentului” la operația gândirii corespunde cu principiul conștiinței lui Locke. Ceeace desvoltă Rousseau aici sunt ideile complete ale lui Locke.

14) D. de La Condamine ne vorbește de un popor care știe să numere numai până la trei. Totuși oamenii cari alcătuiesc acest

cum și numerele *un*, *doi*, etc., nu sunt desigur senzațiuni, deși spiritul meu le produce numai cu prilejul senzațiilor.

227. Se zice că ființa sensibilă deosebește senzațiunile între ele prin deosebiri ce se găsesc între aceste senzațiuni. Aceasta cere o explicațiune. Când senzațiunile sunt deosebite, ființa sensibilă le distinge prin deosebirile lor; când sunt asemenea, le distinge prin faptul că le simte ca fiind afară una din alta. Altfel, cum ar putea să distingă două obiecte egale într'o senzațiune simultană?¹⁵⁾ Ar trebui negreșit să confunde aceste două obiecte și să le ia drept unul singur, mai ales într'un sistem în care se pretinde că senzațiunile reprezentative ale spațiului nu au întindere.

228. Când ai simțit două senzațiuni pe cari vrei să le compari, ai impresia lor, ai simțit fiecare obiect, le-ai simțit pe amândouă, dar prin aceasta n'ai simțit și raportul lor. Dacă judecata acestui raport ar fi numai dela obiect, judecata mea nu m'ar înșela niciodată, căci nu e niciodată fals că simt ceace simt¹⁶⁾.

229. Atunci de ce mă înșel asupra raportului între cele două bețe, mai ales dacă nu sunt paralele? De ce zic, de exemplu, că bățul cel mic este cât a treia parte din cel mare, când el este cât un sfert? De ce imaginea, care e senzațiunea, nu e conformă cu modelul, care e obiectul? Pentrucă, judecând, sunt activ, pentrucă operațiunea care compară este greșită, iar inteligența mea, care judecă raporturile, amestecă greșelile ei cu adevărurile senzațiilor cari arată numai obiectele.

230. Adăogați la aceasta o reflexiune, pe care o veți avea desigur când vă veți gândi mai bine: dacă am fi numai pasivi în întrebuintarea simțurilor noastre, n'ar

popor au mâini și deci și-au văzut adesea degetele fără ca, prin aceasta, să le numere (*Nota autorului*). La Condamine (1701—1774), savant francez, care a călătorit mult prin țările sălbatice.

15) Simultan: cari se petrec, există în același timp.

16) Vezi cartea III-a § 171.

fi între ele nici o comunicare, ne-ar fi peste putință să cunoaștem că corpul pe care-l pipăim și cel pe care-l vedem sunt unul și același. Sau nu am simți niciodată nimic afară din noi sau am avea cinci substanțe sensibile fără niciun mijloc de a le constata identitatea.

231. Puteți numi cum voiți această putere a spiritului meu care apropie și compară senzațiunile mele; ziceți-i *atențiune, meditațiune, reflexiune* sau altfel; adevărul e că ea se găsește în mine și nu în lucruri și numai *eu* o produc, deși o produc numai cu ocazia impresiei ce fac asupra-mi obiectele. Nu-mi stă în putere să simt ori să nu simt, dar pot să examinez mai mult sau mai puțin ceea ce simt.

232. Așa dar nu sunt numai o ființă *sensibilă și pasivă*, dar o ființă *activă și inteligentă* și, orice ar zice filozofia, aș îndrăzni să pretind cinstea de a cugeta. Știu numai că adevărul este în lucruri, nu în spiritul meu care le judecă, și că, cu cât pun mai puțin dela mine în judecățile ce fac, cu atât sunt mai sigur că mă apropiu de adevăr. Astfel regula de a mă încredința sentimentului (simțirii), mai mult decât rațiunii este confirmată chiar de rațiune.

233. După ce m'am asigurat, oarecum, de mine însumi, încep să privesc afară din mine și mă văd cu un fel de groază asvârlit, pierdut în acest univers fără margini și înneecat în imensitatea ființelor, fără să știu nimic despre ce sunt ele, despre raporturile dintre dânsule și despre raporturile lor cu mine. Le studiez, le observ, și primul obiect cu care pot să le compar sunt eu însumi

234. Tot ce cade sub simțurile mele este *materie* și, observând însușirile ei cari mă fac s'o simt și cari sunt inseparabile de ea, aflu toate proprietățile esențiale ale materiei. O văd când în mișcare, când în repaos¹⁷⁾,

17) Nota autorului ediția Amsterdam: Acest repaos este, dacă vrei, numai relativ; dar, fiindcă vedem mișcarea mai mică sau mai mare, înțelegem iar unul din cei doi termeni extremi: repaosul;

de unde deduc că nici mișcarea nici repaosul nu sunt ceva *esențial* pentru ea; iar mișcarea, *fiind acțiune*, este efectul unei cauze a cărei *lipsă* produce repaosul. Așa dar, când nimic nu lucrează asupra materiei, ea nu se mișcă și, fiindcă *nu dela ea* pornește repaosul sau mișcarea, starea ei *naturală* este să fie *în repaos*.

235. Observ în corpuri două feluri de mișcări; o mișcare *provocată* și altă *spontanee sau voluntară*. În primul caz, pricina provocatoare este afară din corpul ce se mișcă, în al doilea caz este chiar în el însuși. De aci nu voi conchide că mișcarea unui ceasornic, de exemplu, este spontanee, căci, dacă nimic străin n'ar atinge roțițele, el n'ar voi să-și tragă lanțul. Pentru același cuvânt nu voi socoti că au spontanitate fluidele, nici chiar focul, care produce fluiditatea¹⁸).

236. Mă vei întreba dacă mișcările animalelor sunt spontanee. Ți voi spune că nu știu nimic; dar socotesc că, după analogie, trebuie să *afirm* aceasta. Mă vei mai întreba cum știu că sunt mișcări spontanee; ți voi răspunde că știu pentrucă *simt*. Vreau să mișc brațul și-l mișc, fără ca această mișcare să aibă altă cauză imediată decât voința mea. În zadar ar vrea cineva să raționeze ca să-mi scoată din minte această convingere, care e mai puternică decât orice evidență: tot așa ai putea să-mi dovedești că nu exist¹⁹).

și îl înțelegem așa de clar încât suntem dispuși să considerăm ca absolut repaosul care e numai relativ. De aceea mișcarea nu poate să fie ceva *esențial* pentru materie, de *vreme ce o putem concepe în repaos*.

18) Chimii socotesc *phlogistical* sau focul ca imobil, risipit în diferite corpuri mixte din cari face parte, până când cauze externe îl scot, adună particulele, îl pun în mișcare și-l schimbă în foc. (*Nota autorului*). Cuvântul acesta, puțin întrebuițat, este luat din grecește. Insemnează: *foc*. Cei vechi neputând să explice altfel *arderea*, imaginase un fluid care s'ar afla în corpuri și ar produce arderea.

19) Descartes zice: cogito, ergo sum. Pe românește: *cugel, deci exist*.

237. Dacă n'ar fi nici o spontaneitate în acțiunile omului, nici în nimic din câte se petrec pe pământ, ai fi mai nedomirrit ca să găsești pricina dintâi a mișcării. În ce mă privește, sunt așa de convins că starea naturală a materiei este să fie în repaos și că n'are prin ea însăși nicio putere de a lucra, încât, dacă văd un corp în mișcare, zic sau că este un corp însuflețit sau că mișcarea i-a fost provocată. Spiritul meu nu poate să creadă că materia neorganică se mișcă de sine sau produce vreo acțiune.

238. Totuși acest univers care se vede este materie, materie risipită și moartă²⁰⁾, care n'are în sine nici unitatea, nici organizarea, nici sentimentul comun al părților unui corp însuflețit, pentru că e sigur că noi, cari suntem părți din această materie, nu ne simțim nicidecum *în tot*. Acest univers este în mișcare și, în mișcările sale repetate, uniforme, supuse la legi statornice, nu se vede nimic din libertatea care iese la iveală în mișcările spontanee ale omului și ale animalelor. Prin urmare lumea nu este un animal mare care se mișcă după voința sa; prin urmare o cauză *străină de ea* produce aceste mișcări. Nu văd această cauză, dar convingerea lăuntrică mă face s'o simt tot așa de bine cum nu pot vedea soarele mișcându-se fără să închipuesc o forță care-l mișcă și cum, dacă zic că pământul se învârtește, mi se pare că simt o mână care-l face să se învârtească.

239. Dacă aș admite niște legi generale, ale căror raporturi esențiale cu materia nu le văd, aș fi oare mai lămurit? Aceste legi nu sunt niște ființe reale, niște substanțe; prin urmare au alt temei, care mi-este necunoscut. Experiența și observațiunea ne fac să cunoaștem legile mișcării; dar aceste legi hotărâsc niște efecte fără să ne

20) Nota autorului ed. Amsterdam: Mi-am dat toate silințele să concep o moleculă vie, dar n'am izbutit. Ideea despre materie care să simtă fără să aibă simțuri mi se pare de neînțeles și contradictorie. Pentru a primi sau respinge această idee, trebuie întâi s'o înțelegi, și mărturisesc că n'am avut această fericire.

arate cauzele, ele deci nu sunt îndestulătoare ca să explice sistemul lumii și rostul universului. Descartes făcea cerul și pământul cu niște zaruri; dar nu putea să le pornească nici să puie în joc forța centrifugă decât prin ajutorul unei mișcări de rotațiune²¹). Newton a găsit legea *atracțiunii*; dar atracțiunea singură ar preface repede tot universul într'o masă imobilă, de aceea a trebuit să adauge la aceasta o forță de *proiecțiune* care silește corpurile cerești a descrie niște curbe²²). Să ne spuie Descartes ce lege fizică învârtește vârteturile sale; să ne arate Newton mâna care aruncă planetele pe tangenta orbitelor lor.

240. Primele cauze ale mișcării nu sunt în materie; ea primește mișcarea și o comunică, dar n'o produce. Cu cât observ mai mult acțiunea și reacțiunea forțelor naturii în lucrarea unora asupra altora, cu atât văd că, mergând dela efecte la alte efecte, trebuie să te urci până la o *voință* care este *cauza primă*, căci, dacă ai presupune *cauza* peste *cauza* până la infinit, ar fi tot una ca și cum n'ai presupune nimic. Cu un cuvânt, orice mișcare ce nu e produsă de alta vine numai dintr'un act spontan, voluntar. Corpurile neînsuflețite lucrează numai prin mișcarea ce li se imprimă și *nu există ade-vărată acțiune fără voință*. Iată primul meu principiu. ~~Cred deci că o voință mișcă universul și însuflețește firea:~~ iată prima mea dogmă sau primul meu articol de credință.

241. Cum poate voința să producă o acțiune fizică și trupească? Nu știu, dar simt în mine că ea o produce. Vreau să fac ceva și fac. Vreau să-mi mișc corpul și corpul se mișcă. Nu se poate înțelege însă și nici nu este exemplu

21) Despre *Descartes* vezi nota dela § 207. Adăugăm aci că el susținea că totul în natură este supus unor *legi* neschimbate, căci și Dumnezeu este neschimbat.

22) *Newton*, celebrul matematic și fizic englez (1642—1726), care a descoperit, între altele, legea atracțiunii universale: toate corpurile din natură se atrag mutual în raport direct cu mărimea lor și în raport invers cu patratul distanței.

ca un corp neînsuflețit și în repaos să se miște de sine și să producă mișcarea. Cunosce voința după actele ei; nu-i cunosce însă natura. Cunosce această voință ca o cauză care poate să dea mișcare, dar nu pot concepe materia ca producătoare de mișcare, căci ar fi să concep un efect fără cauză, ar fi ca și cum n'aș concepe nimic.

242. Precum nu înțeleg în ce fel ~~senzațiile îmi influențează~~ sufletul, tot așa nu înțeleg cum voința mea îmi mișcă corpul. Nu știu nici de ce unul din aceste mistere s'a părut mai explicabil decât celalt. În ce mă privește, și când sunt pasiv și când sunt activ, nu pot să înțeleg în niciun chip prin ce mijloc se unesc cele două substanțe. E ciudat cum s'a întâmplat că, plecând dela această imposibilitate de înțelegere, au ajuns unii să *con-*
fund cele două substanțe, ca și cum s'ar explica mai ușor din operațiuni așa de deosebite prin natura lor, presupunând că se petrec într'un *singur* subiect decât *în două*.

243. E adevărat că dogma pe care am stabilit-o este obscură, dar cel puțin are un înțeles și nu i se opune nici rațiunea nici observațiunea. Se poate zice tot așa despre materialism? E clar că, dacă mișcarea ar fi o însușire *esențială* a materiei, ar fi *nedespărțită* de ea, ar fi totdeauna în același grad, ar fi aceeași în fiecare particulă a materiei, nu s'ar putea transmite, nu s'ar putea mări nici micșora și n'ai putea nici să concepi materia în repaos. Dacă îmi spuneți că mișcarea nu este însușire esențială a materiei, ci îi este *necesară*, atunci schimbați numai cuvintele și dacă acestea ar avea ceva mai mult înțeles, ar fi mai ușor să le răspund. În adevăr, sau mișcarea materiei vine chiar dela materie și atunci este ceva esențial pentru ea; sau, dacă îi vine dintr'o cauză străină, atunci mișcarea este necesară materiei numai atât cât lucrează asupra-i cauza motrice. Ne întoarcem deci la prima dificultate.

244 Ideile generale și abstracte sunt izvorul celor mai mari greșeli ale oamenilor. Niciodată vorbirea metafizice n'a făcut pe om să descopere vre-un adevăr și a

umplut filozofia cu absurdități de cari ți-e rușine îndată ce le desbraci de cuvintele pompoase în cari sunt înfășurate. Spune-mi, dragul meu, dacă, vorbindu-ți despre o *forță oarbă suspendată în toată natura*, poate să-ți dea cineva o idee adevărată. Ei cred că spun ceva prin aceste cuvinte vagi „*forță universală*” „*mișcare necesară*”, dar în realitate nu spun nimic²³). Ideea de mișcare este numai ideea trecerii dintr'un loc într'altul și nu e mișcare fără direcțiune, căci o ființă individuală n'ar putea să se miște deodată în toate sensurile. Deci materia în genere *în ce sens* se mișcă ea în mod necesar? Oare materia întregă *ca tot* are o mișcare uniformă sau *fiecare atom* are o mișcare proprie? După prima ipoteză, universul întreg ar forma o masă solidă și indivizibilă; după a doua, ar forma un fluid risipit și incoerent, fără să fie cu putință a reuni vre-odată două atome. În ce direcție se va face această mișcare comună a întregii materii? În linie dreaptă sau circulară? în sus sau în jos? spre dreapta sau spre stânga? Dacă, din contră, fiecare moleculă a materiei are direcțiunea sa deosebită, cari sunt cauzele cari determină aceste direcțiuni și aceste deosebiri? Dacă fiecare atom sau moleculă a materiei s'ar învârti numai în jurul propriului său centru, nimic nu s'ar schimba niciodată din locul său și n'ar exista mișcare comunicată. Ar trebui apoi ca și această mișcare circulară să fie îndreptată într'un sens sau într'altul. A spune că materia are mișcare în mod abstract este a spune cuvinte cari nu însemnează nimic; iar dacă-i dai o mișcare determinată, atunci presupui o cauză determinătoare. Cu cât admit mai multe forțe particulare, cu atât scot la iveală niște cauze noi cari trebuiesc explicate, fără să gădesc vre-odată o acțiune comună care să le dirigă. Dacă admit că elementele au o activitate lăsată la voia întâmplării, nu numai că nu pot concepe niciun fel de *ordine*, dar nu pot nici măcar să-mi închipuiesc *combaterea, lupta lor*; deci haosul universului este tot atât de neînțeles ca și armonia lui. Pricep că

23) Vezi § 234.

mecanismul lumii poate să fie nepătruns de spiritul omenesc; dară, îndată ce un om se apucă să-l explice, trebuie să spună lucruri pe cari oamenii le înțeleg.

(245). *Faptul că materia se mișcă arată că există o voință; faptul că ea se mișcă după anumite legi îmi arată că există o inteligență.* Aceasta este al doilea articol de credință al meu. A lucra, a compara, a alege sunt acte ale unei ființe active și cugetătoare; deci această ființă există. Mă veți întreba: unde o vezi că există? O văd nu numai în cerul care se mișcă, în soarele care ne luminează; o văd nu numai în mine însumi, ci în oaia care paște, în pasărea care zboară, în piatra care cade, în frunza pe care o suflă vântul.

246. Imi dau seama de rânduiala lumii, deși nu-i cunosc menirea, fiindcă, pentru a judeca rânduiala, e de ajuns să compar părțile între ele, să studiez legăturile lor, sprijinul ce-și dau una alteia și să observ cât sunt de bine potrivite. Nu știu de ce există universul, dar pot să văd cum este modificat, pot să înțeleg potrivirea lăuntrică prin care ființele ce-l compun își dau ajutor mutual. Sunt ca un om care ar vedea pentru prima dată un ceasornic deschis²⁵⁾, și care ar putea să admire lucrarea fără să cunoască folosul mașinii și fără să fi văzut cadranul. „Nu știu, va zice el, la ce e bun acest lucru, dar văd că fiecare bucată e făcută pentru celelalte. Admir pe lucrător în amănuntele lucrului său și sunt foarte sigur că toate aceste roți se învârtesc potrivite numai în vederea unui scop comun pe care nu mi-e cu putință să-l știu.

247. Să comparăm pentru fiecare specie de lucruri sau ființe scopurile particulare, mijloacele și raporturile rânduite în vederea scopurilor; apoi să ascultăm vocea lăuntrică. Ce spirit sănătos poate să înlătore marturisirea ei? Poate cineva — dacă n'are idee mai dinainte făcută — să privească orânduirea universului, fără să vadă că aceasta presupune o inteligență *supremă*? Câte sofisme trebuie să grămădești pentru a nu recunoaște armonia fi-

25) Adică deschis în partea unde sunt roțile.

înțelor și minunata lucrare a fiecării părțițele pentru păstrarea celorlalte? Puteți să-mi spuneți cât poftiți că sunt combinări și întâmplări; la ce vă servește să-mi închideți gura, dacă nu-mi puteți forma convingerea? Cum veți înlătura ceea ce simt eu fără voie, și ceea ce vă desminte neconținut fără voia mea? Dacă corpurile organizate s'au combinat întâmplător în o mie de chipuri, înainte de a lua niște forme statornice; dacă s'au format întâi, să zicem, stomacuri fără guri, picioare fără capete, mâini fără brațe, diferite organe imperfecte de multe feluri, cari au pierit din pricină că nu se puteau păstra, de ce nu mai vedem și acum asemenea încercări informe? De ce natura și-a așezat niște legi cărora mai înainte nu se supunea? Firește, recunosc că un lucru se întâmplă când e cu puțință să se întâmple și că greutatea evenimentului se compensează prin numărul încercărilor. Cu toate acestea, dacă mi-ar spune cineva că niște litere de tipar, asvârlite la întâmplare, au dat naștere Eneidei²⁶⁾ așa cum se găsește, nu m'aș mișca din loc ca să verific această minciună²⁷⁾. Imi veți spune că

26) Eneida, poemul latin vestit al lui Virgiliu.

27) Sallwürk dă asupra acestui pasagiu lămuririle următoare: Cicerone spune relativ la atomiștii din antichitate (De rerum natura II, 37, 93): „Aci nu m'aș mira dacă cineva și-ar închipui că anumite corpuri tari și indivizibile sunt puse în mișcare prin puterea gravității și că universul cel atât de perfect și de măreț este format prin întâlnirea întâmplătoare a acestor corpuri. Dacă cineva consideră aceasta ca posibil, nu văd de ce nu ar crede de asemenea că, dacă s'ar asvârli undeva una peste alta și s'ar risipi pe pământ nenumărat de multe litere de aur sau de vre-o altă materie, ar putea să se alcătuească Analele lui Ennius astfel încât să poată fi citite în ordinea lor succesivă; când, după părerea mea, întâmplarea n'ar putea să obțină nici măcar un singur vers”. Comparația aceasta a fost adeseori adusă împotriva sistemului materialist. Fénelon vorbește în aceeași înlănțuire de idei despre Iliada. In același sens ca mai sus Rousseau într'o scrisoare din 15 Ian. 1769 cu privire la *Pensées philosophiques* a lui Diderot: „Dacă vă va spune cineva că a văzut cum dintr'o grămadă de litere de tipar aruncate la întâmplare a rezultat Eneida în perfectă exactitate, atunci trebuie să recunoașteți că nu veți examina această minune, ci veți răspunde

uit mulțimea încercărilor. Dar câte încercări de felul acesta vrei să presupun pentru ca să fie vrednică de crezut combinațiunea? Eu, care văd o singură încercare, aș putea să mă prind că ea nu poate să fie efectul întâmplării. Adăogați la aceasta că combinațiunile întâmplătoare ar da numai produse de același fel cu elementele combinate, că organizația și vieța nu pot să rezulte dintr'o mișcare de atomi, precum un chimist, care combină diferite substanțe, nu le poate face, să simtă și să cugete în creuzetul său²⁸).

248. Am citit pe Nieuwentit²⁹) cu mirare și aproape scandalizat. Cum i-a venit în gând acestui om să facă o carte despre minunile naturii cari arată înțelepciunea creatorului ei? O asemenea carte, și de ar fi groasă cât lumea, tot n'ar sfârși chestiunea. Indată ce vrei să intri în amănunte, îți scapă minunea cea mai mare, adică armonia și potrivirea întregului. Spiritul omului se rătăcește studiind numai *formarea* corpurilor vii și organizate; dar hotarul netrecut, pus de natură între diferitele specii, ca să nu se confunde, arată până la evidență intențiunile ei.

foarte liniștit: lucrul nu e imposibil, însă nu-l cred". Tot astfel într'o scrisoare către Vernes.

28) *Creuzetul* e vasul în care se fierb diferitele materii. Urmează nota *autorului*. „Dacă n'ai avea dovadă, n'ai putea să crezi că extravaganța omenească poate să ajungă până la acest punct. *Amatus Lusitanus* afirmă că a văzut, închis într'un borcan, un omuleț mare cât un deget fabricat de Iulius Camilus, ca de un alt Promoteu, prin știința alchimiei. *Paracelsus*, în „De natura rerum” spune cum se produc acești omuleți și susține că pigmeii, faunii, satirii și nimfele au fost produși prin ajutorul chimiei. Eu socotesc că pentru a stabili posibilitatea acestor fapte, trebuie de acum înainte numai să susții că materia organică rezistă puterii focului și moleculele ei se pot conserva vii în cazanul unui reverber”. — *Amatus*, de care vorbește Rousseau, a fost un medic portughez. A trăit în sec. XV și se numea cu adevărat Juan Rodrigo. A scris latinește multe cărți. *Paracelsus* a fost un medic și alchimist elvețian (1493—1541).

29) Nieuwentit, matematic olandez și filozov (1654—1718).

Ea nu s'a mulțumit să stabilească ordinea, ci a luat măsuri sigure ca nimic să nu poată turbura această ordine.

249. Nu există ființă în univers care să nu poată fi socotită, într'o privință oarecare, drept centrul comun al tuturor celorlalte, în jurul căreia sunt toate rânduite, astfel că toate sunt, în mod reciproc scopuri și mijloace, unele față de celelalte. Minte se încurcă și se pierde în această infinitate de raporturi, dintre cari nu se află nici unul încurcat și pierdut în mulțimea tuturor. S'au făcut nenumărate presupuneri absurde ca să distrugă această armonie a mecanismului/or hal materiei mișcate prin simplă întâmplare³⁰). Aceia cari neagă unitatea intențiunii, pusă în evidență prin raporturile dintre toate părțile acestui mare tot, își acoper goliciunea gândirii lor prin abstracțiuni, coordinațiuni, principii generale, termeni emblematici³¹); dar, orice ar face, îmi este peste putință să concep și o inteligență care pune această rânduială. Nu-mi stă în putere să cred că materia pasivă și moartă a fost în stare a produce ființe vii și cu simțire, că o fatalitate oarbă a putut produce ființe inteligente, că ceea ce nu cugetă a putut naște ființe cari cugetă.

250. Cred deci că lumea este cârmuită de o voință puternică și înțeleaptă; văd, sau mai bine zis simt lucrul acesta și-mi este destul³²). Dar această lume este ea eternă sau creată cândva? Există un principiu unic al lucrurilor? sunt două sau mai multe³³). Și care este natura lor? Nu știu nimic și nu-mi pasă. Pe măsură ce aceste cunoștințe vor deveni interesante pentru mine, mă voi sili să le dobândesc; până atunci renunț la niște întrebări

30) Zice în ironie, repetând cuvintele teoriei pe care o combate.

31) Adică termeni ce sunt ca niște simboluri.

32) Vezi § 218.

33) Nota lui Sallwürk: Arhiepiscopul de Paris (în decretul prin care osândește cartea lui Rousseau) găsește însă o contradicție între presupunerea unei „voințe puternice și înțelepte” și între presupunerea că ar exista mai multe principii. „Pluralitatea zeilor” ripostează el împreună cu Tertulian „este negarea Divinității” (Deus si non unus este, non est. Rom: Dumnezeu, dacă nu e unu, nu există).

zadarnice cari pot să influențeze amorul meu propriu, dar n'au niciun folos pentru purtarea mea și sunt mai presus de rațiunea mea.

251. Adu-ți aminte necontenit că eu nu vreau să învăț pe nimeni despre aceste lucruri, ci spun ceea ce gândesc. Poate să fie materia eternă sau creată, poate să fie sau să nu fie un principiu pasiv, în orice caz este sigur un lucru: că *totul este unu* și că desvelește o inteligență *unică*, căci nu văd nimic care să nu fie ordonat în același sistem și să nu contribue la același scop, adică conservarea întregului în ordinea stabilită. Această ființă care voințește și poate, această ființă activă prin ea însăși, această ființă, în sfârșit oricare ar fi, care mișcă universul și rânduește toate lucrurile, o numesc *Dumnezeu*. Unesc cu acest nume ideile de *inteligență*, *putere*, *voință*, pe cari le-am adunat, și pe cea de *bunătate*, care urmează în mod necesar dintr'însele. Nu cunosc însă ființa căreia i-am dat acest nume: ea fuge, par'că, și de simțurile și de inteligența mea. Cu cât gândesc mai mult la ea, mă cufund mai mult în neînțelegere. Știu foarte sigur că ea există și că există de sineși, știu că existența mea este subordonată existenței ei și că tot ce cunosc se găsește în același caz. Văd pe Dumnezeu pretutindeni în operele sale, îl simt în mine, îl văd în jurul meu; dar îndată ce vreau să-l cunosc în el însuși, îndată ce vreau să caut unde e, ce e, din ce substanță este făcut, îmi scapă și mintea mea turburată nu mai vede nimic.

252. Pătruns de neajunsul minții mele, nu voiu mai raționa despre natura lui Dumnezeu, dacă nu voiu fi silit de sentimentul raporturilor lui cu mine. Asemenea raționamente sunt totdeauna îndrăznețe: un om înțelept purcede cu mare teamă și e sigur că nu e făcut ca să pătrundă aceste lucruri, căci pentru Divinitate nu este necinste dacă nu te gândești deloc la ea, ci este necinste dacă te gândești rău³⁴).

34) Un cuvânt al lui Cicerone (De natura deorum I 22). (Nota lui Sallwürk).

253. După ce am descoperit atributele acelea prin cari concep existența lui Dumnezeu, mă întorc la mine și caut ce loc ocup în ordinea lucrurilor pe cari El le cârmuește și pe cari le pot cerceta. Prin specia mea, mă gălesc, fără întoială, în cel dintâi loc, fiindcă, prin voința mea și prin uneltele ce am în stăpânire pentru a o îndeplini, eu, numai prin impulsivitatea fizică, am putere să lucrez asupra tuturor corpurilor cari mă înconjoară sau să mă apropiu ori să mă depărtez cum vreau de acțiunea lor, mai mult decât ar putea oricare din ele să lucreze asupra-mi fără voia mea; iar, prin inteligență, sunt singurul care pot să privesc peste tot. Ce ființă de pe pământ, afară de om, știe să observe pe toate celelalte, să măsoare, să calculeze, să prevadă mișcările lor și efectele acestor mișcări și să unească, oarecum, conștiința existenței *comune* cu a existenței individuale? Este oare ridicol să cuget că totul e făcut pentru mine, dacă sunt singurul care știu să leg totul de mine?

254. Așa dar este adevărat că omul este regele pământului pe care-l locuiește, pentru că el nu numai domesticește animalele, nu numai stăpânește elementele naturii prin industria sa, dar singur pe pământ știe să le stăpânească și-și întinde puterea, prin cugetare, chiar asupra stelelor, de cari nu se poate apropia. Arătați-mi un alt animal pe pământ care să știe întrebuința focul și admira soarele. Cum! pot să observ, să cunosc ființele și raporturile dintre ele, pot să simt ce este ordine, frumusețe, virtute, pot să meditez asupra universului și să ajung cu mintea până la Acela care-l cârmuește; pot să iubesc binele și să-l fac... și vreți să mă compar cu animalele? Suflet josnic, trista ta filozofie te face să semeni cu ele; vrei în zadar să te micșorezi: geniul tău vorbește împotriva principiilor tale, inima ta binefăcătoare îți desminte doctrina, iar abuzul facultăților tale dovedește înălțimea lor, fără voia ta.

255. Eu, neavând să susțin nici un sistem, eu, om simplu și care spun adevărul, nefiind târît de furia nici unui partid, neinspirând la cinstea de a fi șef de sectă,

fiind mulțumit cu locul pe care mi l-a dat Dumnezeu, nu văd, după El, ceva mai bun decât specia mea. Dacă aş avea să-mi aleg locul în rândul ființelor, ce aş putea alege altceva decât să fiu om?

256. Această reflexiune mai mult mă mândrește decât mă impresionează, căci starea aceasta nu mi-am ales-o eu și nu poate să fie socotită ca un merit pentru o ființă care încă nu există. Văzându-mă astfel ales dintre alte ființe, nu mă pot opri de a mă felicita că îndeplinesc această sarcină onorabilă și de a binecuvânta mâna care m'a așezat aci. Indată ce, pentru prima dată, m'am putut studia, simt că mi se naște în suflet un sentiment de recunoștință și de binecuvântare pentru Creatorul speciei mele și din acest sentiment iese cea dintâi manifestare de mulțumire pentru Divinitatea binefăcătoare. Ador puterea supremă și mă simt mișcat de binefacerile ei. N'am nevoie să mă învețe nimeni acest cult, căci însăși firea mi-l poruncește. Din dragostea de sine, nu urmează în mod natural să cinstești pe cel care te ocrotește și să iubești pe cel care-ți vrea binele?

257. Dacă, acum, privesc la diferitele ranguri și la oamenii cari le ocupă, și vreau să-mi cunosc locul meu ca individ în mijlocul speciei mele, ce sunt eu oare? Tristă înfățișare! Unde este rânduiala pe care o observam? Priveliștea naturii îmi arată numai armonie și proporțiune; priveliștea neamului omenesc îmi arată numai confuziune și desordine. Elementele firii sunt bine legate între ele, oamenii sunt în haos. Animalele sunt fericite; numai regele lor este nenorocit. Înțelepciune! unde sunt legile tale? Providență! așa conduci tu lumea? Ființă binefăcătoare! unde-ți este puterea? Pe pământ domnește numai răul.

258. Nu ți-ar veni să crezi, dragul meu, că din aceste triste reflexiuni și din aceste aparente contradicțiuni s'a format în mintea mea ideea sublimă despre suflet, care până acum nu ieșise din cercetările mele. Meditând asupra firii omului, mi s'au înfățișat două principii distincte: dintre ele unul mă înalța spre studiul adevărurilor veșnice, spre iubirea dreptății și a frumuseții morale, în regiunile

lumii intelectuale, a cărei contemplare aduce fericirea înțeleptului; altul mă cobora cu josnicie în mine însumi, mă robea stăpânirii simțurilor și pasiunilor cari pornesc din ele și contraria prin acestea toată inspirația celui alt sentiment. Simțind că sunt târît în colo și încoace de aceste două porniri contrarii, ziceam în mine: „Nu, omul nu este *unul*; vreau și nu vreau, mă simt deodată sclav și liber; văd binele, îl iubesc, și îndeplinesc răul; sunt activ când mi-ascult rațiunea, pasiv când mă las târît de pasiuni; iar, când mă văd înfrânt, chinul meu cel mai mare este că nu am putut rezista”.

259. Ascultă-mă, tinere, cu încredere, căci voiu fi totdeauna de bunăcredință. Dacă *conștiința* este produsă de prejudecăți, firește că mă înșel și nu există morală vădită, dar, dacă este o pornire firească pentru om să se aleagă pe sine înaintea tuturor și dacă, cu toate acestea, cel dintâiu sentiment al dreptății este înăscut în sufletul omului, atunci cel care crede că omul este o ființă *simplă*, să înlătore aceste contradicțiuni și voiu recunoaște că există numai *o substanță*.

260. Observați că, prin cuvântul *substanță* înțeleg în general o ființă înzestrată cu oarecari însușiri primitive și fac abstracție de orice modificări particulare și secundare. Dacă toate însușirile primitive se pot reuni în o aceeași ființă, nu poți admite decât o singură substanță; dar, dacă unele din ele se exclud între dânsese, atunci sunt atâtea substanțe diferite câte excluderi de acest fel se pot face. Asupra acestui lucru te vei mai gândi. În ce mă privește, n'am nevoie, orice ar zice Locke³⁵), să cunosc materia altfel decât ca având întindere și divizibilitate pentru ca să fiu sigur că nu poate cugeta; iar când un

35) Sallwürk: După părerea lui Locke (În „Încercare asupra inteligenței omului” IV, 3, 6) este imposibil de stabilit dacă atotputernicul a dat câtorva sisteme corporale anume adaptate pentru aceasta, puțința de a percepe și gândi sau dacă a dat și sădit în materia astfel conformată o substanță încorporală cugetătoare. În scrisoarea din 19 Ian. 1769, citată de mai multe ori până acum, Rousseau se exprimă și asupra acestei chestiuni.

filozof va veni să-mi spuie că arborii simt și că stâncile cugetă³⁶), în zadar va încerca să mă încurce cu argumentele lui subtile, eu voi vedea într'insul un sofist de rea credință, care vrea mai bine să acorde simțire pietrelor decât suflet omului³⁷).

261. Să ne închipuim un surd care zice că nu există sunete, pentrucă nu le-a auzit niciodată. Ii arăt un instrument cu coarde și, printr'un alt instrument ascuns, fac să sune coarda la unison. Surdul vede coarda tremurând. Ii spun că sunetul face aceasta. — „Nici de cum, răspunde el; cauza tremurăturii coardei este în ea însăși;

36) *Nota autorului.* Mi se pare că filozofia modernă, în loc să spună că stâncile cugetă, a descoperit că oamenii nu cugetă de loc. Ea recunoaște în natură numai ființe sensibile și socotește că singura deosebire între un om și o piatră este că omul e o ființă sensibilă care are senzațiuni și piatra o ființă sensibilă care n'are senzațiuni. Dacă însă este adevărat că materia întreagă simte, unde să așez eu unitatea simțirii sau eul individual? în fiecare moleculă a materiei sau în corpurile formate de agregățiuni de molecule? Fi-va această unitate în lichide ca și în solide, în corpurile mixte ca și în elementele simple? Se zice că în natură sunt numai indivizi. Dar cari sunt acești indivizi? piatra aceasta este un individ sau o agregățiune de indivizi? este ea o singură ființă sensibilă sau cuprinde atâtea ființe câte grăunțe de nisip? Dacă fiecare atom elementar este o ființă sensibilă, cum pot concepe comunicarea intimă prin care un atom se simte în alt atom, astfel ca eul unuia și al celuilalt să se confunde în unul singur? Se poate ca atracțiunea să fie o lege a naturii încă necunoscută în misterele ei; dar cel puțin concepem că atracțiunea influențând masele de materie poate să fie compatibilă cu întinderea și divizibilitatea. Oare putem concepe în același fel sentimentul? Ființele sensibile au întindere; dar ființa care simte este indivizibilă și una: ea nu se împarte; sau este un întreg sau nu este de loc; deci ființa care simte nu este un corp. Nu știu cum înțeleg aceasta materialistii noștri, dar mi se pare că aceleași greutăți cari i-au făcut să înlătore gândirea ar trebui să-i facă a înlătura și simțirea. Și nu văd de ce, după ce au făcut primul pas, de ce nu ar face și pe celălalt. I-ar costa ceva mai mult? și de vreme ce sunt siguri că nu cugetă, cum îndrăsnesc să afirme că simt? Sallwürk trimite la obs. dela § 307.

37) Sallwürk: Intocmai așa în scrisoarea adresată lui Vernes din 18 Febr. 1758. De aceea trebuie enumerată Profesiunea de credință între cele mai vechi părți principale din Emil.

toate corpurile au această însușire comună de a tremura astfel". Atunci, îi zic din nou: „arată-mi tremurătura aceasta în alte corpuri sau, cel puțin, cauza ei în această coardă". — „Nu pot, îmi răspunde iar surdul; dară, de vreme ce nu pricep cum tremură această coardă, de ce aş explica lucrul prin *sunetele* D-tale, de cari n'am nici un fel de idee? ar însemna să explici un fapt obscur printr'o cauză și mai obscură. Sau fă-mă să simt sunetele d-tale sau zic că ele nu există".

262. Cu cât adâncesc mai mult această chestiune a cugetării și a naturii spiritului omenesc, cu atât găsesc că raționamentul materialiştilor seamănă cu al surdului. Ei sunt, în adevăr, surzi la glasul lăuntric, care le strigă cu o putere pe care e greu să n'o ții în seamă: „O mașină nu cugetă, nu este în ea nici mișcarea nici figura care să producă reflexiunea. În tine e ceva care caută să frângă lanțurile care-l țin legat; prin acel ceva tu nu poți încăpea în întregul spațiu, și universul întreg nu e destul de mare pentru tine: sentimentele tale, dorințele, îngrijorarea ta, chiar mândria ta, au alt principiu decât acest corp strimt în care te simți încătușat".

263. Nici o ființă materială nu e activă prin ea însăși și eu sunt activ. Oricât vei voi să discuți, eu simt, și această simțire care-mi vorbește este mai puternică decât rațiunea care o combate. Am un corp care poate lucra asupra altora și altele lucrează asupra-i. Despre aceste acțiuni reciproce nu există îndoială, dar voința mea este neatârnată de simțurile mele. Primesc sau refuz, cad sau înving, dar simt fără îndoială în mine însumi când fac ce am vrut și când mă supun pasiunilor. Am totdeauna puterea de a voi, dar nu am pe aceea de a executa voința. Când mă las târît de ispите, atunci lucrez după impulsivitatea obiectelor din afară. Când mă țin de rău pentru aceasta, ascult numai de voința mea. Sunt sclav prin viciile mele și liber prin remușcările mele: sentimentul libertății mele se șterge din mine numai atunci când ajung cu totul decăzut și când împiedec glasul sufletului de a strigă împotriva corpului.

264. Despre *voință* știu atât cât îmi spune simțirea propriei mele *voințe*; iar despre *inteligență* nu știu mai mult. Când mă întrebă cineva care e cauza care-mi determină *voința*, întreb, la rândul meu, care e cauza care-mi determină *judecata*, căci e clar că aceste două cauze fac *numai una*. Dacă pricepi lesne că omul este activ când *judecă*, că *inteligența* sa este *puterea* de a compara și a *judeca*, se va vedea că *libertatea* este o *putere* de același fel sau *derivată* chiar din *cealaltă*. Alege ce e bine, precum a *judecat* ce e adevărat; dacă *judecă* fals, alege rău. Care e deci cauza care-i determină *voința*? Este *judecata*. Și care e cauza care-i determină *judecata*? Este *facultatea* *inteligenței*, este *puterea* de a *judeca*: cauza *determinantă* este în el însuși. Dincolo de aceste lucruri, nu mai înțeleg nimic.

265. Fără îndoială, nu sunt liber să nu-mi vreau binele; nu sunt liber să-mi voiesc răul; dar *libertatea* mea stă în aceea că pot să voiesc numai ceea ce îmi este folositor sau ceea ce socotesc astfel, fără ca nimic străin de mine să mă hotărască la aceasta. Urmează de aci că nu sunt stăpân pe mine, pentru că nu-mi stă în *putere* a fi altul decât sunt?

266. Principiul oricărei acțiuni stă în *voința* unei ființe libere; nu poți trece dincolo de aceasta. Nu vorba *libertate* este fără înțeles, ci vorba *necesitate*. A presupune un act oarecare, un efect care să nu vie dintr'un principiu activ, este a presupune un efect fără cauză, este a cădea într'un cerc vicios. Sau nu există o primă impulsione sau orice primă impulsione n'are cauză anterioară și nu există adevărată *voință* fără *libertate*. *Omul e deci liber pe faptele sale și, astfel fiind, este insuflețit de o substanță imaterială*. Acesta este al treilea articol de credință al meu³⁸). Din aceste trei vei scoate lesne pe toate celelalte, fără să fie nevoie a le enumera.

267. Dacă omul e activ și liber, lucrează de sineși; tot ce face el în mod liber nu ține de cele orânduite de *Providență* și n'o putem face pe ea răspunzătoare de

38) Vezi § 240 și § 245.

acestea. Ea nu vrea să rău ce face omul abuzând de libertatea ce i-a dat; dar ea nu-l oprește de a-l face, sau pentru că răul făcut de o ființă așa de slabă nu prețuiește nimic în ochii Ei sau pentru că nu-l poate împiedeca, fără a-i stânjeni libertatea și a face un rău și mai mare, degradându-i natura. Ea a creat pe om liber pentru ca el să facă nu răul, ci binele prin *alegerea* lui. L-a pus în stare a face această alegere, întrebându-l bine facultățile cu cari Ea l-a înzestrat; dar i-a mărginit așa de mult forțele, în cât abuzul libertății pe care i-a dat-o nu poate să turbure ordinea generală. Răul făcut de om cade asupra omului și nu schimbă nimic în sistemul lumii, nu împiedică nici specia omenească a se conserva, orice ar face. Dacă te plângi că Dumnezeu nu oprește pe om dela rău, atunci te plângi că i-a dat o natură superioară, că a pus în faptele lui moralitatea care le înobilează, că i-a dat drept la virtute. Cea mai înaltă satisfacțiune este mulțumirea de noi înșine. Ca să dobândim această mulțumire, am fost așezați pe pământ și înzestrați cu libertate, ispitiți de pasiuni și apărați de conștiință. Ce putea să ne facă mai bine chiar Puterea divină? Putea ea să pună o contradicție în natura noastră și să dea răsplata pentru că a făcut bine celui ce nu ar fi putut face rău? Cum! Pentru a împiedeca pe om de a fi rău, trebuia să-l mărginească la instinct și să-l facă animal? Nu, Dumnezeule al sufletului meu, nu mă voi plânge niciodată că m'ai făcut după imaginea ta, ca să pot fi liber, bun și fericit ca tine.

268. Abuzul facultăților noastre ne face nenorociți și răi. Măhnirile, grijile, necazurile ne vin de la noi înșine. Suferința morală este, fără îndoială, opera noastră, iar suferințele fizice n'ar fi nimic fără viciile noastre, cari au făcut să le simțim așa de mult. Natura a orânduit să simțim trebuințele noastre; n'o face ea aceasta în scop de a ne conserva? Durerea trupească nu este un semn că mașina se strică și o înștiințare ca să avem grijă de îndreptarea ei? Moartea... dar cei răi nu-și otrăvesc viețitor și pe a noastră? Cine ar voi să trăiască veșnic? Moar-

tea este o vindecare a relelor pe cari vi le faceți voi singuri; natura a voit ca suferința să nu vă fie fără sfârșit. Omul care trăiește în simplitatea primitivă este supus la puține rele; trăiește aproape fără boale, ca și fără pasiuni; el nu prevede, nici nu simte moartea; când o simte, nenorocirile lui îl fac s'o dorească și atunci nu mai e un rău. Dacă ne-am mulțumi să fim ceea ce suntem, nu ne-am plânge de soartă; dar noi alergăm după un bine închipuit și prin aceasta ne facem o mie de rele reale. Cine nu știe să suporte puțină suferință, trebuie să se aștepte a suferi mult. Când ți-ai stricat trupul printr'o vieață neregulată, vrei să-l dregi prin remedii; adaogi pe lângă răul pe care îl simți, pe acela de care te temi; prevederea morții o face groaznică și o aduce mai repede. Cu cât vrei să fugi mai mult de ea, cu atât o simți mai mult. În timpul vieții, protestăm împotriva naturii, și murim de frica relelor pe cari le-am făcut singuri lucrând împotriva naturii.

269. Omule, nu mai căuta pe urzitorul răului, căci acest autor ești tu. Nu există pe lume alte rele decât acelea pe cari le faci sau pe cari le suferi, și amândouă acestea vin dela tine. Răul *obșlesc* se găsește numai în desordine și văd că sistemul lumii are o ordine care nu se desminte nicidecum. Răul individual există numai în simțirea ființei care suferă; iar acest sentiment nu natura l-a dat omului, ci el singur și l-a dat. Durerea se apropie greu de acela care, reflectând puțin, n'are aducere aminte nici prevedere. Dați la o parte nenorocitele progrese ale omenirii, dați la o parte erorile și vițiile voastre, dați la o parte opera omenească și totul va merge bine³⁹).

270. Unde totul merge bine, acolo nu există nedreptate. Dreptatea se ține legată de bunătate; iar bunătatea este efectul necesar al unei puteri fără margini și al iubirii de sine, care este esențială oricărei ființe cu simțire. Cel care poate totul, cuprinde în existența sa, ca să zic așa, existența ființelor. Acțiunile veșnice ale Pu-

39) Vezi începutul cărții I.

terii sunt a produce și a păstra; ea n'are acțiune peste ceea ce nu există: Dumnezeu nu e zeul morților, n'ar putea să fie distrugător și rău fără a-și face rău sieși. Cel care poate totul nu poate voi decât binele⁴⁰). Deci Ființa care e bunătatea supremă, pentru că e puterea supremă, trebuie să fie și dreptatea supremă: altfel, s'ar contrazice cu ea însăși, căci iubirea de ordine care o produce se numește „bunătate”, iar iubirea de ordine care o conservă se numește „dreptate”.

271. Se zice că Dumnezeu nu datorește nimic creaturilor sale. Cred, din contră, că le datorește tot ce le-a făgăduit, creându-le. Dându-le ideea unui bine și făcându-le să simtă trebuința acestui bine, El le-a făgăduit binele acesta. Cu cât mă cobor mai mult în mine însumi, cu cât mă examinez mai mult, cu atât citesc mai bine în sufletul meu aceste cuvinte: Fii drept și vei fi fericit! Privind însă lucrurile din ziua de azi, nu aflî nimic din toate acestea: cel rău propășește, cel drept e apăsător. De aceea vezi ce indignare ni se produce în suflet când așteptarea noastră nu se îndeplinește! Conștiința se ridică și murmură împotriva autorului ei; îi strigă gemând: m'ai înșelat.

272. Te-am înșelat? O, îndrăznețule! Cine ți-a spus-o? Ți s'a prăpădit oare sufletul? Ce, nu mai ești? O Brutus! O fiul meu! nu-ți mânji nobila ta vieață când ai s'o sfârșești! Nu-ți lăsa nădejdea și slava, cu corpul tău, pe câmpul dela Philippi! De ce zici că *virtutea nu e nimic*, când te vei bucura de prețul virtuții tale? Gândești că vei muri; nu, vei trăi, și atunci mă voiu ținea de toate făgăduielile ce ți-am dat⁴¹).

275. După murmurele muritorilor nerăbdători, ai

40) Nota autorului ed. Amsterdam: Când cei vechi ziceau Zeului suprem *optimus maximus* (cel mai bun, cel mai mare) spuneau un lucru adevărat. Dacă ar fi zis *maximus optimus*, ar fi vorbit mai exact; bunătatea vine din putere: e bun pentru că e mare.

41) E vorba de *Marcus Brutus*, care a luptat (cu *Cassius*) contra lui Antoniu la Philippi, și, fiind învins, s'a sinucis.

zice că Dumnezeu trebuie să le dea răsplata înainte de a o fi meritat și că este obligat să le plătească virtutea înainte. Să fim, deci, întâi buni și pe urmă vom fi fericiți. Să nu cerem premiul înaintea virtuții, nici plata înaintea lucrului. Plutarch⁴²⁾ zice că învingătorii la jocurile sacre sunt încoronați nu în arenă, ci după ce au străbătut-o.

274. Dacă sufletul e immaterial, el poate trăi mai mult decât corpul și dacă poate trăi după moartea corpului, Providența e justificată. Dacă n'aș avea altă dovadă despre immaterialitatea sufletului decât izbânda celui rău și suferința celui drept în lumea aceasta, acest singur lucru mi-ar ridica orice îndoială. O așa de puternică nepotrivire în armonia universală m'ar sili să caut o explicație. Aș gândi: Cu sfârșitul vieții noastre nu se sfârșește totul, ci totul reîntră în ordine. În adevăr, aș fi nedomirrit: unde e omul, când s'a distrus toată simțirea dintr'însul? Această întrebare însă n'ar fi pentru mine o greutate, odată ce am admis că există două substanțe. Se poate ca, în timpul vieții mele trupești când nu pot ști nimic fără ajutorul simțurilor, să-mi scape tot ceea ce nu cade sub puterea lor. Când unirea corpului și a sufletului este distrusă, concep că unul poate pieri și celălalt poate rămânea. De ce distrugerea unuia ar aduce după sine distrugerea celuilalt? Din potrivă, fiind așa de deosebite prin natura lor, au fost în stare silită, cât timp au fost unite. Când această unire încetează, fiecare intră în starea sa naturală: substanța activă și vie câștigă toată forța pe care o întrebuința pentru a pune în mișcare substanța pasivă și moartă. Vai! vițiile mele îmi spun că omul trăiește numai pe jumătate cât e viu și că viața sufletului începe după moartea corpului.

275. Dar ce fel este această viață? Oare sufletul este nemuritor prin natura lui? Nu știu. Inteligența mea mărginită nu poate concepe nimic nemărginit; de aceea îmi scapă tot ce se numește *infiniț*. Cum aș putea să neg

42) In cartea: Nu poți fi fericit după Epicur (*Nota lui Sallwürk*).

sau să afirm? Ce raționament aş putea face despre un lucru pe care nu-l pot concepe? Cred că sufletul trăiește destul în urma corpului, pentru menținerea ordinii; nu știu dacă trăiește destul pentru a exista totdeauna. Totuși înțeleg cum se uzează corpul și se distruge prin împărțirea părților lui; dar nu înțeleg o asemenea distrugere a ființei cugetătoare și, fiindcă nu-mi pot închipui cum moare, bănuiesc că nu moare. De ce mi-ar fi teamă de această bănuială, când ea mă consolează și când nici rațiunea nu o găsește absurdă?

(276. Imi simt sufletul, îl cunosc prin cugetare și prin sentiment. Știu că el există, dar nu-i cunosc esența; deci nu pot raționa asupra unor idei pe cari nu le am. Știu bine un lucru: că identitatea *eului* meu se prelungeste numai prin memorie și că, pentru a fi în adevăr *același*, trebuie să-mi amintesc că am fost. Pe de altă parte, după moartea mea, n'aș putea să-mi amintesc ce am fost, fără să-mi amintesc ce am simțit, prin urmare ce am făcut; și nu mă îndoiesc că această amintire va pricinui într-o zi fericirea celor buni și chinul celor răi. Aici jos o mie de patimi arzătoare întunecă sentimentul intern și împiedică muștrarea de cuget. Umilințele, suferințele, pe cari le atrage, după sine practica virtuții, nu lasă pe om să guste tot farmecul ei. Când însă, liberați de iluziunile pe cari ni le dau corpul și simțurile noastre, ne vom bucura contemplând Ființa cea mai înaltă și adevărurile cele veșnice cari isvorăsc dintr'însa, când frumusețea ordinii va atrage toate puterile sufletului nostru, când vom fi ocupați numai să punem față în față ceea ce am făcut cu ceea ce ar trebui să facem, atunci glasul conștiinței își va dobândi toată puterea și toată stăpânirea sa; atunci voluptatea curată care se naște din mulțumirea de sineși și grozava părere de rău pentrucă ne-am înjosit, vor deosebi, prin sentimente nepieritoare, soarta pe care fiecare și-o va fi pregătit. Nu mă întreba, dragul meu, dacă vor mai fi acolo și alte izvoare de fericire și de chin; nu știu. E destul aceasta, pe care mi-o închipuiesc, pentru ca să mă consolez de viața aceasta și să nădăjduesc

într'alta mai bună. Nu zic nicidecum că cei buni vor fi *răsplătiți*, căci nu poate exista altă răsplată pentru o ființă excelentă decât să trăiască conform naturii sale; zic însă că vor fi *fericiți*, căci Creatorul lor, Creatorul Drepătății, făcându-i simțitori, nu le-a dat simțirea ca să sufere și, dacă ei n'au abuzat de libertatea lor cât au fost pe pământ, nu și-au schimbat menirea prin greșeala lor; dacă au suferit într'o viață, vor fi desdăunați în alta. Această convingere e întemeiată nu atâta pe meritul omului, cât pe noțiunea bunăătății care mi se pare inseparabilă de esența divină. Eu aci numai presupun că legile ordinii sunt observate și că Dumnezeu este constant față de sine însuși⁴³).

277. Să nu mă întrebî niciodată dacă vor fi veșnice chinurile celor răi sau dacă bunăitatea Creatorului poate să-i osândească a se chinui totdeauna: nu știu nici aceasta și nu am curiozitatea zadarnică de a lămuri niște întrebări inutile. Ce-mi pasă de soarta păstrată celor răi? Soarta lor mă interesează prea puțin. Totuși îmi vine greu să cred că sunt osândiți la o pedeapsă fără sfârșit. Dacă Justiția supremă se răzbină, atunci se răzbină chiar în viața aceasta: voi și greșelile voastre, o națiunilor! sunteți trimișii acestei Justiții. Ea întrebuițează relele pe cari vi le faceți pentruca să pedepsească crimele ce au meritat aceste pedepse. În nesătulele voastre suflete, roase de invidie, de avariție și de ambițiune, în mijlocul înșelătoarei voastre prosperități, pasiunile răzbinătoare pedepsesc crimele voastre. Ce mai e nevoie să caut Iadul în altă viață? el e, chiar de acum, în sufletul celor răi.

278. Acolo unde se sfârșesc trebuințele noastre treptoare, trebuie să înceteze și patimile și crimele noastre. Cum ar putea niște spirite curate să fie susceptibile de perversitate? Neavând nevoie de nimic, de ce ar fi rele? Lipsite de simțurile noastre grosolane, dacă toată fericirea lor ar sta în contemplarea ființelor, spiritele ace-

43) Psalmul 115: Nu pentru noi, nu pentru noi, ci pentru numele tău, fă-ne Doamne să trăim din nou. (*Nota autorului*).

stea n'ar putea să voiască decât binele; iar cine încetează de a fi rău, poate să fie nenorocit pentru veșnicie? Fără să mă hotărâsc definitiv în privința aceasta, sunt înclinat a crede așa. Ființă prea înaltă, iertătoare și bună, oricari ți-ar fi hotărârile, le ador: dacă pedepsești pentru vecie pe cei răi, dau la o parte slaba mea rațiune din fața Dreptății tale; dar, dacă muștrările de cuget ale acestor nenorociți au să se stingă cu vremea, dacă aceeași liniște ne așteaptă într'o zi pe toți deopotrivă, atunci te laud. Cel rău nu e fratele meu? De câte ori n'am fost ispilit să fiu și eu ca dânsul? Dacă, scăpat de suferință, pierde și răutatea legată de dânsa, dacă ajunge fericit ca și mine, nu-l pizmuesc: fericirea lui mărește pe a mea.

279. În felul acesta contemplând pe Dumnezeu în operele sale și studiindu-l prin acele atribute ale lui pe cari aveam interes să le cunosc⁴⁴⁾ am ajuns să-mi măresc treptat ideea, întâi imperfectă și mărginită, pe care mi-o făceam despre această Ființă imensă. Dacă însă această idee a devenit mai nobilă și mai mare, ea a devenit și mai puțin potrivită cu rațiunea omenească. Pe cât mă apropiu cu mintea de lumina cea veșnică, pe atâta mă orbește strălucirea ei, mă turbură și mă silește să părăsesc toate noțiunile pământești cari mă ajutau să mi-o închipuie. Dumnezeu n'are trup și nu simte; inteligența supremă care domnește peste lume nu este lumea însăși: în zadar îmi înalț și-mi obolesc mintea ca să-mi închipuiesc esența ei ce nu se poate închipui. Când gândesc că ea dă viață și activitate substanței vii și active care conduce corpurile însuflețite, când aud că sufletul meu este spiritual și Dumnezeu este spirit, mă indignez împotriva înjosirii esenței divine. Ca și cum Dumnezeu și sufletul meu ar fi amândoi de același fel! Ca și cum n'ar fi Dumnezeu singura ființă absolută, singura cu adevărat activă, simțitoare, gânditoare și cu voință proprie și de la care avem noi aceștia și gândirea, și simțirea,

44) Vezi § 218.

și activitatea, și voința, și libertatea, și chiar existența! Suntem liberi numai fiindcă El vrea să fim liberi; substanța sa inexplicabilă este față de sufletele noastre ceeace sunt sufletele noastre față de corpurile noastre. Nu știu dacă el a creat materia, corpurile, spiritele, lumea. Ideea creațiunii mă sdrobește și trece peste puterile mele. O cred într'atât întru cât o pot pricepe; dar știu că a format universul și tot ce există, că a făcut și rânduit totul. Fără îndoială că Dumnezeu este etern; dar poate spiritul meu să cuprindă ideea eternității? De ce să mă mulțumesc cu vorbe, fără idei? Pricep un lucru: că El exista înaintea lucrurilor, că va exista atâta vreme cât vor exista și ele și că, dacă ar trebui ca totul să se termine într'o zi, El ar rămânea și după aceasta. Este în adevăr obscur și nepriceput ca o ființă, pe care n'o pot concepe, să producă existența altor ființe; dar ca ființa și neființa să se schimbe prin ele înseși una într'alta, aceasta este o contradicțiune vădită, o absurditate deslușită.

280. Dumnezeu este inteligent; dar cum e inteligența lui? Omul e inteligent când raționează dar inteligența supremă n'are trebuință de a raționa; pentru ea nu există nici premise, nici consecvențe, nu există nici măcar propozițiuni. Ea este curat intuitivă: vede deopotrivă *tot ce este și tot ce poate să fie*; pentru ea toate adevărurile sunt o singură idee, precum toate locurile sunt un singur punct și toate timpurile un singur moment. Puterea omească lucrează prin mijloace; puterea divină, prin ea însăși. Dumnezeu poate, fiindcă voește! voința sa îi dă puterea. Dumnezeu este bun: nimic nu este mai vădit decât aceasta; dar bunătatea omului este iubirea semenilor săi, iar bunătatea lui Dumnezeu este iubirea ordinei, căci prin ordine menține ceeace există și leagă fiecare parte de întreg. Dumnezeu este drept: sunt convins, și aceasta vine din bunătatea Lui. Nedreptatea oamenilor este opera lor și nu a Lui: desordinea morală, care, pentru filozofi, e un argument în potrivea Providenței, pentru mine, este o demonstrațiune pentru Ea. Inșă dreptatea

omului este să dea fiecăruia ce-i aparține; iar dreptatea lui Dumnezeu este să ceară socoteală fiecăruia de ce i-a dat.

281. Dacă descoper succesiv aceste atribute, despre care n'am nicio idee absolută, aceasta o fac printr'o strânsă serie de raționamente, pe cari mi le dă mintea mea; dar le afirm fără să le înțeleg și, în fond, înseamnă că nu afirm nimic. Zadarnic îmi zic că Dumnezeu este așa, că o simt, că mi-o pot dovedi, căci, în realitate, nu înțeleg mai bine cum poate să fie Dumnezeu așa.

282. În sfârșit, cu cât merg mai departe în contemplarea esenței sale infinite, cu atât o înțeleg mai puțin; dar ea există și aceasta mi-ajunge: cu cât o înțeleg mai puțin, cu atât o ador mai mult. Mă închin înainte-i și-i zic: „Ființă a ființelor, exist pentrucă tu existi; meditănd asupra-ți necontentit, mă înalț spre izvorul existenței mele. Cea mai vrednică întrebuințare a rațiunii mele este să dispară înaintea Ta; fericirea spiritului meu, farmecul slăbiciunilor mele este să mă simt un nimic în fața mărimii Tale”.

283. Din impresiunea ce-mi produc obiectele sensibile și din sentimentul interior care mă face să judec asupra cauzelor după luminile mele firești, am dedus adevărurile principale pe cari țineam să le cunosc; acum rămâne să mă întreb ce maxime trebuie să scot pentru purtarea mea, ce reguli să-mi fixez pentru a-mi împlini chemarea mea pe pământ după intențiunea Acelui care m'a așezat aci. Urmându-mi necontentit metoda ⁴⁵⁾ nu scot aceste reguli din principiile unei filozofii înalte, ci le găsesc în fundul sufletului meu, scrise de natură cu litere ce nu se pot șterge. E destul să examinez ce am de gând să fac: tot ce simt că e mai bine, e bine; tot ce simt că e rău, e rău; conștiința este cel mai bun dintre cazuiști ⁴⁶⁾; numai când stai la tocmeală cu ea, alergi la subtilitățile

45) Vezi § 218.

46) *Cazuiști*: teolog, care se ocupă cu cercetarea cazurilor de conștiință.

raționamentului. Cea dintâi grijă a omului este despre sine însuși; cu toate acestea, de câte ori nu ne spune glasul lăuntric că, făcând binele nostru în paguba altuia, facem rău! Credem că urmăm îndemnul naturii și în realitate ne împotrivism ei: ascultând ce spun simțurile noastre, disprețuim ce spune inimilor. Ființa activă ascultă, ființa pasivă poruncește. Conștiința este glasul sufletului; pasiunile sunt glasul trupului. E oare de mirare că adesea aceste două glasuri se contrazic? Și atunci pe care să-l ascuți? Rațiunea se înșeală foarte adesea; am dobândit de ajuns dreptul de a o refuza, dar conștiința nu ne înșeală niciodată. Aceasta este adevărata călăuză a omului; este pentru suflet ce este instinctul pentru corp ⁴⁷⁾;

47) *Nota autorului*, ed. Amsterdam: Filozofia modernă, care admite numai ce explică, nu s'a păzit de a admite această obscură facultatea numită *instinct*, care pare a cârmui animalele spre un țel oarecare, fără nicio cunoștință de mai înainte primită. Instinctul, după unii din cei mai înțelepți filozofi, este numai deprinderea lipsită de reflexiune, dar dobândită prin reflexiune. Din modul cum explică această lucrare, ar urma că copiii reflectează mai mult decât oamenii: un foarte ciudat paradox care merită a fi cercetat. Fără a intra în discuție, întreb atunci: ce nume trebuie să dau furiei cu care câinele meu duce războiu în contra cârțișelor, pe cari nu le mănâncă, răbdării cu care le pândește câte odată ceasuri întregi și iscusinței cu care le prinde, le scoate afară din țărână în clipa în care ele scot capul în sus și apoi le omoară și le lasă acolo — fără ca vreodată cineva să-l fi dresat pentru aceasta și fără să-l învețe că în mormanele acelea sunt cârțișe? Mai întreb — și acest lucru e mai important — dece, când am amenințat prima dată pe acest câine, s'a culcat pe spate, cu picioarele îndoite, într'o atitudine rugătoare și cât mai potrivit pentru a mă înduioșa? de ce, dacă eu nu m'aș fi înduplecat și l-aș fi lovit, n'ar mai fi păstrat această poziție? Nu cumva câinele meu, d'abia născut de puțină vreme, căpătase idei morale? știa oare ce este iertare și generozitate? Ce cunoștințe dobândise el, pentru ca să caute a mă înduioșa, lăsându-se astfel cu totul la discrețiunea mea? Toți câinii din lume fac cam același lucru în aceleași împrejurări: spun deci un lucru pe care oricine îl poate verifica. Rog pe filozofii cari resping cu dispreț instinctul, să explice faptele arătate de mine numai prin jocul sensațiilor și al cunoștințelor ce dobândim prin ajutorul lor; dar să le explice într'un chip care să mulțumească pe orice om cu judecată dreaptă și atunci nu voiu mai avea nimic de zis și nu voiu mai

cine o urmează, urmează natura și nu se teme că se va rătăci. Acest lucru este important, urmă binefăcătorul meu, văzând că eră să-l întrerup; lasă-mă să mă opresc ceva mai mult pentru a-l desluși.

284. Moralitatea faptelor noastre stă în chipul cum le judecăm noi înșine. Dacă e adevărat că binele e bine, el trebuie să fie așa în sufletele noastre ca și în faptele noastre și cel dintâiu preț al dreptății este să simțim că o practicăm. Dacă bunătatea morală este conformă cu natura noastră, atunci omul nu poate fi sănătos la minte și la trup decât dacă este bun. Dacă e dimpotrivă și dacă omul este din natură rău, el nu poate să înceteze de a fi așa fără a se vătăma și bunătatea este, într'însul, un vițiu contra naturii. Făcut pentru a vătăma pe semenii săi, ca lupul pentru a-și sfășia prada, un om uman ar fi un animal tot așa de stricat ca și un lup milos, iar virtutea singură ne-ar produce remușcări.

285. O, tinere al meu prieten! să ne coborîm în noi înșine și să cercetăm, fără interes personal, încotro ne îndreaptă pornirile noastre. Ce spectacol ne place mai mult: suferințele sau fericirea altuia? Dintre un act de binefacere și unul de răutate, pe care-l facem mai bucuros și care ne lasă o impresie mai plăcută după ce l-am săvârșit? Când mergeți la teatrele voastre, de care persoane ale piesei vă interesați mai mult? Vă plac crimele? vărsați lacrimi când cei ce le-au săvârșit își primesc pedeapsa? Zic unii că tot ce este străin de interesul nostru ne este indiferent; dar vedem, dimpotrivă, că blândețea prieteniei și a iubirii de oameni ne mângâie în necazuri, ba chiar când avem bucurii ne-am simți prea singuri, prea nenorociți, dacă n'am avea cu cine să le împărțim. Dacă în sufletul omului n'ar fi nimic moral, de unde să-i vie pornirile de admirație pentru faptele eroice și iubirea pentru sufletele mari? Ce legătură are acest entuziasm

vorbi de instinct". Sallwürk zice că aci face aluzie la Buffon (Opere II § 22 obs. 2) citează pe Condillac (Traité des animaux, Oeuvres, III, 475) și pe Dilly (A. D.) L'âme des bêtes 1680.

pentru virtute cu interesul privat? De ce aş vrea mai bine să fiu Caton care-şi sfâşie pântelele, decât Cezar care triumfă⁴⁸⁾. Dacă ne scoateţi din suflet iubirea pentru frumos, ne luaţi tot farmecul vieţii. Acela în al cărui suflet îngust patimele josnice au năbuşit aceste dulci simţiri, acela care, strângându-se în sine, ajunge de se iubeşte numai pe sine însuşi, a cărui inimă îngheţată nu mai palpită şi nu se mai simte transportat de bucurie, ai cărui ochi nu se umezesc niciodată de o dulce înduioşare, acela nu se mai bucură de nimic, nenorocitul nu mai simte, nu mai trăeşte, e şi mort.

286. Oricare ar fi însă numărul celor răi pe pământ, sunt puţine suflete cadaverice cari să fie cu desăvârşire nesimţitoare la tot ce este drept şi bun, în afară de interesul lor. Îţi place nedreptatea numai întrucât profiţi de ea; în orice altă împrejurare ţii partea nevinovatului. Văzând pe drum un act de violenţă sau de nedreptate, simţim deodată în suflet o pornire de mânie şi de indignare şi suntem gata să luăm apărarea celui prigonit; dela aceasta ne opreşte însă o datorie mai puternică⁴⁹⁾ şi legile ne iau dreptul de a sprijini nevinovăţia. Dimpotrivă, ce admiraţie şi ce iubire ne inspiră orice act de îndurare sau de generozitate pe care-l putem cunoaşte! Oricine îşi zice: Aş fi vrut să fac şi eu aşa. Desigur ne pasă foarte puţin dacă un om a fost rău sau drept acum două mii de ani; cu toate acestea urmărim cu acelaşi interes istoria antică ca şi cum lucrurile s'ar petrece în zilele noastre. Ce am eu cu crimele lui Catilina? Mi-e frică să nu fiu victima lui? De ce-mi produce aceleaşi oroare, ca şi cum ar fi contemporan cu mine? Urîm pe cei răi nu numai pentru că ne fac rău, ci pentru că sunt răi. Voim nu numai să fim noi fericiţi, dar voim şi fericirea altora; iar când această fericire nu atinge pe a

48) E vorba de *Caton de Utica* (95—46 înainte de Hr.) care a luptat contra lui Cezar şi s'a sinucis după bătălia dela Thapsus, în care a fost învins.

49) Poate vrea să înţeleagă: teama de a suferi noi în locul celui lovit.

noastră, o mărește. În sfârșit, chiar fără să vrei, ți-e milă de nenorociți; când ești martorul suferințelor lor, suferi și tu. Nici cei mai perversi nu pierd cu totul această înclinare, care-i pune câteodată în contradicție cu ei înșiși. Hoțul care despoaie pe trecători aruncă o haină săracului desbrăcat și cel mai câinos ucigaș sprijinește pe un om ce cade leșinat.

287. Vorbim despre muștrarea cugetului care pedepsește în ascuns crimele ascunse și care adesea le dă chiar pe față. Vai! E cineva care să nu fi auzit niciodată acest glas supărător? Vorbim așa din experiență; și am voi să înăbușim acest sentiment tiranic care adesea ne chinuște. Să ascultăm natura și vom vedea că ea domnește cu mare blândețe și că, dacă o ascultăm, ne procură un farmec deosebit când suntem mulțumiți de noi înșine. Cel rău se teme de sine și fuge de sine însuși, e vesel numai când poate să fie afară din sine: privește cu grijă împrejurii și caută neconștient un obiect care să-l înveselească; dacă n'ar avea satira amară, batjocora insultătoare, ar fi totdeauna trist, căci singura sa plăcere este să ia în râs pe alții. Din potrivă, cel drept are mulțumirea în sine; râsul său nu cuprinde batjocoră, ci bucurie; iar izvorul acestei bucurii este lăuntric; e vesel și singur și în mijlocul unei adunări, nu cei dimprejur îi produc bucuria, ci el le-o comunică.

288. Aruncați-vă privirea asupra tuturor popoarelor din lume și cercetați istoria lor: veți vedea o sumă de culte neumane și bizare, o neînchipuit de mare varietate de moravuri și de caractere; dar în mijlocul acestora veți afla pretutindeni aceleași idei de dreptate și de cinste, pretutindeni aceleași principii de morală, pretutindeni aceleași noțiuni despre bine și rău. Păgânismul cel vechi dete naștere unor zei groaznici cari pe pământ ar fi pedepsiți ca niște criminali, și cari înfățișau drept fericire supremă numai crime făptuite și pasiuni satisfăcute; dar în zadar se cobora din locașu-i veșnic vițiul înarmat cu o autoritate sfințită, căci instinctul moral îl gonia din sufletul oamenilor. Celebrând desfrânările lui

Jupiter⁵⁰), ei admirau curăția trupească a lui Xenocrat⁵¹), Lucreția cea castă adora pe Venera cea nerușinată⁵²); Romanul cel viteaz aducea sacrificii pentru Frică⁵³), chema în ajutor pe Zeul care și-a mutilat tatăl⁵⁴) și primea moartea din mâna tatălui său fără a crâcni⁵⁵). Divinitățile cele mai vrednice de dispreț au fost slujite de oamenii cei mai mari. Glasul cel sfânt al Naturii, mai puternic decât al zeilor, impunea respect pe pământ și gonea, oarecum, în cer crima și pe criminali.

289. În fundul sufletelor există un principiu înăscut de dreptate și de virtute, pe temeiul căruia în poezia propunerilor noastre maxime judecăm acțiunile noastre și ale celorlalți ca bune sau rele. Acestui principiu îi zic *conștiință*.

290. La auzul acestui cuvânt, aud ridicându-se din toate părțile strigătele preinșilor înțelepți: „Greșeală din copilărie, prejudecată a educației! zic ei într'un glas. În spiritul omului nu e nimic care nu s'a introdus prin experiență și nu putem judeca despre niciun lucru decât prin ajutorul ideilor de mai nainte primite”. Ei fac mai mult: îndrăsnesc să înlătore această înțelegere vădită și universală a tuturor neamurilor, iar contra uniformității

50) Sunt multe legende în mitologia greacă și latină, cari arată pe Jupiter luând diferite înfățișări și coborându-se pe pământ ca să înșele pe femei muritoare.

51) Sallwürk zice despre Xenocrat: „Tovarășul cel rece și im-pasibil al lui Platon (Diogene Laërt, VI, 27, 6), pe care nici o Phrynee și Lais nu-l putuseră aprinde. Pentru această Athenienii îi permisera contra oricărei tradițiuni, să depună mărturie fără jurământ înaintea judecății”.

52) Lucreția, care a provocat prin moartea ei desființarea regalității. Vezi § 120 cartea V.

53) Zeul fricii sau spaimii (Metus): ca să nu-i stăpânească în timpul luptei. Livius I, 27, 7.

54) Sallwürk explică astfel: Gaea, fiind înfuriată că Uranus a aruncat în tartar pe copiii născuți cu ea, dete fiului celui mai tânăr, lui Cronos, o seceră, cu care mutilă pe tatăl lui ca să nu mai poată avea copii.

55) La Romani tatăl avea dreptul de vieță și de moarte asupra copiilor.

izbitoare a judecății oamenilor ei pun cine știe ce exemple obscure și cunoscute numai de ei, găsite prin cine știe ce întunecimi: par'că depravarea unui popor ar putea să desființeze pornirile firești și par'că, dacă există monștri nu mai există specia⁵⁶⁾. Ce folosește scepticul Montaigne⁵⁷⁾ că se chinuște să desgroape dintr'un colț al lumii un obicei împotriva ideii de dreptate? La ce-i servește că dă călătorilor celor mai supuși bănuelii o autoritate pe care o refuză scriitorilor celor mai vestiți? Oare niște deprinderi ciudate de cari nu suntem prea siguri, întemeiate pe niște pricini locale, necunoscute nouă, vor distruge inducțiunea generală scoasă din învoirea tuturor popoarelor, protivnice în toate celelalte și învoite între ele numai asupra acestui punct? O Montaigne! tu care te lauzi cu sinceritatea și cu adevărul, fii sincer și mărturisește adevărul, dacă un filozof poate un asemenea lucru: spune-mi dacă în vreo țară din lume este o crimă să-ți ții cuvântul, să fii iertător, binefăcător, generos, unde omul de omenie să fie disprețuit și șarlatanul să fie onorat!

291. Se zice că fiecare contribuie la binele public pentru interesul său personal. Cum, atunci, cel drept contribuie și el, cu paguba sa? Cum, se duce cineva la moarte pentru interesul său? Fără îndoială fiecare lucrează pentru binele său; dar, dacă nu pui la socoteală niciodată binele moral, nu vei putea explica prin interesul personal decât faptele celor răi. Și cred că nu vor cerca să meargă mai departe. Ar fi o filozofie prea vrednică de dispreț aceea care n'ar putea să explice faptele virtuozose decât găsindu-le intențiuni josnice și motive fără virtute, cari te-ar sili să înjosești pe Socrat și să calom-

56) Adică omul așa cum trebuie să fie nu este distrus prin faptul că se găsesc și oameni cu adevărat monștri prin faptele lor.

57) Editorul G. Petitain citează în notă cap. 22 cartea I a lui Montaigne și reproduce cuvintele următoare: „Legile conștiinței despre cari noi zicem că se nasc din natură, se nasc din obiceiuri: fiecare are venerație pentru opiniunile și obiceiurile aprobate și primite în jurul său; nu se poate desbăra de ele fără părere de rău și nu le poate aplica fără să le laude”.

niezi pe Regulus. Dacă asemenea doctrină ar putea să se nască printre noi, glasul naturii și al rațiunii s'ar ridica împotriva ei neconținut și, astfel, nici un partizan al ei n'ar avea scuza că e de bună credință.

292. N'am de gând să intru aci în discuții metafizice cari trec peste puterea mea și a ta și cari, în fond, nu te duc la niciun sfârșit. Ți-am spus de mai înainte că nu vreau să filozofez cu tine, ci să te ajut a-ți întreba inima. Dacă toți filozofii din lume ți-ar dovedi că mă înșel, dacă însă tu *simți* că am dreptate, sunt mulțumit.

293. Pentru aceasta însă nu trebuie să deosebim ideile primite, de sentimentele noastre firești; căci, în mod necesar, simțim înainte de a cunoaște. Nu ne învață nimeni să voim binele nostru și să înlăturăm răul, ci avem această voință dela natură; tot asemenea iubirea binelui și ura răului sunt tot așa de firești ca și iubirea de noi înși-ne. Actele conștiinței nu sunt judecăți, ci sentimente: deși toate ideile ne vin din afară, sentimentele cari le apreciază sunt în lăuntrul nostru și numai prin acestea cunoaștem potrivirea sau nepotrivirea care există între noi și lucrurile pe cari trebuie să le căutăm sau să le înlăturăm.

294. A exista, pentru noi însemnează a simți; sensibilitatea noastră este, de sigur, mai înainte de inteligență, căci am avut sentimente înaintea ideilor. Oricare ar fi cauza existenței noastre, ea ne-a pregătit pentru a ne conserva dându-ne sentimente potrivite cu natura noastră și n'ar putea zice nimeni că nici măcar acestea nu sunt înăscute. In ce privește individul, ele sunt: iubirea de sine, frica de durere, groaza de moarte, dorința de a trăi bine. Pe de altă parte, e neîndeielnic că omul, prin natura sa este sociabil sau cel puțin destinat a deveni sociabil; pentru aceasta, este necesar să aibă înăscute alte sentimente relative la specie. Dacă ții în socoteală numai trebuința fizică, de sigur ea risipește pe oameni, nu-i apropie. Numai din sistemul moral format prin acest dublu raport între sine și semenii săi se naște impulsivitatea conștiinței. A cunoaște *binele* nu este a-l iubi. In om

nu este înnăscută această cunoștință; îndată însă ce rațiunea i-l arată, conștiința îl îndeamnă să-l iubească; înnăscut este sentimentul.

295. Cred deci, dragul meu, că nu e peste putință a explica principiul înnăscut al conștiinței prin urmări ale naturii noastre, independent chiar de rațiune. Și chiar dacă ar fi peste putință, n'ar fi necesar, căci acei cari neagă acest principiu admis și recunoscut de tot neamul omenesc nu *dovedesc* neexistența lui, ci numai *afirmă*; de aceea și noi, când afirmăm că există, avem tot atâta temei ca și dânșii, dar avem pe deasupra mărturisirea lăuntrică și glasul conștiinței care mărturisește pentru ea însăși. Dacă primele lucruri ale judecății ne iau ochii și amestecă între ele obiectele când le privim, să așteptăm ca ochii noștri slabi să se deschidă din nou, să se împunternicească. Indată vom vedea iarăși aceleași obiecte în lumina rațiunii, cum ni le arată mai întâiu natura. Să fim mai simpli și mai puțin mândri; să ne mărginim la primele sentimente pe cari le aflăm în noi înși-ne, căci studiul ne întoarce tot la ele, dacă nu ne-a rătăcit.

296. Conștiință, conștiință! instinct dumnezeesc, glas nemuritor și ceresc! călăuză sigură a omului ignorant și limitat, dar inteligent și liber! judecător fără greșală al binelui și al răului, care faci pe om a semăna lui D-zeu! tu faci perfecțiunea naturii sale și moralitatea faptelor sale; fără tine, simt că nu e nimic în mine care să mă înalțe deasupra animalelor, afară de tristul privilegiu de a mă rătăci din eroare în eroare printr'o inteligență fără regulă și printr'o rațiune fără principiu⁵⁸).

297 Slavă Domnului, am scăpat acum de toată această clădire filozofică: putem fi oameni fără a fi savanți; ne mai având a ne istovi vieța cu studiul moralei, avem, cu cheltuială mai puțină, o călăuză mai sigură în acest dedal nemărginit al opiniunilor omenești. Nu e însă destul că

58) Sallwürk observă: Asemenea pasagii *dovedesc* că Rousseau ocupă într'adevăr un loc aparte, un loc unic printre filozofii contemporani.

există această călăuză; mai trebuie s'o recunoști și s'o urmezi. Dacă ea vorbește tuturor inimilor, de ce sunt așa de puține cari o aud? Pentrucă ne vorbește în limba naturii pe care totul din jurul nostru ne-a făcut s'o uităm. Conștiința este timidă; îi place retragerea și pacea; lumea și sgomotul o sperie; prejudecățile — din cari zic unii că se naște — sunt tocmai dușmanii ei cei mai neîmpăcați; față de ele, ea fuge sau tace; glasul lor sgomotos înneacă pe al ei și-l face să nu fie auzit; fanatismul îndrăznește să o imiteze și să poruncească crime în numele ei. Văzându-se mereu dată la o parte, devine silnică, nu ne mai vorbește, nu ne mai răspunde; iar după ce ai disprețuit-o multă vreme, e tot atât de greu s'o mai chemi cât a fost de greu s'o gonești.

298. De multe ori răceala ce simțeam în mine mă obosea în cercetările ce făceam. De multe ori tristețea și plictiseala vărsau otrava lor în primele mele meditații și le făceau nesuferite. Sufletul meu sterp urmărea adevărul cu slăbiciune și fără căldură. Ziceam: De ce să mă chinuesc căutând ceea ce nu e? Binele moral este o himeră; afară de plăcerea simțurilor, nu mai e nimic bun. Dacă ai apucat să pierzi gustul plăcerilor sufletești, e neînchipuit de greu să-l dobândești din nou. Firește, e și mai greu să-l dobândești dacă nu l-ai avut niciodată. Dacă ar exista pe pământ un om așa de ticălos încât să nu fi făcut niciun fapt care să-i dea mulțumire de sine și care totuși să fie satisfăcut că a trăit, acela ar fi incapabil să se cunoască vreodată și, neputând simți bunătața potrivită naturii omenești, ar rămânea rău de nevoie și ar rămânea nenorocit pe vecie. Credeți însă să fie pe tot pământul un singur om așa de decăzut, încât sufletul său să nu fi fost niciodată ispitit a face binele? Această ispită este atât de firească și atât de dulce, încât e peste putință să-i rezști totdeauna și amintirea plăcerii pe care ți-a produs-o odată, este așa de puternică încât îți revine neconținut. Din nenorocire, la început e greu să-ți satisfaci această plăcere. Găsești o sută de motive ca să nu te supui acestei porniri a inimii:

o prudență rău înțeleasă o închide în hotarele *eului* omenesc; îți trebuie nenumărate sforțări curagioase ca să ieși din aceste hotare. Plăcerea de a face binele este o răsplată pentru că l-ai făcut și această răsplată se dobândește numai de cel care a meritat-o. Nimic nu e mai vrednic de iubire decât virtutea; dar se cere să o fi iubit pentru ca s'o găsești vrednică de a o iubi. Când vrei s'o îmbrățișezi, ea face ca Proteu din fabulă⁵⁹): îmbracă o mie de forme înfiorătoare și se arată sub cea adevărată a ei numai aceluia care nu și-au pierdut curajul.

299. Târît, neconținut, de sentimentele mele firești, cari îmi vorbeau pentru interesul obștesc, și de rațiunea mea, care reducea totul la mine însumi, aș fi fost asvârlit, toată viața mea, când într-o parte când în alta, făcând răul și iubind binele și fiind totdeauna în contradicție cu mine însumi, dacă niște lumini noi nu mi-ar fi luminat sufletul, dacă adevărul, care mi-a fixat părerile, nu ar fi dat un temeliu purtării mele și nu m'ar fi împăcat cu mine însumi. Degeaba vor unii să întemeieze virtutea numai pe rațiune; căci ce temelie solidă i se poate da? Ei zic că virtutea este iubirea de ordine. Dar oare această iubire poate — și trebuie — să fie mai presus decât iubirea pentru binele meu personal? Să-mi dea un argument clar și îndestulător ca s'o prefer⁶⁰). În fond, pretinsul lor *principiu* este un simplu joc de cuvinte; căci pot foarte bine să zică și eu că vițiul este iubirea de ordine, în sens contrariu. Pretutindeni unde există sentiment și inteligență, există și oarecare ordine morală. Deosebirea este că *cel bun* respectă ordinea punându-se pe el în raport cu întregul, iar *cel rău* respectă asemenea ordinea, însă raportând întregul la sine. Acest din urmă se socotește a fi centrul tuturor lucrurilor; celălalt își măsoară raza și stă la circumferență. Atunci se găsește ordonat în raport cu un centru comun, care e D-zeu, și în raport cu toate cercu-

59) Proteu, divinitate din mitologia greacă, fiu al lui Neptun, avea darul de a lua orice formă și înfățișare, după voie.

60) Vezi § 10—12.

rile concentrice cari sunt creaturile Lui. Dacă nu există Divinitate, numai cel rău poate raționa; cel bun este pur și simplu nebun.

300. Îți urez, fătul meu, să simți într'o zi, după ce ai înțeles vanitatea opiniilor omenești și după ce ai gustat amarăciunea patimilor, să simți cum ți se ia de pe suflet o mare greutate aflând, în sfârșit, foarte aproape de tine, drumul înțelepciunii, răsplata străduințelor din această viață și izvorul fericirii, pe care nu mai nădăjduiai să-l găsești. Toate datoriile impuse de legea naturii, pe cari nedreptățile oamenilor aproape mi le ștersese din inimă, se ivesc iarăși în numele Dreptății eterne, care mi le impune și vede că le îndeplinesc. Mă simt că sunt numai opera și unealta Ființei celei înalte, care vrea binele, care face binele, care va înfăptui binele meu prin potrivirea voinței mele cu a Ei și prin buna întrebuintare a libertății mele; primesc ordinea pe care Ea o întemeiază, sigur că mă voiu folosi într'o zi și eu de această ordine și că-mi voiu afla fericirea, căci nu poate exista mai dulce fericire decât să te simți că faci parte dintr'un sistem în care totul e bine ordonat. Dacă simt o durere, o îndur cu răbdare, cugetând că e trecătoare și că este a unui corp care nu e al meu. Dacă fac o faptă bună fără martori, știu că o vede cineva și că se va ținea socoteală în viața cealaltă de purtarea mea în lumea aceasta. Suferind o nedreptate, zic: Ființa cea dreaptă care stăpânește totul va ști să mă despăgubească. Nevoile corpului meu, suferințele vieții, fac ca ideea morții să nu mai fie așa de groaznică. Când va trebui să părăsesc totul, voiu avea mai puține legături cu lumea aceasta pe cari va trebui să le rup.

301. De ce sufletul meu este supus simțurilor și încătușat de acest corp, care-l ține strâns și-i împiedică mișcările? Nu știu nimic. Ce! Am putut eu oare pătrunde decretul lui D-zeu? Pot însă, fără a fi prea îndrăzneț, să formulez câteva conjecturi. Zic: Dacă spiritul omului ar fi rămas liber și curat, ce merit ar avea să iubească și să urmeze ordinea pe care ar găsi-o așezată, când

n'ar avea nici un interes s'o turbure? E adevărat că ar fi fericit; dar din fericirea lui ar lipsi gradul cel mai înalt: gloria virtuții și buna mărturisire a lui însuși pentru sine, ar fi ca îngerii, pe când, desigur, omul virtuos va fi mai presus decât ei. Fiind unit cu un corp muritor prin niște legături pe cât de puternice pe atât de neînțelese, sufletul, din pricina grijii de a păstra acest corp, e îndemnat să raporteze totul la sine și să aibă un interes contrariu ordinii generale, pe care el, totuși, este în stare s'o vadă și s'o iubească. Atunci buna întrebuințare a libertății este și meritul și recompensa lui; atunci sufletul își prepară o fericire neștirbită, luptându-se împotriva patimilor sale pământești și păstrându-și prima sa voință.

302. Dacă, în starea de înjosire în care ne găsim într'această viață, toate primele noastre porniri sunt legitime, dacă toate viciile vin dela noi înșine, de ce ne plângem că suntem subjuogați de ele? De ce găsim vinovat pe Ziditorul tuturor lucrurilor de niște rele pe cari noi singuri ni le facem și de niște dușmani pe cari noi îi înarmăm contra noastră? Să nu stricăm pe om; va fi totdeauna bun fără a se sili să fie, și totdeauna fericit, fără remușcări. Vinovații cari zic că au fost împinși la crimă sunt tot atât de mincinoși cât sunt de răi. Cum nu văd că slăbiciunea de care se plâng este opera lor proprie? că prima lor stricăciune vine din voința lor? că, cedând cu voie tuturor ispitelor, ajung să le cedeze fără voie și nu mai au nicio putere de a li se împotrivi? Firește, nu mai stă în puterea lor să nu fie slabi și nenorociți, dar a stat în puterea lor să nu ajungă așa. O! ce lesne am rămânea stăpâni pe noi și pe pornirile noastre, chiar în toată viața, dacă am ști, când deprinderile noastre nu sunt încă formate, să ocupăm spiritul cu lucruri pe cari trebuie să le cunoască pentru a putea să aprecieze ceea ce nu cunoaște; dacă am voi, cu sinceritate, să ne luminăm, nu pentru a străluci în ochii altora, ci pentru a fi buni și înțelepți după firea noastră pentru a ne face fericiți, îndeplinindu-ne datoriile. Acest studiu ne pare plicticos și supărător, pentru că ne gândim

la el după ce suntem corupți de viciu, după ce am ajuns jucăria pasiunilor noastre. Fixăm aprecierile și stima noastră înainte de a cunoaște binele și răul, apoi, raportându-ne la această măsură falsă, nu mai putem judeca nimic după justa sa valoare.

303. Este o vârstă în care inima omului, încă liberă, dar arzătoare, îngrijorată, lăcomă de fericirea pe care nu o cunoaște, caută această fericire cu o nesiguranță iscoditoare și, înșelată de simțuri, se duce după înfățișarea ei amăgitoare și crede că o găsește acolo unde nu e. Pentru mine aceste iluzii au ținut multă vreme. Vai! prea târziu mi-am dat seama de ele și n'am putut să le smulg cu desăvârșire; vor dăinui cât și acest corp muritor care le-a pricinuit. Atâta numai, că în zadar mă îndreaptă ele unde vor, căci nu mai mă înșeală: cunosc cât prețuesc; luându-mă după ele, le disprețuesc și, în loc să văd într'insele obiectul fericirii mele, văd dimpotrivă piedica din pricina căreia nu o pot dobândi. Aștept momentul când, scăpat de legăturile corpului, voi fi eu fără contradicție, fără să mă împart în două și voi avea trebuință numai de mine ca să fiu fericit. Așteptându-l, sunt fericit chiar din viața aceasta, pentru că dau puțină însemnătate tuturor relexor, pentru că o privesc aproape străină de ființa mea și pentru că tot binele adevărat pe care îl pot scoate dintr'înșă stă numai în puterea mea.

304. Ca să mă ridic din vreme, pe cât e cu putință, la această stare de fericire, de forță și de libertate, caut să mă deprind cu cele mai înalte contemplațiuni. Cuget la ordinea universului, nu ca s'o explic prin sisteme zadarnice, ci ca s'o admir neconținut, ca să mă închin înaintea înțeleptului Ziditor pe care îl simți în această ordine. Vorbesc cu el, în toate facultățile mele pătrunde esența lui divină; binefacerile lui mă înduioșează, iar darurile lui le binecuvintez; totuși nu mă rog de el. Ce i-aș cere? să schimbe pentru mine mersul lucrurilor? să facă minuni pentru folosul meu? Iubind mai mult decât orice lucru ordinea așezată de înțelepciunea Lui

și păstrată prin prevederea Lui, cum aş cere ca această ordine să fie turburată, pentru mine? Nu: o asemenea dorință îndrăzneată ar merita mai mult să fie pedepsită decât ascultată. Nu-i cer nici puterea de a face bine, căci i-aş cere ceea ce mi-a dat. Nu mi-a dat oare conștiința ca să iubesc binele, rațiunea ca să-l cunosc și libertatea ca să-l aleg? dacă fac rău, n'am nicio scuză; îl fac pentru că vreau; cerându-i să-mi schimbe voința, i-aş cere ceea ce îmi cere el mie; ar însemna ca el să facă lucrul meu și eu să primesc plata. De n'aş fi mulțumit de starea mea, ar însemna că vreau să nu mai fiu om, că vreau altceva decât ce este, că vreau desordinea și răul. D-zeule iertător și bun, izvor al dreptății și al adevărului, încrezându-mă în tine, cea mai mare dorință a inimei mele este să se facă voia ta. Adăogând voia mea la aceasta, fac ce faci Tu, consimt la bunătatea ta, mi se pare că mă împărtășesc din naștere de fericirea înaltă care este plata ei.

305. Având, cu dreptul, neîncredere în mine însumi, îi cer un singur lucru sau mai bine zis îl aştept dela dreptatea Lui: să-mi îndrepteze greșeala dacă mă rătăcesc și dacă această greșală este primejdioasă pentru mine. Sunt de bună credință și spun că nu mă socotesc fără greșală: părerile pe cari le cred cele mai adevărate sunt poate niște curate minciuni; căci este vre-un om care nu ține la părerile lui? și câți oameni se potrivesc cu alții la toate? iluzia care mă înșală poate să vie dela mine, dar numai El mă poate vindeca de ea. Am făcut ce am putut ca să aflu adevărul; dar izvorul lui este prea sus. Sunt oare de vină când puterile nu m'ajută ca să merg mai departe? atunci adevărul trebuie să se apropie de mine.

306. Bunul preot vorbea cu căldură; era mișcat ca și mine. Mi se părea că aud pe divinus Orfeu cântând cele dintâiu imnuri și învățând pe oameni cultul zeilor. Deși vedeam că aș putea să-i fac o mulțime de obiecțiuni, nu i-am făcut nici una, pentru că nu erau prea puternice, ci numai ar fi încurcat fără folos, și pentru că-l vedeam deplin convins de ce spune. Vorbindu-mi după cum îi dicta conștiința, simțeam că și conștiința mea părea că confirmă spusele lui.

307. „Sentimentele pe cari mi le-ai spus, îi zisei eu, mi se par noi mai mult prin ceea ce mărturisești că nu știi decât prin ceea ce zici că crezi. Văd aci aproape *teismul* sau religiunea naturală, pe care creștinii vor s'o confunde cu ateismul sau cu lipsa de religie care este tocmai doctrina opusă ei⁶¹). Dar în starea actuală a credinței mele văd că trebuie să mă înalț, iar nu să mă cobor pentru a-ți primi părerile și mi se pare greu să rămân tocmai în punctele în cari te găsești, afară numai dacă n'aș fi tot atât de înțelept ca d-ta. Ca să fiu cel puțin tot atât de sincer, am să discut cu mine însu-mi. După exemplul ce mi-ai dat, trebuie să mă conducă sentimentul intern și mi-ai spus singur că, dacă l-ai silit multă vreme să tacă, nu e lucru ușor să-l chemi din nou la vorbă. Păs-

61) Sallwürk aduce aci observația lui Formey, pag. 166: „Nu creștinii sunt aceia cari confundă ambele aceste doctrine, ci preținșii deisți, cari își îndreaptă, împotriiva maximelor religiunii naturale, atacurile cele mai înverșunate și cari dovedesc prin aceasta că nu sunt în fond decât niște ateisți travestiți”.

trez deci cuvântările d-tale în sufletul meu pentru ca să meditez asupra lor. Dacă, după ce mă voi fi gândit bine, mă voi găsi convins ca și d-ta, atunci vei fi cel din urmă apostol al meu și eu îți voi rămânea prozelit până la moarte. Urmează totuși să mă înveți, căci mi-ai spus numai jumătate din ce trebuie să știu. Vorbește-mi despre revelație, despre scripturile sfinte, despre acele dogme obscure în privința cărora, din copilărie, sunt cu totul nedeslușit, căci nu pot nici să le concep, nici să le cred, și nu știu nici cum să le admit, nici cum să le resping.

308. Da, fătul meu, îmi zise el, îmbrățișându-mă, îți voi spune tot ce gândesc; nu vreau să-mi deschid inima numai pe jumătate. Aveam însă trebuință de dorința pe care o mărturisești, spre a fi îndreptățit să nu mai am nicio rezervă față de tine. Până aci ți-am spus numai ceea ce cred că-ți poate fi folositor și despre cari lucruri sunt pe d. plin convins. Cercetarea ce-mi rămâne de făcut e cu totul deosebită: văd numai încurcătură, mister, obscuritate, asupra acestor lucruri am numai nesiguranță și neîncredere. Mă hotărâsc, cu frică, să-ți spun mai mult îndoelile decât părerile mele. Dacă ai avea niște convingeri mai statornice, aș sta la îndoială să ți le spun pe ale mele; dar, în starea în care te găsești, vei avea folos să cugeți ca mine⁶²). De altfel cer pentru cuvântările mele numai autoritatea rațiunii, căci nu știu dacă nu greșesc cumva. Când discuți, e greu să nu iei câteodată tonul afirmativ, dar adu-ți aminte că aici toate afirmările mele sunt numai motive de îndoială. Caută singur adevărul; în ce mă privește, îți făgăduesc numai bună credință.

309. În expunerea mea vezi numai o religie naturală⁶³). Ce ciudat este că mai trebuie și alta! Cum aș putea să cunosc această trebuință? în ce aș putea să fiu vinovat dacă slujesc pe D-zeu după lumina pe care o dă El spiritului meu și după sentimentele pe cari le inspiră

62) Nota autorului ed. Amsterdam: „Iată, cred, ce ar putea bunul preot să spună astă-zi publicului”.

63) Scrisoarea lui Rousseau către Petit Pierre, Motiers, 1763: „Adevăratul creștinism nu este altceva decât religiunea naturală”.

inimei mele? Ce curățenie morală, ce dogmă folositoare omului și de cinste pentru creatorul lui pot scoate printr' o doctrină pozitivă și n' o pot scoate, fără ea, din buna întrebuințare a facultăților mele? Arătați-mi ce se poate adăoga pe lângă datoriile legii naturale pentru slava lui D-zeu, pentru binele societății și pentru folosul meu propriu; ce virtute se va putea produce dintr' un nou cult, care să nu fie o urmare a cultului meu! Cele mai mari idei despre divinitate le avem numai prin rațiune. Priviți înfățișarea naturii, ascultați glasul lăuntric! Nu a spus D-zeu totul ochilor noștri, conștiinței noastre, judecății noastre? Ce ar putea să ne spuie mai mult oamenii? Revelațiunile lor mai mult degradează pe D-zeu, dându-i pasiuni omenesti. In loc de a lămuri noțiunile despre ființa cea înaltă, eu văd că dogmele particulare le încurcă; că le înjosesc în loc să le înobileze, că adaoga niște contradicțiuni absurde pe lângă misterele de nepătruns cari o înconjoară, că fac pe om mândru, intolerant, crud; că, în loc de a așeza pacea pe pământ, ele aduc sabia și focul. Mă întreb la ce sunt bune toate acestea și nu știu ce să răspund; văd într' inșele numai crimele oamenilor și nenorocirile neamului omenesc.

310. Mi se spune că trebuia o revelațiune⁶⁴⁾ pentru ca să știe oamenii în ce fel vrea D-zeu să i se slujească; se aduce ca probă diversitatea cultelor bizare instituite de ei și nu vede nimeni că tocmai această diversitate vine din fantazia revelațiunilor. Indată ce popoarele s' au gândit a face pe D-zeu să vorbească, fiecare l- a făcut să vorbească pe placul său și l- a făcut să spună ce a vrut el. Dacă s' ar fi ascultat numai ce spune D-zeu inimii omului, n' ar fi fost niciodată decât o singură religie pe pământ.

311. Înțeleg că trebuia un cult uniform; dară era acest punct așa de important încât să fie nevoie a se face apel

64) *Revelațiune* se numește, în vorbirea teologică, totalitatea semnelor prin cari Dumnezeu și- a arătat oamenilor voința sa. Acestea sunt: Sfânta Scriptură a vechiului și noului Testament, Catolicii adaoga *tradiția* pe care o păstrează biserica lor.

la toată puterea divină pentru a-l așeza? să nu confundăm ceremonialul religiei cu religia. D-zeu cere cultul inimii și când acesta este sincer, el e totdeauna la fel. Numai o ne bună deșertăciune te face să-ți închipuești că Dumnezeu se interesează mult de forma hainei preotului, de așezarea cuvintelor pe cari le pronunță, de gesturile pe cari le face înaintea altarului și de toate plecaciunile lui. E! dragul meu, stai drept în picioare: vei fi totdeauna destul de aproape de pământ. D-zeu vrea să fie adorat în spirit și în adevăr: aceasta este datoria tuturor religiilor, tuturor oamenilor, tuturor țărilor. In ce privește cultul extern, dacă buna rânduială cere să fie uniform, este numai o chestie de poliție; pentru aceasta nu e nevoie de revelațiune.

312 N'am făcut toate aceste reflexiuni dela început. Purtat de prejudecățile educațiunii și de primejdiosul amor propriu, care duce totdeauna pe om dincolo de sfera sa, nu puteam să-mi înalț slabele mele concepțiuni până la Ființa Supremă și de aceea mă sileam s'o cobor până la mine. Apropiam legăturile nespuse de depărtate dintre natura mea și a Ei. Voiam niște comunicări mai apropiate, niște învățături mai particulare. Nemulțumit să fac pe D-zeu la fel cu omul, voiam niște lumini supranaturale, ca să fiu privilegiat printre semenii mei; voiam un cult exclusiv; voiam ca D-zeu să-mi spuie mie ce n'a mai spus altora sau ce n'au auzit alții ca mine.

313. Socotind punctul în care ajunseseam, ca punctul comun dela care plecau toți credincioșii pentru ca să ajungă la un cult mai luminat, găseam în dogmele religiei naturale elementele oricărei religiuni. Priveam această diversitate de secte ce domnesc pe pământ și cari se învinovătesc unele pe altele că sunt greșite și mincinoase. Imi ziceam: *care este cea bună?* Fiecare îmi răspundea: *A mea*. Fiecare zicea: Numai eu și cu partizanii mei cugetăm drept; toți ceilalți sunt rătăciți. — Și *de unde știi* că secta ta este cea bună? — Pentru că D-zeu a zis⁶⁵). — Și

65) Nota *autorului* Amsterdam, „Toți, zice un bun și înțelept preot, spun că țin religia lor și-o cred (toți vorbesc în același chip)

cine ți-a spus că a zis D-zeu așa? — Pastorul meu, care știe bine. Pastorul meu mi-a spus să cred așa și așa cred. El mă încredințează că toți cari zic altfel decât el, mint și de aceea nu-i cred.

314. Cum! gândeam eu, adevărul nu este *unu*? Ceeace e adevărat la mine poate să fie fals la tine? Dacă cel ce merge pe drumul bun și cel ce se rătăcește au aceeași metodă, ce merit sau ce greșeală are unul mai mult decât celălalt? Alegerea făcută de ei este efectul întâmplării; ar fi nedrept să le faci o vină dintr'aceasta, ar fi să răsplătești sau să pedepsești pe cineva pentru că s'a născut în cutare sau cutare țară. Cine îndrăznește să spună că Dumnezeu ne judecă astfel, insultă dreptatea Lui.

315. Sau toate religiile sunt bune și plăcute lui D-zeu sau, dacă este una pe care o impune oamenilor și dacă-i pedepsește că n'o cunosc, atunci a trebuit să-i dea niște semne sigure și văzute spre a fi deosebită și cunoscută ca singura adevărată. Aceste semne se află în toate timpurile și în toate locurile, ele sunt deopotrivă simțite de

nu dela oameni, nu dela vre-o creatură, ci dela Dumnezeu. Vorbind însă drept, fără a linguși și fără a ascunde nimic, nu este așa: religiile sunt făcute de oameni și prin mijloace omenești. Dovadă este întâi modul cum s'au privit religiile în lume și cum se privesc și azi de particulari: națiunea, țara, locul dau religia. Ești de religia locului unde te-ai născut și ai crescut. Suntem tăiați împrejur, botezați, israeliți, mahomedani, creștini, înainte de a ști că suntem oameni. Nu ne alegem religia după voia și chibzuința noastră; de aceea, mai târziu vieța și moravurile se potrivesc așa de rău cu religia; pricini omenești și de nimic te fac să mergi împotriva regulilor religiei tale" (Charron, *Dela Sagesse* II 5 pag. 25 Bordeaux 1601). După toată aparența, profesiunea de credință făcută cu sinceritate de virtuosul teolog din Condom n'ar fi fost prea deosebită de a preotului din Savoia — [Charron, de care vorbește aci Rousseau, a fost un scriitor francez de teologie 1541—1603, a cărui principală operă este „Despre înțelepciune” (*Dela Sagesse*). El vrea să apropie pe om de D-zeu dându-i mijloace de a se înălța singur la orice virtute de care e susceptibilă natura lui]. Nota lui *Petitain*: Înaintea lui Charron, Montaigne a dezvoltat aceeași idee și a zis în același sens: „Suntem creștini în același fel în care suntem Perigordeni sau Germani”. (Cartea II cap. 12).

toți oamenii mari și mici, învățați și proști, Europeni, Indieni, Africani, sălbateci. Dacă ar fi pe pământ o religie fără de care să te osândească la munca veșnică și dacă în vreo parte oarecare a lumii s'ar găsi un singur muritor de bună credință care să nu fie izbit de evidența ei, Dumnezeuul acestei religii ar fi cel mai nedrept și cel mai crud dintre tirani.

316. Să căutăm deci cu sinceritate adevărul; să nu recunoaștem nici dreptul nașterii, nici autoritatea părinților Bisericii⁶⁶⁾ sau pastorilor, ci să supunem cercetării conștiinței și a rațiunii tot ce ne-au învățat ei din copilărie. Degeaba îmi strigă: „Supune-ți rațiunea!” căci tot așa poate să-mi spună și cel care mă înșeală; îmi trebuie argumente ca să-mi supun rațiunea.

317. Toată teologia pe care o pot dobândi prin mine însu-mi privind universul și folosindu-mă bine de facultățile mele, se mărginește la ce ți-am explicat până aci. Ca să știi mai mult, trebuie să alerg la mijloace extraordinare. Un asemenea mijloc nu poate să fie autoritatea oamenilor, căci, toți oamenii fiind de aceeași specie ca și mine, tot ce cunoaște un om în mod natural pot să cunosc și eu și orice om se poate înșela tot așa de bine ca și mine. Când cred ce spune, nu cred *fiindcă spune*, ci fiindcă îmi probează. Mărturia oamenilor este, în fond, mărturia rațiunii mele și n'adaogă nimic pe lângă mijloacele naturale pe cari D-zeu mi le-a dat ca să cunosc adevărul.

318. Apostol al adevărului, ce-mi poți spune pe care eu să nu-l pot judeca? „A vorbit însuși D-zeu; ascultă revelațiunea lui!”. Aceasta e altă chestie. „D-zeu a vorbit!” iată o vorbă mare, în adevăr. Dar cui a vorbit? „A vorbit oamenilor”. Și de ce n'am auzit eu nimic? „A însărcinat pe alți oameni să-ți spună cuvântul său”. Înțeleg așa: niște oameni îmi vor spune ce a zis D-zeu. Aș fi vrut mai bine

66) *Părinții Bisericii* sunt scriitorii teologi greci și romani cari au scris despre dogmele și organizarea bisericii creștine în primele secole până prin secolul IX și X.

să aud chiar pe D-zeu; nu l-ar fi costat mai mult și eu aș fi scutit de înșelăciune. „Îți dă cheazășie arătând împu-ternicirea trimișilor săi”. Cum? „Prin minuni”. Unde sunt minunile? „In cărți”. Cine a făcut aceste cărți? „Oamenii”. Și cine a văzut minunile? „Oamenii cari mărturisesc”. Ce? tot mereu mărturii omenești! tot mereu oamenii îmi spun ce au spus alți oameni! Ce de oameni între D-zeu și mine! Totuși să vedem, să cercetăm, să comparăm, să verificăm. Dacă D-zeu m’ar fi scutit de toată munca aceasta, oare l-aș fi slujit cu mai puțină tragere de inimă?

319. Vezi, dragul meu, în ce grozavă discuție m’am încurcat; vezi de ce nemărginită erudiție am trebuință ca să mă urc până în cea mai depărtată antichitate și să examinez, să cântăresc, să confruntez profețiile, revelațiunile, faptele, toate monumentele credinții propuse în toate țările lumii, pentru a le putea stabili timpul, locul, autorul, prilejul! Ce justeță de critică îmi trebuie ca să desosebesc piesele autentice de cele prefăcute; ca să compar obiecțiunile cu răspunsurile, traducțiunile cu originalele! ca să judec cu imparțialitate pe martori, bunul simț al lor, cunoștințele lor; ca să știu dacă n’au suprimat, n’au adăogat nimic, dacă n’au schimbat, n’au trecut dintr’un loc într’altul, n’au falsificat ceva; ca să înlătur contradicțiunile cari rămân; ca să judec ce greutate poate să aibă tăcerea adversarilor față de faptele ce se aduc contra lor; ca să știu dacă aceste fapte le-au fost cunoscute, dacă le-au prețuit destul pentru a se hotărî să răspundă, dacă au fost cărțile așa de răspândite încât să ajungă și ale noastre la dânsii, dacă am fost îndeajuns de bună credință pentru ca să lăsăm pe ale lor să circule printre noi și ca să lăsăm cele mai puternice obiecțiuni ale lor așa cum le-au formulat!

320. După ce se vor cunoaște toate monumentele ce pot fi socotite ca incontestabile, trebuie să trecem la probele despre misiunea autorilor lor; trebuie să știm legile și probabilitățile după cari se întâmplă profețiile pentru ca să vedem ce preziceri nu se pot îndeplini fără minuni; să cunoaștem geniul limbilor originale pentru a înțelege

ce este predicțiune în aceste limbi și ce este numai figură oratorică; ce fapte sunt chiar în ordinea naturii și ce fapte nu sunt, pentru a putea să spunem până la ce punct un om iscusit poate ameți ochii celor simpli, poate minuna chiar pe oamenii luminați; să căutăm cum trebuie să fie o minune și ce autenticitate se cere să aibă, nu numai pentru a fi crezută, dar pentru a atrage pedeapsă asupra celui ce se îndoiește; să comparăm probele minunilor adevărate și ale celor mincinoase și să găsim regulile sigure pentru a le deosebi; în fine să spunem pentruce D-zeu, ca să-și dovedească cuvântul, a ales niște mijloace cari au și ele mare nevoie de a fi dovedite, ca și cum ar fi răs de credulitatea oamenilor și ar fi înlăturat înadins adevăratele mijloace de a-i convinge.

321. Să presupunem că majestatea divină binevoiește a se înjosi, luând pe un om drept organ al voințelor sale sfinte; este rațional, este drept să ceri ca tot neamul omenesc să asculte de glasul acestui trimis, fără ca rolul lui să fi fost adus la cunoștința obștească? Este oare echiabil să-i dai, drept dovadă pentru a fi crezut, numai câteva semne particulare făcute în fața câtorva inși obscuri și despre cari tot restul omenirii va afla numai din auzite? Dacă — în orice parte a lumii — ai lua drept adevărate toate minunile pe cari poporul și oamenii simpli zic că le-au văzut, atunci fiecare sectă ar fi cea bună. Ar fi mai multe minuni decât întâmplări naturale și cea mai mare din toate minunile ar fi că nu se produce nicio minune acolo unde sunt fanatici persecutați. Ordinea neștirbită a naturii arată mai bine mâna care o cârmuește: dacă s'ar întâmpla multe excepții, n'aș ști ce să mai cred. In ce mă privește, cred prea mult în D-zeu și de aceea nu cred în atâtea minuni pe cari le socotesc nevrednice de Dânsul.

322. Să presupunem că un om ne-ar vorbi astfel⁶⁷⁾:

67) „Cum să nu creadă cineva, că cel care se exprimă astfel cere numai minuni, pentru a fi creștin”. Pastorală arhiepiscopului din Paris (XVI). Cât despre R. el declară pe față în răspunsul său,

„Muritorilor, vă aduc la cunoștință voința Celui Prea
 „Înalt; să cunoașteți în mine pe Acela care mă trimite;
 „poruncesc Soarelui să-și schimbe drumul, stelelor să se
 „așeze altfel, munților să se turtească, valurilor să se
 „înalte, pământului să ia altă înfățișare”. Față de aceste
 minuni, cine nu va recunoaște îndată pe însuși Zidi-
 torul naturii? Căci natura nu ascultă de înșelători. A-
 ceștia își fac minunile lor prin mahalale, în pustii, în
 odăi, aci au un mic număr de privitori dispuși dinainte
 să-i creadă. Cine va cuteza să-mi spună câți martori
 oculari trebuie, pentru ca o minune să fie vrednică de
 crezut? Dacă minunile voastre, făcute pentru a vă do-
 vedi doctrina, au nevoie să fie și ele dovedite, atunci la
 ce servesc? Mai bine nu mai faceți minuni.

323. Rămâne, în fine, cercetarea cea mai interesantă
 asupra doctrinei anunțate. Cei cari zic că Dumnezeu face
 minuni pe pământ pretind că și Diavolul le imită câte-
 odată; de aceea, chiar dacă am avea minuni pe deplin do-
 vedite, n'am fi mai luminați decât înainte. Magii lui Fa-
 raon, chiar față de Moise, îndrăsneau să facă aceleași
 semne pe cari el le făcea după porunca hotărîtă a lui
 Dumnezeu; de ce dar, în lipsa lui, n'ar fi pretins, pentru
 același cuvânt să aibă aceeași autoritate? Astfel, după
 ce ai dovedit doctrina prin minune, trebuie să dovedești mi-
 nunea prin doctrină⁶⁸), ca nu cumva să fie luată o-

că e creștin, firește nu un discipol al preoților, ci un adept al lui
 Isus Hristos (Nota lui Salwürk).

68) Nota lui R. Ed. din Amsterdam: „Acest lucru e spus formal
 în o mie de locuri din Sfânta Scriptură și, între altele, în Deute-
 ronom, cap. XIII, unde se spune că, dacă un profet, anunțând niște
 zei străini, și ar întări cuvântările prin precizări și s'ar întâmpla
 ceea ce prezis el, nu numai că nu-l ții în socoteală, dar acel profet
 trebuie să fie dat morții. Când, dar, păgânii ucideau pe apostolii
 cari anunțau un zeu străin, și probau msiunea lor prin prevestiri
 și miracole, nu știu ce obiecțiune solidă le-ai face pe care ei să
 n'o poată întoarce îndată contra noastră. Ce să faci deci în ase-
 mena caz? Să te întorci la raționament și să lași deoparte mi-
 nunile. Era mai bine nici să nu te fi folosit de ele. Așa zice bunul
 simț: cel mai simplu, care se întunecă numai prin distincțiuni

pera Diavolului drept opera lui Dumnezeu. Ce crezi despre această dialelă" ?⁶⁹).

324. Această doctrină, venind dela Dumnezeu, trebuie să poarte adevăratul caracter al Divinității. Nu numai că trebuie să ne lumineze ideile confuze pe care raționamentul le formează în spiritul nostru dar trebuie să ne propună un cult, o morală și niște maxime potrivite cu atributele pe baza cărora numai îi concepem esența. Dacă ea ne învață numai lucruri absurde și fără rațiune, dacă ne inspiră sentimente de ură pentru semenii noștri și de frică pentru noi, și dacă ne înfățișează numai un Dumnezeu supărăcios, pizmaș, răsbunător, nedrept, urând pe oameni, un Dumnezeu al războaielor și al luptelor, gata totdeauna să distrugă și să arunce trăsnetul, care vorbește totdeauna de chinuri și de pedepse și se laudă că pedepsește chiar pe nevinovați, sufletul meu nu va fi atras spre acest Zeu groaznic și m'aș feri să părăsesc religiunea naturală ca să îmbrățișez pe aceasta, căci vezi bine că ar trebui neapărat să aleg între ele. Aș zice partizanilor acestei secte: Dumnezeuul vostru nu e al nostru. Acela care își alege dela început un singur popor și gonește dela sine tot restul neamului omenesc, acela nu e tatăl comun al oamenilor; acela care osândește la

prea subtile. Subtilități în creștinism! Dar atunci Isus Hristos a greșit când a făgăduit celor simpli împărăția cerurilor; a greșit când și-a început cel mai frumos din discursurile sale fericind pe cei săraci cu duhul, dacă trebuie atât de mult duh pentru ca să-i înțelegi învățătura și să crezi într'însa? Când îmi vei fi dovedit că trebuie să mă supun, lucrul va merge foarte bine; dar ca să-mi dovedești aceasta, trebuie să te cobori la nivelul meu. Măsoară-ți raționamentele după puterea unui sărac cu duhul, altfel nu te mai cunosc drept adevăratul ucenic al învățătorului tău și zic că ceea ce-mi spui nu este învățătura lui"

69. Se numește așa în logică argumentul prin care se arată cercul vicios ce rezultă dintr'un raționament având ca scop a proba un lucru nesigur și obscur prin alt lucru cu aceleași defecte, apoi a proba acest al doilea lucru prin cel dintâiu. Dialela era argumentul favorit al scepticilor sau pyrrhoniienilor și cel mai puternic, după părerea lui Bayle, dintre cele pe cari le întrebuițau împotriva dogmaticilor.

munca veșnică pe cele mai multe din ființele create de el, nu este Dumnezeu bun și iertător pe care rațiunea mi l-a arătat.

325. În privința dogmelor, rațiunea îmi spune că trebuie să fie clare, luminoase și să te impresioneze prin evidența lor. Dacă religionea naturală este neîndestulătoare, pricina e că lasă oarecare întineric printre marile adevăruri pe cari ni le arată. Revelațiunea ar trebui să prezinte spiritului omenesc acele adevăruri într'un mod pipăit, să le pună la nivelul lui, să-l facă să le poată concepe pentru ca să le poată crede. Credința se asigură și se întărește prin inteligență. Cea mai bună din toate religiile este, fără îndoială, cea mai clară; cel care amestecă mistere și contradicțiuni în cultul pe care mi-l predică, acela mă face chiar prin aceasta să stau deoparte. Dumnezeu pe care îl ador nu este un Dumnezeu al întinericului; el n'a putut să-mi dea o inteligență și să mă oprească a mă servi de ea. Cine îmi spune să-mi supun raționamentul, acela insultă pe Creatorul acestui raționament. Trimisul adevărului nu tiranisește rațiunea mea, ci o luminează.

326. Am înlăturat orice autoritate omenească. Fără ea nu pot vedea cum un om poate convinge pe altul predicându-i o doctrină nerațională. Să punem pentru un moment pe acești doi oameni față în față și să vedem ce-și vor putea spune cu vorbirea aprigă obișnuită ambelor părți.

327. *Inspiratul*. Rațiunea îți spune că totul e mai mare decât partea și eu îți spun, dela Dumnezeu, că partea e mai mare decât totul.

Cel ce raționează. Cine ești d-ta care îndrăsnești să spui că Dumnezeu se contrazice? Pe cine să cred mai bine; pe El, care-mi spune că adevărurile sunt eterne, sau pe d-ta care îmi anunți, din partea Lui, o absurditate?

Inspiratul. Pe mine, căci instrucția mea e mai solidă și-ți voi arăta neîndoelnic că El mă trimite.

Cel ce raționează. Cum! Imi vei dovedi că Dumnezeu te trimite să declari contra Lui? Ce fel de probe îmi

vei da pentru ca să mă convingi că mai sigur este să vorbească Dumnezeu prin gura d-tale decât prin inteligența pe care mi-a dat-o?

Inspiratul. Inteligența ce ți-a dat!... Om mic și vanitos! crezi că ești cel dintâi necredincios pe care-l ră-tăcește rațiunea coruptă de păcat?...

Cel ce raționează. Omule al lui Dumnezeu, se poate să nu fii nici d-ta cel dintâi înșelător care-și dă îndrăsneala drept dovadă a misiunii sale.

Inspiratul. Ce! Filozofii știu să și insulte?

Cel ce raționează. Câteodată, când sfinții le dau pildă.

Inspiratul. O! eu am dreptul să vorbesc, fiindcă viu din partea lui Dumnezeu.

Cel ce raționează. Ar fi bine să-ți arăți titlurile, înainte de a te folosi de privilegiile d-tale.

Inspiratul. Titlurile mele sunt autentice; pământul și cerul vor face dovadă pentru mine. Te rog urmărește-mi bine raționamentele.

Cel ce raționează. Raționamentele d-tale?... glumești! Dacă mă înveți că rațiunea mea mă înșeală, nu respingi prin aceasta ceea ce ar putea să-mi spuie ea în sprijinul d-tale? cine înlătură rațiunea trebuie să poată convinge fără a se servi de ea. Să presupunem că raționând m'ai fi convins, cum aș ști dacă nu cumva rațiunea mea coruptă de păcat mă face să aprob ceea ce îmi spui? De altfel ce probă, ce demonstrație ai putea să întrebun-țezi vreodată mai evidentă decât axioma pe care trebuie s'o distrugă? Poate fi de crezut că un bun silogism⁷⁰ este o minciună, dacă crezi că partea e mai mare decât totul.

Inspiratul. E mare diferență! probele mele nu se pot răsturna, pentru că sunt supranaturale.

70) Silogismul: raționament făcut din trei judecăți, din cari a treia este concluzia celorlalte două, cari sunt premise. Forma cea mai regulată a silogismului este să aibă întâi o premisă majoră și alta minoră. Exemplu: Toți oamenii sunt muritori; A. este om; A. este muritor.

Cel ce raționează. Supranaturale! ce însemnează acest cuvânt? nu-l înțeleg.

Inspiratul. Schimbări în rândurile naturii, prorocii, minuni de tot felul.

Cel ce raționează. Minuni! N'am văzut niciodată așa ceva.

Inspiratul. Au văzut alții pentru d-ta. Sunt martori cu grămada..., popoarele mărturisesc..

Cel ce raționează. Mărturisirea popoarelor este un lucru supranatural?

Inspiratul. Nu; dar când este unanimă, nu se poate contesta.

Cel ce raționează. Nu poate fi ceva mai incontestabil decât principiile rațiunii și nu se poate primi o absurditate pe temeiul mărturiei oamenilor. Încă odată; să vedem probe supranaturale, căci mărturia neamului omenesc nu este de așa fel.

Inspiratul. Inimă împietrită! Indurarea divină nu-ți spune nimic!

Cel ce raționează. Nu e vina mea, căci, după d-ta, se cere să fi și primit îndurarea pentru ca să știu s'o cer. Incepi deci a-mi vorbi d-ta în locul ei!

Inspiratul. Tocmai aceasta fac și nu mă ascuți. Dar ce zici despre prorocii?

Cel ce raționează. Zic întâi că n'am auzit prorocii precum n'am văzut minuni. Zic mai mult că nicio prorocie nu poate să aibă autoritate în fața mea.

Inspiratul. Unealtă a Diavolului! Și de ce prorociile n'au autoritate în fața d-tale?

Cel ce raționează. Iată de ce. Pentru ca să aibă autoritate, ar trebui trei lucruri cu neputință de împreunat; adică: să fi fost martor al prorociei și să fiu martor al faptului și să mi se fi demonstrat că faptul acesta n'ar fi putut avea o coincidență întâmplătoare cu prorocia, căci chiar dacă ar fi mai precisă, mai clară, mai luminoasă decât o axiomă de geometrie, realizarea prorociei, când se întâmplă, nu dovedește nimic pen-

tru cel ce a prevestit, de vreme ce o prezicere făcută la întâmplare nu este imposibil de realizat.

328. Iată deci la ce se reduc pretinsele d-tale probe supranaturale, minunile și profețiile d-tale : să crezi toate acestea după spusele altora și să supui autorității oamenilor autoritatea lui D-zeu, care vorbește rațiunii mele. Dacă adevărurile eterne pe cari le concepe mintea mea ar putea suferi vreo știrbire, n'ar mai exista pentru mine niciun fel de siguranță și, în loc să cred că vorbești în numele lui D-zeu, n'aș mai fi sigur nici măcar de existența lui”.

329. Vezi ce multe dificultăți, fătul meu, dar nu sunt numai acestea. Printre atâtea religii diferite cari se exclud și se gonesc unele pe altele, una singură trebuie să fie cea bună, dacă în adevăr este una bună. Ca s'o descoperi, nu e destul să examinezi una, ci e nevoie să cunoști pe toate și, în nicio materie, nu poți osândi pe nimeni fără a-l auzi⁷¹), trebuie să compari obiecțiunile cu probele, trebuie să știi ce opune celorlalte fiecare din acestea și ce se răspunde. Cu cât o idee ni se pare mai bine demonstrată, cu atât mai mult trebuie să cauți pe ce se întemeiază atâți oameni cari n'o socotesc tot astfel. *Trebuie să fie cineva prea simplu ca să creadă că ascultând pe învățații din partidul său poate înțelege argumentele partidului contrariu.* Unde găsești teologi cari să fie de bună credință ? unde sunt aceia cari, pentru a combate argumentele adversarilor, nu încep prin a le reduce importanța ? Fiecare strălucește în partidul său; dar cel care în mijlocul alor săi este foarte mândru de

71) Nota autorului ed. Amsterdam : „Plutarch (Contradicțiile filozofilor stoici § 6) zice că stoicii, între alte paradoxe ciudate, susțin că, într'o judecată contradictorie este inutil să ascuți ambele părți. Căci, zic ei, cel dintâi sau a dovedit ceea ce susține sau n'a dovedit; dacă a dovedit, s'a terminat, și partea cealaltă poate fi osândită; dacă n'a dovedit, n'are dreptate și cererea lui trebuie respinsă. Mi se pare că metoda celor ce admit o revelațiune exclusivă seamănă cu metoda acestor stoici. Indată ce fiecare pretinde că numai el are dreptate, sau trebuie să ascuți pe toți spre a putea alege între atâtea probe, sau ești nedrept”.

argumentele sale, ar face figură foarte proastă cu aceleași argumente față de oameni din alt partid. Vrei să te instruești din cărți? Ce erudițiune trebuie să dobândești!! Ce de limbi trebuie să înveți! Câte biblioteci trebuie să răsfoiești! Ce grozav de mult trebuie să citești! Cine să mă conducă în alegerea ce ar trebui să fac? Cu greu vei găsi într'o țară cărțile cele mai bune ale partidului contrariu și cu atât mai puțin pe ale tuturor partidelor. Chiar dacă le-ai găsi, ele ar fi îndată combătute. Cel ce nu se de față n'are niciodată dreptate și niște argumente rele spuse cu îndrăsneală șterg repede pe cele bune spuse cu dispreț. Dar adesea cărțile sunt înșelătoare și dau, cu mai puțină fidelitate decât orice, ideile celui ce scrie. Când ai vrut să judeci credința catolică după cartea lui Bossuet⁷²⁾ nu te-ai găsit satisfăcut după ce ai trăit în mijlocul nostru. Ai văzut că doctrina cu care se răspunde protestanților nu este aceea care se spune poporului și că opera lui Bossuet nu se potrivește de loc cu instrucțiunea ce se dă în familii copiilor catolici. Ca să poți judeca temeinic o religie, nu e destul s'o studiezi în cărțile partizanilor ei, trebuie să te duci s'o înveți la ei; aceasta e cu totul altceva. Fiecare are tradițiunile sale, înțelesurile, obiceiurile, prejudecățile, cari fac spiritul credinței sale și tocmai pe acestea trebuie să le ții în seamă pentru a putea judeca.

330. Nu sunt popoare mari cari nu tipăresc nicio carte și nu citesc pe ale noastre? Cum vom judeca noi

72) Cartea la care se raportă aci este: Expunerea doctrinei bisericeii catolice (Exposition de la doctrine de l'église catholique), 1671, Sallwürk adaugă:

„Bossuet se ocupa mult cu convertirea protestanților, cece adeseori reuși inteligentului bărbat. Totuși opera citată mai sus fu publicată abia atunci când protestanții afirmară că Bossuet reprezenta în scrierea sa biserica creștină catolică altfel de cum se arăta în realitate. Mai târziu Leibnitz intră în corespondență cu Bossuet pentru unificarea confesiunilor creștine”. [Bossuet (1627—1704) a fost unul din cei mai însemnați scriitori bisericești din Franța. Vestit ca orator și ca om de litere, el a fost episcop și predicator. Dintre cuvântările sale, cele mai însemnate sunt discursurile funebre].

opiniilor lor? Cum vor judeca ei pe ale noastre? Noi îi batjocorim, ei ne disprețuesc; iar, dacă sunt ridiculizați de către călătorii dela noi, le-ar trebui numai să călătorească și ei pe la noi ca să ne plătească cu aceeași monetă. În toate țările se găsesc oameni cu bun simț, oameni de bună credință, oameni cinstiți, prieteni ai adevărului, cari nu așteaptă decât să-i cunoști pentru ca să ți-l arate. Totuși fiecare vede adevărul în cultul său și crede absurde cultele celorlalte națiuni; deci aceste culte străine nu sunt așa de extravagante cum ni se pare nouă sau rațiunea pe care o găsim în al nostru nu dovedește nimic.

331. Avem în Europa trei religii principale⁷³⁾. Una admite o singură revelație, alta admite două, cealaltă admite trei. Fiecare urăște și blestemă pe celelalte două, le găsește vină că sunt oarbe, că sunt rele, că sunt încăpățanate și mincinoase. Ce om imparțial va îndrăzni să le judece, fără să cântărească întâi dovezile lor și fără să le asculte argumentele? Cea care admite o singură revelație e cea mai veche și pare cea mai sigură; cea care admite trei e cea mai nouă și pare cea mai consecventă. Cea care admite două și respinge pe a treia se poate să fie cea mai bună, dar are toate prejudecățile împotriva ei. Inconsecvența ei sare în ochi.

332. Cărțile sfinte în cari se găsesc cele trei revelațiuni sunt scrise în limbi necunoscute popoarelor cari le urmează. Ovreei nu știu limba ebraică, creștinii nu știu nici ebraica, nici greaca, Turcii și Persanii nu cunosc araba și chiar Arabii moderni nu mai vorbesc limba lui Mohamet. În adevăr foarte simplu e acest mod de a învăța pe oameni, vorbindu-le totdeauna într'o limbă pe care n'o înțeleg de loc! Veți zice că aceste cărți se traduc. Frumos răspuns! Cine mă va asigura că aceste cărți sunt traduse cu fidelitate? Că este măcar cu puțință o astfel de traducere? Și când D-zeu binevoiește să vorbească oamenilor, de ce să aibă nevoie de tâlcaci?

333. Nu voi admite niciodată că ceeace trebuie să

73) Adică: mozaismul, creștinismul, mahomedanismul.

știe tot omul este închis în cărți și că cel ce nu se poate apropia nici de cărți, nici de oamenii cari le înțeleg, este pedepsit pentru o ignoranță de care nu e vinovat. Mereu cărți! Ce nebunie! Pentru că Europa e plină de cărți, Europeanii le socotesc indispensabile, fără să cugete că pe trei sferturi din fața pământului ele nu se cunosc. N'au fost scrise toate cărțile de oameni? De ce ar avea nevoie omul de dânsese pentru a-și cunoaște datoriile? Și ce mijloace avea el de a le cunoaște înainte de a se fi scris aceste cărți? Sau va putea să învețe singur datoriile sale sau este scutit de a le cunoaște.

334. Catolicii noștri fac mare caz de autoritatea Bisericii. Dar la ce le folosește aceasta, dacă au nevoie tot de așa mare mulțime de probe pentru a o stabili, pe cât au alte secte pentru a-și stabili deadreptul doctrina lor? Biserica hotărăște că Biserica are dreptul de a hotărî. Ce bine e *dovedită* autoritatea aceasta? Ieșiți de acolo, intrați în toate discuțiile noastre.

335. Cunoașteți mulți creștini cari s'au ostenit să vadă cu băgare de seamă ce spune judaismul împotriva lor? Dacă vreunul a văzut ceva, a văzut în cărțile creștinilor. Bună procedare pentru a învăța argumentele adversarilor, n'am ce zice! Dar cum să facem? Dacă cineva dintre noi ar îndrăsni să publice cărți în cari s'ar susținea pe față judaismul, am pedepsi pe autor, pe editor, pe librar⁷⁴). Această poliție e comodă și sigură pentru că are

74) Dintr'o mie de fapte cunoscute, iată unul care n'are nevoie de comentarii. În secolul XVI teologii catolici au osândit la ardere toate cărțile Ebreilor fără deosebire. Ilustrul și învățatul Reuchlin, consultat asupra acestei chestiuni, și-a atras atâtea teribile lovituri cari erau să-l piardă, numai pentru că fusese de părere că s'ar putea păstra acele cărți cari nu sunt contra creștinismului și cari tratau chestiuni străine de religie. (*Nota autorului*) Reuchlin, profesor catolic german (mort la 1524), cunoscător al limbii grecești și ebraice, era singurul pe care nu pe atunci Germania putea să-l opună savanților din Italia. Au rămas dela el multe cărți, tipărite în Germania, despre teologie, gramatică și filozofie.

totdeauna dreptate. Ce plăcut este să învingi în discuție pe oameni cari nu îndrăsnesc a vorbi!

336. Cei dintre noi cari au prilej să vorbească cu Evrei nu sunt mai folosiți. Nenorociții, se simt cu totul în puterea noastră; tirania cu care ne purtăm față de dânșii, îi face fricoși. Știu ce puțină importanță are nedreptatea și cruzimea față de dragostea creștinească. Ce ar îndrăsni ei să spună fără să se expună a fi acuzați că ne insultă religia? Lăcomia ne face zeloși și sunt prea bogați pentru ca să poată avea dreptate. Cei mai învățați, cei mai luminați sunt totdeauna cei mai băgători de seamă. Vei putea să convertești pe vre-un nenorocit, plătit ca să-și calomnieze secta; vei face să vorbească niște prăpădiți de negustori de haine vechi cari vor zice ca voi, ca să te lungească; vei învinge ignoranța sau lașitatea; — dar învățații lor vor zâmbi în tăcere față de prostiile acestea. Credeți oare că, în locurile unde ei s'ar simți în siguranță, i-ați învinge tot cu așa mare înlesnire? E sigur că la Sorbona ⁷⁵⁾ prezicerile despre Mesia se vor raporta la Iisus Christos. La rabinii din Amsterdam ⁷⁶⁾ e asemenea sigur că nu vor avea nici o legătură cu El. Nu voi crede niciodată că am înțeles bine părerile Ebreilor până nu vor avea un stat liber, școli și universități în cari să poată vorbi și discuta în toată libertatea. Numai atunci vom putea ști ce au ei de spus.

337. La Constantinopol, Turcii spun argumentele lor; dar noi nu îndrăsnim să spunem pe ale noastre. Acolo este rândul nostru să ne înclinăm. Dacă Turcii cer dela noi pentru Mohamet, în care nu credem, același respect pe care-l cerem noi Evreilor pentru Iisus Hristos, în care asemenea nu cred, sunt Turcii în greșeală? Avem noi dreptate? Pe ce principii juste vom rezolvi această chestiune?

75) Sorbona — unde se găsește azi instalată facultatea de litere și cea de științe din Paris — era, pe vremea lui Rousseau, o școală superioară în care se învățau literele și teologia sub supravegherea înaltului cler catolic din Franța.

76) În Amsterdam era, se vede, vreo școală superioară pentru rabini.

338. Două treimi din oamenii de pe pământ nu sunt nici Evrei, nici Mahometani, nici Creștini, și multe milioane de oameni n'au auzit vorbindu-se niciodată nici de Moise, nici pe Isus Hristos, nici de Mohamet. Se zice că nu este așa, că misionarii noștri merg pretutindeni. E lesne de zis. Dar merg ei în inima Africei unde până azi n'a pătruns niciodată niciun European? Se duc ei în Tartaria mediteranee să se ție călări după hoardele rătăcitoare de cari nu se apropie niciun străin și cari nu numai că n'au auzit vorbindu-se de Papa, dar abia cunosc pe Marele Lama?⁷⁷⁾ Se duc ei în continentele imense ale Americii, unde națiuni întregi nu știu până acum că popoare din alte lumi au pus piciorul în lumea lor? Se duc ei în Japonia, de unde au fost goniți pentru totdeauna din pricina uneltirilor lor și unde generațiile noi cunosc pe predecesorii lor ca niște intriganți vicleni, veniți cu gând ca prin dragostea lor ipocrită să puie mâna pe putere? Se duc ei în haremul prinților din Asia să propovăduiască evanghelia acelor mii de roabe? Ce au făcut femeile din acea parte a lumii pentru ca niciun misionar să nu le poată arăta adevărata credință? Vor merge ele toate în iad pentru că au fost ținute închise?

339. Dar chiar de ar fi adevărat că Evanghelia s'a făcut cunoscută pe tot pământul, ce am câștiga? În ajunul zilei în care un misionar a sosit într'un ținut, a murit de sigur cineva care n'a putut să-l audă. Spuneți-mi ce vom face cu acel cineva? Dacă ar fi în tot universul un singur om căruia nu i s'a adus niciodată la cunoștință învățătura lui Hristos, obiecțiunea ar fi tot așa de puternică pentru acest singur om ca și pentru un sfert din neamul omenesc.

340. Când trimișii Evangheliei au vorbit popoarelor depărtate, ce lucruri le-au spus pe cari acestea să le poată admite pe cuvânt și fără a mai fi nevoie de o mai de aproape verificare? Imi vorbești despre un D-zeu născut și mort, acum două mii de ani la celălalt capăt al lumii,

⁷⁷⁾ *Marele Lama* e șeful suprem al religiei budiste, care numără aproape 500 milioane de credincioși.

Într'un orașel oarecare și-mi spui că toți cei ce nu vor crede în acest mister vor avea osândă veșnică. Sunt în adevăr lucruri foarte ciudate pe cari nu-mi vine să le cred repede pe cuvântul unui om pe care nu-l cunosc deloc. De ce D-zeul d-tale a făcut să se îndeplinească așa departe de mine întâmplările pe cari voia să le știu și eu? Este o crimă să ignorezi ceea ce se petrece la antipozi? Cum să ghicesc că a fost pe celalt emisfer un popor ebru și un oraș Ierusalim? Cu acest chip, ai putea să-mi ceri să știu ce se petrece în lună? Zici că vii să mă înveți. Dar de ce n'ai venit să înveți pe tatăl meu? Și de ce să pedepsești pe bietul bătrân care n'a știut niciodată nimic? Din pricina lenei d-tale, să-l pedepsești pe el, care era bun, binefăcător și căuta numai adevărul? Fii de bună credință și apoi pune-te în locul meu: pot eu, pe singurul d-tale cuvânt, isă cred toate aceste lucruri de necrezut pe cari mi le spui și să împac toate aceste *nedreptăți* cu D-zeul *drept* de care-mi vorbești? Lasă-mă, te rog, să mă duc să văd și eu țara aceea depărtată unde se petrec atâtea minuni neauzite pe aici; să aflu de ce locuitorii acestui Ierusalim s'au purtat cu D-zeu ca cu un tâlhar. Zici că nu l-au recunoscut ca D-zeu. Ce să fac atunci eu care n'am auzit vorbindu-se de dânsul decât dela d-ta? Așaogî că au fost pedepsiți, risipiți, apăsați, robiți și că niciunul din ei nu se mai apropie de orașul acesta; desigur au meritat aceasta, dar locuitorii de astăzi ce zic ei despre faptul că înaintașii lor au ucis pe D-zeu? Tăgăduesc și ei, nu recunosc pe D-zeu drept D-zeu. Atunci mai bine lasai în pace pe copiii celor din vremea aceea.

341. Cum! În același oraș în care D-zeu a murit, nici locuitorii cei vechi nici cei noi nu l-au recunoscut și vrei să-l recunosc eu care m'am născut după două mii de ani și la depărtare de două mii de leghe? Nu vezi d-ta că înainte de a crede în această carte pe care o numești *sfântă* și din care nu înțeleg nimic, ar trebui să aflu dela alții, când și de cine a fost făcută, cum s'a păstrat, cum a ajuns până la d-ta; ce argumente aduc, în țara lor acei cari o resping, deși știu, ca și d-ta, tot ce mă înveți? Vezi bine că

va trebui să mă duc în Europa, în Asia, în Palestina ca să cercetez totul prin mine însumi. Ar trebui să fiu nebun ca să te ascult, înainte de a face toate acestea.

342. Nu numai că mi se pare întemeiată această cuvântare, dar susțin că orice om cu judecată, în asemenea caz, trebuie să vorbească tot așa și să gonească pe misionarul care, înainte de verificarea probelor, vrea să se grăbească a-l instrui și a-l boteza. Susțin că nu există revelațiune în contra căreia să nu se poată ridica aceleași obiecțiuni sau altele echivalente cu aceeași forță ca și contra creștinismului ori poate chiar cu mai multă. De aci urmează că, dacă e o singură religiune adevărată și dacă orice om e silit să o întrebuițeze de teama osândei veșnice, atunci trebuie să-ți petreci vieța întreagă studiindu-le pe toate, pătrunzându-le, comparându-le și călătorind prin țările în cari sunt așezate. Nimeni nu e scutit de prima datorie a omului, nimeni nu are dreptul să se încreadă în judecata altora. Muncitorul care trăiește numai din munca sa, plugarul care nu știe să citească, fata delicată și timidă, infirmul care d'abia se poate scula din pat, toți fără excepție trebuie să studieze, să mediteze, să discute, să călătorească, să străbată lumea; nu va mai fi popor așezat și statornic, pământul întreg va fi străbătut numai de pelerini ce se vor duce, cu mari cheltuieli și cu lungi osteneți, să verifice, să compare, să examineze ei înșiși diversele culte ce se practică în diverse țări. Atunci adio meșteșuguri, arte, științe omenești și toate ocupațiile civile! Nu poate să mai fie alt studiu decât al religiei. Numai cel care, cu multă greutate, se va fi bucurat de cea mai bună sănătate, își va fi întrebuițat mai bine timpul și se va fi folosit mai bine de rațiunea sa, dacă va fi și trăit mai mulți ani, numai acela va ști, la bătrânețe, ce să creadă. Va fi un câștig mare dacă va ști, în ajunul morții, ce cult ar fi trebuit să aibă în timpul vieții.

343. Vrei să îndulcești această metodă și să dai cea mai mică parte autorității oamenilor? Indată le-o dai pe toată. Dacă fiul unui creștin face bine că urmează, fără o cercetare adâncă și nepărtinitoare, religia tatălui său, de

ce fiul unui Turc ar face rău să urmeze religia tatălui lui? 78). Desfid pe oricare intolerant să răspundă la aceasta ceva care să mulțumească pe un om cu judecată!

344. Siliți de aceste argumente, unii vor mai bine să facă pe D-zeu nedrept și să pedepsească pe nevinovați pentru păcatul tatălui lor decât să renunțe la dogma lor barbară. Alții scapă, trimițând cu bunăvoință un înger să învețe pe acela care a dus o viață morală, dar a fost cu totul ignorant. Ce frumoasă invenție e acest înger! Nu se mulțumesc să ne supună mașinilor lor, ci silesc chiar pe D-zeu să le întrebuințeze.

345. Iată, fătul meu, la ce absurditate duc mândria și intoleranța, când fiecare vrea să se țină numai de părerea sa și să creadă că are dreptate singur din tot neamul omenesc. Martor mi-e acest D-zeu al păcii, pe care-l ador și pe care ți-l anunț, că toate cercetările mele au fost sincere; văzând însă că ele au rămas și ar rămânea totdeauna fără succes și că mă infundam într'un ocean fără țărmuri, m'am întors din drum și mi-am închis credința în noțiunile mele primitive. N'am putut crede niciodată că D-zeu îmi poruncește să fiu așa de învățat, fără de care m'ar pedepsi trimițându-mă în infern. Am închis deci toate cărțile. Este una deschisă tuturor ochilor: cartea naturii. În această mare și sublimă carte învăț să slujesc și să ador pe divinul ei autor. Nu poate să fie iertat nimeni că n'a citit într'însa, pentru că ea vorbește tuturor oamenilor o limbă pe care toate mințile o înțeleg. Dacă m'aș fi născut într'un ostrov pustiu, dacă n'aș fi văzut alt om afară de mine, dacă n'aș fi învățat ce s'a petrecut în vechime într'un colț al lumii; dacă însă îmi exercitez rațiunea și o cultiv, dacă întrebuințez bine facultățile pe cari mi le-a dat D-zeu, voi învăța singur să-L cunosc, să-L iubesc, să iubesc lucrurile Lui, să voiesc binele pe care-l voiește El și, pentru ca să-i plac, să-mi împlinesc toate datoriile

78) Vezi § 313.

pe pământ. Ce ar putea să mă învețe mai mult toată știința omenească ?

346. În privința revelațiunii, dacă aș ști să raționez mai bine ori aș fi mai învățat, poate că i-aș simți adevărul și folosul pentru cei ce au fericirea s'o recunoască; dar dacă găsesc în favoarea ei probe pe cari nu le pot combate, văd și contra ei obiecțiuni pe cari nu le pot desluși. Sunt atâtea argumente solide pentru și contra, încât, neștiind încotro să mă hotărâsc, nici n'o admit nici n'o resping; resping numai obligațiunea de a recunoaște, pentrucă această pretinsă obligațiune este incompatibilă cu dreptatea lui D-zeu, căci nu numai că n'ar fi înlăturat piedicile pentru mântuirea sufletului, dar le-ar fi înmulțit, le-ar fi făcut chiar de neînlăturat pentru cea mai mare parte a omenirii. Cu observația aceasta rămân asupra punctului acestuia într'o îndoială respectuoasă. Nu pot fi așa de îngâmfat încât să cred că nu greșesc: poate că alți oameni au decis ceeace mie mi se pare nedecis; eu raționez pentru mine și nu pentru ei; nici nu-i blamez, nici nu-i imit: judecata lor poate fi mai bună decât a mea, dar nu sunt vinovat dacă nu e la fel cu a mea.

317. Vă mărturisesc că majestatea Scripturii mă pune în mirare, că sfințenia Evangheliei vorbește sufletului meu. Ce mici sunt pe lângă aceasta cărțile filozofilor cu toată fala lor ! E cu puțință ca o carte, în același timp așa de adâncă și atât de simplă să fie făcută de oameni ? E cu puțință ca acela a cărui vieță se istoricește să fie numai un om ? Așa este vorbirea unui entuziast sau a unui sectar ambițios ? Ce blândețe, ce curățenie în moravuri ! Ce grație mișcătoare în învățături ! Ce înălțime în maxime ! ce înțelepciune adâncă în cuvântări ! ce prezență de spirit, ce fineță și ce justetă în răspunsuri ! ce stăpânire asupra pasiunilor sale ! Unde e omul, unde e înțeleptul care știe să muncească, să sufere și să moară fără slăbiciune și fără a se lăuda ? Când Platon zu-

grăvește⁷⁹⁾ pe omul drept închipuit de el, acoperit de toată rușinea crimei și vrednic de toată răsplata pentru virtute, zugrăvește punct cu punct pe Isus Hristos: asemenea este așa de izbitoare încât toți părinții Bisericii au simțit-o și nu e cu puțință să te înșeli⁸⁰⁾. Trebuie să fii robit de prejudecăți, să fii orb pentru ca să îndrăznești a compara pe fiul lui Sofronisc⁸¹⁾ cu fiul Mariei! Ce depărtare dela unul până la altul! Socrate moare fără dureri, fără rușine și-i e lesne să se susțină până la sfârșit; iar dacă această moarte ușoară nu i-ar fi cinstit vieața, te-ai îndoi, cu tot spiritul lui, dacă Socrate a fost altceva decât un sofist. Se zice că a inventat morala: dar alții înaintea lui o pusese în practică și el a spus numai ce au făcut ei, a dat formă de lecții exemplor lor. Aristide⁸²⁾ fusese *drept* până nu spusese Socrate ce este *dreptatea*; Leonida⁸³⁾ murise pentru țară înainte de a fi arătat Socrate că e o datorie să-ți iubești țara; Spartanii erau cumpătați până nu lăudase Socrate cumpătarea; înainte de a fi definit el virtutea, Grecia avusese din belșug oameni virtuoși. Dar Isus unde a găsit el între ai săi acea morală înaltă și curată, pentru care el singur a dat învățături și pildă⁸⁴⁾. În mijlocul fanatismului furios a răsunat glasul celei mai înalte înțelepciuni, și simplitatea celor mai sfinte virtuți a cinstit pe cel mai nemernic din toate popoarele. Moartea lui Socrate, vorbind în liniște filozofie cu prietenii săi,

79) Cartea I din „Republica” sa.

80) Nota lui Petittain: Această asemănare este rezultatul general al primelor două cărți din tratatul lui Platon despre Republică. Pasagiul cel mai însemnat în privința aceasta este vorbirea pe care o pune în gura adversarului său.

Părinții Bisericii de cari e vorba aci sunt Sf. Justin și Sf. Clement din Alexandria.

81) Adică Socrat.

82) Vezi § 118, Cartea IV.

83) Vezi § 465, C. IV.

84) Ed. Amsterdam: În predica de pe munte paralela între morala lui Moise și a sa.

e cea mai plăcută pe care o poate dori cineva; a lui Isus, dându-și sufletul în chinuri, ocărit, batjocorit, blestemat de un popor întreg, este cea mai înfiorătoare de care se poate teme cineva. Socrate, luând cupa cu otravă, binecuvintează pe cel care i-o dă și care plânge; Isus, în chinuri groaznice, se roagă pentru calăii săi cei neînduplecați. Da, viața și moartea lui Socrate sunt ale unui înțelept; dar viața și moartea lui Isus sunt ale unui Dumnezeu. Vom zice oare că Evanghelia este înadins plăsmuită? Dragul meu, nu se plăsmuește așa. Faptele lui Socrate, de cari nimeni nu se îndoiește, sunt mai puțin *dovedite* decât ale lui Isus Hristos. Prin aceasta⁸⁵⁾ amâni dificultatea, dar n'o înlături. Ar fi greu să admiți că mai mulți oameni s'au învoit ca să nascocescă această carte decât că unul singur a dat subiectul ei. Niște autori evrei n'ar fi putut avea niciodată nici tonul nici morala acesteia și Evanghelia are niște adevăruri așa de mari, așa de izbitoare, așa de inimitabile, încât cel care le-ar fi nascocit, ar fi mai vrednic de admirație decât eroul căruia i s'ar atribui⁸⁶⁾ cu toate acestea, aceeași Evanghelie e plină de lucruri de necrezut, pe cari rațiunea le refuză și pe cari nu le concepe și nu le admite nici un om cuminte. Ce să faci în mijlocul acestor contradicțiuni? Fătul meu, să fii totdeauna modest și cu băgare de seamă; să respecti în tăcere ceea ce nu poți nici să refuzi nici să înțelegi și să te pleci înaintea Ființei supreme, care singură știe adevărul.

348. Iată scepticismul la care am rămas, fără voia mea. Dar nu sufer din pricina lui, pentru că el n'are înrâurire asupra punctelor neapărat necesare practicei și pentru că am o statornică convingere asupra princi-

85) Adică prin afirmarea că Evanghelia este operă pur omească.

86) G. Petitain trimite la o scrisoare a lui Rousseau (Correspondență tom. IV) către M. din 1769, în care se găsește o comparație între Isus și Socrate.

piilor tuturor datoriilor mele. Slujesc pe Dumnezeu din toată inima mea simplă. Caut să știu numai ce este în legătură cu purtarea mea. Iar în privința dogmelor cari nu influențează nici faptele nici morala și cu cari se chinuesc atâția oameni, nu mă neliniștesc nicidecum. Socotesc că toate deosebitele religiuni sunt niște instituțiuni binefăcătoare: ele stabilesc, în fiecare țară, un singur chip de a cinsti pe D-zeu printr'un cult public și își pot găsi explicațiuni în climă, în felul guvernului, în geniul poporului sau într'o altă cauză locală, care face să se aleagă una sau alta, după timpuri și după locuri. Socotesc că toate sunt bune, când prin ele slujesc pe D-zeu într'un mod cuviincios. Cultul esențial este cultul inimii. Dumnezeu nu-l înlătură când este sincer, sub orice formă i s'ar oferi. Chemat în serviciul Bisericii în religia pe care o profesez, îmi împlinesc cât mai exact datoriile mele și conștiința m'ar muștra dacă în vreun punct aș lipsi, cu voință, dela datoria mea. Știi că, după ce am fost multă vreme înlăturat, am dobândit, prin trecerea d-lui de Mellarède, îngăduința de a sluji, ca pot avea cu ce să trăiesc. Altă dată făceam slujba cu ușurința pe care o arată cineva când practică multă vreme și foarte des lucrurile cele mai serioase. După ce mi-am făcut alte principii, slujesc cu mai mare respect, mă simt pătruns de măreția Ființei supreme, de prezența ei, de neîndestularea spiritului omenesc, care-și dă așa de puțin seama, de Urzitorul său. Mă gândesc că-I fac cunoscute dorințele poporului după niște reguli stabilite și de aceea îndeplinesc cu grijă toate orânduielele bisericesti: spun cuvintele cu băgare de seamă, nu las laoparte nici cel mai mic cuvânt, nici cea mai mică ceremonie; când mă apropriu de momentul de a sluji leturgia, mă reculeg pentru ca s'o fac după toate rânduielele Bisericii și după toată mărimea sfintei taine; mă silesc să-mi nimicesc rațiunea înaintea inteligenței supreme; mă întreb ce sunt eu ca să mă pot măsura cu Puterea cea nesfârșită. Pronunț cu respect cuvintele sacramentale și, în ce mă privește, le dau toată credința. Nu știu ce este această

taină nepătrunsă; dar nu vreau ca în ziua judecății să fiu pedepsit pentru că am necinstit-o în sufletul meu.

349. Având cinstea să port o sarcină sfințită, de și mă găsec în cel din urmă rând al slujitorilor, nu voi face și nu voi zice niciodată nimic care să mă facă nevrednic a-mi împlini înaltele-mi îndatoriri. Voi propovedui totdeauna oamenilor virtutea, îi voi îndemna să facă binele și, pe cât îmi va sta în putință, le voi da și pildă întru aceasta. Nu voi avea — poate — putere să-i fac să iubească religia, să-i fac să creadă cu temei dogmele cele folositoare și pe cari tot omul trebuie să le creadă; dar să mă ferească D-zeu să-i învăț vreodată dogma cea crudă a intoleranței; să-i îndemn vreodată a urî pe aproapele lor și a zice celorlalți oameni: „Veți fi osândiți! Afară din Biserică, nu e mântuire!”⁸⁷). Dacă aș avea un rang mai înalt, această rezervă ar putea să-mi aducă neajunsuri; dar sunt prea mic pentru ca să-mi fie frică și nu pot să cad mai jos decât unde sunt. Orice s'ar întâmpla, nu voi blestema niciodată dreptatea divină și nu voi minți împotriva sfântului duh.

350. Multă vreme am râvnit cinstea de a fi preot; o râvnesc și acum, dar nu nădăjduesc s'o mai capăt⁸⁸). Dragul meu, nu e nimic mai frumos decât a fi preot. Un preot bun este omul bunătății precum un magistrat bun este omul dreptății. Un preot nu face rău niciodată; dacă

87) Nota autorului. Ed. Amsterdam: Datoria de a urma și iubi religia țării sale nu merge până la dogmele contrare moralei, cum este a *intoleranței*. Această groaznică dogmă înarmează pe oameni unii contra altora și-i face pe toți dușmani ai neamului omenesc. Distincțiunea dintre toleranța civilă și toleranța teologică este copilărească și zadarnică: ele nu se pot despărți și nu poți admite pe una fără cealaltă. Nici chiar îngerii n'ar putea să trăiască în pace cu niște oameni pe cari i-ar socoti drept dușmani ai lui Dumnezeu.

88) Am spus în notă la primul § din „Profesiunea de credință” că am tradus *locșitor de preot* (vicar) prin *preot*. Nu puteam pune *diacon*, căci e altceva. Situația de care vorbește aici corespunde la noi cu cea de *paroh*, pe când situația în care se găsea vorbitorul ar corespunde cu cea de *preot ajutor*.

nu poate face totdeauna binele el însuși, îi stă totdeauna în putere să-l ceară dela alții și, când impune respect, îl dobândește foarte adesea. Dacă aș avea vreodată în munții noștri o parohie săracă cu oameni de treabă, aș fi fericit, căci mi se pare că aș sluji la fericirea enoriașilor mei. Nu i-aș îmbogăți, dar aș împărtăși sărăcia lor și aș scoate dintr'însa rușinea și disprețul, cari sunt mai greu de îndurat decât însăși lipsa. I-aș face să iubească unirea și egalitatea⁸⁹⁾ cari gonesc adesea mizeria și totdeauna o fac mai lesne de suferit. Când ar vedea că eu nu stau mai bine decât ei și aș fi totuși mulțumit, ar învăța să se mângâie de soarta lor și să fie mulțumiți ca și mine. În învățăturile mele m'aș ocupa mai puțin de spiritul Bisericii, și mai mult de spiritul Evangheliei, căci în aceasta dogma este simplă și morala înaltă, se văd puține practice religioase și multe opere de binefacere. Înainte de a-i învăța ce trebuie să facă, m'aș sili totdeauna să fac eu întâi, pentru ca să vadă bine că tot ce spun 'aceea și gândesc. Dacă aș avea protestanți în apropiere sau în parohia mea, nu i-aș deosebi de adevărații mei enoriași în tot ce privește dragostea creștină: i-aș îndemna pe toți să se iubească unii pe alții, să se socotească frați, să respecte toate religiunile și să trăiască în pace fiecare într'a sa. Cred că dacă îndemn pe cineva să-și părăsească religia în care s'a născut, este să-l îndemn la rău și prin urmare să fac rău eu însumi. Până când vom putea fi mai luminați, să păzim ordinea publică; în toate țările să respectăm legile și să nu turburăm cultul pe care ele îl prescriu, să nu îndemnăm pe cetățeni la nesupunere, căci nu știm sigur dacă e un bine pentru ei să-și părăsească credințele pentru altele, dar suntem siguri că e un rău să nu te supui legilor.

351. Tinere al meu prieten, ți-am spus profesiunea mea de credință așa cum Dumnezeu o citește în sufletul meu. Ești cel dintâiu căruia i-am spus-o și poate n'o voi

89) Egalitatea (Egalité). Sallwürk o traduce prin „fraternitate” (Brüderlichkeit), dar nu vedem pentru ce.

mai spune nimănui. Dacă mai rămâne puțină credință adevărată printre oameni nu e bine să turburi sufletele pașnice, nici să alarmezi credința celor simpli prin probleme pe cari ei nu le pot rezolvi și cari îi neliniștesc fără să-i lumineze. Când însă totul este sguduit, trebuie să păstrezi trunchiul în paguba ramurilor. Conștiințele agitate, nesigure, aproape stinse și în starea în care am văzut pe a ta, au nevoie să fie împuternicite și deșteptate și, ca să le așezi pe temelia adevărurilor veșnice, trebuie să smulgi stâlpii plutitori de cari ele cred că se mai țin.

352. Ești în vârsta critică, în care spiritul dorește certitudinea, în care inima își împlinește forma și caracterul, în vârsta în care se hotărăște drumul vieții întregi, fie spre bine, fie spre rău. Mai târziu, materia se întărește și impresiile nu mai sunt adânci. Tinere, primește în sufletul tău încă flexibil pecetea adevărului. Dacă aș fi mai sigur de mine însumi, ți-aș fi vorbit pe un ton dogmatic și hotărât; dar sunt un om fără învățătură și supus greșelii. Ce putem face? Ți-am deschis inima fără nicio rezervă: ți-am dat ca lucruri sigure cele ce le-am socotit sigure, ți-am spus îndoielile mele ca îndoieli, părerile mele ca simple păreri; ți-am spus și argumentele cari mă fac a mă îndoi și cari mă fac a crede. Acum tu vei judeca. Văd că nu te-ai grăbit⁹⁰⁾, este o precauțiune înțeleaptă și-mi dă o bună părere despre tine. Fă, la început, ca conștiința ta să voiască a se lumina. Fii sincer cu tine însuși. Insușește-ți din ideile mele pe cele ce te vor fi convins și înlătură pe celelalte. Vițiul nu te-a stricat încă într'atâta ca să faci o alegere rea. Ți-aș propune să stăm de vorbă; dar îndată ce discuți, te încâlzești; se amestecă vanitatea și încăpățânarea și buna credință dispăre. Dragul meu, să nu discuți niciodată, căci prin discuție nu te luminezi nici pe tine nici pe ceilalți. Pentru mine, îți spun că am meditat mulți ani până să mă hotărăsc: acum țin la hotărârea mea; conștiința mi-e liniștită și sufletul mulțumit.

90) Vezi § 307.

Dacă aş vrea să încep o nouă cercetare a ideilor⁹¹⁾ mele, n'aş putea să am o mai curată iubire pentru adevăr; dar spiritul meu, mai puţin activ, ar fi mai puţin în stare să-l descopere. Voiu rămânea deci cum sunt, de frică să nu mi se schimbe, pe nesimţite, înclinarea spre contemplaţiune într'o pasiune leneşă şi să nu-mi slăbească îndeplinirea datoriilor, şi de frică să nu cad iar în pyrrhonism⁹²⁾ ca înainte, fără să mai am puterea de a ieşi dintr'însul. Mi-am trăit vieţa mai mult de jumătate: am numai vremea să mă folosesc de ceea ce-mi rămâne şi să-mi şterg greşelile prin virtuţile mele. Dacă mă înşel, nu e cu voinţă. Acela care poate citi în fundul inimei mele ştie că nu-mi este drag întunerecul. Neavând însă putere ca prin luminile mele proprii să ies dintr'însul, singurul mijloc este o vieţă curată, căci dacă D-zeu poate să dea copii lui. Abraam⁹³⁾, apoi orice om are dreptul a nădăjdui că va fi luminat când va deveni vrednic de aceasta⁹⁴⁾.

353. Dacă reflexiunile mele te vor face să cugeţi ca mine, dacă vei avea aceleaşi idei ca şi mine, şi aceeaşi mărturisire de credinţă, iată ce sfat îţi dau: Pune-ţi vieţa la adăpost de ispitele mizeriei şi ale desnădejdiei, n'o lăsa în mod ruşinos la bunul plăc al străinilor şi nu mai mânca pâinea ticăloasă a pomenii. Intoarce-te în patrie, reia-ţi religia părinţilor tăi, urmează-o cu toată sinceritatea sufletească şi n'o părăsi: e foarte simplă şi foarte sfântă;

91) El zice: „sentiments”.

92) Pyrrhonism (dela numele lui Pyrrhon filozof grec din sec. IV în. de Chr.) este un *scepticism*, însă nu provizoriu cum cerea Descartes (vezi § 207), ci definitiv.

93) Legenda spune că Abraam a avut un fiu la foarte adânci bătrâneţe.

94) Aci Sallwürk pune nota aceasta:

Pasagiul următor îşi găseşte confirmarea prin confesiunile lui R. I, 3. 7: „De oarece prudenţa îi dicta (abatelui savoiard Gaime) să vorbească ceva mai rezervat, nu se exprima tocmai pe faţă asupra unor anumite principii, părerile şi vederile sale erau aceleaşi (ca şi profesiunea de credinţă a preotului de ţară) şi toate chiar şi sfatul de a mă reîntoarce în patrie erau aşa după cum le-am expus eu pe faţă”.

socotesc că, din toate religiile de pe pământ, ea are morala cea mai curată și mulțumește rațiunea mai bine decât toate. Nu te gândi la cheltuielile călătoriei: se vor găsi bani. Nu te teme nici de rușinea unei înapoieri umilitoare: trebuie să roșești când faci o greșeală, nu când o îndreptezi. La vârsta ta toate se iartă, dar nu mai poți păcătui fără a primi pedeapsă. Când vei voi să-ți ascuți conștiința, nenumărate piedici zadarnice vor fi înlăturate de glasul ei. Vei înțelege că, în nesiguranța în care trăim, este o îngâmfare fără scuză să aibi altă religie decât aceea în care te-ai născut și o înșelătorie să nu practici cu sinceritate religia pe care o ai. Dacă te rătăcești, te lipsești de o scuză puternică în fața judecătorului suprem; căci mai lesne va ierta el greșeala în care ai fost pus decât aceea pe cari ai îndrăsnit s'o alegi singur.

354. Fătul meu, fă ca sufletul tău să dorească totdeauna să existe un D-zeu și astfel nu te vei îndoii niciodată. Afară de aceasta, oricum te-ai hotărî, gândește-te că adevăratele datorii ale religiei nu atârnă de instituțiile omenești; că sufletul drept este adevăratul templu al divinității; că, în orice țară și în orice sectă, legea supremă este să iubești pe D-zeu mai presus de tot și pe aproapele tău ca pe tine însuși; că nicio religie nu te scutește de datoriile morale; că numai aceste datorii sunt în adevăr esențiale; că cultul intern este cea dintâi datorie și că fără credință nu există nicio virtute adevărată.

355. Fugi de aceia cari pretind că vor să explice natura și seamănă în sufletele oamenilor doctrine descumbrătoare; scepticismul lor aparent e mai afirmativ și mai dogmatic decât tonul hotărît al adversarilor lor. Pretextând cu mândrie că numai ei sunt luminați, că numai ei cunosc adevărul și sunt de bună credință, ne supun fără voie părerilor lor indiscutabile și pretind să ne înfațișeze, ca adevăratele principii ale lucrurilor, neînțelesele lor sisteme pe cari le-a construit închipuirea lor. Răsturnând, dărâmând, călcând în picioare tot ce respectă oamenii, ei lipsesc pe cei întristați de cea mai mare mângâiere pentru mizeria lor, pe cei puternici și bogați de singurul

frâu al pasiunilor lor; smulg muștrarea conștiinței din inima criminalului și nădejdea din inima virtuosului... și se mai laudă că sunt binefăcătorii neamului omenesc! Ei zic că adevărul nu poate fi niciodată stricător pentru oameni. Cred aceasta ca și ei, și văd aci o puternică probă că învățăturile lor nu sunt adevărate⁹⁵).

95) Nota autorului: Cele două tabere se atacă reciproc prin atâtea sofisme încât ar fi o întreprindere nemărginită și îndrăzneală să le observi pe toate; e mult chiar să notezi câteva din ele pe măsură ce le întâlnești.

Un argument foarte obișnuit al partidului filozofist, adică al celor ce se *pretind* filosofi este să-și închipuiască un popor de *adevărați* filozofi pe cari îl opun unui popor de creștini răi; ca și cum ar fi mai ușor să faci un popor de filozofi *adevărați* decât un popor de creștini *adevărați*. Nu știu dacă, *pentru indivizi*, e mai ușor să găsești de unii decât de ceilalți; dar știu bine că, îndată ce e vorba de popoare, trebuie să admitti că vor abuza de filozofia fără religie precum ai noștri abuzează de religia fără filozofie. Acest lucru mi se pare că ar schimba mult starea chestiunii. Bayle (scriitor francez 1674—1706) a probat că fanatismul este mai periculos decât ateismul. Este incontestabil acest lucru. Dar el n'a vrut să spună — ceea ce nu e mai puțin adevărat — că fanatismul, deși crud, și iubitor de sânge, este totuși o pasiune mare și puternică, că el înalță sufletul omului, îl face a disprețui moartea, îi dă o forță care te minunează și, bine condus, poate să dea naștere celor mai sublime virtuți. În schimb, lipsa de religione, spiritul filozofic și iubitor de discuții leagă sufletele prea mult de viață, le moleșește, le înjosește, concentrează toate pasiunile în interesul personal, în mizerabilul *eu omenesc* și sapă, încet și pe nesimțite, temeliele adevărate ale oricărei societăți; căci ceea ce leagă între ele interesele particulare nu poate cântări niciodată cât ceea ce le desparte.

E adevărat că ateismul nu face să se verse sânge, dar aceasta, nu dă iubirea pentru pace, ci din indiferența pentru bine: pretinsului înțelept nu-i pasă de cum merg lucrurile, dacă el poate să stea liniștit în cabinetul său. Principiile sale nuucid oamenii, dar îi împiedică a se naște, distrugând moravurile cari îi înmulțesc, făcându-i să nu-și mai iubească specia și reducând toate afecțiunile lor la un egoism secret, funest și pentru populație și pentru virtute. Indiferența filozofică seamănă cu liniștea dintr'o țară care e supusă despotismului: e liniștea morții, mai distructivă chiar decât războiul.

Astfel fanatismul, deși efectele sale imediate sunt mai rele

356. Fii sincer, tinere; iubește adevărul fără mândrie. Nu te rușina de a fi ignorant; prin aceasta nu te vei înșela nici pe tine, nu vei înșela nici pe alții. Dacă vreodată talentul tău cultivat te va pune în situație să

decât ale așa zisului sfirit filozofic, are urmări mult mai puțin primejdioase. E ușor să scrii în cărți maxime frumoase, dar chestiunea e să știi dacă ele se potrivesc bine cu doctrina și dacă rezultă în adevăr din ea; asupra acestui punct lucrul până astăzi nu e lămurit. Rămâne să mai vedem dacă filozofia, fiind liberă și stăpânitoare, ar pu ea să poruncească dorinței de glorie, interesului, ambiției, micilor pasiuni omenști și dacă ar practica acea dulce iubire de oameni pe care ne-o laudă când ia pana în mână.

Prin principiile sale, filozofia nu poate să facă niciun bine pe care nu l-ar face mai bine religiunea; ba religiunea face și altele pe care filozofia n'ar putea să le facă.

Prin practică e altceva; dar trebuie să judecăm puțin. E adevărat că niciun om, care are o religie, n'o urmează în cele mai mici puncte ale ei; e asemenea adevărat că cea mai mare parte din oameni sau n'au religie, sau nu urmează de loc pe aceea pe care o au; dar sunt unii cari au o religie și o urmează măcar în parte; este apoi neîndoielnic că motive religioase îi împiedică adesea de a face rău și obțin dela dânsii niște virtuți, niște fapte vrednice de laudă pe cari nu le-ar fi îndepărtat fără aceste motive.

Să zicem că un călugăr tăgădește că i s'a lăsat ceva, în păstrare. Ce urmează de aci? Că a fost un prost cel ce i-a încredințat lucrul. Dacă Pascal ar fi făcut așa ceva, aceasta ar fi arătat că Pascal era un ipocrit și nimic mai mult. Dar un călugăr!... Oamenii cari speculează religia au în adevăr religie? Crimele cari se comit în cler, ca și aiurea, nu dovedesc că religiunea este nefolositoare, ci că sunt puțini oameni cari au religiune.

Guvernele moderne datoresc, fără îndoială, creștinismului cea mai puternică autoritate a lor și împuștinarea revoluțiilor; ele înseși le-au făcut să fie mai puțin sângeroase: aceasta se dovedește comparându-le cu guvernele antice. Fiind mai bine cunoscută religia, depărtând fanatismul, ea a dat mai multă blândețe moravurilor creștine. Această schimbare nu se datorește literaturii, căci, acolo unde ea a fost mai strălucitoare, iubirea de oameni n'a fost mai respectată: dovadă cruzimile Atenienilor, ale Egiptenilor, ale împăraților Romei, ale Chinezilor. Câte binefaceri nu sunt însă datorite Evangheliei! S'a văzut la catolici că s'au îndreptat multe nedreptăți prin spovedanie. La noi, când se apropie vremea împărășaniei, oamenii se împacă și fac pomeni. Jubileul Ebreilor făcea pe uzurpători mai puțin lacomi și înlătura multe suferințe. Frater-

vorbești oamenilor, vorbește-le numai după conștiința ta, fără să te gândești dacă te vor aplauda. Abuzul științei produce necredință. Orice învățat disprețuește ideile vulgului și fiecare vrea să aibă pe ale sale. Filozofia îngâmfată duce la ateism, precum credința oarbă duce la fanatism. Fugi de aceste extremități; rămâi statornic prieten cu adevărul sau cu ceea ce-ți va părea că este adevărat în simplitatea inimii tale și nu-l părăsi niciodată nici din vanitate, nici din slăbiciune. Indrăznește să mărturi-

nitatea poruncită de lege uea toată națiunea; nu se vedea nici un cerșetor. Nu se văd cerșetori nici la Turci, unde sunt nenumărate instituțiuni pioase. Aceștia sunt, prin religia lor, primitori chiar pentru dușmanii cultului lor.

„Mahomedanii zic, după Chardin, că după ce vor învia toți oamenii ca să meargă la judecata din urmă, toate corpurile vor trece peste un pod numit *Poul Serrho*, așezat peste un foc veșnic. Aceasta va fi a treia și ultima cercetare și cu adevărat judecata din urmă, fiindcă acolo se vor despărți cei buni de cei răi... etc.

„Persanii, urmează Chardin, țin mult la acest pod și când vreunul suferă o nedreptate pe care n-o poate repara în niciun fel, ultima sa mângâiere este să spună: *Ei bine, pe Dumnezeu cel viu, îmi vei plăti îndoit în ziua din urmă; nu vei trece peste Poul Serrho până nu-mi vei da dreptul meu; mă voi acăța de haina ta și mă voi arunca la picioarele tale*. Am văzut mulți oameni dinși și de toate profesiunile, cari, de teamă să nu li se facă vreun neajuns la trecerea înfricoșatului pod, și-au cerut iertare celor ce se plâneau împotriva lor. Lucrul mi s'a întâmplat de o sută de ori chiar mie. Oameni cum se cade eari, din greșală, mă silise să fac lucruri ce n'aș fi voit, veneau la mine după câțeva vreme, când socoteau că mi-a trecut necazul, și-mi ziceau: *Te rog halal becon antchisra*, adică, *zi că cutare lucru a fost bun*. Unii mi-au făcut daruri, mi-au adus servicii numai ca să-î iert din toată inima. Cauza acestor fapte este numai credința că nu vor putea trece podul dacă nu vor satisface pe cei năpăstuiți de ei”. Tom. VII pag. 50.

Oare ideea acestui pod care repară nedreptățile, nu împiedică câte odată și facerea lor? Dacă ai înlătura ideea aceasta a Persanilor și i-ai convinge că nu există nici *Poul-Serrho* nici altoeva asemănător, care să răsbune pe cei apăsați împotriva asupra lor, nu este așa că aceștia s'ar simți în largul lor și n'ar avea nici odată grija de a împăca pe nenorociți?

Filozofule, legile tale morale sunt foarte frumoase; dar arată-mi, te rog, sancțiunea lor. Nu mai bate câmpii un minut și spu-

sești credința în D-zeu în fața filozofilor; îndrăznește să predici iubirea de oameni în fața celor intoleranți. Poate că vei fi singur în partea ta; dar vei găsi în tine însuși o mărturie care te va putea scuti de mărturia oamenilor. N'are importanță dacă te vor iubi sau te vor urî, dacă vor citi sau vor disprețui scrierile tale. Spune ce este adevărat, fă ce este bine; aceasta are importanță: omul să-și îndeplinească datoriile pe pământ și, numai uitându-se pe sine, poate să lucreze pentru sine. Dragul meu, interesul personal ne înșeală; numai speranța celui drept nu înșeală niciodată.

ne-mi hotărit ce pui tu în locul podului *Poul-Serrho*? (Ed. Amsterdam) Vezi II § 195 și IV 356.

La această notă a autorului trebuiesc date câteva lămuriri pentru cuvinte și nume. Prin partid *filosofist* înțelege pe cei ce se pretind filozofi, fără a înțelege rostul adevărat al filozofiei. *Bayle* este un scriitor francez (1674—1706) care a făcut un dicționar istoric și a tractat multe chestii filozofice. Pascal este ilustrul matematic și filozof *Blaise Pascal* (1623—1662). Pentru Chardin vezi nota la § 195 Cartea II.

Am transcris cele ce preced nu ca o regulă de urmat în materie de religie, ci ca un exemplu pentru chipul cum poți să raționezi cu elevul ca să nu te depărtezi de metoda pe care m'am silit s'o stabilesc. Dacă nu primești nimic pe temeiul autorității oamenilor și prejudecăților țării în care te-ai născut, dacă te întemeiezi numai pe rațiune, luminile ei nu te pot duce mai departe în educația conform naturii — decât la *religiunea naturală*. Tocmai la aceasta mă mărginesc cu Emil al meu. Dacă trebuie să aibă alta, eu nu mai am dreptul de a-l călăuzi, trebuie să aleagă singur.

358. Căutăm a lucra în înțelegere cu natura; ea formează omul fizic, noi ne silim a forma omul moral; dar progresele noastre nu sunt aceleași. Corpul este voinic și tare, pe când sufletul este slab și fără putere și, orice ar putea face meșteșugul omenesc, temperamentul ia totdeauna înaintea rațiunii. Până aci ne-am silit să ținem în loc pe unul și să excităm pe celălalt, pentruca omul să fie totdeauna *unul* pe cât este cu puțință. Desvoltând pornirile naturale, le-am pus în cumpănă cu sensibilitatea lui născândă și i-am dat o regulă, cultivându-i rațiunea. Obiectele intelectuale moderau impresiunea obiectelor sensibile. Mergând cu el până la principiul lucrurilor, l-am luat de sub stăpânirea simțurilor: era ușor să se ridice dela studiul naturii la căutarea Creatorului ei.

359. Când am ajuns aci, am dobândit noi mijloace de stăpânire față de elevul nostru. Câte mijloace noi avem ca să vorbim inimii lui! Numai acum găsește el adevăratul interes de a fi bun, de a face binele departe de ochii oamenilor, de a fi drept, fără să-l silească legile, de a-și îndeplini datoriile, chiar cu paguba vieții sale și de a purta

în sufletul său virtutea, nu numai pentru iubirea de ordine, pe care fiecare o pune mai prejos decât iubirea de sine, ci pentru iubirea față de Ziditorul ființei sale⁹⁶), iubire care se confundă cu iubirea de sine; astfel se va putea folosi de fericirea trainică pe care liniștea conștiinței și contemplarea acestei Ființe supreme le făgăduesc în viața cealaltă, după ce ne vom fi folosit bine de aceasta. Dacă ieșim de aici, nu văd pentru oameni decât nedreptate, ipocrizie și minciună; interesul personal, care, din pricina concurenței, trece neapărat înaintea tuturor lucrurilor, învață pe fiecare să-și ascundă vițiul punând masca virtuții. Toți oamenii ceilalți să facă binele meu în paguba lor; totul să se raporte la mine singur; tot neamul omenesc să moară, dacă trebuie, de chinuri și de mizerii ca să mă scutească pe mine chiar și de un moment de durere sau de foame: iată vorbirea lăuntrică a fiecărui necredincios care raționează. Da, voi susținea acest lucru toată viața mea: cine a zis în sufletul său că nu e Dumnezeu și vorbește *altfel*, este un mincinos sau un nebun.

360. Știu, cititorule, că orice aș face, nu vom vedea amândoi pe Emil al meu cu aceeași înfățișare. Tu ți-l închipuești totdeauna la fel cu tinerii voștri, zăpăcit, sburdalnic, ușuratic, alergând din sărbătoare în sărbătoare, din petrecere în petrecere, fără să se fixeze niciodată de nimic. Veți râde văzând că vreau să fac un contemplativ, un filozof, un adevărat teolog dintr'un tânăr înfocat, vioiu, pornit, înflăcărat, în vârsta cea mai înfierbântată a vieții. Veți zice: „Visătorul acesta își urmează „himera; dându-ne un elev după chipul și asemănarea sa, „nu se mulțumește să-l formeze, ci îl creează, îl scoate „din creerul său și, socotind că urmează neconținut natura, se depărtează de ea la fiecare moment”. Eu, comparând pe elevul meu cu elevii voștri, cu mare greutate pot găsi partea lor comună. Hrănit așa de deosebit, e aproape o minune să le semene în ceva. Petrecându-și

96) Vezi § 271—273.

copilăria în libertate deplină, așa cum ai voștri au în tinerețe, el începe să adopte în tinerețe regula la care ați constrâns pe elevii voștri când erau copii. Această regulă este nenorocirea lor, au groază de ea și văd într'însa numai o lungă tiranie a învățătorilor și socotesc că ies din copilărie numai când pot să asvârle orice fel de jug⁹⁷); atunci caută să se despăgubească de lunga constrângere în care au fost ținuți, întocmai cum un osândit, scăpat de lanțuri, își întinde, își mișcă și-și îndoiește membrele. Emil, din potrivă, își face o cinste din faptul că devine om și că se supune jugului rațiunii născânde. Corpul său, deplin format, nu are trebuință de aceleași mișcări și începe a sta pe loc, pe când spiritul său, d'abia deșteptat, caută, la rându-i, să-și ia sborul. Astfel, vârsta rațiunii este pentru ai voștri vârsta desfrâului; pentru al meu vârsta raționamentului.

361. Vreți să știți care din ei doi urmează, într'aceasta, mai bine regula naturii? Observați deosebirea între cei ce sunt mai depărtați și mai apropiați de natură! Observați pe tinerii săteni și vedeți dacă sunt așa de spurdalnici ca ai voștri!

„In copilăria lor, zice d. Le Beau, vezi pe sălbatici foarte activi și ocupându-se cu tot felul de jocuri cari le pun corpul în mișcare; dar, îndată ce au trecut în adolescență, se liniștesc, devin visători și nu se mai ocupă decât cu jocuri serioase sau de noroc⁹⁸”.

Emil a fost crescut în toată libertatea ca tinerii țărani și ca tinerii sălbatici; de aceea, înaintând în vârstă, trebuie să se oprească și să se schimbe ca și ei. De-

97) Nota aut. Amsterdam: Nimeni nu disprețuește copilăria ca aceia cari au ieșit de curând dintr'însa; tot așa în nicio țară rangurile nu sunt păzite cu atâta stăruință ca în acelea în cari inegalitatea nu e prea mare și în cari fiecare se teme a fi confundat cu inferiorul său.

98) Aventurile d-lui C. Le Beau. Tom. II. pag. 70. (Nota autorului).

osebirea este că în loc să lucreze numai pentru a se juca sau pentru a-și procura hrana, el, prin jocurile și lucrările sale, a învățat să cugete. Ajuns deci la acest termen pe drumul acesta, el se găsește pregătit pentru drumul pe care vreau să-l îndreptez acum. Subiectele de reflexiune pe cari i le înfățișez îi atâță curiozitatea, fiindcă sunt frumoase, fiindcă sunt noi pentru el și fiindcă e în stare să le priceapă. Elevii voștri, din potrivă, plictisiți, sătui de lecțiile voastre nesărate, de lungile voastre lecții de morală, de catechismele nesfârșite, cum vreți să nu refuze o asemenea ocupațiune intelectuală pe care le-ați făcut-o tristă prin greoaiele regule cu cari i-ați încărcat neconținut, prin meditațiile despre Urzitorul ființei lor, pe care l-ați înfățișat ca dușmanul plăcerilor lor? Pentru toate acestea ei au numai silă, desgust, plictiseală; constrângerea i-a depărtat de ele. Cum vreți ca acum, când sunt stăpâni pe ei înșiși, să se ocupe cu ele? Ca să le placă, trebuie să fie ceva nou; nu mai vor să audă cele de cari li s'a vorbit când erau copii. În aceeași dispoziție sufletească se află și elevul meu; de aceea, când se face om, îi vorbesc ca unui om și-i spun numai lucruri noi; tocmai pentru că pe ceilalți îi plictisesc, lui îi sunt pe plac.

362. Iată cum îl fac să câștige timp de două ori, întârziind progresul naturii în folosul rațiunii. Dar oare am întârziat în realitate acest progres? Nu; ci am oprit numai imaginația de a-l grăbi, am cumpănit prin altfel de lecții lecțiile pe cari tânărul le primește de aiurea înainte de vreme. Pe când îl târăște într'un sens tot torentul învățăturilor noastre, dacă-l atrag în sens contrariu prin alte învățături, mi se pare că nu-l scot din locul lui, ci îl mențin.

363. În sfârșit sosește adevăratul moment al naturii; trebuie să sosească. De vreme ce omul trebuie să moară, trebuie să se reproducă, pentru ca specia să se păstreze și ordinea lumii să fie asigurată. Când vei observa semnele de cari am vorbit și vei presimți prin aceasta mo-

mentul critic⁹⁹), părăsește îndată vechiul mod de purtare cu el. Acum îți este ucenic, nu-ți mai e elev. Este om, îți devine prieten; poartă-te deci cu el de acum înainte așa.

364. „Ce, trebuie să-mi leapăd autoritatea tocmai când „am mai mare nevoie de ea? Trebuie să las pe adult în „stăpânirea sa proprie în momentul când știe mai puțin „să se conducă și când poate face cele mai mari greșeli? Trebuie să renunț la drepturile mele tocmai când „e mai multă nevoie să mă folosesc de ele?” — Drepturile d-tale? Dar cine-ți zice să renunți? D'abia acum încep ele față de el. Până acum dobândeai totul prin forță sau prin înșelăciune, de oarece autoritatea și simțul datoriei îi erau necunoscute; ca să te asculte, trebuia sau să-l silești sau să-l înșeli. Vezi acum cu câte legături noi îi ții sufletul. Rațiunea, prietenia, recunoștința, o sumă de afecțiuni îi vorbesc cu un glas pe care nu poate să nu-l asculte. Vițiul nu l-a făcut încă să fie surd față de asemenea glas; îl stăpânesc până acum numai pasiunile firești. Cea dintâi din toate este iubirea de sine¹⁰⁰) și aceasta ți-l dă pe mâna ta; deprinderea ți-l dă și mai mult. Dacă o pornire momentană îl depărtează de tine, părerea de rău ți-l aduce înapoi numaidecât: numai sentimentul care-l leagă de tine e permanent, celelalte trec și se înlocuiesc unele prin altele. Nu-l lăsa să fie corupt și va fi totdeauna supus: începe să se răsvrătească numai când s'a și stricat.

365. Mărturisesc că, dacă vei înfrunța toate dorințele cari se nașc acum în el și vei socoti drept crime noile trebuințe pe cari le simte, nu te va asculta multă vreme; firește, însă, că dacă părăsești metoda mea, nu pot fi răspunzător de nimic. Adu-ți aminte totdeauna că ești trimisul naturii și nu vei fi niciodată inamicul ei. Dar în ce fel să te porți? Ți se pare că ai de ales între

99) Vezi § 5 din cartea aceasta.

100) Vezi § 14.

acestea două: ori să-i ascuți înclinațiile lui sau să te împotrivești lor; să-i fii tiran sau complice. Amândouă au urmări așa de primejdioase încât trebuie să stai mult la chibzuială.

367. Cel dintâi mijloc care se înfățișează pentru a scăpa de această greutate, este să-l însori cât se poate mai repede: este, firește, scăparea cea mai sigură și cea mai naturală. Mă îndoiesc însă dacă e cea mai bună și cea mai folositoare. Voiu spune mai departe motivele mele; până atunci, zic și eu că trebuie să căsătorești pe tineri când ajung în vârsta nubilă¹⁰¹). Dar această vârstă vine pentru ei înainte de timp; noi am produs precocitatea; tot noi trebuie să o amânăm până la maturitate.

368. Dacă ar fi să ascuți numai pornirile și să te ții de indicațiunile lor, ar fi lucru foarte ușor; dar sunt atâtea contradicțiuni între drepturile naturii și legile sociale, încât, pentru a le împăca, trebuie neconținut să ocolești și să amâni: trebuie mult meșteșug pentru ca să împiedici pe omul societății de a fi cu totul artificial.

369. Pe temeiul argumentelor ce expusei, socotesc că, prin mijloacele indicate de mine și prin altele asemănătoare, poți să păstrezi, cel puțin până la 20 de ani, ignoranța dorințelor și curățenia simțurilor. Dovadă de adevărul acestor zise este faptul că, la vechii Germani, un tânăr care și pierdea virginitatea înaintea acestei vârste, era desonorat; iar autorii, cu drept cuvânt, socotesc că stăpânirea de sine din tinerețe a dat acestor popoare vigoarea constituției lor și mulțimea copiilor¹⁰²).

370. S'ar putea prelungi și mai mult epoca aceasta și nu sunt multe veacuri de când lucrul era foarte obișnuit chiar în Franța. Intre alte exemple cunoscute, tatăl lui Montaigne, om pe cât de scrupulos și iubitor de

101) Vezi motivele în § 369 și 370 de mai jos.

102) Sallwürk zice că faptele pe cari le afirmă aci Rousseau se găsesc în scrierea lui Cesar despre „Războaiele din Galia”. (Comentarii de bello gallico, VI, 21) și în a lui Tacit despre „Germani” (Germania, cap. XX).

adevăr, pe atât de voinic și cu bună constituție, jura că s'a însurat virgin la 33 de ani, după ce fusese multă vreme în războaiele din Italia¹⁰³) și se poate vedea în scrierile fiului său câtă vigoare și câtă vioiciune păstrase până peste 60 de ani¹⁰⁴). Desigur opinia contrarie se întemeiază mai mult pe moravurile și pe prejudecățile noastre de cât pe cunoașterea speciei în genere.

371. Pot deci să înlătur exemplul tinerimii noastre; el nu e o dovadă pentru cel care n'a fost crescut ca ea. Socotind că natura, în această privință, nu are un termen hotărît, pe care să nu-l poți apropia sau depărta, cred că, fără să calc legile ei, pot presupune că Emil, prin măsurile luate de mine, a rămas până acum în nevinovăția primitivă și văd că această fericită vreme e aproape de sfârșit. Primejdii din ce în ce mai mari îl înconjoară și, orice aș face, la prima ocazie îmi va scăpa din mână și această ocazie nu va întârzia să se ivească: va urma îndemnul orb al simțurilor și aș pune prinsoare că se va pierde. Am cercetat adânc moravurile omenești și am văzut ce puternică înrâurire are acest moment dintâi asupra restului vieții. Dacă mă prefac și arăt că nu văd nimic, se va folosi de slăbiciunea mea; crezând că mă înșeală, mă va disprețui și voi fi complicele pierderii sale. Dacă încerc să-l opresc, nu mai e vreme, nu mă mai ascultă; ajung să-i fiu supărător, urît, nesuferit și nu va întârzia să se scape de mine. Nu e decât un singur lucru cuminte: să-l fac să-și dea seama sie-și de faptele lui, să-l apăr cel puțin de surprinderile erorii și să-i arăt pe față primejdiile de cari e înconjurat. Până aci îl opream prin ignoranța lui, acum trebuie să-l opresc prin cunoștințele lui.

372. Aceste învățături noi sunt importante și trebuie să luăm lucrurile de mai înainte. Iată momentul în care îi voi înfățișa, ca să zic astfel, socotelile mele. Îi voi

103) Războaiele din vremea Regelui Franciei Francisc (1515—1547).

104) Sallwürk trimite la: Montaigne, Incercări II, 2.

arăta întrebuintărea timpului său și a timpului meu: îi voi declara ce este el și ce sunt eu; ce am făcut și ce a făcut; ce datorii avem unul față de altul, toate legăturile lui morale, toate îndatoririle pe cari le-a contractat față de sine însuși; unde a ajuns cu progresul facultăților sale, ce-i mai rămâne de făcut; ce greutateți are de întâmpinat, prin ce mijloace le poate înlătura și în ce chip îi pot fi de ajutor, precum și în ce chip poate de aci înainte să se ajute singur: în fine îi voi spune punctul critic în care se găsește, primejdiile noi cari îl înconjoară și toate motivele serioase cari trebuie să-l îndemne a se observa singur cu băgare de seamă înainte de a asculta dorințele sale abia născute.

373. Nu uita că față de un adult trebuie să te porți cu totul altfel de cum te-ai purtat față de un copil. Nu sta la îndoială să-i faci cunoscute aceste primejdioase taine pe care i le-ai ascuns până acum multă vreme cu atâta băgare de seamă. Dacă tot trebuie să le știe odată, se cuvine să le afle, nu dela altul nici prin sine însuși, ci numai dela tine. De vreme ce, de acum înainte, va fi silit să se lupte, e necesar să-și cunoască dușmanul, ca să nu fie surprins de el.

374. Niciun tânăr care știe aceste lucruri, fără să-ți dai seama cum le-a învățat, nu le-a învățat fără pagubă. Această instrucțiune indiscretă nu poate să aibă un scop cinstit; ea mânjește cel puțin imaginația celor cari o primesc și-i predispune la viciile celor cari le-au dat-o. Nu e numai atât. Unii servitori influențează, astfel, spiritul copilului, îi câștigă încrederea, îl fac să privească pe guvernorul său ca un om trist și apăsător și subiectul cel mai plăcut al convorbirilor lor tainice este să-l vorbească de rău. Când elevul a ajuns aci, învățătorul se poate retrage, el nu-i mai poate face niciun bine.

375. Dar de ce copilul își alege asemenea confidenți? Tocmai din cauza tiraniei educatorilor lui. De ce s'ar ascunde deci, dacă n'ar fi silit să se ascundă? De ce s'ar plânge de ei, dacă n'ar avea motiv să se plângă? In mod firesc, aceștia sunt cei dintâi confi-

denți: vezi aceasta după graba cu care le spune tot ce gândește și ce crede că a gândit numai pe jumătate până ce nu le-a spus. Nu uita că, dacă copilul nu se teme că va fi dojenit sau certat de tine, îți va spune totdeauna tot și nimeni nu va îndrăzni să-i spună ceva pe care să-l ascundă, dacă știe bine că el nu-ți ascunde nimic.

376. Ceea ce mă face și mai mult să mă întemeiez pe metoda aceasta, este faptul că urmându-i efectele cât se poate mai exact, nu văd în viața elevului meu, nici o situațiune care să nu-mi dea o imagine plăcută. Chiar în momentul în care îl târăsc pornirile temperamentului său și când, răsvrătit împotriva mâinii care-l oprește, se sbate și e cât p'aci să-mi scape, chiar atunci eu găsesc în agitațiile și supărările sale, tot simplitatea primitivă. Sufletul său, tot așa de curat ca și trupul său, nu cunoaște nici prefăcătorie nici vișiul; nici certurile, nici disprețul nu l-au făcut laș; niciodată teama nu-l îndeamnă să se ascundă. Are toată indiscrețiunea inocenței; e naiv fără grijă; nici nu știe până acum la ce folosește să înșeli pe cineva. Cea mai mică mișcare din sufletul său o citești pe buzele sau în ochii săi și adesea îi cunosc eu sentimentele înaintea lui.

377. Câtă vreme urmează să-mi deschidă astfel liber sufletul său și să-mi spună cu plăcere ceeace simte, nu mă tem, primejdia este încă departe; dar dacă se face mai sfios, mai rezervat, dacă în convorbirile noastre îl văd pentru prima dată rușinându-se, înțeleg că instinctul se desvoltă, că noțiunea *răului* începe a se uni cu acest instinct; nu mai e niciun minut de pierdut, și dacă nu mă grăbesc să-l instruesc, foarte curând, se va instrui singur.

378. Poate că unii cititori, chiar împărtășind părerile mele, vor socoti că e vorba de o conversație întâmplătoare cu tânărul și că totul s'a sfârșit! Nu se cârmuește așa sufletul omenesc. Ceeace spui nu înseamnă nimic, dacă n'ai pregătit momentul în care trebuie să spui. Înainte de a semăna, trebuie să ari pământul; sămânța

virtuții rodește cu greu, e nevoie de pregătiri lungi ca s'o faci să prindă rădăcină. Dacă predicile sunt lipsite de folos, pricina este că sunt făcute fără niciun fel de alegere și fără socoteală înaintea oricui. Cum își închipu-este cineva că aceeași predică se va potrivi tuturor ascultătorilor, cari au dispoziții sufletești și minți deosebite și sunt deosebiți prin caracter, prin vârstă, prin sex, prin stare și prin opinii? Poate că nu sunt nici doi cărora să li se potrivească ceea ce spui pentru toți; afară de aceasta, afecțiunile noastre sunt așa de puțin statornice, încât poate că nu găsești două momente în viața fiecărui om în cari aceeași cuvântare să-i producă tocmai același efect. Vedeți acum dacă este vreme să asculte lecțiunile serioase ale înțelepciunii, când simțirile înflăcărare abat din drum inteligența și tiranisesc voința. De aceea nu raționa niciodată cu tinerii, chiar în vârsta rațiunii, dacă nu i-ai pregătit din vreme pentru aceasta. Dacă se pierd atâtea discursuri, greșeala e mai mult a învățătorilor decât a ucenicilor. Pedantul și adevăratul învățător spun aproape aceleași lucruri, dar cel dintâiu le spune orișicând, iar celălalt numai când e sigur de efectul lor¹⁰⁵).

379. Somnambulul, rătăcind adormit, merge în somn chiar pe marginea unei prăpăștii; ar cădea în ea, dacă l-ai deștepta dintr'odată. Tot astfel, Emil al meu, în somnul ignoranței, scapă de primejdii pe cari nu le vede; dacă l-aș face să se deștepte tresărind, ar fi pierdut. Întâi să căutăm a-l depărta de prăpastie și pe urmă îl vom deștepta ca să i-o arătăm de departe.

380. Citirea, singurătatea, lipsa de ocupație, viața molesită și sedentară, societatea femeilor și a tinerilor: iată cărările primejdioase pentru vârsta lui și cari îl duc neconținut pe alături de primejdie. De aceea voiu ocupa simțirile lui prin alte obiecte sensibile, voiu da spiritului său altă îndrumare ca să-l depărteze de aceea spre care începuse să se îndrepte, voiu opri activitatea imaginației lui neobosite, supunându-i corpul la exerciții obositoare.

105) Locke, *Idei asupra educației* (trad. G. Coșbuc) § 66.

Când brațele lucrează mult, imaginația se odihnește; când corpul e prea obosit, inima nu se încălzește. Precauțiunea cea mai grabnică și cea mai ușoară de luat este să-l smulgi dela primejdia locului. Il duc departe de orașe, departe de lucrurile cari pot să-l ispitească. Dar nu e destul. In ce pustiu, în ce adăpost sălbatic va scăpa de imaginile cari îl urmăresc? Nu însemnează nimic să depărtez obiectele primejdioase, dacă nu depărtez și amintirea lor; dacă nu găsesc mijlocul de a-i rupe toate legăturile, dacă nu-l desleg chiar de sine însuși, atunci e tot ca și când l-aș lăsa unde se găsea.

381. Emil știe o meserie, dar meseria aceasta nu ne slujește acum; îi place agricultura și se pricepe, dar agricultura nu este de ajuns. Ocupațiunile pe cari le cunoaște devin rutină; trecându-și vremea cu ele, e ca și cum n'ar face nimic; se gândește la altceva, capul și brațele lucrează separat. Trebuie o ocupațiune nouă care să-l intereseze prin noutatea ei, care să-l atragă, care să-i placă, care să-i ceară multă deprindere pentru îndeplinirea ei, o ocupațiune de care să se pasioneze și căreia să i se dea întreg. Singura care mi se pare că îndeplinește toate aceste condițiuni este *vânătoarea*. Dacă vânătoarea este vreodată o plăcere nevinovată, dacă este vreodată potrivită pentru om, apoi acum e momentul de a ne adresa ei¹⁰⁶). Emil are toate însușirile ca să izbutească: e robust, îndemânat, răbdător, neobosit. Fără îndoială va prinde gust de acest exercițiu; își va pune tot focul tinereții; va pierde, cel puțin pentru câțiva vreme, pornirile primejdioase cari se nasc din vieța moleșită. Vânătoarea întărește inima ca și trupul, te învață cu sângele și cu cruzimea. Diana¹⁰⁷) a fost înfățișată ca dușmană amorului și alegoria este foarte dreaptă; moleșala,

106) Sallwürk amintește observația la acest pasagiu a lui Formey pag. 181: „Agricultori, tâmplari, vânători. Admirabilă întrebuințare a celor mai buni ani din vieța”. Rousseau mai vorbește despre vânătoare în § 495 ș. u.

107) Diana, zeița vânătorii, la cei vechi.

amorului se naște numai într'un repaos dulce; un exercițiu violent înăbușește sentimentele duioase. În păduri, în câmp, amantul și vânătorul sunt impresionați în mod așa de deosebit încât aceleași obiecte le produc imagini cu totul deosebite¹⁰⁸). Locurile cu umbră răcoroasă, păduricile, adăposturile cele mângâioase ale celui dintâiu sunt pentru celălalt locuri de hrană ale cerbului, ascunzători ale mistrețului, tușișuri unde se tupilează potârnicșile sau iepurii. Unde unul aude cimpoiul, cântecul privighetorii și ciripitul păsărelor, celălalt aude cornul de vânătoare și lătratul câinilor; imaginația unuia iscodește driade și nimfe¹⁰⁹) celuilalt bătaiași, haite de câini și cai. Plimbați-vă pe câmp cu aceste două feluri de oameni; după deosebirea vorbirii lor, veți cunoaște îndată că pământul n'are pentru ei aceeași înfățișare și că mersul ideilor le este tot așa de diferit ca și alegerea plăcerilor.

382. Știu că aceste gusturi se împreună și că omul găsește, la urma urmei, vreme pentru toate. Dar plăcerile tinereții nu se pot împărți astfel: dă-i o singură ocupațiune care să-i placă și va uita îndată pe toate celelalte. Varietatea dorințelor vine din varietatea cunoștințelor; și cele dintâi plăceri pe care le cunoaște omul sunt, multă vreme, singurele pe cari le caută. Nu vreau ca Emil să-și petreacă toată tinerețea omorând animale și nu pretind că această pasiune sălbatecă este îndreptățită întru tot; mi-e destul să mă slujesc de ea să întârziez o pasiune mai primejdioasă, ca să pot fi ascultat cu sânge rece vorbind despre ea și să am vreme a i-o zugrăvi fără a-l excita.

383. Sunt epoce în viața omului cari nu se uită nici odată. Așa este pentru Emil vârsta învățăturii de care vor-

108) Sallwürk crede că n'ar fi prea îndrăsneață afirmarea că poezia lui Goethe „Diferite sentimente într'un singur loc”, în care apar o fată, un îndrăgostit, și un vânător, ar fi fost inspirată de acest pasagiu.

109) Divinități de ordin secundar, născocite de cei vechi. Driadele și nimfele locuiau prin păduri și aveau sub puterea lor pădurile, fântânile, etc.

besc acum. Ea trebuie să influențeze asupra restului zilelor sale. Să căutăm deci a i-o fixa în memorie așa ca să nu se mai șteargă niciodată. Una din greșelile vremii noastre este că întrebuițăm rațiunea singură, ca și cum oamenii ar fi numai inteligență. Neținând seamă de vorbirea semnelor cari se adresează imaginației, am pierdut cea mai energică dintre vorbiri. Impresiunea cuvântului este totdeauna slabă și mai bine te adresezi inimii prin ochi de cât prin urechi¹¹⁰).

Voind a da raționamentului toată puterea, am pus preceptele noastre în cuvinte, dar n'am pus nimic în fapte. Rațiunea singură nu e activă; ea oprește câteodată, mai rar excită și niciodată n'a făcut vreun lucru mare. A raționa totdeauna este deprinderea spiritelor slabe, timide. Spiritele puternice vorbesc altfel și așa conving și îndeamnă la acțiune.

384. Observ că în secolele moderne oamenii au înrăurire față de alții numai prin forță și prin interes, pe când cei vechi lucrau mai mult prin convingere¹¹¹), prin afecțiunile sufletești, pentru că nu înlăturau vorbirea prin semne. Toate învoielile se făceau cu mare alaiu, pentru ca să se socotească mai inviolabile. Înainte de a se fi stabilit forța, zeii erau magistrații neamului omenesc: în fața lor se făceau învoielile, alianțele și se pronunțau făgăduielile; fața pământului era registrul în care se păstrau arhivele. Stânci, copaci, grămezi de pietre sfințite prin asemenea acte și devenite astfel vrednice de respect pentru oamenii barbari, acestea erau filele registrului deschis neconținut tuturor privirilor. Fântâna jurământului, fân-

110) Horațiu, *Arta poetică* (v. 180):

Segnius irritant animos demissa per aurem

Quam quae sunt oculis subiecta fidelibus.

(Mai puțin impresionează sufletul cele auzite decât cele ce sunt încredințate ochilor credincioși).

111) Sallwürk observă că asupra artei retorice vorbește pe larg §§ 348—388. Scopul acestei digresiuni se poate vedea din § 390. În pedagogia filantropismului și în domeniul pedagogic al lui Göthe (Wilhelm Meister) simbolurile joacă un rol important.

tâna vieții și vederii, stejarul bătrân dela Mambré, morile martorului: iată cari erau monumentele grosolane, dar auguste, cari garantau sfințenia învoielilor¹¹²). Nimeni n'ar fi îndrăsnit să întindă o mână nelegiuită împotriva lor, iar încrederea oamenilor era mai bine garantată prin acești martori muți decât este azi prin toată zadarnica strășnicie a legilor.

385. Pentru a governa, mărețea pompă a puterii regale impunea popoarelor. Diferite semne ale vredniciei, un tron, un sceptru, o mantie de purpură, o coroană, o fășie cu care se încingea fruntea erau pentru ei lucruri sfinte. Aceste semne respectate făceau să fie vrednic de respect omul pe care-l vedeau împodobit cu ele. Fără soldați, fără amenințări, îndată ce vorbea, era ascultat. Acum când pretindem să înlăturăm aceste semne, ce urmări are disprețuirea lor?¹¹³). Majestatea regală se șterge

112) Sallwürk lămurește câteva din aceste numiri ciudate:

Aluzie la Beër-Schăba din vechiul testament (fântâna jurământului), Beër-Lachai-Roi (fântâna vieții vederii) ș. a. din Genesa. Jurăminte la fântână întâlnim des în vechiul testament; totuși nu toate numele date de R. au importanța ce le-o atribue. — La cele zise aici, adăogăm: *Mambré*, localitate din Palestina; despre ea se vorbește în vechiul testament la vieașa lui Abraam.

113) Clerul roman (catolic) a păstrat cu iscusință aceste semne și, după el, câteva republici, între cari Veneția. Guvernul venețian, deși statul s'a distrus, păstrând înfățișarea vechei sale majestăți se bucură de toată adorațiunea poporului. După Papa, împodobit cu *tiara* sa, poate că nu există vreun rege sau alt puternic stăpânitor așa de respectat cât dogele Veneției, care, fără putere, fără autoritate, este însă sfințit prin pompa sa și împodobit sub cornul său ducal cu o pieptănătură de femeie. Această ceremonie a Bucentaurului, care face pe proști să râdă, ar hotărî poporațiunea Veneției să-și verse sângele pentru păstrarea tiranicului său guvern. (*Nota autorului. Ed. Amsterdam*). G. Petitàin dă lămuririle următoare: Bucentaurul era un vas mare și foarte frumos, fără catarge și fără pânze. Pe el se urca, în fiecare an într'o anumită zi, dogele Veneției ca să serbeze ceremonia simbolică a căsătoriei Veneției cu Marea. Această ceremonie a încetat când Veneția a intrat sub puterea Austriei (1791) și poporul n'a vărsat nicio picătură de sânge pentru a o păstra. Această observație a lui Petitàin arată că Rousseau exagera importanța acestor lucruri.

din toate inimile, regii nu mai sunt ascultați decât prin forța regimentelor și respectul supușilor se datorește nu-mai fricei de pedeapsă. Regii nu se mai ostenesc azi să poarte diademe, nici alte semne ale rangului lor, dar trebuie să aibă o sută de mii de brațe totdeauna gata de a le îndeplini poruncile. Se poate ca aceasta să li se pară mai frumos, dar e ușor de văzut că, cu vremea, schimbarea nu va fi spre folosul lor¹¹⁴).

386. Te minunezi de ce au făcut cei vechi cu elocvența; această elocvență însă nu se arată numai prin discursuri frumoase, bine orânduite, ci a avut totdeauna mai mare efect când oratorul a vorbit mai puțin. Ceeace se spunea cu mai multă vioiciune nu se exprima prin cuvinte, ci prin semne; nu era rostit, ci arătat. Obiectul pus înaintea ochilor sgdue închipuirea, ațâță curiozitatea, ține spiritul în așteptare pentru ce se va spune; adesea acest obiect singur a și spus totul. Trasybul și Tarquiniu tăind capetele macilor, Alexandru punând sigiliul pe gura favoritului său, Diogene mergând (umblând) în fața lui Zenon, nu vorbeau mai bine decât dacă ar fi ținut niște lungi cuvântări?¹¹⁵). Ce vorbe ar fi putut să spună tot așa de bine aceleași idei? Darius, ajungând cu oastea în Scitia, primește din partea regelui Sciților o pasăre, o broască, un șoarece și cinci săgeți. Solul dă darul adus și

114) Aci pare că Rousseau profetiza marea revoluție.

115) Dintre anecdotele la cari face aluzie aci Rousseau, putem relata pe cele următoare: 1) Tarquiniu Superbul, ultimul rege al Romei trimite pe fiul său în cetatea Gabii. Acolo acesta se face iubit de Gabieni și devine șeful armatei. Neștiind ce măsură să ia pentru a pune mâna pe cetate, trimite un om la tatăl său, cerându-i un sfat. Tarquiniu se plimbă printr'o grădină cu trimisul și taie cu bastonul capetele macilor celor mai înalți. Fiul său înțelege și ucide pe toți fruntașii cetății. (Lhomond, *De viris illustribus* cap. respectiv). — 2) La finele sec. V și la începutul sec. IV înainte de Chr. a trăit în Grecia un filosof Zenon (din Elea) care susținea că nu trebuie să credem în realitatea mișcării. Un alt filozof foarte original, Diogene zis Cincul, care trăia într'un butoiu, asistând la o lecție a lui, drept răspuns, se sculă și începu să meargă în dreapta și în stânga.

pleacă fără să zică un cuvânt¹¹⁶). În timpurile noastre acest om ar fi fost socotit nebun. Această teribilă cuvântare fu înțeleasă și Darius porni cât putu mai repede spre țara sa¹¹⁷). Puneți o scrisoare în locul acestor semne: cu cât va fi mai amenințătoare, cu atât va speria mai puțin; va fi o fanfaronadă, de care Darius și-ar fi bătut joc.

387. Ce mare băgare de seamă aveau Romanii pentru limba semnelor! Haine deosebite după vârstă, după stări sociale; toge, tunice de războiu, pretexte, bulle, laticlave, tribune, lictori, fasce, securi, coroane de aur, de iarbă, de foi, ovațiuni, triumfuri: totul era la ei pregătire pentru ochi, reprezentație, ceremonii, și totul impresiona inimile cetățenilor¹¹⁸). Se socotea interes de stat ca poporul să se adune în cutare loc și nu în altul, să vadă șau să nu

116) Povestirea aceasta se găsește la Herodot (Istorie, Cartea VI § 131 și urm.).

117) Sallwürk observă că Rousseau a schimbat întru câțva textul istoricului grec. Acesta spune că Darius a considerat darurile Sciților ca un semn de supunere (îi dau apa, pământul și aerul), dar un om al său i-a dat altă explicație și atunci a înțeles că darul e o amenințare: dacă nu veți sbura ca păsările, nu veți intra sub pământ ca șoarecii, dacă nu veți intra în apă ca broasca, veți fi uciși de cele 5 săgeți.

118) Dintre toate cele înșirate aci, unele au nevoie a fi deslușite. La Romani, haïna principală și caracteristica a cetățeanului era *toga*, un fel de pelerină, în forma unei fâșii dreptunghiulare, care se așeza peste umăr pe corp și se drapa cu multă artă. Copiii nobili purtau o togă având pe margini o bandă de purpură și la gât *bulla*, o sferă de aur. Magistrații purtau o togă *laticlavă*, adică cu largi bande de purpură pe margini. *Tribunal* (de unde vorba modernă) era o tribună sau o platformă largă ce se găsea în sălile de judecată și pe ea se așezau scaunele zise *curule* ale magistraților. *Lictorii* erau niște ofițeri cari însoțeau pe magistrații cei mai înalți ai statului și purtau pe umăr *fascele*, adică un mănunchiu de nuele având în mijloc o *secure*. Când generalii obțineau izbânzi în lupte, erau sărbătoriți după anume norme; ceremoniile acestea se numeau *ovațiuni*, mai mici, pentru fapte mai puțin importante, sau *triumfuri*, mari de tot, pentru cuceriri de provincii și alte de acest fel. Ovațiile și triumfurile se decretau de Senat.

vadă Capitoliul¹¹⁹), să aibă sau să n'aibă privirea îndreptată spre Senat; să discute de preferință în cutare sau cutare zi. Acuzații își schimbau hainele, asemenea și candidații¹²⁰); războinicii nu-și lăudau faptele, ci-și arătau rănilile. La moartea lui Cezar, îmi închipuesc pe unul din oratorii noștri: s'ar fi servit de toate locurile comune¹²¹), pentru a face o descriere patetică a rănilor lui, a sângelui, a cadavrului. Antoniu, de și elocuent, nu spune toate acestea, ci pune să aducă trupul neînsuflețit al dictatorului. Ce retorică!

388. Această digresiune mă târăște însă, fără să bag de seamă, departe de subiectul meu, cum s'a mai întâmplat și cu altele, și, pentru că abaterile mele nu pot fi lungi și iertate, fiind prea dese, reviu la subiect.

389. Nu raționați niciodată prea teoretic cu tinerii. Dați un corp raționamentului vostru ca să-l faceți sensibil. Treceți vorbirea minții prin inimă pentru ca să fie înțeleasă. O mai repet: argumentele reci pot să determine opiniunile noastre, dar nu faptele noastre; ne fac să *credem*, iar nu să *lucrăm*. Demonstrezi ceea ce trebuie să gândească cineva, dar nu ceea ce trebuie să facă. Dacă lucrul e adevărat pentru toți oamenii, cu atât mai mult e adevărat pentru tinerii încă stăpâniți de simțurile lor și a căror cugetare e dictată de imaginație.

390. De aceea, chiar după pregătirile de cari am vorbit, nu mă voi duce deodată în odaia lui Emil să-i țin un discurs lung și greoiu asupra subiectului ce voi să-i deslușesc. Voi începe impresionându-i imaginația: voi alege timpul, locul, obiectele cele mai potrivite cu impresia pe care vreau s'o produc; voi chema, ca să zic așa, întreaga natură ca martor la convorbirile noastre.

119) Se numea *Capitoliu* cetățuia și templul (închinat lui Jupiter) așezate pe unul din cei șapte munți ai Romei.

120) Candidații la alegeri pentru diferite funcțiuni.

121) *Locuri comune* înseamnă, în retorică, izvoarele din cari oratorii își scot argumentele lor. Aci Rousseau dă un înțeles batjocoritor, adică lucruri obișnuite, cunoscute din cărți și din diferite cuvântări.

Voiu invoca pe Dumnezeu cel veșnic, care a clădit această natură, ca să susțin adevărul spuselor mele. Il voiu lua ca judecător între Emil și mine; voi însemna locurile în cari ne vom afla și vom socoti stâncile, pădurile, munții ce ne înconjoară drept monumente ale făgăduielilor mele și ale lui; voiu pune în privirea mea, în accent, în gest tot entuziasmul și tot focul de care vreau să-l însuflețesc¹²²). Atunci îi voiu vorbi și mă va asculta; mă voiu înduioșa și va fi mișcat. Pătrunzându-mă de sfințenia îndatoririlor mele, voiu face pe ale lui mai vrednice de respect; puterea raționamentului o voiu însufleți cu imagini și cu figuri; nu voiu vorbi lung și deșirat cu maxime reci, ci voiu căuta să am cu prisosință sentimente covârșitoare; rațiunea mea va fi gravă și sentențioasă, dar inima mea nu va socoti niciodată că a vorbit deajuns. Numai atunci, arătându-i tot ce am făcut pentru el, îi voiu înfățișa totul ca făcut pentru mine; în duioasa mea iubire va vedea el rațiunea îngrijirilor ce i-am dat. Ce surprindere, ce agitație pentru el, când voiu vorbi deodată cu totul altfel! În loc să-i îngustez sufletul, vorbindu-i mereu de interesul său, îi voiu vorbide aci înainte numai de al meu și-l voiu mișca mai mult. Voiu aprinde în tânăra lui inimă toate sentimentele de prietenie, de generozitate, de recunoștință, pe cari i le-am sădit în suflet și cari produc atâta plăcere când le îngrijești. Il voiu strânge la sânul meu vărsând lacrimi de înduioșare. Ii voiu zice: „Tu ești binele meu, copilul meu, opera mea; dela fericirea ta aștept fericirea mea; dacă îmi înșeli speranțele, îmi furi douăzeci de ani din viață și-mi pregătești nenorocirea bătrâneții”. Așa poți să te faci ascultat de un tânăr și așa se sapă în fundul inimii lui amintirea despre ce i-ai spus.

391. Până aci m'am silit să dau pilde pentru chipul cum guvernorul să-și învețe școlarul în prilejurile grele. Am încercat să fac tot astfel și cu prilejul acesta; dar, după multe încercări, îmi iau seama, convins că limba

122) Vezi Cartea II § 17 și IV § 200, 478.

franceză e prea „prețioasă”¹²³⁾ pentru ca să poți pune într’o carte naivitatea primelor învățături despre anumite subiecte.

392. Se zice că limba franceză e cea mai „castă”¹²⁴⁾ dintre limbi; eu o socotesc, din potrivă, cea mai obscenă, căci castitatea unei limbi nu stă în faptul de a înlătura cu grijă toate expresiile necuviincioase, ci stă în a nu le avea¹²⁵⁾. În adevăr, ca să le înlături, trebuie să te gândești; și nu e nicio limbă în care să fie mai greu a vorbi *curat* în toate înțelesurile, ca limba franceză. Cititorul, mai meșter să găsească totdeauna înțelesuri obscene decât este autorul să le înlătore, se scandalizează și se rușinează de orice. Ceeace trece prin niște urechi necurate ia ceva din necurățenia lor. Din contră, un popor cu bune moravuri are termeni proprii pentru toate lucrurile și acești termeni sunt cuviincioși, pentrucă sunt întrebuințați totdeauna în mod cuviincios. Nu se poate închipui o vorbire mai modestă decât a Bibliei, tocmai fiindcă totul e spus acolo cu naivitate. Ca să dispară modestia acestor lucruri, e destul să le traduci în franțuzește. Ceeace trebuie să spun lui Emil al meu va fi numai cinstit și cast pentru urechia lui; dar cititorul, ca să le găsească tot așa, ar trebui să aibă un suflet tot așa de curat ca al lui.

393. Socotesc chiar că ar fi folositoare, pentru convorbirile morale la cari ne conduce subiectul nostru, câteva reflexiuni despre adevărata curăție a vorbirii și despre falsa delicateță a vițiului; fiindcă cine învață limba onestității trebuie să învețe și pe a cuviinței și să știe pentru ce aceste două limbi sunt așa de deosebite. Oricum să fie, susțin că în loc de a împuia urechile tinerimii înainte de vreme cu maxime zadarnice, de cari râde ajungând în vârsta când ar trebui să le audă întâi, e mai bine să așteptăm și să pregătim ceasul când putem fi în-

123) Limbă *prețioasă*: plină cu expresii prea alese, prea îngrijite, căutate.

124) *Cast*: cuviincios, curat la suflet și la trup.

125) Vezi Cartea V, § 251.

țeleși; atunci să-i se spună legile naturii cu tot adevărul lor, să-i se arate sancțiunea¹²⁶⁾ acestor legi în relele fizice și morale pe care le sufer cei vinovați de înfrângerea lor. Vorbindu-i de nepătrunsa taină a nașterii, să unești, cu ideea *atracțiunii* pe care Creatorul a dat-o acestui act, să unești ideea *iubirii exclusive* care îi dă farmec, ideea *datoriei de credință*, datoriei de pudoare cari îl înconjoară și cari îl fac mai încântător în îndeplinirea scopului firesc. Să înfățișezi căsătoria nu numai ca tovarășia cea mai dulce, dar ca învoirea cea mai nestrămutată și cea mai sfântă; să-i spui cu toată puterea toate motivele care fac această legătură vrednică de respect pentru toți oamenii și cari acoper de rușine și de blestem pe oricine îndrăznește să-i păteze curăția. Să-i faci un tablou izbitor și adevărat despre toate grozăviile desfrânării și despre îndobitocirea stupidă la care te duce: să-i arăți povârnișul aproape nebăgat în seamă pe care cea dintâi greșală te îndreptează spre toate relele, cari te vor pierde în cele din urmă. Dacă vei face așa, dacă-i vei arăta cu evidență cum se leagă de gustul castității, și sănătatea și puterea și curajul și virtuțile și chiar amorul, și toate adevăratele bunuri ale omului, susțin că în acest chip vei face pe tânăr a dori și a iubi castitatea și că spiritul său va primi bucuros toate mijloacele ce-i vei înfățișa pentru păstrarea ei; căci cât timp o păstrezi, o respecti; n'o disprețuești decât după ce ai pierdut-o.

394. Nu e adevărat că pornirea spre rău nu se poate stăpâni și că nu ești capabil a învinge, câtă vreme nu te-ai deprins să fii învins de ea. Aurelius Victor¹²⁷⁾ spune că mai mulți oameni, nebuni de dragoste, plătiră, de bună voie, cu vieța o noapte a Cleopatrei¹²⁸⁾ și că asemenea

126) Sancțiunea: mijlocul, chipul de aplicare a unor legi.

127) Aurelius Victor (istoric latin, sec. IV după Chr.) în cartea sa despre bărbații vestiți (*De viris illustribus*) cap. 86.

128) Cleopatra, vestita regină a Egiptului (moartă în anul 30 înainte de Hr.) vestită prin frumusețea și vieța desfrânată. S'a sinucis după ce Antoniu a fost învins de Octavian și a văzut că n'are nicio putere față de învingător.

jertfă nu este imposibilă pentru nebunia patimei. Dar să ne închipuim că omul cel mai înflăcărat și cel mai puțin stăpân pe simțurile lui ar vedea unealta de ucidere, prin care, peste un sfert de ceas, va pieri cu siguranță în chinuri. Nu numai că acest om, din acel moment, își va învinge ispita, dar îl va costa prea puțin să i se împotrivescă; imaginea grozavă care va însoți plăcerea va depărta această plăcere și, depărtându-se mereu, nu va mai reveni. Numai moliciunea voinței noastre ne face să fim slabi și, din potrivă ești totdeauna puternic pentru ceea ce vrei cu putere: *Volenti nihil difficile*¹²⁹). O! Dacă am urî vițiul cât iubim viața, ne-am opri tot așa de bucuros dela o crimă plăcută, precum ne oprim de a mânca o mâncare foarte bună în care s'a pus o otravă ucigătoare.

395. Nu vezi că, dacă toate lecțiile pe cari le dai unui tânăr în privința aceasta sunt fără succes, pricina este că nu sunt potrivite cu vârsta lui? Pentru fiecare vârstă raționamentul trebuie să ia forma care să-l facă plăcut. Vorbește-i serios când trebuie; dar ceea ce-i spui, să aibă ceva atrăgător care să-l silească a te asculta. Nu-i combate dorințele cu asprime, nu-i înăbuși imaginația, ci cârmuește-o, ca să nu producă monștri. Vorbește-i despre amor, despre femei, despre plăceri; fă să găsească în convorbirile tale un farmec pentru tânăra lui inimă; nu pierde niciun mijloc care te-ar putea face confidentul lui; numai cu acest titlu, vei fi în adevăr stăpânul lui. Atunci, nu te mai teme că se va plictisi stând de vorbă cu tine; te va face să vorbești mai mult decât vrei.

396. Nu mă îndoiesc niciun moment că, dacă am știut să iau în privința acestor maxime toate precauțiunile necesare și să vorbesc lui Emil așa cum cere situația în care l-a adus progresul anilor, va ajunge el singur la punctul unde vreau să-l conduc, se va pune cu grabă sub protecția mea și, impresionat de primejdiile de cari se vede înconjurat, îmi va zice, cu tot focul vârstei: „Amicul meu, protectorul meu, învățătorul meu, reia-ți autoritatea

129) Pe românește: Pentru cel care vooeste, nu e nimic greu.

„pe care vrei s'o părăsești tocmai în momentul când
 „sint mai mult nevoie de ea! Până acum o aveai din pri-
 „cina slăbiciunii mele; de acum o vei avea prin voința
 „mea și mă voi supune ei cu mai multă sfințenie. Apără-mă
 „de toți dușmanii care mă înconjoară și mai ales de aceia
 „pe cari îi port în mine și cari mă trădează; veghează
 „asupra operei d-tale ca să rămâie vrednică de d-ta.
 „Vreau să mă supun legilor d-tale, întotdeauna; aceasta
 „este voința mea statornică; dacă vreodată nu te voi
 „asculta, va fi fără voia mea. Dă-mi libertatea, apărân-
 „du-mă în contra pasiunilor mele cari mă târăsc cu ele,
 „nu mă lăsa să devin robul lor și silește-mă să fiu însumi
 „stăpânul meu, ascultând nu de simțuri, ci de rațiune”.

397. Când vei fi adus aci pe elevul tău (și dacă lucrul nu se întâmplă, numai tu ești vinovat), păzește-te de a-l asculta îndată, ca nu cumva să nu i se pară prea severă stăpânirea ta și să nu se socotească îndreptățit a se scăpa de ea, învinuindu-te că l-ai luat prea repede. Acum e vremea rezervei și a seriozității: acest ton îi va impune cu atât mai mult cu cât te va vedea astfel pentru prima dată¹³⁰).

398. Ii vei zice deci: „Tinere, prea te gândești să dai
 „niște făgăduieli greu de ținut. Ar trebui să le cunoști,
 „ca să ai dreptul de a le formula: nu știi cu ce furie târăsc
 „simțurile pe semenii tăi în prăpastia vișniului sub masca
 „plăcerii. Știu foarte bine că n'ai o inimă josnică: nu-ți vei
 „uita niciodată cuvântul, dar de câte ori n'o să-ți pară rău că
 „l-ai dat! de câte ori nu vei blestema pe acela care te iubește
 „și care va fi silit să-ți sfâșie inima spre a te scăpa de relele
 „ce te amenință! Precum Ulyse, impresionat de cântecul
 „sirenelor, strigă conducătorilor săi să-l deslege, tot astfel,
 „înșelat de amăgirea plăcerilor, vei voi să rupi legăturile
 „cari te vor supăra; mă vei necăji cu plângerile tale, vei
 „zice că sunt *tiran* tocmai când afecțiunea mea mă va sili
 „să mă ocup mai mult de tine; preocupându-mă numai

130). Sallwürk trimite la V 338.

„de a te vedea fericit, mă voi pomeni că-mi atrag ura ta.
 „O dragul meu Emil, n'aş suferi niciodată durerea de a-ţi
 „fi nesuferit; acest preţ ar fi prea mare chiar pentru fe-
 „ricirea ta. Nu vezi, tinere, că, legându-te să mă ascuţi,
 „mă sileşti să te conduc, să mă uit pe mine ca să mă de-
 „votez ție, să n'ascult nici plângerile nici murmurele tale,
 „să combat necontenit dorinţele tale şi ale mele? Imi impui
 „un lanţ mai puternic decât al tău. Înainte de a ne lega
 „fiecare, să ne întrebăm puterile: să mai aşteptăm ca să
 „avem vreme a ne gândi. Nu uita că cine se hotărăşte
 „mai greu să făgăduiască, acela ţine totdeauna cu mai
 „multă statornicie făgăduiala”.

399. Ține minte și tu că, cu cât te vei arăta mai greoiu
 în privința acestei legături, cu atât vei face mai ușoară
 îndeplinirea ei. E trebuință să simți tânărul că promite
 mult și că tu promiți și mai mult. Când va veni momen-
 tul și când va semna, ca să zic astfel, contractul, schimbă
 tonul, îndulcește cât mai mult stăpânirea pe care o a-
 nunțaseși atât de severă. Zi-i așa: „Tinere al meu prieten,
 „îți lipsește experiența; dar am îngrijit ca să nu-ți lipsească
 „rațiunea. Ești în stare să vezi pretutindeni motivele pur-
 „tării mele: va fi nevoie numai să aștepti, ca să privești
 „lucrurile cu sânge rece. Întâi să mă ascuți și pe urmă
 „să-mi ceri socoteala de ce ți-am poruncit așa: voi fi
 „gata să-ți explic motivele mele îndată ce vei fi în stare
 „să mă înțelege și nu mă voi teme niciodată a te face
 „judecător între tine și între mine. Imi făgăduiești să fii
 „supus și eu îți făgăduiesc să mă folosesc de această
 „supunere pentru a te face cel mai fericit dintre oameni;
 „chezășie pentru aceasta este starea de care te-ai bucurat
 „până acum. Găsește pe altul de vârsta ta care să fi avut
 „o vieță tot atâta de dulce și nu-ți mai făgăduiesc nimic”.

400. După ce-mi voi fi stabili autoritatea, prima mea
 grijă va fi să depărtez necesitatea de a mă folosi de
 dânsa. Nu voi pierde niciun prilej ca să măresc încrederea
 lui în mine, ca să mă fac confidentul inimii sale și judecă-
 torul plăcerilor sale. În loc de a combate pornirile vârstei,
 le voi întreba, pentru ca să fiu stăpân pe ele; mă voi

potrivi după vederile lui, ca să le pot conduce; mă voiu căuta să-i procur o fericire depărtată în paguba prezentului. Nu vreau să fie fericit numai odată, ci totdeauna, dacă e cu putință¹³¹).

401. Acei care pretind că conduc înțelepțește pe tineri pentru a-i păzi de înșelăciunile simțurilor, caută să le producă silă de amor și ar fi gata să socotească drept crimă pentru vârsta lor faptul că se gândesc la el, ca și cum amorul ar fi făcut pentru bătrâni. Toate aceste lecții mincinoase pe cari inima le tăgăduiește, nu pot să fie convingătoare. Tânărul, condus de un instinct mai sigur, râde în ascuns de tristele maxime pe cari se preface că le ascultă, și așteaptă numai prilejul de a le stabili zădărnicia. Procederea aceasta este împotriva naturii. Urmând drumul dimpotrivă, eu voiu ajunge mai sigur la același scop. Nu mă voiu teme de a-i încălzi dulcele sentiment de care este lacom; i-l voiu arăta ca fericirea supremă a vieții, pentru că și este în adevăr. Zugrăvindu-i-l așa, voiese să-i asculte glasul; făcându-l să înțeleagă farmecul pe care unirea a două inimi o dă atracțiunii sensuale, îl voiu desgusta de ștregării; îl voiu face cuminte, făcându-l înamorat.

402. Trebuie să fie cineva foarte mărginit pentru ca să vadă în dorințele născânde ale unui tânăr numai niște piedici pentru învățătura rațiunii. Eu văd tocmai adevăratul mijloc de a asculta această învățătură. Nu poți stăpâni pasiunile decât prin pasiuni: prin ele înseși poți să le înlături tirania, iar natura îți dă uneltele de cari să te servești pentru țarmurirea acestei tiranii.

403. Emil nu va rămânea totdeauna în singurătate. Fiind membru al societății, trebuie să-și îndeplinească îndatoririle ce i se impun prin aceasta. Având să trăiască cu oamenii, trebuie să-i cunoască. Cunoaște omul în general; îi rămâne să cunoască indivizii. Știe ce se petrece în lume; îi rămâne să vadă cum trăiești în ea. A venit momentul

131) Sallwürk zice că acest pasagiu amintește § 18 și § 26 din Cartea II.

de a-i arăta partea din afară a acestei mari scene, ale cărei ascunzișuri le cunoaște de mai nainte. Nu va avea pentru dânsa admirațiunea stupidă a unui tânăr zăpăcit, ei o va prețui cum face un spirit drept și cumpănit. Fără îndoială că pasiunile sale vor putea să-l înșele. Nu înșeală ele totdeauna pe acela care le ascultă? Dar cel puțin, nu va fi înșelat de pasiunile altora. Dacă le vede, le va privi cu ochiul înțeleptului, fără să fie târît de exemplul lor sau înșelat de prejudecățile lor.

404. Precum e o vârstă potrivită pentru învățătura științelor, tot asemenea e o vârstă în care poți înțelege bine purtarea în lume. Cine o învață prea de timpuriu, o urmează în toată viața fără alegere, fără reflexiune și fără a ști bine cece face, de și face cece se cuvine. Dar cine o învață înțelegându-i motivele, o urmează cu mai multă pricepere și prin urmare cu mai multă cumpănire și grație. Dați-mi un copil de 12 ani care să nu știe absolut nimic și vi-l dau la 15 ani tot așa, de învățat ca și acela pe care îl instruiți din vârsta cea mai fragedă, cu deosebirea că știința elevului vostru va fi numai în memoria lui, pe când a elevului meu va sta în judecata lui. De asemenea, introduceți un tânăr de 20 de ani în lume: bine condus, va fi, într'un an, mai cuviincios și va avea o politeță mai cu judecată de cât acela pe care l-ați crescut așa din copilărie; căci cel dintâiu fiind în stare să înțeleagă motivele tuturor regulilor privitoare la vârstă, stare socială, sex, cari constituiesc această rânduială, poate să le rezume în câteva principii pe cari să le aplice în cazurile neprevăzute, pe când cel d'al doilea, având numai rutina drept orice normă, va fi încurcat îndată ce-l vei scoate dintr'însa.

405. Domnișoarele franceze sunt toate crescute în mănăstiri până la măritiș. Au ele, din această pricină, vre-o greutate să se deprindă cu noua lor situație? și sunt oare femeile din Paris stângace, încurcate și necunoscătoare de buna purtare în societate, pentru că n'au trăit în ea din mica lor copilărie? Această prejudecată vine dela oamnenii din lume cari nu cunosc nimic mai important de cât

această mică știință și își închipuiesc, în mod greșit, că e nevoie să începi cât mai de vreme pentru a o putea pătrunde.

406. E adevărat că nu trebuie nici să aștepti prea mult. Cine și-a petrecut toată tinerețea departe de lumea bună, rămâne pentru tot restul vieții cu o înfățișare încurcată, silită, spune cuvinte nepotrivite, are maniere greoaie și stângace, de cari nu se poate dezbăra nici după mai multă obișnuință, ba chiar se face mai ridicol prin silințele ce-și dă de a se schimba. Fiecare fel de învățătură are vremea sa potrivită pe care trebuie s'o cunoști și primejdiile pe cari trebuie să le înlături. Aceste primejdii sunt și mai mari pentru învățătura de care mă ocup acum; dar nu voi expune pe elevul meu fără a lua toate măsurile ca să-l feresc de ele¹³²).

407. Dacă metoda mea se raportă la toate punctele de vedere ale unui obiect și dacă, înlăturând un neajuns, preîntâmpină pe altul, socotesc atunci că este bună și mă găsesc pe calea cea adevărată. Acest lucru mi se pare că îl văd în expedientul pe care mi-l arată ea acum. Dacă vreau să fiu aspru și sever cu ucenicul meu, voi pierde încrederea lui și în curând se va ascunde de mine. Dacă vreau să fiu îngăduitor, iertător sau să închid ochii, atunci la ce-i folosește să fie sub paza mea? Ar fi să-i îndreptătesc vieța desordonată și să-i ușurez conștiința, încercând-o pe a mea. Dacă îl introduc în societate numai cu gândul de a-l instrui, se va instrui mai mult decât vreau eu. Dacă îl ții departe de ea până la sfârșit, ce va fi învățat dela mine? Tot, poate, afară de arta cea mai trebuincioasă omului și cetățeanului, adică arta de a ști să trăiască cu semenii săi. Dacă aceste învățături au un

132) Și Locke pune mare preț pe educația socială; însă motivul său este altul: pentru a putea lucra cu chibzuință trebuie să fii apărat contra aparenței înșelătoare a moravurilor sociale și contra ademenirilor vișului celui atrăgător prin cunoașterea temeinică a condițiilor reale și lăuntrice. (*Nota lui Sallwürk*). Vezi și § 144 din Cartea lui Locke Trad. Coșbuc. *Partea 2-a*).

folos prea depărtat, ele nu vor avea aproape niciun folos, căci el se interesează numai de prezent. Dacă mă mulțumesc să-i procur petreceri, ce bine îi fac? Se moleşte și nu se instruește.

408. Nimic din toate acestea. Numai expedientul meu previne totul. „Inima ta, spun eu tânărului, are trebuință de o tovarășă; să cautăm pe aceea care ți se potrivește. N'o vom găsi poate lesne, căci adevăratul merit este totdeauna rar, dar să nu ne grăbim nici să nu ne descurajăm. Fără îndoială există una și o vom găsi până la sfârșit sau, cel puțin, vom găsi pe aceea care se apropie mai mult de ea”. Cu un proiect atât de atrăgător pentru el, îl introduc în societate. Am nevoie să-i mai spun ceva? nu vedeți că am făcut totul?

409. Zugrăvindu-i iubita pe care i-o destin, vă închipuiți cum mă va asculta, cum voi ști să-i fac plăcute și scumpe calitățile pe cari trebuie să le iubească și cum voi ști să-i îndreptez sentimentele spre ceea ce trebuie să caute și să le depărtez de ce trebuie să se ferească. Aș fi cel mai neîndemânatec dintre oameni dacă nu l-aș face dinainte pasionat fără să știe pentru cine. Nu este nimic dacă obiectul zugrăvit de mine va fi închipuit; e destul să-l desguste de cele ce ar putea să-l ispitească, e destul ca el să-i procure totdeauna comparațiuni cari să-l facă să prefere himera sa în locul obiectelor reale pe cari le va avea înaintea ochilor. Căci ce este adevăratul amor în sine, dacă nu himeră, minciună, iluziune¹³³). Iubești mai mult închipuirea pe care ți-o faci decât obiectul pe care îl reprezintă. Dacă ai vedea ceea ce iubești întocmai cum este, n'ar mai exista iubire pe pământ. Când nu mai iubești, persoana pe care o iubeai rămâne aceeași ca și mai înainte, dar n'o mai vezi tot așa: vălul prestigiului cade și iubirea dispare. De aceea, dându-i un obiect imaginar, sunt stăpân pe comparațiuni și împiedec lesne iluziunea pe care ar pute-o da obiectele reale.

133) Sallwürk zice că acest pasagiu e la fel cu cel din Cartea V, § 119.

410. Prin aceasta nu vreau să înșel pe tânăr, arătându-i un model de perfecțiune care nu poate să existe; dar voiu alege astfel defectele iubitei sale încât să le primească, să-i placă, să serve chiar a îndrepta pe ale lui. Nu vreau nici să-l mint, înșelându-l că obiectul ce i-am zugrăvit există în realitate, dar, dacă îi place imaginea, va dori curând să-i găsească un original. Dela dorință la presupunere, drumul e ușor: e treaba câtorva descripțiuni iscușite, cari, prin niște trăsături mai sensibile, vor da acestui obiect închipuit o mai mare înfățișare de adevăr; aş merge chiar până a-i da un nume. Aş zice râzând: „Să numim *Sofia* pe viitoarea ta iubită. *Sofia* este un nume de bun augur¹³⁴), dacă nu-l va purta aceea „pe care o vei alege, ea va fi cel puțin vrednică să-l poarte; „putem să-i facem cinstea aceasta de mai nainte”. După toate aceste amănunte, dacă, fără să afirmi și fără să tăgăduiești, vei căuta să te prefaci cam încurcat, bănuielile lui se vor schimba în siguranță: va crede că nu vrei să-i spui soția pe care i-ai ales-o și că o va vedea în momentul potrivit. Dacă ai ajuns până aci și dacă ai ales bine însușirile pe cari trebuie să i le arăți, restul e ușor; poți să-l expui în societate aproape fără primejdie; apără-l numai de simțurile lui, căci inima îi este în siguranță.

411. Dar fie că va personifica sau nu modelul pe care am știut să i-l fac plăcut, acest model, dacă e bine alcătuit, îl va îndemna să se apropie de tot ce-i seamănă și îl va depărta de tot ce nu-i seamănă, ca și cum ar avea în vedere un obiect real. De aci rezultă un mare câștig

134) *Sofia* înseamnă înțelepciune, este prin urmare un nume de bun augur; de un și mai bun augur pentru Rousseau, fiindcă era numele contesei d'Houdetot, adorată de el. Copila ducelui Ludovic Eugeniu de Wurtemberg, care întreținea o corespondență din Lausanne cu Rousseau asupra unor chestii educative (1763), se numea tot *Sofia*. Poate că lui Rousseau i-a venit gândul acesta, datorită lui Montaigne, care (în „Incercări”, I, 25) prezintă elevului său de asemenea un ideal al iubirii (o eroină a lui Ariosto), asupra căreia ar putea să-și îndrepte simpatia „când va începe să se simtă”. (*Nota lui Sallwürk*).

pentru a-i păzi inima de primejdiile la cari poate să fie expusă persoana lui, pentru a-i înfrână simțurile prin imaginație; pentru a-l scăpa mai ales de acele femei cari zic că dau educație și fac să fie plătită foarte scump, căci dacă învață pe un tânăr politeța îi distrug toată onestitatea. Sofia este așa de modestă! Cum va privi el pe cele cari îi vor căta pricină? Sofia este așa de simplă! Cum să-i placă lui fumurile acestora? E prea mare depărtare dela ideile ce are până la observațiile ce face pentru ca acestea să-i poată fi primejdioase.

412. Toți cei cari vorbesc despre educația copiilor urmează aceleași prejudecăți și aceleași maxime, pentru că observă rău și reflectează și mai rău. Rătăcirile tinereții nu începe nici din pricina temperamentului nici din pricina simțurilor, ci din pricina opiniei societății. Dacă ar fi vorba aci despre băieți crescuți în colegii și despre fete crescute în mănăstiri, aș arăta că aceasta este adevărat și pentru ei; căci primele lecțiuni pe cari le primesc și singurele cari dau roade sunt lecțiunile vițiului, și nu-i corupe natura, ci exemplul. Dar să lăsăm pe cei din pensioanele colegiilor și ale mănăstirilor cu obiceiurile lor urâte: acestea nu se vor vindeca niciodată. Eu vorbesc numai de educația în familie. Luați un tânăr crescut înțelepțeste în casa tatălui său în provincie și examinați-l în momentul când sosește la Paris sau când intră în lume. Veți vedea că judecă bine asupra lucrurilor oneste și că voința îi este tot atât de sănătoasă ca și rațiunea; veți afla că disprețuește vițiul și are groază de desfrânare; numai la auzul numelui unei prostituate, vei zări în ochii săi turburarea nevinovăției. Susțin că nu există niciunul de aceștia care să se poată hotări să intre singur în casele acestor nenorocite, chiar dacă le-ar cunoaște rostul și dacă ar simți trebuință.

413. Priviți din nou pe același tânăr după șase luni și nu-l veți mai recunoaște. Cuvintele-i îndrăznețe, maximele-i disprețuitoare, înfățișarea-i cu totul liberă te-ar face să-l iei drept alt om, dacă glumele sale despre sim-

plicitatea lui dela început și rușinea când i-o aduci aminte n'ar arăta că este aceleași și că roșește de aceasta. O, ce bine s'a format într'un timp așa de scurt! De unde vine o schimbare așa de mare și așa de repede? Din progresul temperamentului? Temperamentul lui n'ar fi făcut același progres în casa părintească? și desigur n'ar fi luat acolo nici vorbirea nici maximele acestea. Din primele plăceri ale simțurilor? Din potrivă. Când începi să le simți, ești temător, îngrijat, fugi de lumină și de sgomot. Primele voluptăți sunt totdeauna misterioase; pudoarea le face mai plăcute și le ascunde; cea dintâi iubită nu te face obraznic, ci timid. Absorbiți, cu totul de această stare atât de nouă pentru dânsul, tânărul se concentrează în sine ca s'o guste mai mult și tremură totdeauna să n'o piardă. Dacă face gălăgie, nu-i nici voluptuos, nici duios: câtă vreme se laudă, n'a profitat.

414. Schimbarea s'a produs numai printr'un alt fel de a gândi. Inima sa este tot aceeași, dar opiniile lui sunt altele. Sentimentele lui, cari se strică numai încet, vor fi stricate în fine de ele și numai atunci el va fi cu adevărat corupt. De abia intrat în societate, el primește o a doua educație cu totul protivnică celei dintâi, prin care învață să disprețuească ceea ce cinstea mai nainte și să cinstească ceea ce disprețuia: acum privește lecțiunile părinților și învățătorilor lui ca niște cursuri pedante și datoriile pe cari aceștia i le recomandase, ca o morală copilărească pe care trebuie să n'o mai bagi în seamă când te-ai făcut mare. Crede că onoarea îl silește să-și schimbe purtarea; se face obraznic fără dorință și îngâmfat printr'o rușine rău înțeleasă. Râde de moravurile cele bune înainte de a fi prins gust pentru cele rele și se laudă cu desfrânarea fără să știe (a fi desfrânat. Nu voiu uita niciodată mărturisirea unui tânăr ofițer din gardă¹³⁵), care nu se putea învoi cu petrecerile sgomotoase ale camarazilor săi, dar nu îndrăznea să stea deoparte de frică a nu fi luat în râs: „Mă deprind cu

135) Garda regală.

„acestea, zicea el, cum mă deprind cu tutunul, deși îmi „este nesuferit; deprinderea îmi va aduce și gustul, căci „nu trebuie să fii totdeauna copil”.

415. Așa dar pe un tânăr care intră în societate trebuie să-l păzești mai puțin în potriva sensualității și mai mult în potriva vanității; mai lesne se supune pornirilor altuia decât pornirilor sale, și amorul propriu, iar nu dragostea, face mai mulți stricați¹³⁶).

416. Așa fiind, întreb dacă se găsește pe tot pământul un tânăr mai bine înarmat decât al meu față de tot ce-i poate ataca moravurile, sentimentele, principiile: dacă e altu! mai în stare decât el să se împotrivească torentului? Căci e vre-o seducțiune de care să nu se poată apăra? Dacă dorințele îl îndeamnă la apropierea sexuală, nu găsește în aceasta ceea ce caută și preocuparea inimei îl oprește. Dacă simțurile îl ațâță și-l zoresc, unde să găsească el ce să le mulțumească? Groaza de adulteriu, și de desfrânare îl depărtează deopotrivă și de femeile publice și de cele măritate, iar stricăciunea tinerilor începe totdeauna prin una din aceste două feluri de femei. O fată de măritat poate fi cochetă, dar nu va fi nerușinată, nu se va arunca în spinarea unui tânăr care ar putea-o lua de soție dacă ar socoti-o detreabă; de altfel, ea va avea pe cineva s'o supravegheze. Nici Emil, din partea lui, nu va fi lăsat cu totul singur: amândoi vor avea drept paznici cel puțin teama și rușinea, nedespărțite de primele dorințe; nu vor trece deodată la cele din urmă intimități și nu vor avea vreme să ajungă acolo treptat, fără oarecari piedici. Ca să facă altfel, ar trebui să fi și luat lecțiuni dela camarazi, să fi învățat dela ei a-și râde de propria sa cuviință și a fi obraznic, imitându-i. Dar nimeni pe lume nu e mai puțin pornit spre imitație decât Emil. Cine se supune mai puțin tonului batjoco-

136) Acesta este unul dintre puținele pasagii din cuprinsul pedagogic al cărții a 4-a, de care mai ține seama Raumer. (*Nota lui Sallwürk*).

ritor decât cel care n'are prejudecăți și nu are de ce să se plece prejudecăților altora! Am luat 20 de ani ca să-l înarmez în contra batjocoritorilor; ca să-l înșele, le va trebui mai mult de o zi; căci în ochii lui, ridicolul este numai rațiunea proștilor și nimic nu te face mai nepăsător la luarea în răs decât faptul de a te socoti mai presus de opinia societății. În loc de glume, el are nevoie de argumente și, cât va fi în această stare, nu mă tem că niște tineri smintiți mi-l vor răpi, căci am în partea mea conștiința și adevărul. Dacă e vorba să facem parte și prejudecăților, însemnează ceva și acest traiu în comun în vreme de 20 de ani; n'o să-l convingă nimeni că eu l-am plictisit cu lecțiuni zadarnice și pentru cel cu suflet cinstit și sensibil glasul unui amic credincios și încercat va putea lesne să acopere țipetele a douăzeci de ispititori. Va fi atunci chestiunea să-i arăt numai că aceștia îl înșeală, și că, prefăcându-se a-l socoti om, în realitate îl iau ca pe un copil; de aceea mă voi arăta totdeauna simplu, dar serios și lămurit în raționamentele mele, ca să simtă că eu îl consider în adevăr ca om. Ii voi zice: „Vezi bine că cuvintele mele pornesc din „interesul ce-ți port și care este și interesul meu; altă pri- „cină nu poate fi. Dar acești tineri de ce vor să te con- „vingă? pentru că vor să te înșele; ei nu te iubesc, n'au „niciun interes pentru tine, ba au chiar un necaz as- „cuns, văzându-te că ești mai bun decât ei; vor să te co- „boare până la dânșii și-ți fac vină că te lași condus „de mine, ca să te conducă ei. Crezi, că, făcând această „schimbare, ai ceva de câștigat? Oare neînțelepciunea lor „este așa de superioară și dragostea lor de o zi e mai „puternică decât a mea? Pentru ca glumele lor să aibă „oarecare temei, ar trebui ca autoritatea lor să fie în- „temeiată; dar ce experiență au ei pentru ca maximele lor „să fie mai presus decât ale noastre? În realitate, au „imitat și ei pe alți svăpăiați și vor acum să fie imi- „tați la rândul lor. Liberându-se de așa zisele preju- „decăți ale părinților lor, se fac robi la cele ale cama-

„razilor lor. Eu nu știu ce pot să câștige din aceasta; dar
 „văd că pierd cu siguranță două foloase: afecțiunea pă-
 „rintească, ale cărei sfaturi nu pot fi decât iubitoare și
 „sincere, — și experiența, care te face să judeci dupăce
 „cunoști, căci părinții au fost copii, dar copiii n’au fost
 „părinți”.

417. „Dar crezi că e cel puțin sinceritate în maximele
 „lor nebunești? Nici atâta, dragul meu Emil; se înșeală
 „ca să te înșele; nu se potrivesc cu ei înșiși; inima lor
 „îi desminte neîncetat și adesea chiar gura lor îi contrazice.
 „Cutare râde de tot ce este cinstit și ar fi disperat dacă
 „nevasta lui ar cugeta ca el. Altul va merge cu această
 „nepăsare pentru buna purtare și pentru femeile ce n’au
 „fost ale lui și pentru aceea care e a lui; dar ia mergeți
 „mai departe, vorbiți-i de mama lui, și vedeți dacă va
 „fi bucuros să se declare copil al adulterului și fiu al unei
 „femei stricate, să poarte pe nedrept numele familiei, să
 „fure averea moștenitorului natural, în fine, dacă va răbda
 „să fie socotit bastard*). Care dintre ei ar voi să arunce
 „asupra fiicei sale necinștea cu care mânjește pe fiica
 „altuia? Nu există niciunul, care să nu meargă chiar
 „până la omor, dacă ai adopta față de dânsul, în prac-
 „tică, toate principiile pe cari se silește să ți le dea. În
 „acest chip se arată, în fine, inconsecvența lor și simți
 „că niciunul din ei nu crede ceea ce spune. Iată motivele
 „mele, dragă Emil; judecă-le și pe ale lor, dacă au, și
 „compară-le! Dacă aș vrea să mă folosesc și eu ca dânsii,
 „de dispreț și de batjocoră, ai vedea că sunt tot atât de
 „ridicoli ca mine și poate mai mult decât mine. Dar eu
 „nu mă tem de o cercetare serioasă. Triumful celor ce râd
 „ține puțin; adevărul rămâne și râsul lor nebunesc dis-
 „pare”.

418. Nu vă închipuiți cum poate să fie Emil ascultător la 20 de ani. Ce deosebire între gândurile noastre!

*) Pe vremea aceea, în Franța, situația de *bastard* sau *copil din flori* era o mare rușine. Multe piese de teatru au tratat subiecte în legătură cu aceasta.

Eu nu-mi închipuesc cum a putut să fie ascultător la zece ani; căci atunci prin ce-l puteam stăpâni? Mi-au trebuit 15 ani de îngrijiri ca să-mi pregătesc autoritatea de azi. Atunci nu-l educam, ci-l pregăteam pentru a fi educat. Acum are destulă educație pentru ca să fie ascultător; recunoaște glasul amicitiei și știe să asculte de rațiune. E adevărat că-i las toată înfățișarea independenței; dar niciodată n'a fost mai supus ca acum; este, pentru că vrea să fie. Câtă vreme nu ajunseseam stăpân pe viața lui, eram stăpân pe persoana lui: nu-l păraseam niciodată. Acum îl las câteodată singur, căci îl conduc totdeauna. Părăsindu-l, îl îmbrățișez și-i zic cu ton liniștit: „Emil, „te încredințez prietenului meu, te dau sufletului tău cinstit; el îmi va răspunde de tine¹³⁷).

419. Nu se pot într'un minut corupe niște legături de inimă cari n'au suferit până acum nicio vătămare, nici nu se pot șterge niște principii cari s'au scos din cele dintâi lumini ale rațiunii. Dacă, în lipsa mea, se produce vreo schimbare, ea nu va ținea niciodată prea mult și el nu va ști să se ascundă așa de bine de mine ca să nu bag de seamă primejdia înainte de a se desăvârși, ca să nu mai am vreme a aduce cuvenita îndreptare. Precum nu ajunge cineva depravat deodată, tot asemenea nu învață deodată să se prefacă și, dacă e vreun om nepriceput în acest meșteșug, este Emil, care n'a avut în viață niciun prilej ca să se folosească de el.

420. Prin aceste îngrijiri și prin altele asemenea socotesc că s'a întrarmat așa de bine împotriva înrâurilor străine și împotriva maximelor vulgare, încât așa vrea mai bine să-l văd în mijlocul celei mai stricate societăți din Paris decât singur în odaia sa ori într'un parc, în prada neliniștei vârstei sale. Orice ați zice, din toți dușmanii cari pot să atace pe un tânăr, cel mai primejdios și singurul pe care nu-l poți goni este el însuși. Acest dușman însă e primejdios numai din greșeala noastră, căci — am spus-o de o mie de ori —

137) Vezi Cartea V; § 154.

numai imaginația deșteaptă simțurile. Trebuința lor, propriu vorbind, nu e o trebuință fizică; nici nu este o trebuință *adevărată*. Dacă n'am vedea niciodată nici un obiect lasciv¹³⁸), dacă nicio idee necuviincioasă nu ne-ar pătrunde în minte, poate că niciodată n'am simți această pretinsă trebuință și am rămânea curați, fără ispite, fără silințe, fără merit. Nici nu se știe prin ce turburare surdă se ațâță sângele tinerilor prin anumite situațiuni și prin anumite spectacole, fără ca ei să-și poată da seama despre pricina celei dintâiu neliniști, care nu se poate potoli ușor și care nu întârziază de a renaște. În ce mă privește, cu cât reflectez mai mult la această importantă criză și la cauzele ei apropiate și depărtate, cu atâta mă conving mai mult că un tânăr care ar fi fost crescut singuratic într'un pustiu, fără cărți, fără învățătură și fără femei, ar muri virgin la orice vârstă ar ajunge.

421. Acî nu e vorba însă de un sălbatec de acest fel. Crescând un om printre semenii săi și pentru societate, e peste putință, ba nu e nici potrivit, să-l ții totdeauna în această sănătoasă ignoranță și ceace e mai rău pentru înțelepciune este să fii învățat pe jumătate. Aducerea aminte a obiectelor cari ne-au impresionat și ideile pe cari le-am dobândit ne urmăresc în retragerea noastră, o populează, fără să vrem, cu imagini mai seducătoare chiar decât obiectele și fac singurătatea tot așa de funestă pentru cel care le-a dus acolo, pe cât este de foloșitoare celuia care a rămas totdeauna singur.

422. Veghiază deci cu grijă asupra tânărului: el însuși se va putea păzi de toate, dar de el însuși trebuie să-l păzești tu. Nu-l lăsa singur nici ziua nici noaptea, cel puțin culcă-te în aceeași odaie cu el: să se așeze în pat numai când e zdrobit de somn, să se scoale îndată ce s'a deșteptat. Ferește-te de instinct, îndată ce instinctul nu mai e singur stăpân: e bun cât lucrează singur; îți dă de bănuiră îndată ce se amestecă cu așezămintele omești; nu trebuie să-l distrugi, ci să-l rânduiești și aceasta

138) Care ațâță simțurile.

e poate mai greu de cât a-l distruge. Ar fi foarte primejdios ca el să învețe pe elevul tău să-și mulțumească simțirile și să-și afle singur prilejurile de a le satisface: dacă va cunoaște chiar numai odată acest primejdios înlocuitor, e pierdut. De atunci va avea totdeauna corpul și inima enervate și va duce până la mormânt tristele rezultate ale acestei obișnuințe, cea mai nenorocită la care poate fi supus un tânăr. Fără îndoială, în acest caz, ar fi mai bine...¹³⁹). Dacă furia unui temperament arzător ajunge să nu mai poată fi stăpânită, te plâng, dragul meu Emil; dar nu voi sta la îndoială nici un minut, nu voi lăsa ca menirea naturii să fie înlăturată. Dacă e vorba să te supui unui tiran, mai bine te dau celui de care pot să te scap; orice s'ar întâmpla, te voiu scăpa mai lesne de femei decât de tine însuși.

423. Până la 20 de ani corpul crește și are trebuință de toată substanța sa: continența până atunci este firească și dacă nu o păzești, vatămi însăși constituția corpului. Dela 20 de ani continența este o datorie morală; ea te învață a te stăpâni și a-ți domina poftele. Dar datoriile morale au modificările, excepțiile și regulile lor. Când slăbiciunea omenească te silește să nu poți înlătura o alternativă, din două rele trebuie să alegi pe cel mai mic; orișicum, e mai bine să faci o greșală, decât să contractezi un viciu.

424. Aduceți-vă aminte că nu mai vorbesc aci de elevul meu, ci de al vostru. Pasiunile lui, pe cari le-ați lăsat să fiarbă, vă domină; supuneți-vă lor pe față și fără să ascundeți că v'au învins. Dacă știți să-i arătați aceasta cum se cuvine, va fi mai mult rușinat decât mândru și vă veți păstra dreptul de a-l conduce în rătăcirea lui, ca să-l faceți, cel puțin, să se ferească de prăpastie. E de mare interes ca ucenicul să nu facă nimic fără știința

139) Credem că întregirea acestui pasagiu și executarea punctelor indicate în acest §, e bine s'o lăsăm pe seama cetitorilor lui Emil. Rousseau a făcut triste experiențe în toate aceste chestii. (Nota lui Sallwürk).

și voința învățătorului, fie chiar un lucru rău. E de o mie de ori mai bine ca guvernorul să aprobe o greșeală și să se înșele, decât să fie înșelat de elevul lui și greșeala să se facă fără ca el s'o știe. Cine crede că poate închide ochii la un lucru oarecare, va fi silit îndată să-i închidă la toate: primul abuz îngăduit aduce altul și lanțul nu se mai sfârșește decât cu răsturnarea oricărei rânduiei și cu disprețul oricărei legi.

425. O altă greșeală, pe care am mai combătut-o, dar care nu va ieși niciodată din spiritele strimte, este aceea de a lua totdeauna o demnitate magistrală și de a voi să te înfățișezi spiritului elevului tău ca un om perfect. A lucra așa este a avea o metodă pe dos. Ei nu văd că, vrând să-și întărească autoritatea, o distrug, că, pentru a fi ascultat, trebuie să te pui în locul celui ce ascultă și trebuie să fii om ca să știi vorbi inimii omenеști. Toți acești oameni *perfecti* nici nu impresionează nici nu conving; ei cred totdeauna că e lesne să combați niște pasiuni pe cari nu le simți. Dacă vrei să vindeci pe elev de slăbiciunile lui, arată-i slăbiciunile tale. Să vadă în tine aceleași lupte pe cari le simte și el și să învețe a se învinge, după exemplul tău. În acest caz, nu va zice ca alții: „Bătrânii aceștia, de necaz că nu mai pot fi tineri, vor să trateze pe tineri ca pe bătrâni și, pentrucă la ei „s'a stîns orice dorință, socotesc crime dorințele noastre”.

426. Montaigne spune că întreba într-o zi pe seniorul de Langey de câteori, în timpul negocierilor din Germania, s'a îmbătat pentru serviciul regelui¹⁴⁰). Voiu întreba și eu bucuros pe guvernorul unui anume tânăr de câte ori a intrat într-o casă de cele rele pentru interesul elevului său. De câte ori? Mă înșel. Dacă cea dintâi vizită n'a tăiat pentru totdeauna pofta desfrînatului de a mai intra, dacă nu iese de acolo căit și rușinat, dacă nu varsă în sânul tău torente de lacrimi, părăsește-l

140) Petitain arată că acest pasagiu e Cartea I, Cap. 25 și adaogă: Montaigne vorbește de acest Langey în mai multe locuri; dar numai aci îl numește „senior”.

îndată, e un monstru sau tu ești un imbecil, în orice caz nu-i vei mai fi folositor la nimic. Dar să lăsăm aceste experiențe extreme, triste pe cât de primejdioase, și cari n'au nicio legătură cu educația noastră.

427. Câte precauțiuni sunt necesare pentru un tânăr bine născut, înainte de a-l pune în contact cu moravurile scandaloase ale veacului nostru! Aceste precauțiuni sunt neapărat trebuincioase și neglijența asupra acestei chestiuni aduce pierzania tinerimii. Prin desordinea tinereții degenerază oamenii și ajung ceea ce sunt astăzi. Injosiți și lași chiar în vițiile lor, au suflete mici, pentru că corpurile lor istovite au fost de timpuriu corupte; d'abia le rămâne destulă vieață ca să se miște. Cugetările lor subtile arată niște spirite de puțină valoare. Nu pot avea nicio simțire mare și nobilă. N'au nici simplitate, nici vigoare: netrebniți în toate și răi mișelește, ei sunt numai lăudăroși, falși, șarlatani; n'au nici măcar destul curaj ca să fie niște nelegiuși iluștri. Așa sunt indivizii cei vrednici de dispreț cari alcătuiesc tinerimea desfrânată și fără pic de rușine. Dacă s'ar fi găsit unul singur care ar ști să fie moderat și cumpătat, care ar putea — în mijlocul lor — să-și ferească inima, sângele și moravurile de molima pildelor rele, acela, la 30 de ani, ar sdrobi toate aceste gânganii și ar deveni stăpânul lor cu mai puțină greutate decât a avut ca să se stăpânească pe sine.

428. Oricât de puțin l-ar fi îndreptățit la aceasta pe Emil nașterea sau averea, ar fi fost el acest om, dacă ar fi voit să fie; dar i-ar disprețui prea mult pentru a se coborî să-i supună. Să-l vedem acum în mijlocul lor, intrând în societate, nu pentru a se impune, ci pentru a o cunoaște și pentru a găsi aci o tovarășă vrednică de el.

429. Din orice neam s'ar trage, în orice societate ar începe să se introducă, debutul său va fi simplu și fără strălucire; ferească-l Dumnezeu să aibă nenorocirea de a străluci într'însa! El n'are calități de acelea cari iau ochii la prima vedere și nici nu vrea să le aibă. Prețuște prea puțin judecățile oamenilor pentru ca să se

plece prejudecăților lor și nu dorește să fie stimat înainte de a fi cunoscut. Felul său de a se înfățișa nu este nici modest, nici îngâmfat, este natural și adevărat; nu este nici stânjenit în mișcări nici prefăcut, și, în mijlocul unui cerc de oameni, este ca și cum ar fi singur și fără martori. Va fi oare din pricina aceasta, moșic, disprețuitor, fără atențiune față de oricine? Din potrivă; dacă, singur, nu privește cu dispreț pe ceilalți oameni, de ce i-ar disprețui trăind cu ei? Nu socotește că-i sunt superiori în felul de purtare, pentru că inima sa nu-i socotește superiori; dar nu le arată indiferență, căci nici nu o are; dacă nu știe formulele politeței, cunoaște datoriile umanității. Nu-i place să vadă suferind pe nimeni; nu va da locul său altuia prin prefăcătorie, dar i-l va ceda bucuros prin bunătate, dacă, văzându-l uitat, socotește că această uitare îl face să sufere; căci tânărul mai lesne va sta în picioare de bunăvoie decât să vadă pe altul stând de silă.

430. Deși Emil, în deobște, nu are stimă pentru oameni, nu le va arăta dispreț, pentru că i-e milă de ei și-i plânge. De vreme ce nu-i poate face să guste adevăratele bunuri, le lasă bunurile opiniei cu cari ei se mulțumesc, căci se teme ca nu cumva, luându-li-le pe acestea, să-i facă mai nenorociți decât înainte. Nu e deci certăreț și contrazicător; dar nu este nici prea îngăduitor și lingușitor. Iși spune părerea fără să combată pe cineva, fiindcă iubește libertatea mai presus de orice și fiindcă sinceritatea este unul din drepturile cele mai frumoase ale libertății.

431. Vorbește puțin, fiindcă nu dorește să se ocupe lumea de el; pentru același motiv, spune numai lucruri folositoare; altfel, ce l-ar îndemna să vorbească? Emil e prea instruit, ca să fie vreodată flecar. Flecăria vine, neapărat, sau din pretențiunea de a face spirit — despre care voiu vorbi mai departe — sau din prețul ce dăm noi fleacurilor, socotind, prosteste, că și ceilalți le prețuiesc ca și noi. Cel care cunoaște destule lucruri pentru ca să le aprehieze pe toate după valoarea lor, nu vorbește

niciodată prea mult, căci își dă seama de atențiunea ce i se poate da și de interesul ce poate să producă cuvintele sale. In genere, oamenii cari știu puțin vorbesc mult și oamenii cari știu mult, vorbesc puțin. E firesc ca un ignorant să găsească important tot ce știe și să-l spună la toată lumea. Dar un om instruit nu-și începe prea lesne repertoriul, căci ar avea multe de spus și vede că, după el, ar mai rămânea și mai mult de spus; de aceea face.

432. Emil nu vrea să strice deprinderile altora, ba se conformă lesne cu ele, nu spre a se arăta că știe obiceiurile nici spre a se preface că e om politicos, dar, din potrivă, de teamă să nu fie observat, să nu atragă atenția asupra-i: niciodată nu e mai la largul său decât când nu-l bagă nimeni în seamă.

433. Intrând în societate, el nu-i cunoaște de loc deprinderile; nu e însă, din pricina aceasta, timid sau fricos. Dacă se dă la o parte, n'o face fiindcă se găsește încurcat, ci pentrucă, dacă vrei să vezi bine, trebuie să nu fii văzut. Nu-i pasă de ce cred alții despre el și nu se teme de ridicol; de aceea, fiind totdeauna liniștit și cu sânge rece, rușinea rău înțeleasă nu-l turbură. Ori că-l privește cineva ori nu, el face totdeauna cât poate mai bine ceea ce face. Fiind totdeauna cu toată atenția ca să observe bine pe alții, el pricepe manierele lor cu o înlesnire pe care nu pot s'o aibă cei cari sunt sclavii opiniei curente. Se poate zice că el dobândește mai repede deprinderea în societate, tocmai fiindcă îi pasă puțin de ea.

434. Nu vă înșelați însă asupra siguranței sale și n'o comparați cu a tinerilor voștri plăcuți. El e hotărât, nu îngâmfat, manierele sale sunt libere nu disprețuitoare: numai sclavii iau câteodată înfățișare obraznică, cel liber nu este prefăcut. N'am văzut niciodată un om cu sufletul adevărat mândru care să-și arate mândria în înfățișare. Această afecțiune este mai potrivită cu sufletele josnice și pline de deșertăciune cari pot să impună numai

prin aceasta. Citesc într'o carte¹⁴¹), că un strein se prezintă într'o zi în sala faimosului Marcel¹⁴²), și acesta-l întreabă din ce țară este. — „Sunt Englez, răspunde streinul. — D-ta Englez! replică dăntuiitorul. Să fii d-ta din acea insulă unde cetățenii iau parte la administrația publică și sunt o porțiune din puterea suverană!¹⁴³). Nu d-le, fruntea d-tale lăsată în jos, privirea timidă, mersul nesigur mi-anunță numai pe un sclav cu titlul de alegător”.

435. Nu știu dacă această judecată arată o cunoaștere adâncă a adevăratului raport între caracterul unui om și exteriorul lui. În ce mă privește, neavând onoarea să fiu profesor de danț, ar fi judecat tocmai din potrivă. Aș fi zis: „Acest Englez nu e trăit la Curte; m'am auzit niciodată că cei trăiți la curte au capul în jos și mersul nesigur; un om timid față de un dăntuiitor, poate să nu fie nicidecum timid în Camera Comunelor¹⁴⁴). Desigur acest domn Marcel trebuie să-și socotească compatrioții ca Romani curați.

436. Când iubești, vrei să fii iubit. Emil iubește pe oameni și vrea să le placă. Cu atât mai mult vrea să placă femeilor: vârsta, moravurile, proiectul lui¹⁴⁵), toate

141) Petitain zice că Rousseau citează din cartea „*Despre spirit*” (De l'Esprit) Disc. II, cap. I a filozofului francez *Helvetius* (1715—1771).

142) Vezi cartea II § 240.

143) Ca și cum ar *exista* cetățeni care să nu fie membri ai cetății și cari să nu aibă o părțică din autoritatea supremă! Dar Francezii, socotind potrivit să uzurpe acest nume respectabil de „cetățeni”, care venea dela membrii cetăților galice, i-au denaturat înțelesul încât nu mai însemnează nimic. Un om care mi-a scris multe prostii în contra „*Nouei Eloize*” și-a pus; după semnătură, acest titlu: „*Cetățean din Paimboeuf*” și a crezut că face o glumă excelentă. (*Nota autorului ed. Amsterdam*). Rousseau avea obiceiul să pună pe coperta cărților alături de numele său și titlul: „*Cetățean din Geneva*”.

144) În Anglia parlamentul se compune din două Camere: a *Comunelor* (cu membri aleși) și a *Lorzilor* cu membri pe viață și cu drept de moștenire)

145) Proiectul de a-și afla o soție. Vezi § 408 din această carte.

se unesc ca să-i întrețină această dorință. Zic „moravuri”, căci ele au mare rol; oamenii cu bune moravuri sunt adevărații adoratori ai femeilor. Ei nu au ca alții un fel de vorbire galantă și batjocoritoare; ci au o atențiune mai adevărată, mai duioasă și care pornește din inimă. Aș putea să cunosc între o sută de mii de stricați cari se învârtesc în jurul unei femei tinere pe omul cu deprinderi curate și care poruncește naturii sale. Judecați cum trebuie să fie Emil, cu un temperament nou de tot și cu atâtea motive de a-i rezista! Cred că lângă ele va fi câteodată timid și stângaci; dar desigur această stângăcie nu le va dispăcea și chiar cele mai puțin drăcoase vor avea foarte adesea meșteșugul de a se bucura de ea și chiar de a o mări. De altfel atențiunea sa își va schimba mult forma după împrejurări. Va fi mai modest și mai respectuos cu femeile măritate, mai viu și mai duios față de fete, căci nu pierde din vedere scopul cercetărilor sale¹⁴⁶), și va fi totdeauna cu mai multă băgare de seamă la ceea ce i-l amintește.

437. Nimeni nu va fi mai respectuos pentru toate deosebirile întemeiate pe rânduiala naturii și chiar pe rânduiala societății; dar cele dintâi vor fi totdeauna puse înaintea celorlalte și va respecta mai mult pe un simplu particular mai bătrân decât pe un magistrat de o vârstă cu dânsul. Fiind de regulă printre cei mai tineri în adunările în cari se va găsi, va fi totdeauna unul din cei mai modești, nu prin vanitatea de a părea umil, ci printr'un sentiment firesc și întemeiat pe rațiune. Nu va avea obraznica îndrăsneală a unui tânăr îngâmfat, care, pentru a face să petreacă societatea, vorbește mai tare decât cei înțelepți și taie vorba celor bătrâni. Desigur că purtarea sa nu va justifica răspunsul unui bătrân nobil către Ludovic al XV, care îl întreba dacă îi place mai mult vremea lui sau vremea de față: „Sire „mi-am petrecut tinerețea respectând pe bătrâni și trebuie „să-mi petrec bătrânețea respectând pe copii”.

438. Având un suflet iubitor și simțitor, dar fiind deprins să nu prețuiască nimic după măsura opiniei curente, de și vrea să placă celorlalți, va prețui puțin considerația lor. De aci urmează că va fi mai mult afectuos decât politicoș, că nu va fi mândru nici fudul și că va fi mișcat mai mult de o mângâiere decât o mie de laude. Pentru aceleași motive nu-și va neglija nici manierele nici ținuta; va putea chiar să caute a se găti nu ca să pară om de gust, ci ca să-și facă figura mai plăcută; nu va face apel la „cadru aurit”¹⁴⁷), și niciodată nu-și va mânji îmbrăcămintea printr'un lux strigător.

439. Se vede că toate acestea nu cer din partea mea vreun șir nou de reguli, ci sunt un efect al primei sale educațiuni. Se face un adevărat mister din buna purtare în lume, ca și când în vârsta în care ne deprindem cu aceasta nu am căpăta deprinderile în mod firesc, ca și cum cele dintâi legi ale acestei bune purtări nu trebuiesc căutate într'o inimă cinstită. Adevărata politeță este să arăți oamenilor bunăvoință; când o ai, o arăți fără nicio greutate; dar pentru cel care nu o are a trebuit să se găsească meșteșugul de a o imita.

440. „Cel mai nenorocit efect al politeței obișnuite „este că te învață arta de a putea să te lipsești de virtuțile pe cari ea le imită. Să ni se inspire prin educație „iubirea de omenire și binefacerea, și vom avea politeță; „sau nu vom mai avea nevoie de ea.

441. „Dacă n'avem politeța care se anunță prin grație, „vom avea pe aceea care arată pe omul cinstit și pe „bunul cetățean; nu vom avea nevoie să alergăm la falșitate.

442. „In loc să fii meșteșugit ca să placi, va fi de „ajuns să fii bun; în loc să fii mîncinos ca să lauzi slăbiciunile altora, va fi de ajuns să fii indulgent.

443. „Cei cu cari te vei purta astfel, nici nu se vor

147) Vezi cartea II § 256.

„mândri nici nu se vor corupe; vor fi numai recunoscători și se vor face mai buni¹⁴⁸⁾”.

444. Mi se pare că, dacă e o educație care să producă felul de politeță pe care-l cere aci d. Duclos, este tocmai aceea al cărei plan l-am arătat până acum.

445. Mărturisesc totuși că, având niște principii așa de deosebite, Emil nu va fi *ca toată lumea* și să-l fe-rească Dumnezeu de a fi vreodată! dar, dacă va fi altfel decât ceilalți, nu va fi nici supărător nici ridicol: se va observa deosebirea, dar ea nu va incomoda pe nimeni. Emil va fi, dacă voiți, un străin amabil. La început îi vor ierta ciudățeniile, zicând: *Se va forma*. Apoi se vor învăța cu manierele lui și, văzând că nu se schimbă, îl vor ierta iarăși zicând: *Așa e el*.

446. Nu va fi sărbătorit ca un om plăcut; dar îl vor iubi fără să știe de ce. Nimeni nu-i va lăuda spiritul, dar îl vor face bucuros judecător între oamenii de spirit, căci al lui va fi hotărît și limitat, va avea simțul drept și judecata sănătoasă. Fiindcă nu aleargă niciodată după ideile noi, nu va căuta să arate că are spirit. L-am făcut să înțeleagă că toate ideile mântuitoare și cu ade-vărat folositoare oamenilor au fost cele dintâi cunoscute, că ele au format în toată vremea singurele legături ale societății, și că spiritele filozofice¹⁴⁹⁾, nu se pot distinge decât prin idei primejdioase și nenorocite pentru neamul omenesc. Nu-l impresionează nicidecum acest mod de a se face admirat: știe în ce stă fericirea vieții sale și în ce poate contribui la fericirea altora. Sfera cunoștințelor sale nu se întinde decât la ceea ce poate fi folositor. Drumul său este îngust și bine hotărît; nefiind ispitit să iasă dintr'însul, rămâne confundat cu cei cari merg pe el și nu vrea nici să se rătăcească de ei nici să strălucească

148) Din: *Duclos*, „Considerațiuni despre moravurile veacului nostru”. (*Considérations sur les moeurs de ce siècle*). *Charles Duclos*, moralist francez (1704—1772).

149) Totdeauna Rousseau a întrebuințat acest cuvânt, cu o nuanță de ironie.

între dâșșii. Emil este un om cu bun simț și nu vrea să fie altceva; oricât ai vrea să-i faci'o insultă din acest titlu, el se va simți totdeauna onorat de el.

447. De și dorința de a plăcea îl silește să nu-i fie cu totul indiferentă opinia altora, el va lua din această opiniune numai ceea ce se raportă deadreptul la persoana sa fără să se ocupe de aprețierile arbitrare cari au ca lege numai moda sau prejudecățile. Va avea ambițiune să facă bine tot ce va face, ba chiar să facă mai bine decât altul; la alergări, va voi să fie cel mai ușor; la luptă, cel mai tare; la muncă, cel mai priceput; la jocuri, cel mai iscusit. Se va ocupa însă prea puțin de calitățile cari nu sunt lămurite prin ele înseși și cari au trebuință să fie constatate prin judecata altuia: de exemplu să aibă mai mult spirit decât altul, să vorbească mai bine, să fie mai învățat, etc. Și mai puțin încă va lua în seamă pe cele cari nu țin nicidecum de persoană: a fi dintr'o familie mai mare, a fi mai bogat, a avea mai multă trecere, a fi mai considerat, a impune printr'un mai mare lux.

448. Iubind pe oameni ca semeni ai săi, va iubi mai ales pe aceia cu cari se va potrivi mai mult pentrucă se va simți bun. Judecând această potrivire după conformitatea gusturilor, în cestiunile morale și în tot ce se raportă la un bun caracter, va fi bucuros să se vadă aprobat de ei. El nu-și va zice: „Mă bucur, pentrucă mă aprobă”, ci: „Mă bucur, pentrucă aprobă binele pe care-l fac; mă bucur, fiindcă oamenii își fac o cinste din lucrurile pentru cari mă cinstesc; câtă vreme vor judeca tot așa de sănătos, va fi foarte frumos pentru mine să dobândesc stima lor”.

449. Studiind pe oameni după purtarea lor, în societate, cum îi studia mai înainte după pasiunile lor în istorie, va avea adesea ocazie să reflecteze la ce mângâie sau supără inima omenească. Iată-l dar că filozofează asupra principiilor gustului; acesta e studiul care i se potrivește mai bine în această epocă.

450. Cu cât cauți mai departe definițiunile gustului, cu atât te rătăcești mai mult. *Gustul* este numai facultatea de a judeca despre ce place sau nu place celor mai mulți. Dacă ieșiți de aci, nu veți mai ști ce este gustul. De aci nu urmează că sunt mai mulți oameni de gust decât de alt fel; căci, de și cei mai numeroși judecă sănătos despre fiecare obiect, sunt puțini oameni cari să judece ca ei despre toate obiectele; apoi, de și unirea gusturilor celor mai generale face bunul gust, sunt puțini oameni de gust, precum sunt puține persoane frumoase, de și întrunirea trăsăturilor celor mai comune alcătuește frumusețea.

451. Să se observe că aci nu e vorba de ceea ce-ți place fiindcă ți-este folositor, nici de ceea ce-ți displace fiindcă-ți strică. Gustul privește lucrurile indiferent sau cel mult cu interes de distracție, iar nu cele ce se țin de nevoile noastre: ca să judeci pe acestea, nu e nevoie de gust, ajunge pofta. Iată din ce pricină sunt așa de grele și — pare-se — atât de arbitrare hotărârile propriu zise ale gustului, căci, afară de instinctul care le determină, nu se vede rațiunea acestor hotărâri. Mai trebuie să deosebim legile lui în privința lucrurilor morale și legile în privința lucrurilor fizice. În acestea din urmă principiile gustului par cu totul inexplicabile. Dar trebuie să se observe că e o parte morală în tot ce ține de imitație¹⁵⁰), așa se explică frumuseți cari par fizice și cari, în realitate, nu sunt așa. Voiu adăoga că gustul are regule locale cari se țin de climă, de moravuri, de forma guvernului, de felul învățământului, că multe altele se țin de vârstă, de sex, de caracter și în această privință se zice că *gusturile nu se discută*.

452. E natural ca toți oamenii să aibă gust; dar nu-l au toți în aceeași măsură și nu se dezvoltă la toți până la același grad și la toți se poate schimba prin diferite cauze. Măsura gustului se ține de sensibilitatea pe care

150) *Nota autorului:* Aceasta s'a dovedit într'o *Incercare asupra originii limbilor*, care se găsește în culegerea scrierilor mele.

a dobândit-o cineva; iar cultura și forma, de societățile în cari a trăit. În primul rând, trebuie să trăiești în societăți numeroase ca să poți face multe comparațiuni. Al doilea, trebuie să fie societăți unde nu se lucrează, ci se petrece, căci în cele de afaceri regula nu e plăcerea, ci interesul. Al treilea, trebuie să nu domnească în aceste societăți prea mare inegalitate, tirania opiniei curente să fie moderată și să fie stăpână mai mult voluptatea decât vanitatea, căci, în cazul contrariu, moda înăbușește gustul și nu cauți ceea ce place, ci ceea ce distinge.

453. În cazul din urmă nu mai este adevărat că bunul gust e al celor mai mulți. De ce? Pentru că obiectul se schimbă. Atunci mulțimea nu mai are o judecată a ei, ci judecă după cei pe cari îi socotește mai luminați decât ea; aprobă nu ceea ce e bine, ci ceea ce au aprobat ei. În toate timpurile, faceți ca fiecare om să aibă ideile sale proprii; ceea ce e mai plăcut prin sine însuși va avea totdeauna pluralitatea voturilor.

454. În lucrările lor, oamenii nu fac nimic frumos decât prin imitație. Toate modelele adevărate ale gustului sunt în natură. Cu cât ne depărtăm mai mult de acest învățător¹⁵¹⁾, cu atât tablourile noastre sunt mai schimonosite. Atunci ne luăm modelele din obiectele cari ne plac și *frumosul de fantazie*, supus caprițiului și autorității, este numai ceea ce place acelor cari ne conduc.

455. Cei cari ne conduc sunt artiștii, sunt cei mari și cei bogați; iar ceea ce-i conduce pe ei înșiși este interesul lor sau vanitatea. Aceștia, pentru ca să-și arate bogățiile, iar ceilalți, pentru ca să profite de ele, nascocesc pe întrecute motive noi de cheltuială. Astfel devine stăpânitor luxul cel mare și luxul poruncește să fie plăcut ceea ce este greu și costisitor; atunci ceea ce se pretinde *frumos* nu numai că nu imită natura, dar nu dobândește acest nume decât căutând să i se împotrivescă. Iată

151) Adică de natură.

cum *luxul* și *răul gust* devin nedespărțite. Pretutindeni unde gustul e risipitor, este fals.

456. Gustul, bun sau rău, își ia forma mai ales în legăturile între cele două sexe; cultivarea sa este o necesitate cerută de scopul acestor legături. Când însă ușurința cu care se ajunge scopul micșorează dorința de a plăcea, gustul degenerază; de aceea mi se pare că se explică în mod temeinic pentru ce bunul gust ține de bunele moravuri.

457. Consultați gustul femeilor în lucrurile fizice și cari țin de judecată simțurilor; consultați pe al bărbaților în lucrurile morale și cari țin mai mult de inteligență. Când femeile vor fi cecece trebuie să fie, se vor mărgini la lucrurile de competența lor și vor judeca totdeauna bine; dar de când ele s'au făcut arbitrii literaturii, de când s'au pus să judece cărțile și să le scrie de zor, nu se mai pricep la nimic. Autorii cari consultă pe aceste *savante* asupra scrierilor lor sunt totdeauna siguri că vor fi rău sfătuiți; oamenii galanți cari le întrebă despre îmbrăcămintea lor sunt totdeauna îmbrăcați ridicol. Voiu avea în curând prilejul să vorbesc despre adevăratele talente ale acestui sex, despre modul cum trebuie cultivate și despre lucrurile asupra cărora hotărârile lor trebuie să fie ascultate¹⁵²).

458. Iată considerațiunile elementare cari îmi vor servi ca principii în discuțiile cu Emil al meu în privința unei chestiuni ce nu-i este nicidecum indiferentă în împrejurările în cari se găsește și față de scopul pe care-l urmărește. Dar oare pentru cine poate fi indiferentă această chestiune? Cunoașterea lucrurilor plăcute și neplăcute oamenilor, e necesară nu numai celui ce are trebuință de ei, ci chiar aceluia care vrea să le fie folositor: trebuie să le plăci; ca să-i poți servi; iar arta de a scrie nu este nicidecum un studiu zadarnic când o întrebuințezi pentru ca să faci să se asculte adevărul.

152) In cartea V și în special § 184.

459. Dacă aş avea să aleg — pentru a cultiva gustul elevului meu — între ţările în cari cultura aceasta e d'abia născută şi altele în cari ar fi şi degenerat, aş urma ordinea regresivă, începând călătoria prin aceste din urmă ca s'o sfârşesc prin cele dintâi. Motivul acestei alegeri este următorul: gustul se corupe printr'o delicateţă excesivă care-l face să simtă lucruri pe cari nu le observă comunul muritorilor; această delicateţă duce la spiritul de discuţie, căci cu cât subtilizezi obiectele cu atât numărul lor creşte, iar subtilitatea aceasta face tactul mai delicat şi mai puţin uniform. Se formează atunci atâtea gusturi câte capete. Discutând pentru anumite preferinţe, apelezi la diferite cunoştinţe şi la filozofie şi astfel înveţi a cugeta. Observaţiunile fine pot fi făcute numai de oameni foarte deprinşi cu lumea, pentru că ele apar după toate celelalte, iar oamenii puţin obişnuiţi cu adunările numeroase îşi cheltuesc atenţiunea observând trăsăturile cele mari. Poate că astăzi în niciun oraş cult din lume nu există un gust general mai rău ca la Paris; totuşi numai în această capitală se cultivă bunul gust şi se pare că sunt puţine cărţi preţuite în Europa ai căror autori să nu se fi format la Paris. Cei cari îşi închipuesc că e destul a citi cărţile ce se fac aici, s'o înşeală; înveţi mai mult din convorbirea cu autorii decât din cărţile lor; iar autorii chiar nu sunt aceia dela cari poţi să înveţi mai mult. Numai spiritul adunărilor desvoltă o minte cugetătoare şi o face să aibă vederi cât se poate mai largi. Dacă aveţi o scânteie de geniu, duceţi-vă să petreceţi un an la Paris; veţi ajunge curând să fiţi ceea ce puteţi fi, sau nu veţi fi niciodată nimic¹⁵³).

460. Poţi să înveţi a cugeta şi în locurile unde domneşte răul gust; dar nu trebuie să cugeţi ca aceia cari au acest gust şi e greu ca lucrul să nu se întâmple când

153) Campe citează pe Mercier (Tableau de Paris), unde se atribue terenului plin de săruri şi atmosferei din Paris efectul de a face pe cineva vioiu, spiritual, vesel şi uşuratec. (Nota lui Sall-würk).

stai prea mult timp cu ei. Trebuie să-ți perfecționezi instrumentul de judecată prin ajutorul lor, dar să te ferești de a-l întrebuința ca ei. Mă voiu feri deci să lustruiesc judecata lui Emil până a o altera și, când va avea tactul așa de fin ca să simtă și să compare diferitele gusturi ale oamenilor, îl voiu îndrepta să-și fixeze gustul său asupra unor obiecte mai simple.

461. Voiu începe chiar de mai departe, ca să-l fac să păstreze un gust curat și sănătos. În mijlocul risipei gălăgioase, voiu căuta să am cu dânsul convorbiri folositoare asupra obiectelor cari îi plac și voiu avea grijă să i le fac și distractive și instructive. Acum este timpul citirii și al cărților plăcute; e timpul potrivit a face analiza unui discurs și a-l face să simtă frumusețile elocvenței și ale dicțiunii. E puțin lucru să înveți mai multe limbi; folosul lor nu e așa de mare precât se crede; dar studiul limbilor duce la studiul gramaticii generale. Trebuie să înveți latinește pentru ca să știi bine franțuzește; trebuie să studiezi și să compari aceste două limbi pentru ca să înțelegi regulile artei de a vorbi.

462. Există oarecare simplitate de gust care-ți merge la inimă și care se găsește numai în scrierile celor vechi. În elocvență, în poezie, în orice fel de literatură, îi vei găsi, ca și în istorie, bogați în fapte și măsurăți în judecarea lor. Autorii noștri, din potrivă, *spun puțin, dar vorbesc mult*. Dacă luăm neconținut judecata acestora drept lege, nu vom ajunge să formăm judecata noastră. Diferența dintre cele două gusturi se simte în toate monumentele și chiar pe morminte¹⁵⁴). Ale noastre sunt încărcate de elogii; pe ale celor vechi se citeau fapte.

463. *Sta, viator; heroem calcas*¹⁵⁵).

Dacă aș figăsit acest epitaf pe un monument vechiu, aș fi ghicit deodată că e modern; căci nimic nu e mai comun

154) Adică în *inscripțiile* de pe morminte.

155) *Stai, călătorule; calci peste țărâna unui erou*. Este epitaful generalului german François de Mercy, înmormântat pe câmpul de bătaie dela Nortlingen (Voltaire, Secolul lui Ludovic XIV cap. 3).

în vremea noastră decât eroii, pe când la cei vechi erau rari. În loc să spună că un om a fost un erou, cei vechi ar fi spus ce a făcut pentru ca să fie erou. Compară cu epitaful acestui erou, pe al afemeiatului Sardanapal:

*Am zidit Tarsus și Anchiale într'o zi și acum sunt mort*¹⁵⁶).

464. Care din acestea vi se pare că spune mai mult? Stilul nostru lapidar, umflat, este bun numai să înalțe pe pitici. Cei vechi arătau pe oameni în mod firesc și vedeai că erau oameni. Xenophon, vrând să cinstească memoria câtorva luptători uciși prin trădare în retragerea celor zece mii: „*Muriră — zice el — fără nici o vină în războiu ca și în prietenie*”. Atât! Dar vedeți cât de încărcat trebuie să fi fost sufletul autorului, făcând elogiul acesta așa de scurt și așa de simplu¹⁵⁷). Plâng pe cel care nu-l găsește admirabil!

465. Pe o marmură dela Thermopyle se citeau aceste cuvinte:

Trecătorule, du-te și spune Spartei că am murit aici ca să ascultăm de sfintele ei legi”.

Se vede bine că nu Academia de inscripțiuni a compus epitaful acesta¹⁵⁸).

466. Desigur că este greșeala mea dacă elevul meu, care prețuește așa de puțin vorbele, nu bagă de seamă

156) Despre acest epitaf ne spune Petitain că este luat din Strabon (geograf grec trad. franceză 4° tom. IV pag. 373), dar acolo e mai lung și are cu totul alt caracter decât acela pe care vrea să i-l dea Rousseau după chipul cum îl înfățișează. Epitaful întreg e așa: „*Sardanapal, fiul lui Anacyndaraxes, a făcut să se zidească într'o singură zi orașele Anchiale și Tarsus. Trecătorule, bea, mănâncă, petrece, căci tot restul nu prețuește nici cât un bobârnac*”.

157) Xenophon era comandantul celor zece mii de Greci cari se retrăgeau după ce combătuse pe Persii lui Cyru cel tânăr (401 în. de Chr.). El a povestit această expedițiune în scrierea „*Anabasis*”. Citatul lui Rousseau se găsește la sfârșitul cărții a 2-a.

158) Epitaful se găsește în Herodot, cartea VII § 228. Academia de inscripțiuni, întemeiată în 1663, se ocupă de cestiuni arheologice. Rousseau și aci găsește prilej să ironizeze instituttele înalte de cultură din Paris.

aceste deosebiri și dacă ele nu influențează asupra alegerii lecturilor sale. Prins de elocvența puternică a lui Demosthene, va zice: „E un *orator*”; dar citind pe Cicerone va zice: „E un *advocat*”.

467. În genere, lui Emil îi vor plăcea mai mult scrierile celor vechi decât ale celor din vremea noastră, pentru că cei dintâi sunt mai aproape de natură și mai stăpâni pe geniul lor. Orice au putut zice La Motte și abatele Terrasson, nu se vede la specia umană un adevărat progres al rațiunii; pentru că tot ce se câștigă într'o parte se pierde în alta, pentru că toate spiritele pleacă totdeauna din același punct, pentru că întrebuințezi, ca să afli ce au gândit alții, vremea pe care ai folosi-o ca să înveți a gândi tu singur; de aceea avem mai multe cunoștințe dobândite și mai puțină vigoare a minții. Mintea noastră, ca și brațele, se deprinde a face totul cu unelte și nimic prin ea însăși. Fontenelle zicea că toată aceasta dispută „despre cei vechi și despre cei moderni¹⁵⁹) se reduce a ști dacă arborii erau altădată mai mari decât cei de azi. Dacă agricultura s'ar fi schimbat, n'ar fi fost o îndrăzneală răutăcioasă să faci o asemenea chestiune.

486. După ce l-am făcut,¹⁶⁰) astfel, să ajungă la izvoarele adevăratei literaturi, îi arăt apoi și canalele de scurgere ale compilerilor moderni: jurnale, traduceri, dicționare. Și-aruncă puțin ochii la toate acestea și apoi le lasă, fără să se mai întoarcă vreodată la ele. Ca să-l

159) În secolul XVIII lumea cultă franceză a fost agitată prin așa numită *ceartă despre cei vechi și cei moderni*. Era vorba să se decidă dacă, în instrucția tinerimii, e mai folositor să se întrebuințeze scrierile celor vechi sau ale celor moderni. Cum se vede din acest pasagiu și din cele următoare Rousseau era de partea celor ce susțineau cultura întemeiată pe autorii vechi (clasici). Din adversarii săi numește aci pe câțiva, din cari Fontenelle (1657—1757) cunoscut prin scrierea sa asupra *pluralității lumilor*. Mai citează și alte două nume mai puțin cunoscute: *Abatele Terrasson* (1670—1750) și *La Motte* (1672—1731), cari au luat parte la polemicile timpului și pe atunci au avut mare răsunet prin cărțile și articolele lor.

160) Adică pe elevul său.

înveselesc, îl fac să cunoască și flecăria Academiilor: îi atrag atenția că fiecare din cei cari le compun prețuește mai mult singur decât împreună cu tovarășii săi: din acestea va trage însuși concluzia despre folosul tuturor acestor frumoase instituțiuni.

469. Il duc la spectacole ca să studieze nu moravurile, ci gustul; căci aci mai ales pot să vadă gustul acei cari știu să reflecteze. Îi voi zice: „Lasă preceptele și morala; nu aici le poți învăța”. Teatrul nu e făcut pentru adevăr, ci pentru a linguși, a distra pe oameni: nicăeri nu poți învăța mai bine arta de a le plăcea și de a interesa inima omenească¹⁶¹). Studiul teatrului conduce la al poeziei, căci au același obiect. Să aibă elevul meu o scânteie de gust pentru ea și va cultiva cu mare plăcere limbile poezilor, greaca, latina, italiana. Aceste studii vor fi pentru el niște petreceri nesilite și de aceea se va folosi și mai mult. Le va gusta pe deplin într'o vârstă și în niște împrejurări în cari inima lui se interesează de toate felurile de frumuseți cari pot s'o impresioneze. Inchipuiți-vă deoparte pe Emil al meu și de alta pe un ștengar din colegiu, citind cartea 4-a a Eneidei, sau din Tibull, sau Banchetul lui Platon¹⁶²). Ce deosebire! Cât de mult va mișca inima unuia, pe când nici nu va atinge pe a celuilalt! „O dragul meu tânăr! oprește-te, lasă cartea, te văd impresionat. Vreau să-ți placă vorbirea amorului, dar nu să te rățăcească: fii om simțitor, dar fii om înțelept. Dacă ești numai unul din aceștia, nu ești nimic”. De altfel, îmi pasă puțin dacă va reuși sau nu în studiul limbilor moarte, în literatură, în poezie. Nu va prețui mai puțin, dacă nu va ști nimic din toate acestea, căci în educația lui nu e vorba de asemenea lucruri ușurele.

161) Cestiunea teatrului a discutat-o el într'o scriere intitulată „*Scrisoare despre spectacole*” (1758).

162) Amorul formează fondul povestirii din Cartea IV a Eneidei și subiectul scrierii lui Platon: *Banchetul*. — *Tibul*, poet latin (54—19 în. de Hr.) a scris elegii, mai toate cu subiecte de amor.

470. Dacă-l învăț să simtă și să iubească frumosul în toate, scopul meu este să-i fixez înclinările și gusturile, să împiedec a i se strica pornirile sale naturale și nu cumva într'o zi să caute în bogăția sa mijloacele de a fi fericit, în loc să le găsească mai aproape de sine. Am zis în altă parte că gustul este arta de a se pricepe în lucrurile mici¹⁶³) și aceasta e foarte adevărat. Dar dacă plăcerea vieții ține de o țesătură de lucruri mici, grija pentru ele nu poate să ne fie indiferentă: prin ele învățăm să o îndeplinim cu bunurile ce ne stau la îndemână, în chipul cel mai potrivit pentru noi. Nu înțeleg aci bunurile morale cari se țin de buna dispoziție sufletească, ci numai ceea ce se raportă la sensualitate, la voluptate reală, lăsând o parte prejudecățile și opinia curentă¹⁶⁴).

471. Dați-mi voie, pentru a-mi desvolta mai bine ideea, să las un moment pe Emil, a cărui inimă curată și sănătoasă nu mai poate servi ca regulă pentru nimeni, și să caut cu mine însu-mi un exemplu mai bine simțit și mai apropiat de moravurile cititorului.

472. Sunt situațiuni cari par că schimbă natura și refac pe oamenii cari le îndeplinesc, fie în mai bine fie în mai rău. Un fricos devine brav intrând în regimentul de Navara¹⁶⁵). Spiritul de corp nu se ia numai în armată și efectele lui nu sunt totdeauna bune. M'am gândit de o sută de ori cu groază că dacă aș fi avut nenorocirea să îndeplinesc astăzi într'o anumită țară funcțiunea la care mă gândesc,¹⁶⁶) mâine aș fi desigur tiran, hoț al

163) *G. Pelitain* ne spune că e vorba de scrisoarea către d'Alembert despre spectacole.

164) Această gândire îndeamnă la o digresiune despre gustul practic (§ 472 până la § 500), care își are importanța pentru aprecierea lui Rousseau. (*Nota lui Sallwürk*).

165) Regimentele erau numite după circumscripțiile de recrutare. Navarezii trec și astăzi drept niște soldați excelenți și neînfricoșați. (*Nota lui Sallwürk*). *Navarre*: ținut în Franța, în regiunea Pirineilor.

166) Sallwürk crede ca acea funcțiune ar fi: arendașul împozitului general în Franța, cum a fost Helvetius.

banului public, distrugător al poporului, rău făcător pentru principe, dușman al oricărui sentiment de umanitate, dușman al dreptății și al oricărei virtuți¹⁶⁷).

473. Deasemenea dacă aș fi bogat, însemnează că aș fi făcut totul ca s'ajung așa; aș fi deci arogant cu unii și umilit cu alții, sensibil și delicat numai pentru mine, neînduplecat și rău cu toată lumea; aș privi cu dispreț nenorocirile „canaliei”¹⁶⁸), căci n'aș putea să numesc altfel pe cei săraci, ca să nu-și aducă lumea aminte că am fost și eu odată ca dâșii. În fine aș face din averea mea instrumentul plăcerilor mele și numai de acestea m'aș ocupa. Până aci aș fi ca toți ceilalți.

474. Dar cred¹⁶⁹) că într'un lucru m'aș deosebi mult; aș fi mai mult sensual și voluptuos decât mândru și îngâmfat; aș căuta luxul moliciunii mai mult decât al ostentației. Ba chiar mi-ar fi întrucâtva rușine să-mi pun prea mult în vedere bogăția și, când aș stropi cu noroiu pe cei săraci, mi s'ar părea că aud pe invidios zicând la ureche vecinilor săi: *Iată un șarlatan care se teme foarte mult să nu-l cunoască lumea ce e.*

475. Din marele belșug de bunătăți ce se găsesc pe pământ, aș căuta ceea ce îmi place mai mult și ceea ce pot să stăpânesc mai bine. De aceea aș întrebuița în primul rând bogăția ca să-mi asigur tihna și libertatea. La acestea aș adăoga sănătatea, dacă ea s'ar plăti cu bani; dar ea se cumpără numai cu moderațiunea și, fiindcă nu există adevărată plăcere în viața fără sănătate, aș fi moderat prin sensualitate.

167) Rousseau găsește aci prilejul să critice pe funcționarii vechiului regim. Și prin asemenea pasagii scrierile sale se pot socoti ca pricini ale marii revoluțiuni.

168) *Canalie*, neologism (fr. *canaille*); cuvânt prin care obișnuiau în Franța cei mari să-și arate disprețul față de cei de jos.

169) Rousseau face aici un adaos la confesiunile sale, Vol. I, 1, unde e vorba de sensibilitatea sa în plăcerile materiale și în I, 3 de sensibilitatea de iubire în ființa sa sbuciumată. (*Nota lui Sallwürk*).

476. Aș sta totdeauna cât se poate mai aproape de natură pentru a-mi mulțumi simțurile pe cari ea mi le-a dat; firește că aș fi cu atât mai mulțumit cu cât ar fi mai mult natural în desfătările mele. În alegerea obiectelor de imitație, aș lua totdeauna natura drept model; în poftele mele i-aș da totdeauna întâietate; în gusturile mele aș consulta-o totdeauna; în felurile de mâncare tot la ea aș alerga de preferință și aș alege pe acele cari trec prin mai puține mâini ca să ajungă pe masa noastră. Aș preveni falsificările fraudei, căci aș alerga să întâmpin plăcerea. Lăcomia mea proastă și grosolană n'ar îmbogăți pe bucătar; n'aș cumpăra cu aur otravă în loc de pește¹⁷⁰), masa mea nu va fi încărcată cu acele minunate și luxoase lături și stârvuri aduse din depărtare; mi-aș risipi lunștea pentru ca să-mi mulțumesc sensualitatea, pentru că atunci oboseala aceasta este și ea o plăcere și mărește pe aceea pe care ea ți-o procură. Dacă aș vrea să mănânc un lucru care se găsește la capătul lumii, mai bine m'aș duce, ca Apicius,¹⁷¹) să-l caut acolo, decât să-l aduc de acolo, căci bucatele cele mai alese vor fi totdeauna lipsite de acel ceva care nu se poate aduce cu ele și pe care nu li-l poate da niciun bucătar, adică aerul climei în care s'au produs.

477. Pentru același motiv, nu voi imita pe cei cari se socotesc mulțumiți numai acolo unde nu se găsesc și cari pun totdeauna anotimpurile în contradicție cu ele înseși și climatele în contradicție cu anotimpurile. Ei caută vara în timpul iernii și iarna în timpul verii și de aceea le e frig în Italia și cald în Nord, căci, crezând că fug

170) Joc de cuvinte în franțuzește: „du *poison* (otravă) pour du *poisson* (pește)”. În românește nu se poate traduce dar înțelesul e lămurit; adică: mâncările scumpe sunt adesea răufăcătoare pentru organism.

171) G. Petitain ne spune că se cunosc în istoria Romanilor 3 oameni vestiți cu acest nume și câteși trei vestiți ca mănăcișii. Scriitorul Atheneus (cartea I cap. VI) zice că unul dintre ei a făcut o călătorie în Africa numai pentru că îl se spusese că acolo se găsesc un soi de „lăcuste de apă” mai mari decât cele pe cari le mânca la Minturne. Se crede că aceste lăcuste erau în realitate raci.

de asprimea anotimpurilor, o găsesc în locurile în cari nu se pot păzi de ea. Eu sau voiu sta pe loc sau voiu face tocmai pe dos: voiu căuta să profit de tot ce are plăcut un anotimp și de tot ce are particular o climă. Voiu avea astfel o diversitate de plăceri și de obiceiuri cari nu vor semăna între ele și cari vor fi totdeauna naturale; mă voiu duce să petrec vara la Neapole și iarna la Petersburg: voiu respira acum zefirul cel dulce lungit în peșterile răcoroase ale Tarentului, acum voiu fi fermecat de iluminăția unui palat de ghiață, prăpădit de oboseală și ne mai putând respira după plăcerile unui bal.

478. În serviciul mesei mele, în împodobirea locuinței mele, voiu căuta să imit, prin mijloace foarte simple, varietatea anotimpurilor și să ma folosesc de desfătările fiecăruia, fără a anticipa asupra celor ce vor urma. E un lucru silnic și fără gust să turburi astfel opera naturii, să-i smulgi producțiuni fără voie, pe cari ți le dă cu părere de rău, blestemându-te, și cari, neavând nici sucurile lor nici savoare, nu pot nici să te hrănească nici să-ți mulțumească cerul gurii. Nu mi se pare nimic așa de insipid ca trufandalele. Numai cu mari cheltuieli, cutare bogătaș din Paris, cu diferite cuptoare și sere calde, ajunge să aibă pe masă în toată vremea, legume rele și fructe rele. Dacă aș avea cireșe când e ger și pepeni galbeni ca chilimbarul în timpul iernii, ce plăcere aș simți, dacă cerul gurii nu simte trebuință să fie umezit nici răcorit? Pe căldura lui Cuptor, mi-ar fi plăcută castanele cele tari? Le-aș lua oare, scoase din cuptor, în locul coacăzelor, fragilor și fructelor răcoritoare pe cari mi le dă pământul fără atâtea griji? Acoperindu-ți soba, în luna Ianuarie, cu vegetațiuni silite, cu flori palide și fără miros, nu împodobești iarna, ci răpești podoabele primăverii, îți oprești plăcerea ce simți când te duci în pădure să cauți cea dintâi micșunea, să pândești cel dintâi boboc și să strigi, transportat de bucurie: „Muritorilor! nu sunteți părăsiți; natura trăiește încă!”

479. Ca să fiu bine servit, voiu avea puțini servitori:

am mai spus aceasta și e bine s'o spun încă. Un burghez se folosește mai mult de singurul său „lacheu” decât un duce de cei zece „domni” cari îl înconjoară. De o sută de ori m'am gândit că, având la masă paharul lângă mine, pot să beau în minutul în care îmi place; din potrivă, dacă aș avea o masă de mare lux, ar trebui ca douăzeci de glasuri să repete: „Dați de băut!” înainte de a-mi putea potoli setea. Oricum ai lua-o, ceace faci prin altul, faci rău. Nu voiu trimite la negustori; voiu merge singur; voiu merge pentru ca oamenii mei să nu se poată înțelege cu dâșii pe spinarea mea, pentru ca să aleg ce-mi place și să plătesc mai ieftin; voiu merge pentru ca să fac un exercițiu plăcut, să văd puțin ce se petrece aiurea (aceasta distrează și câte odată instruește); înfine, voiu merge pentru ca să merg—și aceasta este ceva. Plictiseala începe din pricina vieții prea sedentare; când umbli mult, ți se urăște puțin. Portarul și lacheii sunt niște răi interpreți; n'aș vrea să-i am totdeauna pe ei între mine și restul lumii, nici să merg totdeauna cu gălăgia unei carete ca și cum mi-ar fi frică să mă întâlnesc cu oamenii. Căii unui om care se slujește de picioarele lui sunt totdeauna gata; dacă sunt osteniți sau bolnavi, știe el înaintea tuturor și nu i-e teamă că va fi nevoit să stea în casă, pentru acest motiv, când vizitiul său are poftă să nu lucreze; pe stradă nenumăratele încurcături nu-i pun răbdarea la încercare și nici nu-l silesc să stea în loc în momentul când el ar vrea să sboare. În fine, dacă e adevărat că nimeni nu te servește așa de bine cum te servești singur, chiar de-ai fi mai puternic decât Alexandru și mai bogat decât Cresus, nu trebuie să ceri dela alții decât serviciile pe cari nu poți să ți le faci singur.

480. N'aș voi să am ca locuință un palat, căci în acest palat aș locui numai într'o cameră; orice cameră comună nu este a nimănui și odăile tuturor oamenilor mei îmi vor fi tot așa de străine ca și casa vecinilor. Orientalii, deși foarte voluptoși, au locuințe și mobile simple;

ei privesc vieața ca o călătorie și casa ca un han. Motivul acesta nu ne convinge pe noi, bogații ceștilalți, cari așezăm lucrurile ca să trăim totdeauna. Aș avea însă un alt motiv, care ar produce același efect. Mi s'ar părea că, stabilindu-mă cu atâta lux într'un loc, m'aș goni oarecum din toate celelalte și m'aș închide, ca să zic așa, în palatul meu. Lumea e un palat destul de frumos. Oare nu aparține totul celui bogat când vrea să se folosească, de tot? Deviza lui este: *ubi bene, ibi patria* ¹⁷²⁾, căminul lui sunt locurile unde banul poate orice, țara sa este pretutindeni unde-și poate duce casa de bani, precum Filip zicea că e a lui oricare cetate în care putea să intre un catâr încărcat cu bani ¹⁷³⁾. De ce deci și-ar ridica împrejur ziduri și s'ar închide cu porți ca și cum ar fi să nu iasă niciodată? Dacă o epidemie, un războiu, o revoluție mă gonesc dintr'un loc, mă duc în altul și îmi găsesc acolo casa înaintea mea. De ce aș avea grijă să-mi fac eu singur o casă, când se zidesc pentru mine în toată lumea? Doritor de a trăi, de ce mi-aș pregăti pentru mult mai târziu niște mulțumiri pe cari pot să le găsesc chiar astăzi? Nu-și poate face cineva o soartă plăcută, dacă se pune neconținut în contradicere cu sine. Astfel Empedocle ținea de rău pe locuitorii din Agrigent pentru că grămădeau plăcerile unele după altele ca și cum ar fi avut numai o zi de trăit și pentru că zideau casele lor ca și cum n'ar fi trebuit să moară niciodată ¹⁷⁴⁾.

481. De altfel la ce să-mi servească o locuință vastă, dacă n'am cu cine s'o populez și cu ce s'o umplu? Mobilele mele vor fi simple ca și gusturile mele. Nu voi avea nici galerie de tablouri, nici bibliotecă, mai ales dacă aș fi iubitor de lectură și cunoscător în ale artei. În acest caz aș ști că asemenea colecțiuni nu sunt nici-

172) Pe românește: *Unde e bine, acolo e patria mea.*

173) Filip, regele Macedoniei, care a corupt pe mulți din conducătorii statelor grece ca să slujească politica sa.

174) Faptul e citat de Montaigne în „Incercări” (cartea II, cap. I). Empedocle, filosof și medic (sec. V în. de Hr.) a trăit în Sicilia și s'a sinucis asvârlindu-se în gura vulcanului Etna.

odată complete și că lipsurile ce constăți îți produc mai mult necaz decât dacă n'ai avea nimic. În felul acesta belșugul face mizeria: nu e niciun proprietar de colecțiuni care să nu fi simțit aceasta. Când te pricepi, nu trebuie să-ți faci colecțiuni: nu poți avea un salon de arătat altora când știi să-l folosești pentru tine.

482. Jocul nu e o petrecere de om bogat, ci un mijloc de distracție pentru unul care nu are nimic de făcut; iar plăcerile mele mi-ar da prea mult de lucru, încât nu mi-ar rămânea vreme pentru o așa de rea întrebuințare. Fiind sărac și trăind singuratec, nu joc de loc, ba joc câteodată șah și aceasta îmi e prea destul. Dacă aș fi bogat, aș juca și mai puțin, și numai un joc cu totul neînsemnat pentru ca să nu fiu nemulțumit și să nu văd pe altul nemulțumit lângă mine. Dacă îndestularea nu-ți dă motiv, interesul jocului nu se poate schimba niciodată în patină decât într'o minte proastă. Foloasele pe cari le poate avea un om bogat din joc sunt totdeauna pentru el mai puțin importante decât pierderile și jocurile zise moderate, cari mănâncă profitul cu vremea, fac ca în general să ai mai mult pierderi decât câștiguri; de aceea, dacă judeci bine, nu poate să-ți placă mult o distracție în care riscurile de toate felurile sunt în contra ta. Cel care simte o măgulire când norocul îl sprijinește, o poate căuta în lucruri mult mai interesante; și acest sprijin al norocului se poate vedea tot așa de bine în jocul cel mai mic ca și în cel mai mare. Gustul pentru joc, rod al avariției și al plictiselei, prinde numai într'o minte seacă și într'o inimă goală; și mi se pare că aș avea destul sentiment și destule cunoștințe ca să mă lipsesc de o asemenea petrecere. Rar se văd cugetători cari să joace cu multă pornire, căci jocul suspendă cugetarea sau o îndreptează asupra unor combinațiuni sterpe; de aceea unul din foloasele și poate singurul pe care l-a produs gustul pentru științe este că a mai potolit puțin această pasiune murdară: vor fi mai bucueroși să probeze prin argumente folosul jocului decât să

joace¹⁷⁵). Eu l-aş combate faţă de jucători şi aş simţi mai multă plăcere să râd de ei văzându-i că pierd decât să le câştig banii.

483. Aş fi acelaşi în viaţa particulară şi în raporturile cu lumea. Aş vrea ca averea să dea peste tot îndestulare şi să nu facă niciodată să se simtă inegalitatea. Strălucirea gătelii este supărătoare în multe privinţe. Pentru ca să-mi păstrez printre oameni întreaga mea libertate, aş vrea să fiu îmbrăcat aşa ca în toate rangurile să par a fi la locul meu şi să nu mă deosibesc nicăeri. Aş vrea ca, fără prefăcătorie, fără o schimbare a persoanei mele, să fiu la cârciumă om din popor şi la Palais-Royal om din societatea înaltă¹⁷⁶) în acest chip fiind mai stăpân pe purtarea mea, aş putea să mă folosesc de plăcerile tuturor stărilor. Se zice că sunt femei cari închid uşa lor celor cu mâneci brodate şi nu primesc decât pe cei cu dantelă¹⁷⁷). M'aş duce deci să-mi petrec ziua aiurea; dar dacă aceste femei ar fi tinere şi frumoase, aş putea câteodată să-mi pun dantelă ca să petrec la ele cel mult noaptea.

484. Singura legătură pe care aş avea-o cu cei apropiaţi de mine aş vrea să fie simpatia reciprocă, potrivirea gusturilor şi învoirea caracterelor. Aş trăi între ei ca om, nu ca bogătaş, şi n'aş primi niciodată ca farmecul acestor legături să fie otrăvit prin interes. Dacă bogăţia mea mi-ar fi lăsat oarecare omenie, aş întinde departe serviciile şi binefacerile mele; dar în jurul meu aş dori să am o *societate* nu o *curte*, prieteni nu protejaţi; n'aş fi patronul mosafirilor mei, ci numai gazda lor. Independenţa şi egalitatea ar lăsa acestor legături toată sinceritatea bunei înţelegeri şi, dacă datoria şi in-

175) Exista pe atunci un „Tratat asupra jocului” de Bobeyrac citat de Formey şi el însuşi apără jocul. (*Nota lui Sallwürk*).

176) *Palais Royal*: una din clădirile cele mai însemnate din Paris. Avea o galerie cu localuri de petrecere şi acolo se aduna lumea zisă elegantă, dar cu vremea rămase pentru cei stricaţi.

177) Probabil cei cu mâneci brodate sunt *burghezii*, cei cu dantelă sunt *nobilii*, judecaţi după îmbrăcămintea.

teresul nu s'ar amesteca întru nimic, singura lege ar fi plăcerea și prietenia.

485. Prietenul și femeia nu se cumpără. Cu bani e lesne să ai femei; dar acesta e mijlocul de a nu fi niciodată iubit de niciuna. Nu numai că amorul nu se vinde, dar banul îl omoară, fără cea mai mică îndoială: Cine plătește — de-ar fi și cel mai plăcut dintre oameni — tocmai din pricina faptului că plătește, nu poate să fie iubit multă vreme. Curând-curând va plăti pentru un altul sau acest altul va fi plătit din banii săi. În această dublă legătură, formată de interes și de desfrânare, fără amor, fără cinste, fără plăcere adevărată, femeia lacomă, necredincioasă și ticăloasă, tratată de nemernicul care primește tocmai cum tratează ea pe prostul care dă, își plătește astfel datoria față de amândoi. Ar fi lucru plăcut să fii darnic cu cine iubești, dacă n'ar ieși din aceasta un târg. Cunosce un singur mijloc de a-ți satisface această înclinare față de iubita ta, fără să otrăvești amorul: să-i dai tot și pe urmă să fii hrănit de ea. Rămâne de știut care e femeia cu care n'ar fi nepotrivit acest procedeu.

486. Cel care zicea: „Posed pe Lais, dar ea nu mă posedă”, zicea o vorbă fără spirit¹⁷⁸). Posesiunea care nu e reciprocă nu înseamnă nimic; e cel mult posesiunea sexului, nu a individului. Dar, dacă partea morală a amorului nu există, de ce să dai mare importanță restului? Căci nimic nu e mai ușor de găsit. Un păzitor de catări e, în aceasta, mai aproape de fericire decât un milionar.

487. O! dacă ai putea să arăți în deajuns negliobia vișului, ce bine s'ar vedea, când ai obținut ce ai vrut, ce bine s'ar vedea că nu ți-ai găsit socoteala! De ce această sălbatecă lăcomie de a corupe inocența, de a-ți face victimă dintr'o ființă tânără pe care ar fi trebuit s'o protejezi și pe care prin această primă greșală, o arunci fără scăpare într'o prăpastie de nenorociri, din

178) E vorba filozofului grec Aristipp din secolul IV înainte de Hristos (*Nota lui Petițain*). Lais a fost o vestită curtizană în Grecia (sec. IV în. de Hr.).

care nu va ieși decât odată cu moartea? Brutalitate, vanitate, prostie, greșeală și nimic mai mult. Inșăși această plăcere nu e firească; ea vine dela opinia curentă și dela opinia cea mai josnică, fiindcă e o urmare a disprețului de sine. Cel care se socotește a fi cel din urmă dintre oameni se teme de orice comparație și vrea să treacă el cel dintâiu pentru a fi mai puțin vrednic de dispreț. Vedeți, vă rog, dacă cei lacomi după această bucată imaginară sunt vreodată tineri, plăcuți și vrednici de a fi plăcuți și cari, prin aceasta, ar fi scuzabili că sunt așa de dificili la gust. Nu; cu figura plăcută, cu merite, cu sentimente, nu prea ți-e teamă de experiența iubitei tale. Cu o întemeiată încredere, îi zici: „Tu cunoști plăcerile, n'are a face; inima mea îți promite ceace n'ai cunoscut niciodată”.

488. Dar un craiu bătrân, istovit de ticăloșii, scârbos, fără delicateță, fără respect, fără niciun fel de onestitate, incapabil și nedemn să placă oricării femei care știe să deosebească pe oamenii simpatici, crede că va înlocui toate acestea față de o tânără inocentă, învingând prin grabă lipsa de experiență și dându-i cea dintâi emoțiune a simțurilor. Ultima sa nădejde este să placă prin farmecul nouității; iată, fără îndoială, motivul secret al acestei fantazii; dar se înșeală: sila pe care o produce e tot așa de firească pe cât sunt dorințele pe cari voia el să le excite. Se înșeală și în nebuna sa așteptare. Natura își cere drepturile ei: orice fată care se vinde, s'a dat mai înainte și, fiindcă a făcut-o după alegerea ei, ea a și făcut comparația de care el se teme. Cumpără deci o plăcere închipuită și inspiră tot atâta scârbă.

489. In ce mă privește, oricât m'aș schimba fiind bogat, e un punct asupra căruia nu mă voi schimba niciodată. Dacă nu-mi rămâne nici bune moravuri nici virtute, îmi va rămânea cel puțin oarecare gust, oarecare simț, oarecare delicateță. Acesta m'ar opri să-mi cheltuiesc prostește averea, alergând după himere, să-mi secunga și vieța lăsându-mă să fiu înșelat și batjocorit de

copii. Dacă aş fi tânăr, aş căuta plăcerile tinereţii şi dorind să le simt toată voluptatea, nu le-aş căuta ca om bogat. Dacă aş rămânea cum sunt, ar fi altceva: m'aş mărgini cu băgare de seamă la plăcerile vârstei mele, aş da urmare gusturilor pe cari le aş putea mulţumi şi aş innăbuşi pe cele cari mi-ar produce numai chin. Nu-mi voi expune barba mea căruntă râsului batjocoritor al fetelor tinere; n'aş putea să le văd scârbindu-se de desgustătoarele mele hârjoneli şi pregătindu-şi, pe socoteala mea, povestirile cele mai ridicole; n'aş putea să mi le închipuesc descriind nesuferitele plăceri ale maimuţoiului bătrân şi răsbumându-se astfel pentrucă le-au îndurat. Iar dacă nişte deprinderi pe cari nu le-aş putea potoli mi-ar schimba în trebuinţe vechile mele dorinţe, le-aş satisface poate, dar cu ruşine şi ruşinându-mă de mine însumi. Aş despărţi pasiunea de trebuinţă, m'aş potoli cum aş putea mai bine şi m'aş opri aci: nu mi-aş face o ocupaţiune din slăbiciunea mea şi mai ales n'aş vrea să am decât un singur martor. Vieţa omenească are şi alte plăceri, când acestea lipsesc; alergând zadarnic după cele ce fug, pierzi şi pe cele cari rămân. Să ne schimbăm gusturile cu anii, să nu schimbăm nici vârstele nici anotimpurile: trebuie să fii tu în toate timpurile şi să nu lupţi contra naturii, căci aceste sfortări zadarnice istovesc vieţa şi ne împiedică a ne bucura de ea.

490. Oamenii din popor nu se plictisesc niciodată, căci au vieţa activă. Petrecerile lor nu sunt variate, dar sunt rare: multe zile de oboseală îi fac să guste cu multă plăcere câteva zile de sărbătoare. Trecerea aceasta dela un şir lung de zile de muncă la zile puţine de odihnă dă farmec plăcerilor ce pot să guste după starea lor. Nenocirea celor bogaţi, e urîtul: în mijlocul atâtor distracţii orânduite cu mari cheltuieli, între atâţia oameni cari caută toţi să le placă, urîtul îi istoveşte şi-i omoară. Vieţa lor se trece ocolindu-l şi lovindu-se de el; îi apăsa grozav greutatea lui nesuferită. Mai ales femeile, cari nu ştiu nici să se mai ocupe nici să petreacă, sunt roase de urit

sub numele de *aburi*¹⁷⁹). Pentru ele uritul acesta devine un rău teribil, care le ia câteodată mintea și în sfârșit vieța. După mine, nu există soartă mai nenorocită de cât a unei femei din Paris, firește dacă las la o parte soarta mititelului drăguț care se ține de ea și care, transformat în femeie fără ocupație, se depărtează de două ori de starea sa, și pe care vanitatea de a fi „om norocos” îl face să sufere lungimea zilelor celor mai triste pe care le-a cunoscut vreodată o creatură omenească.

491 Așa zisele obligații sociale, modele, obiceiurile ce vin din lux și din fumurile nobleței strâng vieța noastră în cea mai ursuză uniformitate. Plăcerea pe care vrei s'o ai față de alții este pierdută pentru toată lumea: n'o ai nici pentru ei nici pentru tine¹⁸⁰). Ridicolul, de care opinia se teme în toate, e totdeauna lângă ea, o tiranisește și o pedepsește. Nu e cineva niciodată ridicol de cât prin niște forme determinate: cel care știe să-și schimbe situațiile și plăcerile, șterge astăzi impresia de ieri: este ca neexistent în spiritul oamenilor, dar se bucură, căci este întreg al său în fiecare ceas și în fiecare lucru. Aș păstra pentru mine o singură formă: în fiecare situație nu m'aș ocupa de alta și aș socoti fiecare zi ca una singură, independentă de ieri și de mâine. Precum aș fi om din popor când aș fi cu poporul, tot asemenea la țară aș fi țăran, când aș vorbi de agricultură, n'ar râde săteanul de mine. Nu m'aș apuca să-mi zidesc un oraș la țară,

179) Se numea pe atunci *vapeurs* (aburi). În sec. XVII și XVIII se atribuia aburilor toate afecțiunile de nervi posibile și toate bolile istorice. Rousseau în cartea 6-a a confesiunilor: „Aburii sunt bolile celor fericiți: ele au fost și ale mele” (*Nota lui Sallwürk*).

180) *Nota lui Rousseau*. Două femei din lumea cea bună, ca să poată zice că petrec foarte mult, să hotărăsc să nu se culce niciodată decât la 5 ore de dimineață. Pe frigul iernii, servitorii lor stau toată noaptea pe stradă ca să le aștepte, păzindu-se cu mare greutate ca să nu degere. Într-o seară, sau mai bine zis într-o dimineață, întră cineva în apartamentul în care aceste femei petreceau așa de bine încât nu știau când trec oaseurile. Ce credeți? erau singure și dormea fiecare pe câte un jeț.

nici nu mi-aș așeza, în fundul unei provincii, Tuileriile¹⁸¹⁾ în fața apartamentului meu. Mi-aș face o căsuță țărănească pe povârnișul unei frumoase coline umbrite, o casă albă cu obloane verzi, și măcar că acoperișul de trestie e bun în toată vremea, aș vrea mai bine, ca lux, nu ardezia cea tristă, ci țigla, pentrucă e mai curată și mai veselă decât trestia, pentrucă așa sunt acoperite casele în țara mea¹⁸²⁾ pentrucă aceasta mi-ar aduce puțin aminte de vremea fericită a tinereții mele. Aș avea o curte pentru păsări și un coșar cu vaci ca să am lăpturi, cari îmi plac foarte mult. Ca grădină, aș avea una de zarzavaturi și ca parc aș avea o frumoasă grădină cu pomi roditori la fel cu aceea despre care voiu vorbi îndată. Fructele, la discrețiunea mosafirilor, n'ar fi nici numărate nici culese de grădinarul meu; n'aș face ca un sgârcit luxos care înfățișează ochilor niște mândre spaliere de cari însă nici nu îndrăsnești să te atingi. Această mică risipă nu m'ar costa mult, pentrucă mi-aș fi ales azilul în vreo provincie depărtată unde oamenii văd bani puțini, produse multe și unde domnește îndestularea și sărăcia.

492. Aci, mi-aș aduna o societate, mai mult aleasă decât numeroasă, de prieteni cari iubesc și înțeleg plăcerea, de femei cari își pot părăsi jețul și se pot învoi cu jocurile câmpenești, cari pot să ia câteodată, în locul suveicii și cărților de joc, undița, lațul pentru păsări, grebla cositorilor și coșul culegătorilor de struguri. Aci ar fi uitate toate fumurile orașului; am deveni sățeni în sat și ne-am da la nenumărate petreceri diferite pe cari le-am alege în fiecare seară pentru o doua zi. Exercițiul și vieța activă ne-ar da un stomac nou și noi gusturi. Toate mesele noastre ar fi banchete plăcute mai mult prin îndestulare decât prin delicatețe. Veselia, lucrările

181) Tuileriile (*les Tuileries*) era reședința regilor Franței în Paris. Grădini mari, un palat mareș și alte clădiri alcătuiau aceasta. Ele au existat până în 1871.

182) În Geneva.

câmpenești, jocurile nebunatice sunt cei dintâi bucătari din lume și felurile de mâncare luxos așezate sunt ridicole pentru niște oameni cari au alergat dela răsăritul soarelui. Serviciul n'ar avea nici mai multă ordine decât eleganță; sala de mâncare va fi totdeauna în grădină, într'o luntre, sub un arbore; câteodată departe, aproape de un izvor, pe iarba verde și răcoroasă, sub tufe de anini și de aluni, un lung șir de oaspeți veseli ar purta cântând merindele banchetului; iarba ne-ar sluji drept masă și verdeața drept scaune, țărmlu izvorului ar ținea locul bufetului; iar desertul¹⁸³⁾ ar sta atârnat în pomi. Felurile de mâncare fiind date fără rânduială, pofta de mâncare te-ar scuti de reguli. Fiecare îngrijindu-se pe față de sine, ar socoti firesc ca și ceilalți să facă tot așa: din această familiaritate prietenească și moderată ar ieși, fără grosolanie, fără falsitate, fără silă, o ceartă glumeață de o sută de ori mai încântătoare decât politeța, și mai potrivită pentru unirea sufletelor. Nam avea nici o slugă supărătoare care să ne spioneze cuvintele, să ne critice, bombănind, toate mișcările, să ne numere cu lăcomie îmbucăturile, să-și facă o plăcere întârziind a ne da de băut și să murmure dacă masa ține prea mult. Am fi servitorii noștri ca să fim stăpânii noștri: fiecare ar fi servit de toți; ceasurile ar trece fără să le numărăm, masa ar fi și odihna și ar ținea cât și căldura zilei. Dacă ar trece pe lângă noi un țăran întorcându-se dela muncă, cu uneltele la spinare, i-aș înveseli inima prin câteva glume binevoitoare, prin câteva pahare de vin bun, cari l-ar face să-și ducă mai lesne mizeria; iar eu aș avea și plăcerea de a simți o emoțiune lăuntrică și de a-mi zice în ascuns: „Sunt încă om”.

493. Dacă locuitorii ținutului s'ar aduna la vre-o serbare câmpenească, aș alerga, între cei dintâi, cu prietenii mei. Dacă s'ar face în vecinătate vre-o nuntă, mai

183) *Desertul*: neologism, de care nu m'am putut lipsi, cerut fiind de nevoia descrierii.

binecuvântată la Cer decât cele din orașe, aș fi desigur invitat, fiindcă s'ar ști că sunt iubitor de petreceri. Aș duce acestor oameni de treabă câteva daruri simple ca și ei și acestea ar mări bucuria serbării; iar eu aș afla, în schimbul lor, niște bunuri ce nu se pot prețui, așa de puțin cunoscute de cei deopotrivă cu mine: sinceritatea și plăcerea adevărată. Aș sta cu mulțumire în capul mesei la prânzul lor; aș cânta cu ei refrenul vreunei vechi romanțe țărănești și aș juca în șopronul lor cu mai multă bucurie decât la un bal al Operei¹⁸⁴).

494. „Până aci, îmi veți zice, totul merge de minune; dar vânătoarea? Poți să fii la țară și să nu vânezi?” Înțeleg. Voiam numai să-mi arendez o moșioară și mă înșelam. Mă presupun bogat; îmi trebuie deci plăceri exclusive¹⁸⁵), plăceri distructive¹⁸⁶). Iată alte chestiuni. Imi trebuie moșii, păduri, pădurari, cultivatori cari să-mi dea dijmă, onoruri senioriale și mai ales tămâie și apă sfințită¹⁸⁷).

495. Foarte bine. Dar această proprietate va avea vecini cari țin la drepturile lor și sunt doritori să răpească pe ale altora. Păzitorii noștri se vor certa, ba poate chiar și stăpânii; de aci neînțelegeri, certuri, uri, cel puțin procese... lucru care nu e prea plăcut. Vasalii¹⁸⁸) mei nu vor vedea bucuros că grânelor lor sunt scoase de iepurii mei și legumele de mistreți. Neputând să ucidă dușmanul care le distruge munca, vor căuta cel puțin să-l gonească de pe câmpul lor: după ce și-au trecut ziua cultivându-l, va trebui să-și treacă noaptea păzindu-l; vor avea dulăi, tobe, trâmbițe, clopoței și-mi vor turbura somnul cu toată a-

184) Adică un bal într'un teatru mare.

185) Plăceri pe cari să doresc a le avea eu singur, excluzând pe alții dela ele.

186) Plăceri cari să consume, să distrugă averi.

187) Aluzie la obiceiurile din țările catolice ca, din apa sfințită ce se ține în anume vase la intrarea bisericii, să se dea întâiu celor mai de seamă.

188) De și epoca medievală trecuse de mult, Rousseau zice tot *vasali* spre a înțelege pe țărani iobagi.

ceastă harmalaie. Fără să vreau, mă voiu gândi la nenorocirea acestor bieți oameni și nu mă voiu putea opri de a mă găsi vinovat. Dacă aş avea onoarea să fiu prinț, toate acestea nu m'ar impresiona; dar eu, înălțat de curând în ranguri, îmbogățit de curând, voiu avea inima ceva mai mojiță¹⁸⁹).

496. Dar nu s'a sfârșit. Bogăția de vânat va ispiti pe vânător; va trebui să pedepsesc pe braconieri¹⁹⁰); voiu avea nevoie de închisori, de temniceri, de arcași, de galere. Toate acestea mi se par destul de crude. Femeile acestor nenorociți se vor grămădi la poarta mea și mă vor supăra cu țipetele lor și va trebui să le gonească ori să le lovească. Cei cari nu vor fi vânat fără voie, dar ale căror țarine vor fi fost prăpădite de vânatul meu, vor veni să se plângă și ei la rândul lor. Unii vor fi pedepsiți pentrucă au ucis vânatul; alții vor fi ruinați pentrucă

189) În ediția Furne se găsește sub acest pasagiu nota următoare. În ceeace spune Rousseau despre vânătoare, se gândea la contele de Charolais, a cărui mizerabilă purtare era îndeobște cunoscută. Aflând apoi că ofițerii prințului de Conti maltratau pe țărani, i-a părut rău că n'a precizat că e vorba de contele, ca nu cumva să se aplice celui de al doilea ceeace el spusese pentru cel dintâi. Materia era însă delicată. Aceleași abuzuri domneau pretutindeni, uneori cu știința marilor proprietari, alteori fără știința lor. Voiră unii să facă pe Ducele de Choiseul a crede că e vorba de dânsul; dar nu izbutiră.

Sallwurk pune următoarea notă; Prin aceste păreri despre vânătoare voiă Rousseau să dea o lovitură contelei Charolais, făcând abstracție de relele generale cunoscute. Rousseau povestește în Confesiunile sale II, 11 cum adeseori a fost martor în mânăstirea Montmorency la asupririle, pe cari le pricinuia bieților țărani pasiunea pentru vânătoare a acestui senior. Descrieri asemănătoare se află și în povestirile lui Diderot. Crousaz spune în cartea sa de educație apărută în 1722 (II 465): „Vânătoarea e un izvor de neînțelegeri dintre nobili și de nedreptate la seniorii cei mai mari, care ruinează pe supușii lor pentru a-și întreține vânatul”. Cf. mai sus IV § 381, unde Emil este îndemnat să vâneze din considerații educative.

190) *Braconier*, neologism: cel ce vânează pe furis în locuri unde nu are voie să facă aceasta.

nu l-au atins; ce tristă alternativă! Voiu vedea în toate părțile numai nenorociri, voiu auzi numai gemete. Socolesc că acestea trebuie să turbure mult plăcerea de a ucide în voie sumă de prepelițe și de iepuri, pe cari îi vei avea aproape la picioarele tale.

497. Vreți să despărțiți plăcerile de partea supărătoare? Inlăturați excluziunea. Cu cât le veți lăsa pentru toți oamenii, cu atât vă veți bucura mai bine de ele. Nu voiu face deci nimic din câte am spus până acum; ci, fără să-mi schimb gusturile, voiu urma pe acela pe care-l cred mai puțin costisitor: îmi voiu așeza locuința mea câmpenească într'un ținut în care vânătoarea să fie liberă pentru oricine și unde să pot petrece fără supărare. Va fi mai rar vânatul, dar va cere mai multă iscusință ca să-l cauți și va da mai multă plăcere dacă-l nemerești. Imi voiu aduce aminte totdeauna cum îi bătea inima tatălui meu la sborul celei dintâi potârnică și ce bucurie simțea când găsea iepurele pe care-l căutase toată ziua. Da, susțin că, singur cu câinele, purtându-și pușca, tolba, cornul cu praf și mica sa pradă, el se întorcea seară, rupt de osteneală și sgâriat de mărăcini, mai mulțumit de ziua lui de cât toți vânătorii voștri de paradă cari merg pe un cal bun, urmați de 20 de pușci încărcate, cari schimbă mereu pușca, trag mereu șiucid împrejurul lor fără artă, fără glorie și aproape fără să facă un exercițiu. Prin urmare plăcerea nu e mai mică și neajunsurile sunt înlăturate când n'ai nici țarină de păzit, nici braconieri de pedepsit, nici săraci de chinuit. Iată un motiv serios pentru preferența mea. Oricum s'ar face, nu poți să chinuești la nesfârșit pe oameni, fără să simți și oarecare mâhnire; iar neconținutele blesteme ale poporului fac, mai curând sau mai târziu, ca vânatul să ți se pară amar.

498. Incă odată: plăcerile exclusive sunt moartea plăcerii. Adevăratele petreceri sunt cele pe cari le împărțești cu poporul; dacă vrei să le ai numai pentru tine singur, nu le mai ai deloc. Dacă am înconjurat cu ziduri parcul meu și dacă mă găsesc ca într'o tristă închisoare,

am cheltuit bani ca să mă lipsesc de plăcerea preumblării; sunt deci silit s'o caut mai departe. Demonul proprietății otrăvește tot ce atinge. Bogatul vrea să fie peste tot stăpân și se simte bine numai acolo unde nu se află; e silit deci să fugă totdeauna de el însuși. În ce mă privește, voi face, în chestia aceasta, în bogăția mea ceea ce am făcut în sărăcie. Mai bogat acum prin averea altora decât aș putea vreodată să fiu prin a mea, mă fac stăpân pe tot ce-mi vine la socoteală în vecinătate. Nu există cuceritor mai hotărât decât mine; răpesc chiar dela prinți; mă simt bine pe toate câmpurile deschise cari îmi plac; le dau nume; îmi fac dintr'unul parcul, din altul terasa și iată-mă stăpân. Deatunci mă plimb fără grijă și viu adesea pentru ca să-mi păzesc posesiunea. Umblând încoace și încolo, mă folosesc cât vreau de pământ și nu mă va convinge nimeni că titularul acestui fond¹⁹¹⁾ folosește mai mult din banii pe cari i-i produce decât folosesc eu din suprafața terenului. Dacă ar vrea cineva să-mi închidă drumul prin șanțuri, prin garduri, nu-mi pasă: îmi iau parcul la spinare și mă duc să-l așez aiurea, căci locuri sunt destule. Astfel voi putea multă vreme să jefuesc pe vecinii mei până să ajung a nu mai găsi adăpost¹⁹²⁾.

499. Iată o încercare a adevăratului gust în alegerea petrecerilor plăcute. În felul acesta poți, în adevăr, să te bucuri de ele. Restul e numai iluziune, himeră, vanitate prostească. Cine se va depărta de aceste reguli, oricât de bogat ar putea să fie, își va mânca prostește aurul cu scârbă și nu va cunoaște niciodată prețul vieții.

500. Fără îndoială, îmi veți observa că asemenea petreceri sunt la îndemâna tuturor și n'ai nevoie să fii bogat pentru ca să profiți de ele. Tocmai la aceasta vream să ajung. Simți plăcerea când vrei s'o simți, numai opinia lumii face ca totul să fie greu și gonește ferici-

191) Fond: proprietate.

192) Vezi Cartea III, § 138.

rea din naintea noastră. E de o sută de ori mai ușor să *fi* decât să *pari* fericit. Omul de gust și cu adevărat iubitor de petrecere n'are ce face cu bogăția: îi ajunge să fie liber și stăpân pe sine. Cine e sănătos și are strictul necesar, dacă poate să gonească toate influențele opiniei curente, este destul de bogat. Aceasta este *aurea mediocritas* a lui Horațiu¹⁹³). Voi care aveți grămezi de aur, căutați altă întrebuințare pentru averea voastră, căci în privința plăcerii nu e bună de nimic. Emil nu va ști aceste lucruri mai bine decât mine, dar, având inima mai curată și mai sănătoasă, le va simți și mai bine și toate observațiile sale asupra lumii îi vor întări aceste convingeri.

501. Petrecându-ne astfel timpul, căutăm neconținut pe Sofia și n'o găsim. Era necesar să nu se găsească așa de repede și am și căutat-o tocmai unde eram foarte sigur că nu se va găsi.

502. În sfârșit, momentul se apropie. E timpul s'o căutăm cu adevărat, ca nu cumva să afle el una pe care s'o creadă că este ea și să nu-și cunoască prea târziu greșeala. Adio deci, Paris, oraș vestit, oraș al sgomotului, al fumului și al noroiului, în care femeile nu mai cred în cinste și bărbații în virtute! Adio, Paris! Căutăm amorul, fericirea, inocența: nu vom fi niciodată destul de departe de tine¹⁹⁴).

193) Horațiu (Ode, II, 10, 5.) vorbește despre o stare de mijloc care dă fericirea omului. Cuvântul a trecut în proverb: uneori se înțelege așa; alteori i se dă un sens batjocoritor.

194) *Nota lui Salwürk*. Este obiceiul, dela Raumer încoace, de a se considera „Emil” ca isprăvit aici și de a trece cu totul peste cartea V-a ca fiind un apendice care-i puțin în legătură cu subiectul și care tratează despre educația feminină. Deși partea acestei cărți care poartă titlul „Sofia” este numai un fel de episod, cu § 172 Rousseau reia firul întrerupt și vorbește cu mult mai mult despre Emil decât despre Sofia, ba chiar ultimele părți ale cărții a V-a, ca digresiunea, despre călătorii, nu au nicio legătură cu Sofia, Nici Vinet nu știe nimic despre cartea a V-a, când face analiza extinsă asupra celor patru, și cu toate acestea Rousseau a consacrat cel mai mare interes scrierii cărții a V-a. Legătura dintre cartea

a V-a și cele precedente devine evidentă, dacă presupunem că Rousseau nu vorbește de omul izolat, ci de educația întregii omeniri. Dacă tocmai de aceea povestirea sa începe cu nașterea, ea vrea să ne conducă până la punctul de unde începe asigurarea continuității speciei. Pe lângă aceasta, discuția care începe cu § 311 este tot așa de importantă ca și oricare alt pasagiu din primele patru cărți. Formey amintește la cuvintele finale din cartea IV-a de un pasagiu din prima satiră a lui Boileau! „Pornește impetuos cu mânia în priviri și în inimă și rostește cu turbare al său aspru rămas bun”.

De oarece am socotit că traducătorul german are dreptate, am dat cititorului român și cartea V-a.

CARTEA V-a

CUPRINSUL

Vârsta bărbăției. Emil e bărbat, îi trebuie o soție (1—2). Po-tiviri și deosebiri între cele două sexe; onestitatea femeii (3—19). Femeia nu numai trebuie să fie onestă, dar să și pară astfel (20). Indatoririle speciale ale femeilor întemeiate pe cerințe ale naturii (21—24). Femeia trebuie să primească educație specială (25—29). Considerații generale despre această educație (30—63). Cântul, danșul și artele plăcute (64—66). Să aibă fetele profesorii sau profesoare? (67—69). Educația gustului și educația morală (70—73). Religiunea (74—88). Cultura spiritului și a rațiunii (89—108). Mama de familie și femeia de lume (109—110). Educația fetelor în mănăstiri (111—113). Vieța fetelor tinere în orașele mari și în provinciile retrase (114—115). Rolul femeii în diferite timpuri și țări (116—118). Cultul virtuții în educația femeilor (119—122). Educația Sofiei; condițiile ei familiale și însușirile ei personale ca fizic și moral; instrucția pe a dobândit; educația religioasă, și morală; pregătirea pentru vieța ei de societate (123—145). Pregătirea ei pentru căsătorie (146—157). O ființă reală a inspirat portretul Sofiei (158). Sofia în societate (159—161). Sofia înamorată de eroul unei povestiri (162—171). Con-siderații generale asupra căsătoriei în raport cu așezămintele sociale și cu prejudecățile societății; alegerea soției; calități ce i se cer (172—187). Emil părăsește Parisul pentru a-și căuta soție (188). Diferențele feluri de călătorii; călătoria pe jos (189—198). Emil în casa Sofiei (199—203). Primele simpatii (204—220). Emil se așează în orașul învecinat (221—222). Caracterizarea lui Emil la 20 de ani (223). În amândoi pasiunea se dezvoltă; raporturile cu fa-

milia Sofiei; discuții despre posibilitatea căsătoriei între Emil și Sofia (224—238). Tinerii ca viitori logodnici; amorul și gelozia; considerațiunea unuia față de celălalt; compătimirea față de nenorociți (239—338). Emil pleacă în călătorie (339—343). Despre călătorii (346—375). Principiile organizării statelor și ale raporturilor între state (376—441). Cum folosesc călătoriile pentru a putea studia popoarele și datoriile cetățenești (442—470). Intoarcerea lui Emil lângă Sofia; căsătoria; cuvântări despre purtarea soților; Emil va fi părinte (471—497).

1. Iată-ne ajunși la cel din urmă act al tinereții, dar nu suntem încă la desnodământ.

2. Nu e bine ca omul să fie singur. Emil este om; i-am făgăduit o tovarășă; trebuie să i-o dăm. Această tovarășă este Sofia. Unde se va fi adăpostind ea? Unde o vom găsi? Ca s'o găsim, trebuie s'o cunoaștem. Să vedem întâi ce este ea; vom judeca mai bine despre locurile unde se găsește, iar când o vom fi găsit, nu va fi nici atunci totul gata. „Petruică tânărul nostru gentilom, zice Locke, este gata să se însoare, e timpul să-l lăsăm lângă iubita lui”. Și cu aceste cuvinte el își sfârșește lucrarea¹). Eu, care n'am onoarea să cresc un gentilom, mă voiu păzi să imitez pe Locke în privința aceasta.

SOFIA SAU FEMEIA

3. Sofia trebuie să fie femeie precum Emil este bărbat, adică trebuie să aibă tot ce se potrivește constituțiunii speciei și sexului său, pentru a-și împlini chemarea în ordinea fizică și morală. Să începem deci examinând potrivirile și deosebiri între sexul ei și al nostru.

4. În tot cece nu se raportează la sex, femeia este ca și bărbatul: are aceleași organe, aceleași trebuințe, aceleași facultăți; mașina este construită în același fel, părțile

1) În traducerea română de G. Coșbuc, e § 216 din Cartea lui Locke (partea II).

sunt aceleași, mișcărilor amândurora și figura lor seamănă; din orice punct de privire i-ai considera, nu e deosebire decât dela mai mult la mai puțin²⁾.

5. In tot ce se ține de sex, femeia și bărbatul au pretutindeni asemănări și pretutindeni deosebiri. Greutatea comparațiunii vine din pricina greutateii de a determina, în constituția lor, ce este în adevăr al sexului și ce nu este. Prin anatomia comparată, și chiar numai prin observație, găsim între ei deosebiri generale cari par că nu țin de sex, dar țin totuși prin niște legături pe cari nu suntem în stare să le vedem. Nu știm până unde pot să se întindă aceste legături, dar un lucru știm cu siguranță: că tot ce au comun este al speciei și tot ce au deosebit este al sexului. Din acest îndoit punct de vedere găsim între ei așa de multe asemănări și așa de multe deosebiri, încât este poate una din minunile naturii cum a putul face două ființe așa de asemănătoare, dându-le o constituție așa de diferită.

6. Aceste asemănări și aceste deosebiri *trebuie să influențeze asupra moralului*; e un lucru ce se înțelege de sine, e conform cu experiența și arată zădărnicia discuțiilor despre preferența sau egalitatea sexelor. Fiecare din ele își urmează drumul spre destinația ce a primit dela natură

2) *Salwürk* pune aici nota următoare:

„D-na de Rémusat judeca toată această parte a cărții lui Rousseau cu severitate, însă just. Rousseau s'a crezut îndreptățit de a desmoșteni pe femei de orice participare serioasă la viața activă. Firește că epoca lui Ludovic al XV-lea nu era potrivită ca să dea naștere la o judecată justă în asemenea chestiuni”.

Câteva lămuriri despre această scriitoare (după „Dictionnaire pedagogique” de Buisson). D-na de Rémusat (1780—1821) a cunoscută în literatura franceză prin *Memoriile sale*, iar în literatură pedagogică prin cartea *Încercare asupra educației femeilor* (*Essai sur l'éducation des femmes*), apărută în 1824. Ea socotește că nu e niciun motiv ca să fie tratată femeia mai puțin serios decât bărbatul. Femeia nu e numai o ființă simțitoare, ci și o ființă cu rațiune, călăuză ei este conștiința și mobilul e dorința de a se perfecționa. Ea trebuie să fie instruită și pregătită pentru viață, căci destinul ei nu este independent de viața politică a țării.

și perfecțiunea fiecăruia nu se găsește în asemănarea mai mare cu celălalt. În ce au comun, sunt egale: în ce au deosebit, nu se pot compara. O femeie perfectă și un bărbat perfect nu trebuie să se asemene în spirit, cum nu se aseamănă în figură; iar perfecțiunea nu e susceptibilă de mai mult și de mai puțin.

7. În unirea sexelor, fiecare contribuie *deopotrivă* la obiectul comun, dar nu *în același fel*. Din această diversitate se naște deosebire însemnată între raporturile morale ale unuia și ale altuia. Unul trebuie să fie activ și puternic, altul pasiv și slab; e neapărat trebuincios ca unul să voiască și să poată, e îndestulător ca celălalt să reziste puțin.

8. Acest principiu fiind stabilit, urmează că femeia este făcută anume ca să placă bărbatului. Nu e tot așa de necesar ca bărbatul să placă la rândul lui: meritul îi stă în putere, place pentru că e puternic. Recunosc că aceasta nu este legea amorului; dar este legea naturii, anterioară chiar amorului.

9. Dacă femeia este făcută ca să atragă și să fie subjugată, ea trebuie să se facă plăcută bărbatului în loc de a-l provoca. Violența stă în farmecele ei, prin ele îl silește să-și adune puterea și să o folosească. Meșteșugul cel mai sigur de a însufleți această forță este s'o facă necesară prin rezistență. Atunci amorul-propriu se unește cu dorința și unul are triumful pentru o victorie pe care celălalt l-a făcut s'o dobândească. De aci se naște atacul și apărarea, îndrăsneala unui sex și sficiunea celuilalt, în fine, modestia și rușinarea, armele date de natură celui slab ca să robească pe cel puternic.

10. Cum am putea gândi că natura ar fi dat aceleași însușiri și unora și altora și că cel în care se naște întâi dorința are să fie și cel dintâi care s'o arate? Ar fi o ciudată depravație a judecății! Faptul având urmări așa de deosebite pentru cele două sexe, este oare firesc ca ele să aibă aceeași îndrăsneală pentru a-l îndeplini?

Nu vedeți că, față de marea inegalitate în tovărășia lor³⁾, dacă pudoarea n'ar impune unuia moderațiunea pe care natura o impune celuilalt, ar rezulta ruina amândurora și neamul omenesc ar pieri tocmai prin mijloacele ce i s'au dat pentru conservarea lui? Dacă ar exista pe pământ vreun ținut în care filozofia să fi introdus acest obicei și dacă aceasta s'ar întâmpla mai ales în țările calde, unde se nasc mai multe femei decât bărbați, vă închipuiți că femeile, cu înlesnirea ce au de a ațâța simțurile bărbaților și de a putea să deștepte chiar ultimele rămășițe ale unei puteri aproape stinse, femeile — zic — ar tiranisi pe bărbați, i-ar face pe toți victimele lor și s'ar duce, nenorociții, la moarte, fără să se poată apăra.

11. E adevărat că femeile animalelor nu au pudoare; dar ce urmează, de aci? Au ele, ca femeile, aceleași dorințe nelimitate, cărora tocmai această pudoare le pune frâu? La ele, dorința vine numai odată cu trebuința; îndată ce trebuința a fost satisfăcută, dorința încețază. Ele nu mai resping pe bărbătuș⁴⁾ ca prefăcătoare,⁵⁾ dar îl resping cu tot dinadinsul. Ele fac tocmai din potrivă de ce făcea fata lui August⁶⁾: nu mai primesc călători când corabia e plină. Chiar când sunt libere, epoca lor de bunăvoință este scurtă și trece repede: instinctul le mână și instinctul le oprește. Ce ar înlocui acest instinct negativ la femeile noastre, dacă le-ați lua pu-

3) Cuvântul nu e cel propriu; dar nici autorul nu l-a putut întrebuința pe cel propriu, ci a pus vorba „mise commune” (ceea ce se pune la mijloc într-o tovărășie, firește nu în sens bănesc).

4) „Bărbătuș” se zice despre partea bărbătească numai la unele animale și cu deosebire la păsări; aci i-am dat un înțeles mai larg, neavând alt termen propriu în românește.

5) *Nota autorului.* Am observat că refuzul prefăcut și destinat mai mult să excite este comun mai la toate femeile, chiar și la animale. Aceasta o fac chiar când sunt foarte dispuse să cedeze. Numai cine n'a observat mișcările lor, mă va contrazice.

6) Se știe că *Iulia*, fiica lui Octavian August, a avut o purtare foarte rușinoasă. De aceea a și fost cu cruzime pedepsită de tatăl ei. Vezi Cartea IV, § 124.

doarea? A aştepta ca ele să nu mai aibă nevoie de bărbați, ar fi să aştepti ca ei să nu mai fie buni de nimic.

12. Creatorul a voit să cinstească, în toate, neamul omenesc⁷⁾. Dând omului porniri nemăsurate, îi dă și legea care le pune în rânduială, ca să fie liber și să-și poată comanda sieși. Dând bărbatului pasiuni nepotolite, unește cu ele rațiunea care le stăpânește; dând femeii dorințe fără hotar, îi dă pudoarea ca să și le rețină. Mai mult: adaogă și o răsplată prezentă pentru buna întrebuințare a facultăților sale, adică gustul pentru lucrurile cinsite pe care îl dobândește omul când își face din ele regula purtării sale. Mi se pare că acestea înlocuiesc îndeajuns instinctul animalelor.

13. Deci, ori că femela omului împărtășește ori că nu împărtășește dorințele bărbatului, ori că vrea ori că nu vrea să le satisfacă, ea îl respinge și se apără totdeauna, dar nu totdeauna cu aceeași forță, deci nu cu același succes. Pentru ca acela care atacă să fie victorios, trebuie ca partea atacată să permită sau să poruncească aceasta, căci ea are mijloace iscusite pentru a sili pe agresor să întrebuințeze forța. Cel mai liber și cel mai dulce act nu admite violență reală, căci se opun și natura și rațiunea: natura, pentrucă ea a dat celui mai slab atâta putere ca să reziste când îi place; rațiunea, pentrucă o violență reală este nu numai cea mai brutală faptă, dar și cea mai protivnică scopului. În acest caz bărbatul ar declara războiu tovarășei sale și ar îndreptăți-o să-și apere persoana și libertatea chiar în contra vieții adversarului; apoi femeia singură își poate da seama de starea în care se găsește și niciun copil n'ar avea tată, dacă orice bărbat ar putea să răpească drepturile acestuia.

14. Iată deci o a treia urmare a constituției sexelor: cel mai puternic este stăpân *în aparență* și depinde *în realitate* de cel mai slab. Aceasta se întâmplă nu din pricina unei deprinderi ușuratică de aparent respect, nici din generozitatea mândră a protectorului, ci printr'o lege

7) *Sallwürk* trimite la § 267, Cartea IV.

nestrămutată a naturii; în adevăr, femeia, având mai mult ușurință să ațâțe dorințele decât bărbatul să le satisfacă, îl ține în puterea ei și el e silit, la rândul lui, să caute a-i plăcea, pentru ca ea să consimță a-l lăsa să fie cel mai tare. Astfel, ceea ce e mai prețios pentru bărbat în izbânda sa este că se îndoiește dacă slăbiciunea a cedat forței sau dacă voința s'a supus, iar șiretenia obișnuită a femeii este să lase totdeauna această îndoială între ea și el. Spiritul femeilor se potrivește de minune, în aceasta, cu constituția lor: în loc să roșească de slăbiciunea lor, își fac o glorie; mușchii lor delicați n'au rezistență; se prefac că nu pot să ridice nici cele mai ușoare greutate; le-ar fi chiar rușine să fie puternice. Pentru ce? Nu numai pentru a se arăta delicate, ci ca o precauțiune mai iscusită: ca să-și pregătească pentru mai târziu scuza și dreptul de a fi slabe la trebuință.

15. Cunoștințele dobândite de vițiile noastre au schimbat mult vechile opinii în privința aceasta. Nu se mai vorbește de violențe de când ele sunt așa de puțin trebuincioase și de când bărbații n'au mai cred în ele⁸⁾. În vechea antichitate greacă și ebraică ele erau foarte comune, pentru că aceste opinii se găsesc în simplitatea primitivă și numai experiența libertinagiului a putut să le desrădăcineze. Dacă, în timpul nostru, se citează mai puține acte de violență, desigur pricina nu e că au devenit oamenii mai potoliți, dar acum sunt mai puțin creduli și o plângere care altădată ar fi convins niște oameni simpli, în zilele noastre ar face pe cei batjocoritori să râdă; de aceea e mai cuminte să taci. În *Deuteronom*⁹⁾ e o lege care pedepsește și pe o fată care a păcătuit și pe seducător, *dacă păcatul s'a îndeplinit în oraș*; dacă s'au pe-

8) *Nota autorului.* Cu puțină este ca într-o disproporție de vârstă și de forță să existe o violență reală; dar vorbesc aici de starea relativă a sexelor după rânduială naturii și de aceea consider pe amândouă în raporturile obișnuite.

9) *Deuteronom*, una din cărțile vechiului Testament. Pasagiul la care se raportă Rousseau, se găsește în această carte, XXII-V, 23—27.

trecut lucrurile la câmp, pedepsește numai pe bărbat: „căci, zice legea, *fata a strigat, dar n'a fost auzită*”. Această blândă interpretare învață pe fete să nu se lase înșelate în locurile frecventate.

16. Efectul acestor deosebiri de păreri în privința moravurilor este bine simțit. De aci s'a născut galanteria¹⁰⁾ modernă. Bărbații, socotind că plăcerile lor depind mai ales de voința celuilalt sex mai mult decât își închipuiau ei, au captivat această voință prin o sumă de foloase pentru cari au primit destul de bună plată.

17. Iată cum, vorbind de fizic, ajungem pe nesimțite la moral și cum, din unirea grosolană a sexelor, ies puțin câte puțin, cele mai plăcute legi ale amorului. Superioritatea femeilor nu vine din pricină că au vrut-o bărbații, ci pentrucă așa poruncește natura. O aveau înainte de a se părea că o au. Același Hercule, care a putut silui pe cele cincizeci de fete ale lui Thespius, fu totuși silit să toarcă pentru Omphala¹¹⁾ iar puternicul Samson nu era mai puternic decât Dalila¹²⁾.

Stăpânirea e a femeilor și nu poate să le-o ia nimeni, chiar dacă ele ar abuza. Dacă ar fi fost cu putință s'o piardă vreodată, ar fi pierdut-o de mult.

10) *Galanteria*: politeță exagerată față de femei.

11) *Hercule* sau *Heracles*, erou din Mitologia greacă, despre care au circulat multe și felurite legende. Intre acestea sunt și cele două la cari se raporta aci Rousseau. Scăpând pe Tespieni de un leu, care le prăpădea turmele, a sedus pe cele 50 de fete ale Regelui Thespius, cari toate au născut câte un fiu. — Omphala, o regină din Lydia a avut în serviciul ei pe Hercule timp de trei ani și l-a pus, între altele, să-i toarcă. Acest fapt se citează des de autori ca să arate puterea de stăpânire a femeilor față de bărbați.

12) *Legenda lui Samson și a Dalilei* este și mai cunoscută. Se găsește în Biblie, la povestea vieții lui Samson. De ea s'a servit Eminescu în „Scrisoarea” a V-a, o satiră contra femeilor:

Biblia ne povestește de Samson cum că muiera,

Când dormea, tăindu-i părul, i-a răpit toată puterea,

De l-au prins apoi dușmanii, l-au legat și i-au scos ochii.

Se știe că puterea lui Samson sta în câteva fire de păr din creștetul capului.

18. În privința scopului sexual nu este nicio asemănare între sexe. Bărbatul e bărbat numai în anume momente, dar femeia e femelă în toată viața ei sau cel puțin în tot timpul tinereții; totul o chiamă la îndatoririle sexului ei și are nevoie de o constituție potrivită pentru ca să-și îndeplinească bine funcțiunile. Cât e însărcinată, trebuie s'o economisești; cât e lehză, trebuie să se odihnească: îi trebuie o viață liniștită și sedentară ca să-și alăpteze copiii; ca să-i crească, îi trebuie răbdare și blândețe, o stăruință și o iubire pe care nimic nu o învinge. Ea este legătura între copii și tată; numai ea îl face să-i iubească și-i dă încrederea ca să-i numească *ai lui*. Câtă duiosie și câtă grijă e necesară ca să păstreze unirea în familie! În sfârșit, toate acestea nu trebuie să fie niște virtuți, ci niște sentimente plăcute, căci fără ele neamul omenesc s'ar fi stins de mult.

19. Severitatea îndatoririlor celor două sexe nu este și nu poate fi aceeași. Când femeia se plânge în privința aceasta de inegalitatea care o nedreptățește față de bărbat, n'are cuvânt: inegalitatea aceasta nu e instituție omenească, adică nu e opera prejudcății, ci a rațiunii, căci sexul care a primit dela Natură misiunea de a păstra copiii, acela trebuie să răspundă față de celălalt. Fără îndoială, nu e îngăduit nimănui să-și calce cuvântul, și orice soț necredincios care lipsește pe soția sa de singurul preț al îndatoririlor strășnice ale sexului ei, este un om nedrept și barbar; dar femeia necredincioasă face și mai mult, ea distruge familia și rupe toate legăturile firești. Dând bărbatului copii cari nu sunt ai lui, îi trădează și pe unul și pe alții, unește perfidia cu necredința. După aceasta, poate să vie orice desordine și orice crimă. Nu se poate închipui pe lume o situație mai groaznică, de cât a unui nenorocit tată care, fără încredere în nevasta sa, nu poate asculta cele mai dulci porniri ale inimii, care — îmbrățișându-și copilul — se teme să nu îmbrățișeze copilul altuia, dovada rușinii sale și răpitorul bunurilor adevăraților lui copii. În acest caz familia devine o societate de dușmani ascunși, pe

care o femeie vinovată îi înarmează, unul în contra celorlalți, silindu-i a se preface că se iubesc.

20. Prin urmare, nu e destul ca femeia să fie credincioasă, trebuie să fie socotită așa de bărbatul ei, de neamuri și de toată lumea; trebuie să fie modestă, băgătoare de seamă, rezervată, și să infățișeze și pentru alții, ca și pentru propria-i conștiință, cheazășia virtuții sale. În fine, dacă e necesar ca un tată să-și iubească copiii, e necesar să stimeze pe mama lor. Pentru aceste motive, și aparența se consideră între îndatoririle femeilor, și reputația de care se bucură în societate le este tot așa de trebuincioasă ca însăși nevinovăția.

De aceea se cere cu deosebire femeilor cea mai mare băgare de seamă în privința purtărilor, în privința înfățișării și în privința deprinderilor. A susținea în mod vag că cele două sexe sunt egale și au aceleași îndatoriri, însemnează a te pierde în declamațiuni zadarnice, însemnează a nu spune nimic, dacă nu poți răspunde la cele ce zisei mai nainte.

21. Ce fel de temeiu poate să aibă un raționament care răspunde la legi generale bine dovedite prin câteva excepțiuni? Ziceți că femeile nu fac totdeauna copii. Nu, dar aceasta este menirea lor. Ce, fiindcă se găsesc pe pământ o sută de orașe mari în cari femeile trăiesc în destrăbălare și fac copii puțini, pretindeți că starea naturală a femeilor este să facă puțini copii? Dar ce ar ajunge orașele voastre, dacă satele depărtate, unde femeile trăiesc mai simplu și mai cinstit, n'ar repara stărpiciunea cocoanelor? Sunt provincii unde femeile cari au avut numai 4-5 copii sunt socotite că au avut puțini¹³⁾. În sfârșit, nu ne pasă dacă cutare sau cutare femeie face ori

13. *Nota autorului.* Fără aceasta, negreșit că specia ar pieri. Ca să se conserve, ar trebui, spre compensație, ca fiecare femeie să aibă cam 4 copii, căci din cei ce se nasc mor aproape jumătate și trebuie să mai rămână doi ca să reprezinte pe cei doi părinți. Credeți că orașele au să vă dea această populație?

Sallwürk trimite la § 56, Cartea I.

nu copii. Menirea femeii nu este să fie mamă? Și nu trebuie ca natura și moravurile să aibă niște legi generale în privința aceasta?

22. Chiar dacă ar fi între sarcini intervale așa de lungi cum le socotiți, se va schimba oare o femeie în mod brusc și alternativ, așa ca să trăiască fără primejdie? Fi-va ea astăzi doică și mâine soldat? Iși va schimba oare ea temperamentul și gusturile, cum își schimbă culoarea cameleonul? Va trece ea deodată din pacea odăii și a grijilor casnice la asprimea aerului, la munci, la oboseli, la primejdiile războiului? Fi-va ea aci fri-coasă,¹⁴⁾ aci curajoasă, aci delicată și aci robustă? Dacă tinerii crescuți în Paris duc greu meșteșugul armelor, oare niște femei cari n'au înfruntat niciodată căldura soarelui și greutatea marșurilor, vor putea să le îndure după cincizeci de ani de viață sedentară? Lua-vor ele aceste meserii în vârsta când bărbații o părăsesc?

23. Sunt ținuturi în cari femeile nasc aproape fără dureri și-și hrănesc copiii aproape fără grijă. Așa este; dar în acele ținuturi bărbații umblă, în toată vremea, pe jumătate goi,ucid în luptă fiare sălbatice, duc o luntre ca o raniță, aleargă după vânat la 7—800 de leghe,¹⁵⁾ dorm afară pe pământul gol, îndură oboseli neînchipuite și pot răbda de foame mai multe zile. Când femeile devin robuste, bărbații devin și mai robuști; când bărbații se moleșesc, femeile se moleșesc și mai mult. Dacă se schimbă cei doi termeni, diferența rămâne aceeași.

24. Platon, în „Republica” sa, dă femeilor aceleași exerciții ca bărbaților¹⁶⁾. E foarte natural; căci, scoțând

14) Timiditatea femeilor este un instinct dela natură împotriva îndoitei primejdii din timpul cât sunt însărcinate. (*Nota autorului*).

15) *Leghe*, măsură de lungime pentru drumuri. Valoarea ei e foarte variabilă. Pentru înțelesul frazei de aci nu e nevoie a o preciza. Insemnează aci mai mult: distanță foarte mare.

16) În adevăr, în Cartea V din scrierea sa, el zice că femeile trebuie să facă aceleași servicii ca și bărbații și deci să primească aceeași educație: să învețe ca și ei muzica și gimnastica, să se deprindă cu meșteșugul războiului.

din statul său familiile particulare și neștiind ce să facă cu femeile, a fost silit să le facă bărbați. Acest mare geniu combinase și prevăzuse totul, prevenea obiecțiuni pe cari poate nu i le făcuse nimeni; dar a răspuns rău la obiecțiunea care i se face. Nu vorbesc de acea pretinsă comunitate a femeilor, de care îl învinuiesc mulți, fiindcă nu l-au citit,¹⁷⁾ vorbesc de promiscuitatea¹⁸⁾ civilă care amestecă peste tot cele două sexe în aceleași ocupațiuni, în aceleași lucrări, și din care pot ieși cele mai neiertate neorânduiri. Vorbesc de această jertfire a celor mai dulci sentimente în folosul unuia artificial și care există numai prin celelalte. Poți oare forma o convențiune fără să ai o legătură firească? Poți avea iubire către stat fără s'o întemeiezi pe iubirea pentru cei deaproape de tine? Oare patria, familia cea mare, nu se întemeiază pe familie, patria cea mică? Oare bunul cetățean nu se formează din cel ce e bun fiu, bun soț, bun părinte?

25. Indată ce s'a demonstrat că bărbatul și femeia nu au și nu pot să aibă aceeași constituție, nici același caracter și temperament, urmează că nu trebuie să aibă nici aceeași educație. Urmând îndrumările naturii, trebuie să lucreze în bună înțelegere, dar nu trebuie să facă aceleași lucruri. Scopul lucrărilor este același, dar lucrările sunt deosebite; prin urmare și gusturile cari le dictează. După ce am căutat să formez omul naturii, ca să nu lăsăm lucrarea noastră nedesăvârșită, — să vedem cum trebuie să se formeze și femeia potrivită pentru asemenea bărbat.

26. Vreți să fiți totdeauna bine conduși? Urmați totdeauna îndrumările naturii. Tot ce caracteriză sexul, trebuie respectat ca fiind stabilit de natură. Ziceți neconținut: „Femeile au cutare și cutare defect pe care noi nu-l avem”. Vă înșeală mândria voastră. Pentru voi ar fi

17) *Nota lui Sallwürk*. Platon spune (Republica, V, 8) „A trăi la olaltă fără regulă sau a face altceva în felul acesta, nici nu se cuvine în statul celor fericiți, nici n'o vor permite stăpânitorii”.

18) *Promiscuitate*: neologism pe care nu l-am putut evita, căci redă mai bine ideea decât cuvântul vechiu: *amestecătură*.

defecte, pentru ele sunt calități; lucrurile ar merge mai rău, dacă ele nu le-ar avea. Nu lăsați să degenereze aceste defecte, dar nu vă apucați să le distrugeți.

27. La rândul lor, femeile strigă neconținut că noi le creștem deprinzându-le să fie vanitose și să caute a plăcea, că le pierdem vremea cu copilării, ca să putem rămânea mai lesne stăpâni; deci ne acuză pe noi pentru defectele de cari le găsim vinovate. Ce nebunie! Dar de când se amestecă bărbații în educația fetelor? Cine împiedecă pe mame de a le crește cum le place? N'au colegii?¹⁹⁾ Ce nenorocire! Dacă ar vrea D-zeu să nu aibă nici băieții colegii! Ar fi crescuți mai înțelepțește și mai cinstit. Cine obligă pe fetele voastre să-și piardă vremea cu fleacuri? Fără voia lor, își petrec jumătatea vieții la oglindă, luând exemplul vostru? Cine vă oprește să le instruiți ori să faceți a fi instruite cum vreți? E vina noastră, dacă ele ne plac când sunt frumoase, dacă drăgălășeniile lor ne seduc, dacă meșteșugul învățat dela voi ne atrage și ne prinde în laț, dacă le lăsăm să-și ascută în voie armele cu cari ne supun? Hotărâți-vă să le creșteți ca pe bărbați: ei nu se vor împotrivi. Cu cât vor semăna mai mult cu ei, cu atât le vor fi mai puțin superioare și atunci ei vor fi cu adevărat stăpâni.

28. Facultățile comune ambelor sexe nu sunt împărțite deopotrivă, dar, luate în total, se compensează. Femeia prețuește mai mult ca femeie și mai puțin ca bărbat. Oriunde își arată drepturile ei, izbutește; oriunde vrea să răpească pe ale noastre, ne este inferioară. Acestui adevăr general i se răspunde numai cu excepțiuni: astfel obișnuesc neconținut să argumenteze așa zișii apărători ai sexului frumos.

29. Prin urmare, dacă cultivi în femei calitățile bărbatului și lași la o parte cele ce sunt ale lor, hotărât că lucrezi în paguba lor. Cele șirete văd foarte bine acest lucru și nu se înșeală; ele caută să răpească foloasele noa-

19) Adică școli de fete. Despre cele de băieți. Vezi Cartea II § 274 și nota.

stre, fără să părăsească pe ale lor. Se întâmplă însă că, neputând să păstreze nici pe unele nici pe altele, fiindcă nu se potrivesc între ele, rămân mai prejos decât trebuie să fie ca femei și nu ajung să se ridice unde trebuie să fie ca bărbați; de aceea pierd jumătate din valoarea lor. Crede-mă, mamă înțeleaptă, nu căuta să faci din fata ta un bărbat cum se cade, vrând să te împotrivești naturii, ci fă din ea o femeie cum se cade și fii sigură că va prețui mai mult și pentru ea și pentru noi.

30. Urmează oare de aci că femeia trebuie crescută în ignoranță și mărginită la trebile casnice? Din tovarășă, deveni-va ea servitoarea bărbatului? Se va lipsi el de cel mai mare farmec al acestei tovarășii? Ca s'o supună mai mult, va opri-o el să simtă, să cunoască? O va face un adevărat automat? Nu, fără îndoială; căci n'a vrut așa natura care a dăruit femeilor spirit plăcut și îndemănat; din potrivă, natura vrea ca ele să cugete, să judece, să iubească, să aibă cunoștințe, să-și îngrijească spiritul ca și figura. Acestea sunt armele pe cari le-a dăruit femeilor în locul forței ce le lipsește, și cu cari vor conduce pe a noastră. Ele trebuie să învețe multe lucruri, dar numai pe acelea pe cari se cuvine să le știe.

31. Considerând menirea particulară a sexului ei, observându-i înclinările, socotindu-i îndatoririle, din toate acestea rezultă forma de educație care-i convine. Femeia și bărbatul sunt făcuți unul pentru altul, dar nu sunt deopotrivă legați unul de altul: bărbații depind de femei prin dorințele lor, femeile depind de bărbați și prin dorințe și prin trebuințe: mai lesne am trăi noi fără ele, decât ele fără noi. Ca să aibă ce le trebuie și să dobândească o situație, trebuie să le-o dăm noi, trebuie să voim a le-o da, trebuie să le socotim vrednice de aceasta. Ele depind de sentimentele noastre, de prețul pe care-l dăm meritului lor, de importanța ce dăm farmecelor și virtuților lor. Chiar prin legea naturii, femeile, atât în privința lor, cât și a copiilor lor, sunt la bunul plac al judecății bărbaților. Nu e destul să fie vrednice de stimă, trebuie să fie chiar stimate. Nu e destul să fie frumoase, trebuie să placă. Nu e destul

să fie înțelepte, trebuie să fie recunoscute astfel. Onoarea lor stă nu numai în buna lor purtare, ci și în reputația lor, și nu e cu puțință ca aceea care lasă s'o considere lumea ca necinstită, să fie onestă. Făcând binele, bărbatul atârnă numai de sine însuși și poate înfrunța judecata publică; dar femeia, făcând binele, și-a făcut datoria numai pe jumătate și nu poate prețui mai puțin ceea ce se crede despre ea decât ceea ce este în realitate. De aci urmează că sistemul educației ei trebuie să fie, în această privință, contrariu sistemului nostru. Opinia curentă, în educația bărbaților, omoară virtutea; în a femeilor, o înalță pe tron.

32. De buna constituțiune a mamelor se ține întâi constituția copiilor; de îngrijirea femeilor depinde prima educație a bărbaților; de ele mai depind și moravurile, pasiunile și gusturile lor, plăcerile și chiar fericirea lor. Astfel întreaga educațiune a femeilor trebuie să fie făcută în vederea bărbaților. Indatoririle femeilor din toate timpurile sunt deci: să placă bărbaților; să le fie folositoare; să se facă iubite și onorate de ei; cât sunt mici, să-i crească; când sunt mari, să-i îngrijească, să-i sfătuiască, să-i mângâie, să le facă viața plăcută, și dulce; — aceste lucruri trebuie să învețe ele din copilărie. Câtă vreme nu vom ajunge la acest principiu, ne vom depărta de scop și toate învățăturile cari li se vor da nu vor sluji întru nimic nici pentru fericirea lor nici pentru a noastră²⁰).

33. Deși, însă, orice femeie vrea să placă bărbatului (și trebuie să vrea aceasta), este o mare deosebire între a voi să placi omului de merit, omului cu adevărat vrednic de iubire, și în a voi să placi acelor secături drăguțe cari desonorează și sexul lor și sexul celălalt pe care-l imită.

20) Cugetări analoge sunt exprimate în nota I la § 3 .al cărții I-a. D-na Necker de Saussure găsește în părerile lui Rousseau egoismul masculin cel mai pronunțat, pe care de mult l-a învins creștinismul. Rousseau ar fi trebuit să spună numai că întreaga educație feminină trebuie să țină seama de mediul înconjurător al femeilor. (Nota lui Sallwürk).

Nici natura nici rațiunea nu pot îndemna pe femeie a iubi în bărbat ceea ce-i seamănă ei și nici nu trebuie să caute a se face iubită imitând obiceiurile lui.

34. Când, prin urmare, femeile părăsesc tonul modest și serios al sexului lor și iau deprinderile acestor zăpăciți, ele nu urmează menirea lor, ci se depărtează de ea; își tăgăduesc singure drepturile pe cari le pot câștiga. Ele zic: „Dacă am fi altfel, nu ne-ar plăcea bărbații”. E o minciună. Trebuie să fii nebună ca să iubești pe nebuni: femeia care dorește să atragă pe asemenea indivizi arată prin aceasta ce fel de gust are. Dacă n'ar exista bărbați ușuratici, ea s'ar grăbi să-i facă, fiindcă frivolitatea bărbaților este opera femeilor mai mult decât se datorește bărbaților frivolitatea femeilor. Femeia care iubește pe adevărații bărbați și vrea să le placă, întrebuițează mijloacele potrivite pentru acest scop. Prin natura ei, femeia este cochetă, dar cochetăria ei își poate schimba forma și ținta după dorințele ei. Să orânduim aceste dorințe după ale naturii și femeia va avea educațiunea ce i se cuvine.

35. Fetițelor, aproape chiar dela naștere, le place găteala; nemulțumite de a fi frumoase, vor să fie socotite astfel. În năzurile lor copilărești descoperi că au în gând această grijă și, deabia ajunse în vârsta în care înțeleg ce le spui, ele pot fi conduse prin ceea ce zice lumea despre ele. Pentru băieți, același motiv, arătat chiar cu multă indiscrețiune, nu poate să aibă aceeași influență. Dacă sunt liberi și mulțumiți, le pasă foarte puțin de ceea ce ar putea să creadă lumea despre ei. Numai cu vremea și cu multe greutăți, îi supui acestei legi.

36. Ori de unde ar primi fetele această primă lecție, e foarte bună; pentru că corpul se naște, ca să zicem așa, înaintea sufletului, cea dintâiu cultură trebuie să fie a corpului. Această rânduială e comună ambelor sexe, dar obiectul ei este diferit: pentru unul, se urmărește dezvoltarea forțelor; pentru altul, dezvoltarea podoabelor. Nu zicem că aceste calități trebuie să fie exclusive pentru fiecare sex, dar rânduiala lor trebuie să fie invers: femeile trebuie să aibă destulă forță pentru ca să facă cu grație

tot ce fac; iar bărbații trebuie să aibă destulă îndemânare ca să facă cu înlesnire tot ceea ce fac.

37. Din pricina prea marii moliciuni a femeilor începe moliciunea bărbaților. Femeile nu trebuie să fie robuste ca ei, dar trebuie să fie robuste pentru ei: pentru ca să fie robuști bărbații ce vor naște. În această privință, mânăstirile, în cari elevele au o hrană cum grosolană, dar au voie să alerge, să se ia la întrecere, să se joace în aer liber și în grădini, sunt mai bune decât casa părintească, unde fata hrănită delicat și, sau mereu răsfățată sau mereu dojenită, duce viață sedentară sub privirile mamei într'o odaie închisă, nu îndrăznește să se scoale, să umble, să vorbească, să sufle, și n'are niciun minut de libertate ca să se joace, să sară, să alerge, să strige, să dea drumul pornirilor firești ale vârstei. Sau o slăbiciune primejdioasă, sau o severitate rău înțeleasă, dar nimic conform rațiunii: iată cum se ruinează corpul și inima tinerimii.

38. Fetele din Sparta se exercitau, ca și băieții, la jocurile militare, nu ca să meargă în războiu, ci ca să dea copii în stare de a îndura oboselile. Nu aprob aceasta, căci nu cred necesar — pentru a da soldați statului — ca mamele să poarte puști și să facă muștră ca în Prusia; dar cred că educațiunea greacă în genere era foarte bine înțeleasă în privința aceasta. Fetele se arătau adesea în public, nu amestecate cu băieții, ci adunate între ele. Aproape că nu era nicio sărbătoare, niciun sacrificiu, nicio ceremonie, în care să nu vezi cete de fete ale frunțășilor cetății, cu cununi de flori pe cap, cântând imnuri, alcătuiind coruri pentru jocuri²¹⁾, ducând coșuri, vase, ofrande, și înfățișând pentru simțurile depravate ale Grecilor o priveliște încântătoare care putea să șteargă întrucâtva efectul rău produs de gimnastica lor necuviincioasă²²⁾. Nu știu cum impresiona acest obiect inimile

21) Jocurile religioase în onoarea diferitelor divinități ale lor.

22) *Sallwürk* zice: Părerrea aceasta nu e justă nici chiar pentru timpurile în cari gimnastica degeneră într'adevăr. Rousseau se prea poate să se fi gândit la acele relațiuni de iubire caracteristice dintre

bărbaților, dar desigur era foarte bun ca să dea femeilor o bună constituție, în tinerețe, prin exerciții plăcute, moderate, binefăcătoare, și pentru ca să le ascută și să le perfecționeze gustul prin dorința necurmată de a plăcea, fără gânduri necuviincioase.

39. Indată ce aceste tinere se măritau, nu le mai vedeai în public; închise în casele lor, își mărgineau toată grija la gospodărie și la familie. Acest mod de traiu este cerut de natură și de rațiune pentru femei. De aceea din aceste mame se nășteau oamenii cei mai sănătoși, cei mai voinici, cei mai bine făcuți de pe pământ și — afară de câteva insule cari aveau o reputație rea²³⁾ — este sigur că din toate popoarele lumii (punând la socoteală și pe Romani), femeile grece se considerau cele mai cuminți și în același timp cele mai drăgălașe și cari au unit buna purtare cu frumusețea.

40. Se știe că îmbrăcămintea lor liberă și care nu strângea corpul, ajuta amândouă sexele să aibă acele frumoase proporțiuni, cari se văd în statuetele lor și cari slujesc artei de când natura, pocindu-se, a încetat să-i mai procure modele de imitat. Hainele lor n'aveau nici una din toate acele strânsuri gotice²⁴⁾, din toată mulțimea de legături, cari ne țin peste tot prinse membrele. Femeile nu cunoșteau întrebuințarea acelor corsete prin cari ale noastre izbutesc să-și deformeze talia, în loc să și-o facă mai frumoasă. Nu pot admite că acest abuz, așa de exagerat în Anglia, nu va aduce, cu vremea, degenerarea rasei; ba susțin chiar că acest obiect care se ia pentru plăcere, este de rău gust. Nu e plăcut lucru să vezi o femeie tăiată în două ca o viespe; aceasta supără privirea și lovește dureros imaginația. E frumoasă talia subțire, dar are anume proporții și măsură, ca orice lucru,

bărbați și tineri, cari adeseori se formau în palestre; însă prin aceasta le-a dat o interpretare ce nu poate fi primită așa de ușor.

23) Cum este insula *Lesbos* (azi *Mytilene*) despre care în adevăr a rămas legenda că avea cele mai desfrânate femei.

24) Autorul atribuia influenței germanice hainele acestea strâmte.

și dacă trece peste ele, ajunge un defect. Acest defect, care ți-ar sări în ochi, privind un corp gol, poate fi o frumusețe, sub haină? ²⁵⁾).

41. Nu îndrăsnesc să cercetez prea mult motivele pe temeiul cărora se încapățânează femeile ca să se împlătoșeze astfel: sânul cade, pântecul se mărește, etc. Firește că acestea sunt neplăcute la o persoană de 20 ani, dar ele nu mai par ciudate la una de 30 ani. Cu toată împotrivi-rea noastră trebuie să fii, în tot momentul, așa cum cere natura, și privirea omului să nu se înșele; de aceea defectele acestea sunt la orice vârstă, mai puțin supărătoare decât prosteasca prefăcătorie a unei fete de patruzeci de ani.

42. Este de rău gust tot ce supără și siluește natura: lucrul e adevărat și pentru gătelile trupești ca și pentru podoabele spiritului. Înainte de orice, trebuie să pui vieța, sănătatea, rațiunea. Grația nu merge fără libertate în mișcări. Delicateța nu e slăbiciune și nu trebuie să fii bolnavă ca să fii simpatică. Când suferi, provoci mila; dar plăcerea și dorința caută frăgezimea sănătății.

43. Copiii de amândouă sexele au multe petreceri comune, și așa trebuie să fie. Nu au asemenea și când se fac mari? Au, pe de altă parte, și gusturi proprii cari îi deosebesc. Băieții caută mai mult mișcarea și sgomotul: tobe, sfârleze, trăsuri mici. Fetelor le place mai mult ceea ce este văzut și servă la podoabă: oglinzi, giuvaeruri, cârpeturi, mai ales păpuși; păpușa este distracția obișnuită a acestui sex, adică, evident, gustul le e hotărît de însăși menirea lor. Partea fizică a artei de a plăcea este găteala: atâta pot să cultive copiii din această artă.

44. Uitați-vă la fetița care-și trece toată ziua cu păpușa ei; îi schimbă neconștient înfățișarea, o îmbracă și o des-

25) *Sallwürk* zice: Reforma modelor, începută de Rousseau, căzu în curând în alte extreme. O găteală ușoară și fără gust, când simplitatea afectată a hainei de gospodină, când adevărate costume teatrale și coafuri de o înălțime disproporționată, succedară modei obișnuite în timpul lui Rousseau.

bracă de o sută de ori, caută neconținut podoabe noi, mai bine sau mai rău potrivite (aceasta nu importă). Mănuțele îi sunt lipsite de iscusință, gustul nu-i e format, dar se vede înclinațiunea. În această neconținută ocupațiune, timpul se scurge fără ca să bage de seamă; ceasurile trec, ea nu mai știe nimic, uită chiar de masă, îi e mai mult foame de găteală decât de hrană. Veți zice, însă, că gătește păpușa, nu pe sine. Fără îndoială, vede păpușa, nu pe sine; pentru sine nu poate face nimic, căci nu e formată, n'are nici talent nici forță, nu e încă nimic, este întreagă în păpușa ei, în aceasta își pune toată dorința de a plăcea. Desigur că nu o va lăsa acolo totdeauna: așteaptă momentul să fie ea însăși păpușa.

45. Iată deci dintru început un gust bine statornicit; n'aveți decât să-l urmați și să-i dați rânduială. Firește că mititica ar voi din toată inima să știe cum să-și gătească păpușa, cum să-i facă niște funde la mâneci, o băsmăluță, niște volane, o dantelă. În toate acestea ea este supusă totdeauna în mod desăvârșit bunului plac al altcuiva și ar fi mult mai lesne să poată face singură toate acestea. Astfel se vede motivul primelor lecțiuni ce i se dau: nu-i impunem anume lucruri, ei îi aducem servicii. De aceea mai toate copilele învață cu sila scrisul și cititul, dar sunt totdeauna bucuroase să ia acul în mână. Își închipuiesc din nainte că sunt mari și cugetă cu plăcere că aceste talente le vor putea sluji într'o zi ca să se gătească.

46. Odată ce s'a deschis acest drum, e ușor de urmat; cusutul, broderia, dantela vin singure. Tapiseria²⁶⁾ nu le place așa de mult, căci mobilele, sunt departe de ele, nu țin de persoană, ci se impun de alte opinii. Tapiseria este distracțiunea femeilor; fetele nu arată niciodată plăcere mare pentru ea.

47. Aceste progrese voite vor putea merge lesne până la desen, căci el nu este indiferent cui vrea să se îmbrace

26) Neologismul acesta (deși *tapet*, *tapete*) s'a introdus prin cerințele practicei zilnice.

cu gust; dar n'aș voi să le puie la peisage, și mai puțin la figuri. Le ajunge să facă frunze, fructe, flori, draperii²⁷⁾ tot ce poate sluji să dea un contur elegant îmbrăcăminte și să facă singure un tipar de broderie, când nu pot găsi pe gustul lor. În genere, dacă e indicat pentru bărbați să-și mărginească studiile la cunoștințe folositoare, e și mai indicat pentru femei, căci vieța lor, de și mai puțin pusă la muncă, este sau trebuie să fie mai stăruitoare pentru anume îndatoriri, este mai frământată de griji diferite și de aceea nu le permite să-și aleagă nicio îndeletnicire în paguba îndatoririlor lor.

48. Orice ar zice glumeții, bunul simț este și el de două sexe. Fetele în genere sunt mai docile decât băieții și trebuie să te servești față de ele de mai multă autoritate, cum voiu arăta îndată. Nu urmează însă de aci că trebuie să le ceri vreun lucru al cărui folos să nu-l vadă. Arta mamelor este tocmai să le arate folosul tuturor învățăturilor pe cari le dau și lucrul este și mai ușor, pentru că inteligența fetelor este mai precoce decât a băieților. Această regulă înlătură dela sexul lor, ca și dela al nostru, nu numai toate studiile zadarnice cari nu duc la niciun sfârșit și nu fac pe cei ce le-au urmat mai plăcuți față de ceilalți, dar și toate acelea al căror folos nu e pentru vârsta lor și nu pot să-l vadă pentru o vârstă mai înaintată. Dacă nu vreau să silești pe un băiat să învețe a citi²⁸⁾, cu atât mai mult cuvânt nu vreau să silești pe o fată până când n'ai făcut-o să înțeleagă bine ce este citirea, și observ că le arătăm această utilitate mai mult după ce credem noi, decât după ce cred ele. La urma urmelor, ce nevoie este ea o fată să știe a citi și scrie de timpuriu? O să aibă numaidecât să conducă o gospodărie? Mai multe din ele se slujesc în rău iar nu în bine de această nenorocită știință²⁹⁾, și toate sunt

27) *Draperia*, e un neologism care nu se poate înlocui prin alt cuvânt echivalent.

28) Despre învățătura citirii vezi cartea II § 149 și urm.

29) Numește „știința” citirii nenorocită, gândindu-se la corespondența fetelor în ascuns de părinții lor.

destul de curioase pentru ca să învețe, fără a fi silit, când vor avea vreme și prilej. Poate că ar trebui întâi să învețe socotelile, căci folosul acestora este evident la orice vârstă și în socoteli esti totdeauna mai expus la greșeală. Dacă mititica ar dobândi cireși la masă numai printr'o operație de aritmetică, vă asigur că ar învăța repede să calculeze.

49. Cunosc o fetiță care a învățat întâiu să scrie, nu să citească, și a început să scrie cu acul, nu cu condeiul. Din toate literele ea la început făcea numai pe *O*. Făcea neconținut *O* mare și mic, *O* de toate mărimile, câte doi *O* unul într'altul și totdeauna pe dos. Din nenorocire, într'o zi, când se ocupa cu acest folositor exercițiu, se văzu într'o oglindă și, socotind că această poziție silită o făcea disgrațioasă, aruncă condeiul, ca odinioară Minerva³⁰⁾, și nu mai voi să facă pe *O*. Nici fratelui ei nu-i plăcea mai mult să scrie, dar pe el îl supără tocmai casna, nu înfățișarea ce avea. Atunci au căutat alt mijloc ca s'o învețe scrisul. Fetița era delicată și vanitoasă; nu permitea ca surorile să-i poartă rufele ei. Obișnuiau cei din casă să-i însemneze cu litere aceste rufe. De atunci n'au mai voit să i le însemneze și a trebuit să învețe a face singură aceasta. Se înțelege cum au progresat lucrurile de aci înainte.

50. Căutați să arătați rostul tuturor lucrurilor ce dați fetelor, dar dați-le totdeauna de lucru. Lenea și nesupunerea sunt, pentru ele, cele mai primejdioase defecte și cari se pot vindeca mai puțin decât oricari altele, când au fost contractate. Fetele trebuie să fie stăruitoare și muncitoare. Aceasta nu e tot: ele trebuie să fie de timpuriu deprinse cu supunerea. Această nenorocire (dacă este pentru ele nenorocire) e legată de sexul lor; când scapă de ea, au să sufere neajunsuri mai grozave. Toată viața lor vor fi supuse unei necurmăte tiranii și cea mai severă: a cerințelor sociale. Trebuie să le deprinzi din vreme cu

30) *Sallwürk* zice în notă: Care pentru asemenea temeiul a aruncat flautul.

constrângerea, pentru ca aceasta să nu le mai producă supărare; să le înveți a-și stăpâni toate fantaziile, ca să le supună voinței altuia. Dacă ar vrea să lucreze neconținut, ar trebui câteodată să le silești a nu face nimic. Risipa, frivolitatea, nestatornicia sunt defectele cari se nasc repede din primele gusturi corupte dacă și le satisfac neconținut. Ca să împiedeci acest abuz, învață-le mai ales să se învingă pe sine. Proastele noastre instituții³¹⁾ fac ca vieța femeii cinstite să fie o continuă luptă cu ea însăși; e drept însă că sexul ei îndură și el parte din relele pe cari ni le-a pricinuit.

51. Aveți grijă ca fetelor să nu li se urască cu ocupațiile ce le dați și să nu se pasioneze de petreceri, cum se întâmplă totdeauna, în educațiile vulgare, cari pun — cum zice Fénelon³¹⁾ — toată plictiseala deoparte și toată plăcerea de altă parte. Urmând regulile de până aci, nu se poate întâmplă cel dintâi din aceste neajunsuri, decât dacă persoana care stă cu ele, le va fi nesuferită. O fetiță care iubește pe mamă-sa sau pe guvernantă, va lucra toată ziua lângă ea, fără să i se urască; se va despăgubi numai flecărind. Dacă însă persoana care îngrijește de ea îi e nesuferită, fetița va privi cu același desgust orice va lucra sub ochii ei. Nu ies fete de treabă acelea cari nu găsesc plăcut să stea cu mama lor mai bine decât cu orice alte persoane; dar ca să judeci adevăratele lor sentimente, trebuie să le studiezi, iar nu să te încrezi în ce spun ele; căci sunt lingușitoare, prefăcute

31) Adică organizarea societății noastre.

32) Fénelon (1651—1715), episcop francez, scriitor, pedagog, este cunoscut mai ales prin cartea sa *Télémaque* (1698) care s'a tradus în toate limbile. La noi prima traducere (neterminată) a fost a lui Petru Maior (1818) însă după un text italian. Direct din franțuzește s'a tradus de Gr. Pleșoianu, profesor din Craiova (1831). Și *Télémaque* este o lucrare pedagogică, întrucât a fost scrisă în vederea educației ducelui de Burgundia, al cărui preceptor era; dar Fénelon are o carte specială de pedagogie: *Tratat despre educația fetelor*. Din această carte (V. 29) e luată observația pe care o raportează aci Rousseau.

și știu de timpuriu să se ascundă. Dar asemenea nu trebuie să le ceri a-și iubi mama, căci iubirea nu vine prin datorie și, la aceasta, obligația nu slujește întru nimic. Prin afecțiunea ce-i arată, prin îngrijirile ce-i dă, prin deprindere, mama va fi totdeauna iubită de fată, dacă nu face nimic ca să-i provoace ura. Chiar constrângerea la care o supune, dacă e bine condusă, nu slăbește această legătură, ci o mărește, fiindcă dependența este o stare firească pentru femei și fetele se simt făcute ca să asculte.

52. Am arătat pentru ce ele au — sau trebuie să aibă — puțină libertate; pentru același motiv abuzează de libertatea ce li se dă. Extreme în toate, se dedau jocurilor cu mai multă pornire decât băieții. Acesta e al doilea dintre neajunsurile despre cari vorbii adineauri³³⁾. Trebuie să moderăm această pornire; căci din ea se nasc mai multe vicii proprii femeilor: între altele capriciul și preferința nejustificată, din pricina cărora ele se înnebunesc azi după un obiect și mâine nici nu se mai uită la el. Nestatornicia gusturilor le face tot atâta rău ca și lipsa de măsură în aceste gusturi, și vin amândouă din același izvor. Nu le opriți de a fi vesele, de a râde și de a face sgomot, nu le împiedecați delă jocurile nebunaticе; dar nu le lăsați să se plictisească lesne de un joc ca să alerge la altul; nu îngăduiți în niciun minut al vieții lor să piardă măsura. Deprindeți-le să fie oprite în mijlocul jocurilor și să treacă la altele fără murmure. La aceasta slujește deprinderea singură, pentrucă ea dă numai ajutor naturii.

53. Din această obișnuită constrângere rezultă un fel de supunere de care femeile au nevoie toată viața lor, pentrucă ele nu încetează niciodată a fi supuse unui bărbat sau judecății bărbaților și nu le este permis niciodată să se pună mai presus de această judecată. Prima și cea mai de preț însușire a unei femei este blândețea. Destinată să asculte pe o ființă atât de imperfectă ca bărbatul, adesea plin de vicii și totdeauna plin de defecte,

33) In § 51.

ea trebuie să învețe de timpuriu să sufere chiar nedreptatea și să suporte greșelile soțului, fără să se plângă. Femeia trebuie să fie blândă pentru ea, nu pentru el. Soțiile supărăcoiace și încăpățanate măresc și mai mult neajunsurile lor și procedurile rele ale soților; ei știu că cu aceste arme nu pot fi învinși. Firește că Dumnezeu, nu pentru a fi ursuze, le-a dat îndemânarea de a îndupleca; nu le-a făcut slabe, ca să devie poruncitoare; nu le-a dat glasul acela dulce, ca să rostească ocări; nu le-a dat un chip așa de atrăgător, ca să-l desfigureze prin mânie. Când femeile se supără, se uită pe sine; ele au adesea motiv să se plângă, dar niciodată n'au drept să ocărăscă. Fiecare trebuie să păstreze tonul sexului său; un bărbat prea blând poate face pe o femeie obraznică; dar blândețea unei femei potolește și învinge, mai curând sau mai târziu, pe un bărbat, afară numai dacă nu va fi un monstru.

54. Fetele să fie totdeauna supuse; dar mamele să nu fie totdeauna neînduplecate. Ca să faci supusă pe o tânără, nu trebuie s'o faci nenorocită; ca s'o faci modestă, nu trebuie s'o prostesti; din potrivă, nu mi-ar părea rău s'o văd câteodată punând puțină abilitate, nu ca să scape de pedeapsa neascultării, ci ca să fie scutită de a asculta. Nu e nevoie să-i faci supunerea nesuferită; e destul s'o faci a se simți supusă. Violența este un talent firesc al femeilor. Convins că toate pornirile naturale sunt bune și drepte prin ele înseși, sunt de părere să se cultive aceasta ca și celelalte, cu condiție să împiedeci abuzul ³⁴).

55. În privința adevărului acestei observațiuni, fac apel la orice om de bună credință care vrea să vadă lucrurile cu băgare de seamă. Pentru aceasta nu e bine să cercetăm pe femei, pentru că stânjenitoarele noastre

34) Multe scriitoare au combătut această afirmațiune a lui Rousseau despre femei. Sallwürk citează pe d-na de Genlis (1746—1830) care, deși nu intră în amănunțimi, dar zice: „Chiar dacă ar fi de folos violența în vreun caz, totuși în sute alte cazuri e vătămătoare. Siguranța o dă numai exercitarea continuă a virtuții”.

instituțiuni le silesc să-și ascută spiritul. Mai bine să cercetăm pe fete, pe fetițele abia născute — ca să zic astfel, să le comparăm cu băieții de aceeași vârstă și, dacă nu veți găsi că aceștia se par greoi, zăpăciți, proști pe lângă ele, atunci să ziceți că n'am dreptate. Să-mi îngăduiți un singur exemplu luat din naivitatea copilărească.

56. E lucru foarte obișnuit a deprinde pe copii să nu ceară nimic la masă; căci lumea crede că educația lor va fi cu atât mai bună cu cât o vei încărca de reguli ne-folositoare, ca și cum nu s'ar putea refuza sau da repede o bucată de cutare ori cutare lucru, fără să faci neconținut pe un biet copil să moară de poftă ațâțată și de speranță³⁵⁾. Știe toată lumea meșteșugul aceluia băiat care, supus acestei legi, văzând că au uitat să-i dea și lui dintr'o mâncare, ceru sare, etc. Nu zic că ar fi putut să-l certe fiindcă ceruse sare ca să înțeleagă să-i dea carne; căci uitarea era așa de vinovată, încât chiar de-ar fi călcat pe față legea și ar fi spus că-i e foame, nu cred că ar fi fost pedepsit. Iată însă cum a făcut, în fața mea, o fetiță de șase ani într'un caz mai greu, de vreme ce nu numai că-i era oprit să ceară ceva, fie deadreptul, fie lăaturalnic, dar neascultarea ei ar fi fost fără iertare, fiindcă mâncase din toate felurile afară de unul care-i plăcea foarte mult, și servitorii uitase s'o serve tocmai din acela.

57. Ca să dobândească îndreptarea acestei uitări fără a se arăta nesupusă, începu să arate cu degetul toate felurile și să zică: *am mâncat dintr' acesta, am mâncat dintr' acesta*; dar în mod vădit trecea pe lângă felul din care nu mâncase, astfel că lucrul fu observat și cineva îi zise: „*Din acela n'ai mâncat?*” — „*O, nu!*” răspunde blând mica mâncăcioasă, lăsând ochii în jos. Nu voiu adăoga nimic. Comparați: aceasta e șiretenie de fată, cealaltă șiretenie de băiat.

35) Un copil se arată supărător când socotește că are interes să fie așa; dar nu va cere niciodată de două ori același lucru dacă primul răspuns va fi irevocabil. (Nota lui Rousseau)

58. Ceeace este, e bun și nicio lege generală nu e rea. Această insucință particulară ce s'a dat femeilor este o foarte dreaptă despăgubire pentru forța care le lipsește; fără aceasta, femeia n'ar mai fi tovarășa bărbatului, ci roaba lui; prin superioritatea acestui talent ea-i rămâne egală și-l guvernează, deși i se supune. Toate sunt protivnice femeii: defectele noastre, slăbiciunea și timiditatea ei; are pentru dânsa numai frumusețea și arta ei. Nu e drept să le cultive pe amândouă? Dar frumusețea nu e prea statornică; nenumărate accidente o pot face să dispară, ea trece cu anii, iar obișnuința îi strică efectul. Numai spiritul este adevărata putere a sexului feminin. Nu vorbesc de *spiritul* acela atât de prețuit în societate și care nu slujește întru nimic pentru a da fericirea vieții, ci de spiritul propriu femeii, adică meșteșugul de a se folosi de spiritul nostru și de a se folosi de foloasele noastre proprii. Nu-și poate închipui cineva cât de mult prețuește pentru noi această iscusință a femeii, cât farmec dă ea întrunirii celor două sexe, cât de bine servește pentru a potoli înflăcărarea copiilor, cum potolește pe bărbații brutali, cum păstrează pacea căsniciei, pe care discordia ar turbura-o altfel. Știu că femeile prea iscusite și rele abuzează de aceasta; dar de ce lucru nu abuzează vișul? Să nu distrugem instrumentele fericirii, dacă cei răi se servesc de ele ca să ne facă rău câteodată.

59. Poate străluci cineva prin podoabă, dar place numai prin persoana sa. Podoabele nu sunt în noi și adesea ele ne desgătesc, dacă se văd a fi prea căutate; adesea acelea cari atrag mai mult atențiunea asupra persoanei sunt tocmai cele mai puțin băgate în seamă. Educația fetelor mi se pare, în această privință, cu totul pe dos. Le făgăduim, ca recompensă, obiecte de găteală, le facem să iubească hainele alese. Când sunt foarte gătite, le zicem: *Ce frumoase sunt!* Ar trebui, tocmai din potrivă, să le facem a înțelege că multă găteală are de scop numai să ascundă oarecari defecte și că adevăratul triumf al frumuseții este să strălucească prin ea însăși. Iubirea modei

este de rău gust, fiindcă moda nu schimbă figura și, de oarece figura rămâne aceeași, îi stă bine totdeauna cu ceea ce-i stă bine odată.

60. Când aș vedea pe o tânără că se mândrește cu hainele ei, mi s'ar părea că vrea să se ascundă astfel și m'aș îngriji de ce ar putea să gândească lumea. Aș zice: Toate aceste podoabe o gătesc prea mult: credeți că i-ar sta bine cu altele mai simple? E destul de frumoasă, ca să se lipsească de cutare sau de cutare lucru? Dacă ar ști ce gândesc eu, poate că ea cea dintâi ar cere să i se ia podoabele și să o judecăm, după aceasta, dacă merită să o aplaudăm. Niciodată nu o voiu lăuda așa de mult ca atunci când aș vedea-o îmbrăcată mai simplu. Când ea va socoti găteala numai ca un adaos pe lângă grațiile persoanei sale și ca o mărturisire tăcută că are nevoie de ajutor străin pentru ca să placă, atunci nu va mai fi mândră de gătelile ei, ci se va simți umilită. Atunci, de câteori va fi mai gătită ca de obicei și va auzi zicând: *Ce frumoasă e!* va roși de necaz.

61. De altfel, sunt figuri cari au nevoie de găteală; dar nu e niciuna care să ceară lucruri scumpe. Gătelile costisitoare sunt cerute de vanitatea rangului și nu de a persoanei; numai prejudecățile le impun. Adevărata cochetărie³⁶⁾, este câteodată căutată, dar nu e niciodată luxoasă și Junona se gătea mai mult decât Venus³⁷⁾. De aceea Apelles³⁸⁾, zicea unui pictor prost, care zugrăvea pe Elena cu găteli scumpe: *Neputând s'o faci frumoasă, o faci bogată*³⁹⁾. Am observat asemenea că cele mai luxoase

36) Să se observe că cuvântul *cochetărie* (pe care am fost silit a-l păstra) are câteodată la Rousseau o nuanță pejorativă, altădată nu. Aci este cazul din urmă.

37) *Junona* și *Venus*, divinități ale mitologiei grecești. În reprezentările artistice ce ne au rămas din antichitate ale acestor zeițe se vede totdeauna Junona îmbrăcată cu haine foarte împodobite, pe când Venus are d'abia câteceva pe corp, ba adesea e goală.

38) Apelles, un mare pictor al anticității grece, contemporan cu Alexandru cel Mare și cu succesorii lui.

39) Acest cuvânt, zice Petitain, e luat dintr'un scriitor grec,

găтели a nunță adesea femeii urite; aceasta mi se pare o vanitate foarte neîndemânică. Dați unei fete cu gust și care disprețuește moda, dați-i panglici, zăbranic, tulpan și flori. Fără diamante, fără ciucuri, fără dantele⁴⁰⁾, ea își va face o găteală care o va arăta de o sută de ori mai încântătoare decât ar putea s'o facă toate strălucitoarele stofe dela Duchapt⁴¹⁾.

62. Ceea ce e bine, e totdeauna bine și trebuie să fii cât se poate mai bine; de aceea femeile cari se pricep în găтели, aleg pe cele bune și le păstrează și, fiindcă nu se schimbă în toate zilele, sunt mai puțin ocupate decât cele cari nu știu la ce să se oprească. Adevărata grijă a gătelii cere îmbrăcăminte simplă. Fetele tinere rar au rochii bogate; cu toate acestea ele sunt în genere gătite tot așa de bine ca și cocoanele, afară de suliman⁴²⁾ și adesea cu mai mult gust. Abuzul de găteală nu e totdeauna ceea ce ne-am gândi; vine mai mult din plictiseală decât din vanitate. O femeie care stă șese ceasuri ca să se gătească, știe bine că nu va fi mai frumoasă decât dacă ar sta o jumătate de ceas, dar a întrebuițat ceva din timpul care este așa de lung și așa de plictisitor și e mai bine să petreacă cu sine însăși decât să se plictisească de orice. Dacă n'ar fi găteala, ce ar face dela prânz până la nouă ceasuri seara? Adunând

Clement din Alexandria, care a trăit pe la 200 înainte de Hristos. E vorba aci de Elena, regina din Sparta, soția lui Menelau, care fusese răpită de Paris și din pricina ei s'a deslănțuit vestitul războiu troian.

40) *Nota autorului* Ed. Amsterdam: Femeile cari n'au pielea destul de albă ca să se lipsească de dantele, ar produce mult necaz celorlalte, dacă n'ar purta. De obicei urătele fac modele la cari se supun frumoasele din prostie.

41) Probabil e numele unei vestite case de modă (rochii, vestimente, pălării etc.) de pe vremea aceea din Paris.

42) Sulimeneala pe timpul lui Rousseau (până în timpul revoluției) era ceva de sine înțeles, chiar la fete tinere. Damele cari nu se mai folosiau de ea, arătau prin aceasta că de acum înainte renunțau la omagiile bărbaților și că voiau să fie socotite printre femeile bătrâne. (*Nota lui Sallwürk*).

în jurul său femei, ea petrece silindu-le să se plictisească; e un câștig; dar câștigul e și mai mare, căci scapă de a sta singură cu soțul ei pe care-l vede numai în ceașul acesta. Vin apoi negustoresele, vânzătorii de mărunțișuri, domnișorii, autorașii, versurile, cântonetele⁴³), broșurile; fără găteală, nu le-ar fi putut aduna pe toate așa de bine⁴⁴). Singurul folos adevărat din toate acestea este pretextul de a putea să stea lungită ceva mai mult decât când e îmbrăcată; dar acest folos nu e poate așa de mare cât li se pare, și femeile nu câștigă cu găteala atât cât spun. Dați, fără părere de rău, femeilor o educație femească, deprindeți-le să iubească grijile sexului lor, să fie modeste, să știe îngriji de ale casei și să se ocupe de gospodărie și atunci găteala va fi lăsată pe al doilea plan și de aceea vor fi îmbrăcate mai cu gust.

63. Crescând, fetele observă întâi că toate aceste podoabe străine nu le sunt de ajuns, dacă n'au podoabe personale. Nu poți niciodată *să te faci frumoasă* și nu poți ajunge repede să devii cochetă; dar poți lesne să dai oare care armonie gesturilor, să ai în vorbire un accent măgulitor, să-ți îngrijești ținuta, să umbli cu ușurință, să ai atitudini grațioase și să alegi totdeauna ceea ce-ți vine bine. Glasul dobândește volum, devine puternic și-și ia timbrul; brațele se desvoltă, mersul devine sigur, și bagi de seamă că, ori cum ai fi îmbrăcată, există un meșteșug de a atrage privirile. Din acest moment nu mai e vorba de ac și de lucru de mână; alte talente se anunță și-și arată folosul.

43 Cântonetele, cari aunci duceau în casele cele mai nobile orice noutate a zilei și orice veste de scandal. (Nota lui Sallwürk). Cântonetele acestea sunt și azi în mare favoare la Parizieni. O sumă de poeți și compozitori specializați în acest gen se grăbesc ca, îndată ce se prezintă un eveniment la ordinea zilei, să nascocescă un cântec glumeț ori satiric. Persoanele politice cele mai însemnate, artiștii cei mai vestiți, autorii, etc., sunt eroii acestor cântonete, scrise adesea cu mult spirit și câte odată și cu fineță.

44) Moda aceasta a dispărut. Femeile nu mai primesc mofasirii în odaia lor de toaletă.

64. Știu că învățătorii severi pretind ca fetele să nu învețe nici cântul, nici danțul, nici vreuna din artele plăcute⁴⁵). Aceasta mi se pare glumă. Atunci cine să le învețe? Băieții? Dintre bărbați și dintre femei, cine trebuie să aibă de preferință asemenea talente? Ei vor răspunde: „Nimeni! Cântece profane sunt adevărate crime, danțul este o născocire a Diavolului; o fată nu trebuie să aibă altă petrecere decât munca și rugăciunea”. În adevăr, frumoasă petrecere pentru un copil de 10 ani! În ce mă privește, tare mi-e teamă ca aceste mici sfinte, cari sunt silite a-și petrece copilăria rugându-se lui Dumnezeu, să nu-și petreacă tinerețea făcând altceva și să nu caute, fiind măritate, a se despăgubi de timpul pe care socotesc că l-au pierdut ca fete⁴⁶). Părerea mea este că trebuie să ții socoteală de vârstă ca și de sex; o fată tânără nu poate trăi ca bunică-sa, trebuie să fie vioaie, veselă și nebunică, să cânte, să danseze cât vrea și să guste toate plăcerile nevinovate ale vârstei; va veni destul de curând vremea să fie așezată și să-și ia o înfățișare mai serioasă.

65. Dar oare este în adevăr reală necesitatea acestei schimbări? Nu cumva este și ea un fruct al prejudecăților noastre? Impunând femeilor cinstite numai datorii severe, am gonit din căsătorie tot ceea ce ar putea s'o facă plăcută bărbatului. De aceea nu trebuie să ne mirăm dacă

45) *Sallwürk* amintește că Fénelon (cap. 12) vorbind de Platon, care condamnase muzica efeminantă a Asiei, zice: „Cu atât mai mult creștinii, cari niciodată nu caută desfătarea numai de dragul ei, să disprețuiască asemenea distracții periculoase”. *Sallwürk* crede că Rousseau nu se referă la Fénelon, ci are în vedere numai pe pedagogii riguroși, nu tocmai numeroși, din timpul său.

46) *Sallwürk* zice: La 15 ani eșeau fetele pe atunci din mânăstiri. După asta urma numaidecât intrarea în lume: baluri și raporturi de dragoste. Atunci părinții căutau să-și mărite fetele. După aceasta urmau datoriile făcute cu îmbrăcăminte și intrigile galante. Acestea le dovedesc romanele, memoriile, etc., și d-na de Genlis în scrierile sale.

tăcerea din casă îl gonește afară, nici dacă vedem că bărbații nu prea aleargă după această situație atât de neplăcută. Exagerând îndeplinirea îndatoririlor morale, creștinismul⁴⁷⁾ le face impracticabile și zadarnice. Oprind pe femei dela cântec, joc și toate distracțiile societății, le face ursuze, certărețe, nesuferite în interior. Nu există religie care să supuie căsătoria la legi atât de severe și în care totuși jurământul sfințit să fie călcat cu mai multă ușurință. Au împiedecat așa de mult soțiile de a fi atrăgătoare, încât au făcut pe soți indiferenți. Știu, veți zice că n'ar trebui să fie așa, dar eu zic că n'are cum fi altfel, căci, la urmă, creștinii sunt și ei oameni. Eu cred că o tânără Engleză trebuie să-și desvolte darurile prin cari place bărbatului ei tot așa cum o tânără Albaneză și le cultivă pentru haremul din Ispahan⁴⁸⁾. Veți zice că bărbaților nu prea le pasă de aceste daruri. Firește, dacă acestea, în loc să fie întrebuințate pentru a plăcea lor, sersesc numai ca să atragă în casă tineri nerușinați cari îi desonorează. Credeți însă că o femeie atrăgătoare și cuminte, având asemenea daruri, pe cari le-ar întrebuința numai pentru plăcerea bărbatului ei, n'ar adăoga la fericirea vieții și n'ar împiedeca pe bărbat de a se duce să se distreze aiurea, când vine cu capul buimăcit dela treburi? N'a văzut nimeni asemenea familii fericite, adunate în casă, unde fiecare contribuie cu partea sa la petrecerea comună? Increderea și familiartatea cari domnesc în asemenea familii, inocența și dulceața mulțumirilor răsplătesc îndeajuns tot sgomotul petrecerilor publice.

66. Prea mult s'a înlăturat *plăcerea* din arte; prea s'au sistematizat; prea s'a dat importanță maximelor și regulilor și de aceea s'a schimbat în ceva foarte plictisitor

47) E vorba de catolicism.

48) Se vede că femeile din Albania erau vestite prin frumusețea lor și de aceea erau foarte căutate pentru haremul sultanilor din Constantinopol, al șahilor din Persia ca și ale diferiților viziri și pași.

pentru tineret ceea ce trebuie să fie numai distracție și joc nebunatic. Nu-mi închipuesc ceva mai ridicol decât un bătrân profesor de dans sau de cânt care se adresează cu o exagerată seriozitate tineretului, vesel și răzător din fire, și caută să-i predea neînsemnata lui învățătură cu un ton și într'un chip mai pedant și mai magistral decât catehismul. Nu cumva cântul ține de muzica scrisă? Nu putem face vocea flexibilă și justă, nu putem învăța pe cineva să cânte cu gust, ba să se și acompanieze, fără să cunoască o singură notă?⁴⁹⁾ Se potrivește un singur fel de cânt pentru toate vocile? Se potrivește aceeași metodă pentru toate spiritele? Nu voiu putea crede niciodată că aceleași atitudini, aceiași pași, aceleași mișcări, aceleași gesturi, aceleași dansuri se potrivesc pentru o ochesică mică, vioaie și provocatoare și pentru o frumoasă blondă înaltă și cu ochii visători. Când văd deci pe un maestru dând amândurora aceleași lecțiuni, zic: „Acest om urmează rutina, dar nu-și pricepe arta”.

X 67. Intreabă unii dacă fetele trebuie să aibă profesori sau profesoare. Nu știu; aș vrea să n'aibă trebuință nici de unii nici de altele, să învețe liber ce doresc să învețe și să nu vezi neconținut rătăcind prin orașele noastre atâți caraghioși gătiți ca de paradă⁵⁰⁾. Cred că pentru fete e mai primejdios contactul cu asemenea persoane decât le sunt folositoare lecțiile și că expresiile lor, vorbirea lor, înfățișarea lor dau elevelor prima pornire spre ușurință, importantă pentru ei, dar rău făcătoare pentru eleve, căci după exemplul profesorilor, nu vor întârzia și ele să facă din aceasta principala lor ocupațiune.

68. In artele cari au de obiect numai plăcerea, toate pot servi tinerelor drept profesor: tatăl, muma, fratele, sora, prietenele, guvernantele, oglinda și mai ales gustul

49) Aci Rousseau se pronunță contra teoriei muzicale, pe care n'o crede indispensabilă celui ce vrea să cânte pentru plăcerea sa și a familiei.

50) Se vede că în acel timp, diferiții profesori de prin familiile bogate și nobile obișnuiau să se îmbrace luxos.

lor propriu. Nu trebuie să cauți a le da lecții, ci ele să le ceară. Nu trebuie să faci o muncă dintr'o recompensă; mai ales în asemenea studii, succesul vine din voința de a izbuti. De altfel, dacă e nevoie numai de cât de lecțiuni în toată regula, nu mă voi pronunța asupra sexului profesorului. Nu știu dacă se cuvine ca un maestru de dans să țină mâna delicată și albă a tinerei eleve, să-i arate cum să-și ridice rochia; cum să-și țină sânul care-i palpită, dar știu că, pentru nimic în lume, n'aș vrea să fiu eu profesorul acela.

69. Prin iscusință și prin destoinicia firească se formează gustul; prin gust spiritul se deschide, pe nesimțite, pentru ideea frumosului în toate și în fine pentru noțiunile morale ce sunt legate de ea. Poate că e aci unul din motivele pentru cari sentimentul cuviinței și al cinstei se dezvoltă mai de timpuriu la fete decât la băieți, căci dacă ai admite că aceasta e opera guvernantelor, ar trebui să nu cunoști lecțiile lor și nici mersul spiritului omenesc. Talentul de a vorbi ține locul întâiu în arta de a plăcea; numai prin el se poate adăoga un farmec nou pe lângă acela cu care obișnuința deprinde toate simțurile. Spiritul nu numai că dă mai multă viață corpului, dar oarecum îl reînoește: prin succesiunea sentimentelor și a ideilor însuflețește și schimbă fizionomia; prin cuvântările inspirate de el, se susține multă vreme interesul asupra aceluiși obiect. Pentru aceste motive cred că fetele dobândesc așa de curând darul de a flecări lucruri plăcute, pun simțire în ce spun chiar înainte de a simți, și bărbaților le place să le asculte chiar înainte ca ele să-i poată înțelege. Ei pândesc primul moment al deșteptării inteligenței pentru a prinde și pe cel al deșteptării sentimentului.

70. Femeile au limba mai deslegată: ele vorbesc mai de timpuriu, mai cu înlesnire și mai plăcut decât bărbații. Li se și face vină că vorbesc mai mult. Lucrul mi se pare firesc și așa fi dispus să fac din această vină o laudă. Gura și ochii au la ele aceeași activitate și pentru același motiv. Bărbatul spune ce știe, femeia ce e plăcut;

ca să vorbească, el are nevoie de cunoștințe, ea are nevoie de gust. Unul trebuie să se ocupe în primul rând de lucrurile folositoare; cealaltă, de cele plăcute. Vorbirile lor nu trebuie să aibă nimic comun decât cerințele adevărului.

71. De aceea nu vom opri înclinarea spre vorbă multă a fetelor, ca pe a băieților, prin întrebarea: *La ce folosește aceasta?*⁵¹⁾ ci prin alta, la care nu e mai ușor de răspuns: *Ce efect va face aceasta?* În vârsta copilărească nu se deosebește încă binele de rău și, fiindcă nu pot judeca pe nimeni, ele trebuie să-și împuie ca regulă a nu spune niciodată decât lucruri plăcute celor cu cari vorbesc. Aplicarea acestei reguli este însă grea, fiindcă rămâne totdeauna subordonată celei dintâi: a nu minți niciodată.

72. Mai văd și alte greutăți, dar acelea privesc o vârstă mai înaintată. Pentru un moment, zic că fetițele trebuie să spună adevărul, fără grosolănie, și, fiindcă aceasta nu ține de firea lor, educația le învață ușor s'o evite. În contactul cu societatea, observ îndeobște că politeța bărbatului e mai ceremonioasă, a femeilor mai atrăgătoare. Această deosebire nu vine din învățătură, ci e firească. Bărbatul par'că ar vrea mai mult să te servească; femeia, să-ți fie plăcută. Urmează de aci că, orice s'ar zice despre caracterul femeilor, politeța lor e mai puțin falsă decât a noastră, căci vine din instinctul lor. Când însă un bărbat se preface că pune interesul meu înaintea interesului său propriu, ori cu ce manifestațiuni de simpatie ar acoperi această minciună, eu știu bine că minte. Prin urmare nu e nicio greutate pentru femei să fie politicoase; nici pentru fete să învețe a fi. Prima lecție o dă însăși natura; arta numai o urmează și hotărăște, după obiceiuri, în ce formă are să se arate. În ce privește politeța între ele, lucrul stă cu totul altfel: au o înfățișare așa de silnică, o atențiune așa de rece, încât se sfiesc una de alta și nu ascund aceasta; astfel în min-

51) Vezi cartea III § 66 și urm.

ciuna lor își arăta toată sinceritatea, căci nu caută s'o ascundă. Cu toate acestea fetele tinere au câteodată prietenii sincere. La vârsta lor, veselia ține loc de fire bună și, fiind mulțumite de ele, sunt mulțumite de toată lumea. Se observă asemenea că mai cu plăcere se sărută și mai grațios se mângâie între ele când sunt de față și bărbați, mândre oarecum că pot să le ațâțe fără primejdie dorința prin arătarea favorurilor pe cari ei le pismuesc.

73. Dacă nu trebuie să îngădui băieților întrebări indiscrete, cu atât mai mult trebuie să le interzici fetelor, căci satisfăcând curiozitatea lor sau înlăturând-o în mod neîndemânatic, poți provoca niște urmări mai grave, dată fiind puțința lor de a presimți tainele ce li se ascund și meșteșugul de a le descoperi. Dar, dacă nu le las să întrebe prea mult, aș vrea să fie ele întrebate mult, să le facem să vorbească, să le necăjim ca să le deprindem a vorbi cu înlesnire, a avea răspunsul totdeauna gata, să le deslegăm oarecum spiritul și limba, câtă vreme lucrul se poate face fără primejdie. Aceste convorbiri, totdeauna vesele, dar bine conduse și rânduite cu meșteșug, ar fi o minunată petrecere pentru vârsta aceasta și ar putea sădi în sufletele inocente ale copiilor cele dintâi și poate cele mai folositoare lecțiuni de morală din întreaga lor viață, căci îndemnate de plăcere și de vanitate vor afla calitățile pentru cari bărbații le vor stima mai mult, și în ce stă gloria și fericirea unei femei cinstite.

74. Se înțelege bine că dacă băieții mici nu sunt capabili a-și forma o idee adevărată despre religie, cu atât mai mult cuvânt o asemenea idee e mai presus de concepția fetelor. Din această pricină însă aș voi ca lor să le vorbesc mai de vreme decât băieților, căci, dacă ar fi să așteptăm să ajungă în stare de a discuta metodic aceste chestiuni adânci, mă tem că nu le-am mai vorbi niciodată. Rațiunea femeilor este o rațiune practică; ea găsește cu dibăcie mijloacele de a ajunge la un scop cunoscut, dar nu poate găsi acest scop. Traiul împreună al sexelor este un lucru admirabil: se formează un fel

de persoană morală, având drept ochiu pe femeie și drept braț pe bărbat, dar legătura lor este așa de strânsă încât femeia învață dela bărbat ce trebuie să vadă și bărbatul învață dela femeie ce trebuie să facă. Dacă femeia ar putea să-și înalțe spiritul până la principii, ca bărbatul, și dacă acesta ar putea urmări detaliile, ca femeia, s'ar simți fiecare independent de celălalt, ar trăi într'o veșnică vrajbă, și tovarășia lor n'ar putea dăinui. Ei trăiesc însă în armonie, pentrucă silințele amândurora tind spre un scop comun; nu se știe care are parte mai mare; fiecare urmează îndemnul celuilalt; fiecare ascultă și amândoi sunt stăpâni.

75. Din pricină că purtarea femeii este supusă opiniei publice, credința ei trebuie să fie supusă autorității. Orice fată trebuie să aibă religia mamei sale și orice soție pe a bărbatului ei. Dacă această religie ar fi falsă, blândețea cu care mama și fiica se supun ordinii naturii, va face ca D-zeu să ierte păcatul acestei greșeli. Ne fiind în stare să judece singure, ele trebuie să primească hotărîrea părinților și a bărbatilor ca pe a Bisericii⁵²).

76. Neputând găsi în ele înseși regula credinții lor, femeile nu pot s'o limiteze prin evidență și prin rațiune; dar, lăsându-se influențate de nenumărate îndemnuri străine, ele se găsesc totdeauna sau dincoace sau dincolo de adevăr. Iubind extremele, vor fi sau fără credință sau bisericose; nu știu să unească înțelepciunea cu pietatea. Izvorul acestui rău nu e numai în caracterul exagerat al sexului lor, ci și în neorânduiala autorității sexului nostru: destrăbălarea o face disprețuită, teama de căință o face tiranică și astfel se face totdeauna sau prea mult sau prea puțin.

52) *Nota lui Sallwürk*: Atunci, spune Formey, s'ar putea susține tot atât de bine că femeile nu ar avea suflet, după cum susțin Mahomedanii. Aceasta deveni în curând o învinuire generală ce i se aducea lui Rousseau cu toată seriozitatea. Pe când se afla în Motiers-Travers, doamnele din toată regiunea vorbeau cu indignare de faptul că Rousseau a spus despre femeii că n'au suflet. (Scrisori din Aprilie 1765).

77. De vreme ce autoritatea trebuie să hotărască religia femeii, nu e nevoie să-i explicăm motivele ce avem pentru *a crede*, ci să-i arătăm lămurit *ce credem*; căci credința în idei obscure este izvorul fanatismului, iar credința în lucruri absurde duce la nebunie sau la necredință. Nu știu la ce conduc mai mult catehismele noastre: la impietate sau la fanatism; dar știu bine că conduc ori la una ori la celălalt.

78. Intâi, ca să înveți pe fete *religia*, nu trebuie să o faci tristă și supărătoare, nici să le fie o datorie 'silnică'⁵³⁾; de aceea nu le dați să învețe nimic pe din afară pentru religie, nici chiar rugăciuni. Mulțumiți-vă să vă rugați în fața lor, fără a le obliga să asiste. Rugăciunile voastre să fie scurte, cum zice Hristos. Să fie totdeauna făcute cu toată băgarea de seamă și cu respectul ce se cuvine: gândiți-vă că, dacă cereți Ființei supreme atențiunea ca să vă asculte, trebuie să fiți voi cu atențiune la cele ce-i veți spune.

79. Avem mai puțin interes ca fetele să-și cunoască *curând* religia, mai mult avem s'o știe *bine* și mai ales s'o *iubească*. Dacă faceți să fie o dificultate pentru ele, dacă arătați pe D-zeu totdeauna supărat pe ele, dacă le impuneți, în numele Lui, nesfârșite îndatoriri nesuferite pe cari voi nu le îndepliniți niciodată, oare nu vor crede că datoria fetițelor este să învețe catehismul și să se roage lui D-zeu, iar nădejdea este să se facă mari ca să scape, ca și voi, de toate aceste îndatoriri? Exemplul! Exemplul! fără el nimic nu izbutește față de copii.

80. Dacă le explicați articolele credinței, faceți-o sub formă de învățătură, nu prin întrebări și răspunsuri, căci ele trebuie să răspundă totdeauna ceea ce gândesc, nu ceea ce le-a dictat altcineva. Toate răspunsurile din catehism sunt deandoaselea, căci elevul instruește pe învățător; sunt chiar minciuni în gura copiilor, fiindcă explică ceea ce ei nu înțeleg și afirmă ceea ce nu sunt în stare să creadă.

53) Vezi: Fénelon, Educația fetelor, cap. VII.

Luați pe oamenii cei mai inteligenți și arătați-mi pe cel care nu minte spunându-și catehismul.

81. Prima întrebare pe care o citesc în catehism este: *Cine te-a creat și te-a adus în lume?* Fetița, deși crede că mama sa a făcut aceasta, zice totuși, fără a se codi, că Dumnezeu a creat-o. Ea vede în toate acestea numai o întrebare pe care n'o înțelege, la care dă un răspuns pe care nu-l înțelege nici atât.

82. Aș vrea să facă un catehism pentru copii un om care cunoaște bine dezvoltarea spiritului copilului. Ar fi poate cartea cea mai folositoare ce s'a scris vreodată și, după părerea mea, n'ar fi aceea care ar aduce mai puțină cinste autorului ei. Sigur e un lucru: că, dacă această carte ar fi bună, n'ar semăna nicidecum cu ale noastre.

83. Acest catehism ar fi bun numai când copilul ar putea, după întrebări, să dea singur răspunsurile, fără să le învețe. Firește că va trebui câteodată să întrebe la rândul său. Ca să lămuresc bine ceea ce vreau să spun ar trebui un fel de model, și înțeleg bine câte-mi lipsesc pentru a-l face. Voiu încerca să dau, cel puțin, o ușoară idee despre aceasta.

84. Ca să ajungem la prima chestiune din catehismul nostru, îmi închipuesc că ar trebui să se înceapă cam așa:

Dădaca. — Ți-aduci aminte de vremea când mama ta era fată?

Fetița. — Nu.

Dădaca. — De ce nu? ai memorie destul de bună!

Fetița. — Pe atunci nu eram pe lume.

Dădaca. — Va să zică n'ai trăit totdeauna?

Fetița. — Nu.

Dădaca. — Dar vei trăi totdeauna?

Fetița. — Da.

Dădaca. — Ești tânără sau bătrână?

Fetița. — Sunt tânără.

Dădaca. — Dar mama mare e tânără sau bătrână?

Fetița. — E bătrână.

Dădaca. — A fost tânără?

Fetița. — Da.

- Dădaca.* — De ce nu mai e și acum?
Fetița. — Fiindcă a îmbătrânit.
Dădaca. — Vei îmbătrâni și tu ca ea?
Fetița. — Nu știu⁵⁴).
Dădaca. — Unde-ți sunt rochiile de anul trecut?
Fetița. — Le-a desfăcut.
Dădaca. — De ce le-a desfăcut?
Fetița. — Pentrucă îmi erau prea mici.
Dădaca. — De ce-ți erau prea mici?
Fetița. — Pentrucă am crescut.
Dădaca. — Ai să mai crești și de acum înainte?
Fetița. — O, da!
Dădaca. — Ce devin fetele mari?
Fetița. — Devin femei.
Dădaca. — Și ce devin femeile?
Fetița. — Devin mame.
Dădaca. — Și mamele ce devin?
Fetița. — Devin bătrâne.
Dădaca. — Vei îmbătrâni și tu?
Fetița. — Când voi fi mamă.
Dădaca. — Și ce devin bătrânii?
Fetița. — Nu știu.
Dădaca. — Unde e bunicul tău?
Fetița. — A murit⁵⁵).
Dădaca. — Și pentru ce a murit?

54) Dacă la întrebările la cari eu am pus ca răspuns *Nu știu*, copilul va răspunde altfel, nu vă încredeți și cereți-i să-și explice bine răspunsul. (*Nota autorului*).

55) Fetița va spune aceasta, fiindcă a auzit vorbindu-se în casă, dar trebuie să verificați dacă are o idee justă despre moarte, căci lucrul nu este așa de simplu pentru copii, cum s'ar părea. În micul poem *Abel* se poate vedea un exemplu despre modul cum trebuie să-i dai ideea aceasta. Această încântătoare lucrare e scrisă cu o simplitate admirabilă, din care te poți inspira ca să știi cum să vorbești cu copiii. (*Nota autorului*).

Sallwürk zice că e vorba de *Moartea lui Abel de Salomon Gessner* (1758). În 1760 a apărut la Paris o traducere în proză. Petitain spune că pasagiul la care se raportă Rousseau e în cântul II.

Fetița. — Pentru că era bătrân.

Dădaca. — Ce devin deci bătrânii?

Fetița. — Mor.

Dădaca. — Și tu, când vei fi mare, când...

Fetița (întrerupând). — Nu, nu vreau să mor.

Dădaca. — Draga mea, nimeni nu vrea să moară și toată lumea moare.

Fetița. — Cum? Și mama va muri?

Dădaca. — Ca toată lumea. Femeile îmbătrânesc ca și bărbații și bătrânețea duce la moarte.

Fetița. — Ce trebuie să faci ca să îmbătrânești târziu?

Dădaca. — Să trăiești cuminte când ești tânăr.

Fetița. — Am să fiu totdeauna cuminte.

Dădaca. — Atât mai bine. Dar crezi că vei trăi totdeauna?

Fetița. — Când voi fi bătrână, bătrână...

Dădaca. — Ei? Ce?

Fetița. — Zici că omul când e foarte bătrân, trebuie să moară.

Dădaca. — Așa dar vei muri odată?

Fetița. — Vai, da!

Dădaca. — Cine trăia înaintea ta?

Fetița. — Tata și mama.

Dădaca. — Dar înaintea lor?

Fetița. — Părinții lor.

Dădaca. — Dar cine va trăi după tine?

Fetița. — Copiii mei.

Dădaca. — Și după ei?

Fetița. — Copiii lor... etc.

85. Mergând pe acest drum, prin o serie de raționamente bine înțelese, găsești un început și un sfârșit pentru neamul omenesc, ca și pentru orice lucru, adică un tată și o mamă cari n'au avut nici tată nici mamă și copii cari nu vor avea copii⁵⁶). Numai după un lung șir de ase-

56) Rațiunea nu admite să aplice generațiilor omenești ideea de eternitate. Orice succesiune numerică redusă la acte este incompatibilă cu ideea eternității. (Nota autorului).

menea chestiuni este pregătită de ajuns cea dintâi întrebare a catehismului; numai atunci poți s'o faci și copilul poate s'o înțeleagă. De aci însă până la al doilea răspuns, care este, oare cum, însăși definiția esenței divine, e o săritură nemăsurată. Când se va putea umplea acest gol? Dumnezeu e un spirit! Dar ce e un spirit? Incurca-voiu spiritul copilului în această metafizică obscură în care nu se deslușesc bine nici oamenii formați? O fetiță nu poate da răspunsuri la asemenea chestiuni; ea poate cel mult să întrebe. În acest caz i-aș răspunde numai atât: „Mă întrebi ce este D-zeu. Nu e ușor de spus. Nu poți nici să-l vezi, nici să-l auzi, nici să-l atingi; îl cunoști numai prin ceea ce a făcut. Așteaptă deci să cunoști ce a făcut, ca să înțelegi ce este”.

86. Dacă dogmele noastre se țin toate de același adevăr, nu sunt toate de aceeași importanță. Pentru slava lui Dumnezeu e indiferent dacă-l vedem în toate lucrurile, dar e necesar pentru societatea omenească și pentru fiecare individ în parte, ca tot omul să cunoască și să împlinească datoriile ce-i impune legea lui Dumnezeu față de aproapele și față de sine însuși. D spre aceste lucruri trebuie să ne învățăm unii pe alții și mai ales asupra lor sunt ținuți părinții să instruiască pe copii. Dar: fost-a o fecioară mama creatorului ei? a născut ea pe Dumnezeu? sau numai pe un om cu care s'a unit Dumnezeu? Substanța fiului și a tatălui este *aceeași* sau numai *asemănătoare*? pornește sfântul duh dela unul din ei cari sunt în realitate unul singur? sau dela amândoi deodată? În aparență aceste chestiuni sunt esențiale, dar nu văd întrucât răspunsul ar fi mai important pentru neamul omenească decât să știe în ce zi se celebrează paștele, dacă trebuie să te rogi cu metăni⁵⁷⁾, să ajunezi, să postești, să vorbești latinește sau franțuzește în biserică, să pui sau nu icoane pe păreți, să spui sau să ascuți letur-

57) *Să te rogi cu metăni* traduce expresia: *dire le chapelet*. Catolicii obișnuiesc un fel de metăni, și în anume ocazii recită pentru fiecare boabă a metăniilor câte o rugăciune.

ghia și să nu ai nevestă. Să creadă fiecare despre acestea cum îi place; nu știu ce poate să le pese altora. În ce mă privește, nu mă interesează nicidecum. Dar un lucru mă interesează pe mine și pe toți semenii mei: să știe fiecare că există un judecător al soartei oamenilor, că suntem toți fiii lui, că El ne poruncește tuturor să fim drepți, să ne iubim unii pe alții, să fim binefăcători și miloși, să ne ținem de cuvânt față de toată lumea, chiar față de dușmani, că nu prețuește nimic fericirea aparentă a acestei vieți, că este alta după ea, în care Ființa supremă va răsplăti pe cei buni și va pedepsi pe cei răi. Aceste dogme și cele de același fel trebuie să fie învățate de tineret și despre ele să fie convins fiecare cetățean. Fără îndoială, cine le combate trebuie să fie pedepsit, căci el turbură ordinea și este dușmanul societății. Cine trece peste ele și vrea să ne supună părerilor sale particulare, ajunge la același lucru pe altă cale. Vrând să așeze ordinea după gândul său, el turbură pacea; cu o îndrăzneală mândrie, se face interpret al Dumnezeuirii și cere, în numele Ei, să fie cinstit și respectat de oameni; pe cât poate, se face el însuși Dumnezeu. Acesta ar trebui pedepsit pentru sacrilegiu, dacă nu l-am pedepsi ca intolerant⁵⁸).

87. Lăsați dar deoparte toate aceste dogme misterioase cari sunt pentru noi numai niște cuvinte fără idei, toate aceste doctrine ciudate prin studiul cărora cred unii că pot să înlocuiască virtuțile și cari fac pe oameni mai mult nebuni decât buni. Țineți pe copii totdeauna în cercul strimt al dogmelor legate de morală. Convingeți-i că nu e de niciun folos să știm decât ceea ce ne învață să facem binele. Nu învățați pe fetele voastre teologia și nu le puneți să se joace cu argumentele⁵⁹). Dintre cele cerești,

58) Prin aceste vorbe Rousseau se arată dușmanul deosebirilor de secte, cari au dat naștere la atâtea neînțelegeri, și chiar războaie între oameni.

59) Am tradus prin perifraza aceasta cuvântul „raisonneuses”. Sallwürk zice că și Napoleon întrebuița expresia această *intra-*

dați-le numai ceea ce servește pentru înțelepciunea omenească. Deprindeți-le să simtă totdeauna îndreptat asupra-le ochiul lui Dumnezeu, să și-l facă martor al faptelor, al gândurilor, al virtuții, al plăcerilor lor. Invățați-le să facă binele fără a se mândri, căci așa îi place Lui; să sufere răul fără a murmura, că El le va răsplăti; în sfârșit să fie în toate zilele vieții lor ceea ce vor dori să fi fost în ziua când se vor înfățișa înaintea Lui. Iată adevărata, iată singura religie, care nu poate fi înjosită nici de abuzuri, nici de impietăți, nici de fanatism. Poate să-mi spuie oricine despre alta mai sublimă, eu nu recunosc decât pe aceasta.

88. De altfel, trebuie să observăm că, până la vârsta în care rațiunea se luminează și sentimentul dă glas conștiinței, *bine* și *rău* pentru aceste tinere persoane este ceea ce au hotărît cei dinprejurul lor. Ceeace li se poruncește e bine, ceea ce li se oprește e rău; n'au nevoie să știe mai mult. De aci se vede că pentru ele este mai importantă decât pentru băieți alegerea persoanelor cari se apropie de ele și au autoritate asupra lor. Vine în fine momentul în care ele încep a judeca singure lucrurile; atunci planul educației trebuie schimbat.

89. Poate că am spus prea mult până aci. Poate că am micșora prea mult pe femei, dacă le-am da ca lege numai prejudecățile publice. Deci să nu coborim până într'atât sexul care ne guvernează și care ne onoră, dacă nu l-am înjosi. Pentru toată specia omenească există o regulă mai veche decât a opiniei publice; la ea trebuie să raportăm pe toate celelalte; ea judecă chiar prejudecata și numai dacă stima societății concordă cu ea, numai atunci ea are autoritate asupra-ne.

90. Regula aceasta este simțirea lăuntrică⁶⁰). Nu voiu mai repeta ce am spus înainte⁶¹); voiu observa

ductibilă, când își exprima îndoiala asupra năzuințelor de a ridica cultura feminină pe o treaptă mai înaltă.

60) Conștiința.

61) Sallwürk trimite la § 218 din cartea IV.

numai că educația femeilor va fi totdeauna defectuoasă, dacă nu vor fi ținute în seamă amândouă aceste reguli. Ascultând numai simțirea nu și opiniunea lumii, vor fi lipsite de acea delicateță sufletească, podoaba omului cu creștere aleasă; ascultând numai de opiniunea lumii, vor fi niște femei false și chiar necinstite, cari pun aparența în locul virtuții.

91. Trebuie deci să le cultivăm facultatea prin care să ție echilibrul între cele două călăuze, care să nu lase conștiința a se rătăci și care să îndrepte greșelile prejudecății. Această facultate este *rațiunea*. Dar câte întrebări nu deșteaptă acest cuvânt? Sunt în stare femeile să aibă o rațiune solidă? E nevoie s'o cultive? O vor cultiva cu succes? Este această cultură folositoare pentru funcțiunile ce i se impun? Este potrivită cu simplitatea ce se cere femeii?

92. Sunt foarte deosebite părerile oamenilor asupra acestor chestiuni și deosebite răspunsurile ce se dau; de aceea unii ajung la o extremă, alții la alta. Unii pun pe femeie numai să toarcă și să coasă în casă cu servitoarele și o fac prima servitoare a stăpânului; alții nu numai că-i asigură drepturile ei, dar îi dau și dintr'ale noastre; căci dacă o lăsăm mai presus de noi în privința calității proprii sexului ei și o facem egală cu noi în celelalte, atunci trecem femeii întâietatea pe care natura a dat-o bărbatului.

93. Rațiunea care conduce pe bărbat la cunoașterea datoriilor sale nu e prea complicată; rațiunea care conduce pe femeie este și mai simplă. Ascultarea și credința ce datorește soțului, iubirea și îngrijirea ce datorește copiilor sunt urmări așa de firești și așa de simțite, ale condiției sale, încât nu poate, cu bună credință, să nu asculte de simțirea lăuntrică după care se conduce, nici să se prefacă a nu cunoaște datoria pe care i-o poruncește natura, dacă n'a fost și ea stricată.

94. Nu așa zice, îndeobște, că e rău să mărginești pe o femeie numai la lucrările sexului său și s'o lași să nu știe nimic din toate celelalte. Pentru aceasta însă ar

trebui niște moravuri publice foarte simple, foarte curate sau o vieță cu totul retrasă. În orașele mari și printre bărbații stricați, asemenea femeie ar fi lesne de înșelat; adesea, virtutea ei ar atârna numai de prilejuri. În secolul nostru de filozofie, trebuie să aibă o virtute pusă la încercare; trebuie să știe dinainte ce vorbe pot să-i fie spuse de unii și de alții și ce să creadă despre ele.

95. Supusă aprețierii bărbaților, trebuie să merite stima lor, trebuie să obțină mai ales stima soțului său. Să-l facă nu numai a o iubi, ci a-i aproba purtarea. Ea trebuie să justifice înaintea publicului alegerea făcută de el și să cinstească pe bărbat prin cinstea ce se dă femeii. Cum ar putea să facă toate acestea, dacă n'ar cunoaște instituțiile noastre, dacă n'ar ști obiceiurile, cuviințele sociale, dacă n'ar vedea izvorul judecăților omenești și pasiunile cari le determină? De vreme ce trebuie să asculte și de propria sa cunoștiință și de opinia altora, trebuie să poată compara aceste două reguli, a le împăca și a preferi pe cea dintâi numai când ele nu se potrivesc. Femeia devine astfel judecătoarea judecătorilor săi și hotărăște când li se supune și când îi recuză⁶²). Înainte de a respinge sau a admite prejudecățile, ea le cântărește, le caută izvorul, le preîntâmpină, la face favorabile sieși; are grijă să nu i se afle vreo vină, când datoria îi permite aceasta. Pentru a ajunge aci, e neapărat necesar să-și cultive spiritul și rațiunea.

96. Caut totdeauna principiul și el îmi dă deslegarea în toate greutățile. Studiez ce este, cercetez cauza și găsesc, în fine, că ceea ce este, e bine. Întru în case deschise în cari amândoi stăpânii primesc pe mosafiri. Amândoi au primit aceeași educație, amândoi sunt tot așa de politicoși, au deopotrivă gust și spirit, îi însuflețește aceeași dorință de a primi bine lumea și de a face pe fiecare să plece mulțumit dela dânsii. Bărbatul nu pierde niciun prilej ca să bage de seamă toate: se duce, vine, umblă

62) *A recuza*: Neologism ce nu se poate înlocui cu alt cuvânt vechiu; e termen juridic întrebunțat zilnic la tribunale.

de colo, până colo, își dă toate silințele și nu mai știe cum să dea atenție tuturor. Femeia stă la locul ei; se formează în juru-i un mic cerc care pare a o despărți de restul adunării; totuși ea observă tot ce se petrece, nu lasă pe nimeni să plece până nu i-a adresat cuvântul; n'a uitat nimic din ce putea să intereseze pe toți; a spus fiecăruia numai ce-i este plăcut și, fără să turbure rânduiala, a făcut ca și cel din urmă mosafir să nu fie mai nebăgat în seamă decât cel dintâi. Masa e gata, au să se așeze: bărbatul, știind legăturile dintre oameni, îi va așeza după câte știe; femeia, fără să știe nimic, nu se va înșela; ea va citi tot ceea ce trebuie, în ochii și în ținuta fiecăruia, și fiecare va fi așezat după dorință. Nu mai spun că nimeni nu e trecut cu vederea la împărțirea bucatelor. Stăpânul casei, cercetând totul, a putut să nu uite pe nimeni; dar femeia ghicește după ochi ce-ți place și te pofteste; vorbind cu vecinul, privește tocmai la capătul mesei; deosebește pe cel care nu mănâncă fiindcă nu-i e foame, de cel care nu îndrăznește să se serve sau să ceară, fiind stângaciu sau timid. Sculându-se dela masă, fiecare crede că ea s'a gândit numai la dânsul; toți cred că n'a avut timp să guste nicio bucățică, pe când ea, în realitate, a mâncat mai mult decât toți.

97. După ce pleacă toată lumea, tănuesc despre cele întâmplate. Bărbatul repetă ce i-au spus, ce au vorbit și au făcut persoanele cu cari a stat de vorbă. Femeia, dacă nu știe mai exact lucrurile în această privință, în schimb ea a văzut ce și-au șoptit unii în capătul salonului; știe ce a gândit cutare și ce rost a avut un anume gest sau o anume expresie. Nu e aproape nicio mișcare mai importantă pe care să n'o poată interpreta și căreia să nu-i dea interpretarea conformă cu adevărul.

98. Dispoziția aceasta de spirit care face pe o femeie din societate să primească cu multă pricepere lumea în casa ei, ajută și pe cochetă⁶³⁾ în arta de a ținea

63) *Cochetă* în înțeles de femeie nu prea cinstită, fără a fi

legați pe mai mulți bărbați cari oftează după ea. Meșteșugul cochetăriei cere o putere de observație mai mare decât politeța; caci, dacă femeia politicoasă e politicoasă cu toată lumea, ea și-a îndeplinit rolul; dar cocheta dacă s'ar purta la fel cu toți, ar fi lipsită de dibăcie și și-ar pierde toată puterea. Voind să mulțumească pe toți cari i-arată iubire, i-ar pierde pe toți. În societate, purtarea deopotrivă a unei femei cu toți bărbații poate să placă și fiecăruia în parte: dacă e privit bine, îi pasă puțin de ceilalți. În amor, o favoare care nu e exclusivă este o insultă. Un bărbat simțitor ar vrea de o sută de ori mai bine să fie maltratat, dar să fie *singur*, decât să fie lingușit împreună cu ceilalți; iar lucrul cel mai rău ce ar putea să i se întâmple, ar fi să nu-l distingă dintre toți. O femeie care vrea să păstreze mai mulți amorezi⁶⁴) trebuie deci să convingă pe fiecare că pe el îl preferă și să-l convingă nu numai între patru ochi, ci și față de ceilalți și să dea aceeași convingere tuturor.

99. Vreți să vedeți o persoană încurcată? Puneți un bărbat între două femei cu cari ar avea legături ascunse și observați ce înfățișare proastă va avea. Puneți în același caz o femeie între doi bărbați — cazul nu este mai rar — și vă veți minuna cu câtă siguranță va stăpâni pe amândoi și va face ca fiecare să rătă de celălalt. Dacă femeia le-ar arăta aceeași încredere și s'ar purta cu amândoi tot atât de familiar, ar mai putea să-i înșele un singur moment? Dacă i-ar privi deopotrivă, nu le-ar arăta că au aceleași drepturi față de ea? Aș! ea știe să se învârtească mai bine. Nu-i privește în același fel, ba arată anume că-i deosebește, și lucrează cu atâta iscusință, încât cel cu care se poartă bine crede că o face din iubire și cel cu care se poartă rău crede că o face de

cu totul stricată. Pentru a păstra sensul, am păstrat neologismul, de și nu e prea fericit.

64) Cuvântul nu e destul de literar — și nicidecum poetic — e *singur* care traduce în fraza aceasta pe *amants*.

necaz⁶⁵). Astfel, fiecare, mulțumit cu partea sa, o vede ocupându-se tot mereu de el, pe când ea se ocupă în realitate numai de sineși.

100. Cochetăria inspiră femeii mijloace de acest fel, ca să placă. Caprițiile ar fi respingătoare, dacă n'ar fi potrivite cu înțelepciune; din întrebuintărea meșteșugită a lor, ea făurește cele mai puternice lanțuri de sclavie:

*Usu ogn'arte la donna, onde sia colto
Nella sau rete alcun novello amante;
Nè con tutti, nè sempre un stesso volto
Serba; ma cangia a tempo atto e sembiante*⁶⁶).

101. Această artă se întemeiază pe observațiuni fine neconținut repetate, cari fac să vadă în tot momentul ce se petrece în sufletul bărbaților; acestea îi dau puterea ca fiecare mișcare ascunsă pe care o vede, să o oprească pe loc ori s'o grăbească. Se învață undeva această artă? Nicăeri; ea se naște odată cu femeia; o au toate femeile și niciun bărbat nu o poate avea în același grad. În aceasta vedem unul din caracterele distinctive ale sexului lor. Prezența de spirit, pătrunderea, observațiunile fine formează știința femeii; iar talentul lor este dibăcia cu care le întrebuintează.

102. Așa sunt lucrurile și am văzut pentru ce trebuie să fie așa. Se zice că femeile sunt prefăcute. În realitate, ele ajung așa; însă darul lor este iscusința iar nu prefăcătoria. În adevăratele porniri ale sexului lor, chiar când mint, ele nu sunt prefăcute. De ce ascultați gura lor, când nu aceasta trebuie să vorbească? Priviți ochii

65) Adică de necaz că nu e singură cu el și ca să nu bănuiască celălalt, de aceea se poartă rău.

66) Versuri din poezia italiană a lui Torquato Tasso (1544—1595): *Gerusalemme liberata*, cântul IV, vers 87. Pe românește: „Ca să prinză în mrejiile ei pe fiecare nou amant, femeia întrebuintează toată iscusința farmecelor ei; nu păstrează față de toți totdeauna aceeași figură, ci-și schimbă la timp mișcările și înfățișarea”.

lor, fața, respirația, înfățișarea temătoare, slaba lor rezistență; aceasta este vorbirea pe care le-o dă natura ca să vă răspundă. Gura zice totdeauna *nu* și trebuie să zică așa; dar accentul cu care spune nu e totdeauna același și acest accent nu știe să mintă. N'are femeia aceeași trebuință ca și bărbatul fără a avea aceleași drepturi de a o arăta? Ar fi prea crudă soarta ei, dacă, chiar în dorințele legitime, n'ar avea o vorbire echivalentă cu vorbele pe cari nu îndrăznește să le spună. Oare pudorea ei s'o facă nenorocită? N'are ea nevoie de o artă prin care să-și comunice pornirile fără să le descopere? Are nevoie de o neînchipuită iscusință ca să facă a i se răpi ceea ce arde de dorință să dea de bună voie. Trebuie să se deprindă a atrage sufletul bărbatului fără să pară ce se gândește la el. Ce încântătoare cuvântare este mărul Galatei și fuga ei neîndemânatecă⁶⁷⁾! Are nevoie să mai adaoge vreun cuvânt? O să se apuce să spună păstorului care o urmărește printre sălcii, ca ea fuge numai ca să-l atragă? Ar minți, ca să zică așa, căci atunci nu l-ar mai atrage. Cu cât o femeie e mai rezervată, cu atât are nevoie de mai multă artă, chiar față de soțul ei. Da, susțin că, dacă ții cochetăria în aceste limite, este modestă și adevărată, ba poate deveni chiar o lege a onestității.

103. Virtutea este una, zicea prea bine unul din adversarii mei⁶⁸⁾; nu o descompui dacă admiți o parte și respingi alta. Când o iubești, o iubești în toată întregimea ei și-ți depărtezi, când poți, inima și totdeauna gura de orice sentiment pe care nu trebuie să-l ai. Adevărul moral nu este ceea ce este, dar ceea ce e bine. Ce este rău n'ar trebui să existe și nici nu trebuie afirmat, mai ales când afirmațiunea îi dă un efect pe care nu l-ar avea fără a-

67) Aluzie la o nimfă Galathea (din mitologia greco-romană), despre care vorbește poetul Virgil în Egloga III. E o convorbire între doi păstori și unul din ei zice despre această nimfă: Tânăra Galathea, încântătoarea ștregăriță, mi-aruncă un măr și se ascunde după sălcii; dar, ascunzându-se, moare de dorința de a fi văzută.

68) Nu știm la cine face aluzie autorul.

ceasta. Dacă aş fi ispitit, să fur şi dacă, spunând aceasta, aş îndemna pe altul să devină complicele meu, nu e aşa că, declarând ceea ce mă ispiteşte, ar fi să cad în ispită? De ce ziceţi că pudoarea face pe femei prefăcute? Cele cari o pierd, sunt ele mai sincere decât celelalte? Nicidecum, sunt de o mie de ori mai prefăcute. La acest grad de depravare ajung numai dobândind viţii puternice de cari nu se pot desbăra şi stăpânesc numai prin intrigă şi minciună⁶⁹). Dimpotrivă, cele ce au încă ruşine, cari nu se mândresc cu greşelile lor, cari ştiu să ascundă dorinţele lor chiar faţă de acei cari le-au provocat, acelea dela cari scoţi mărturisirea cu cea mai mare greutate, acelea sunt mai sincere, mai statornice în legăturile lor, şi pe credinţa lor poţi în genere să pui mai mult temei.

104. Pe cât ştiu, numai d-ra de Lenclos⁷⁰) se citează ca excepţie cunoscută în aceste observaţiuni. De aceea d-ra de Lenclos era şi socotită ca o minune. Dispreţuind virtuţile sexului său, se zice că păstrase pe ale sexului nostru. Laudă toţi sinceritatea ei, dreapta ei judecată, siguranţa în relaţiile ei, fidelitatea în prietenie, în fine,

69) *Nota autorului.* Femeile cari şi-au luat hotărîrea pe faţă în această privinţă pretind a avea un merit din această sinceritate şi jură că, afară de *aceasta*, ele sunt vrednice de respect; ştiu însă că ele pot să convingă numai pe proşti. Dacă le iei cel mai puternic frâu al sexului lor, ce le mai rămâne? Şi cum ar putea să mai prefuiască altă cinste, dacă au renunţat la cea care le este proprie? Dacă odată s'au lăsat în voia pasiunilor, nu mai au interes să le reziste. *Nec femina, amissa pudicitia, alia abnuerit, zice Tacit, Anale, carte IV § III.* (Pe româneşte: „Femeia; după ce şi-a pierdut ruşinea, nu mai are nimic de refuzat”). E vreun autor care să fi cunoscut sufletul omenesc al celor două sexe mai bine decât cel care a spus aceasta?

70) *Ninon de Lenclos* (1620—1705), fiica unui mic nobil, a dobândit o instrucţie foarte variată şi, dela vârsta de 17 ani, a avut o vieţă plină de aventuri, având legături cu bărbaţi din cei mai însemnaţi ai epocii. Se zice că a dat adesea sfaturi bune lui Molière pentru comediile lui. Se spune că, la vârstă foarte înaintată, a cunoscut pe Voltaire care avea 11 ani şi, încântată de geniul lui, i-a lăsat prin testament 2000 de fr.

pentru a se completa tabloul gloriei sale, s'a zis că se făcuse bărbat. Foarte bine! dar cu toată această înaltă reputațiune, n'aș fi voit ca acest „bărbat” să-mi fie prieten precum n'aș fi voit să-mi fie „amică”⁷¹⁾.

105. Lucrul acesta nu e așa de fără rost cum s'ar părea. Văd bine încotro ținesc maximele filozofiei moderne cari iau în bătaie de joc pudoarea sexului femeesc și pretinsa ei prefăcătorie. Efectul cel mai sigur al acestei filozofii va fi să nimicească și puțina cinste ce a mai rămas femeilor din veacul nostru.

106. Pe temeiul acestor considerațiuni cred că se poate hotărî care este, în genere, felul de cultură potrivit spiritului femeilor și se pot alege obiectele asupra cărora trebuie îndreptată gândirea lor chiar din tinerețe.

107. Precum am mai spus, îndatoririle sexului lor sunt ușor de văzut, dar greu de îndeplinit. Trebuie să învețe întâi a le iubi pentru foloasele ce le aduc; prin acest singur mijloc vor deveni ușoare. Fiecare stare și fiecare vârstă au îndatoririle lor. Fiecare își poate cunoaște pe ale sale, dacă le iubeste. Cinstește-te însăși, femeie! și în orice stare socială ar vrea Cerul să te așeze, vei fi totdeauna o femeie vrednică. Lucrul cel mai important este să fim ce ne-a făcut natura, căci destul suntem ceea ce vor oamenii să fim.

108. Căutarea adevărilor abstracte și a principiilor, a axiomelor în științe, tot ce urmărește generalizarea ideilor, nu sunt partea femeilor. Studiile lor trebuie să aibă în vedere practica. Ele trebuie să aplic. principiile pe cari le-a găsit bărbatul și să facă observațiile cari conduc pe bărbat la stabilirea principiilor. În afară de cele ce privesc îndatoririle lor particulare, toate reflecțiile femeilor trebuie să aibă de scop: sau studiul bărbaților sau cunoștințe plăcute cari desvoltă gustul, căci operele de geniu nu sunt la îndemâna lor. Ele n'au nici destulă justeță⁷²⁾ și

71) *Amică* traduce imperfect fr. *maitresse* care s'ar putea da prin cuvântul neliterar *ibovnică*.

72) *Justeță*, neologism ce trebuie păstrat: însușirea de a vedea bine lucrurile și de a le arăta deslușit.

băgare de seamă ca să reușească în științele exacte; iar în privința cunoștințelor fizice, numai acela din doi⁷³⁾, care se mișcă mai mult, care umblă mai mult, care vede mai multe obiecte, care are mai multă forță și o întrebuințează mai mult, poate să judece raporturile între ființele sensibile și legile naturii. Femeia, care este slabă și nu vede nimic în afară, apreciază și judecă mobilele⁷⁴⁾ pe cari le poate pune în mișcare pentru a înlocui forța ce-i lipsește și aceste mobile sunt pasiunile bărbatului. Mecanica ei este mai tare decât a noastră: cu toate pârghiile ei, mișcă din loc inima bărbatului. Ea trebuie să ne facă pe noi a voi tot ceea ce sexul ei nu poate îndeplini singur și-i este necesar sau plăcut. Trebuie deci să studieze, în fond, spiritul bărbatului, nu prin abstracțiune spiritul bărbatului în genere, ci spiritul bărbaților cari o înconjoară, spiritul bărbaților cărora este supusă fie prin lege, fie prin opinia lumii. Să învețe a le ghici sentimentele după cuvintele ce rostesc, după fapte, după priviri, după gesturi, iar ea, prin cuvinte, prin fapte, prin priviri, prin gesturi, să știe a le deștepta sentimentele voite de dânsa, fără să se bage de seamă că se gândește măcar, la aceasta. Bărbații vor putea să filozofeze mai bine asupra inimii omenești; dar femeia va citi mai bine în inimile bărbaților. Femeile vor găsi, ca să zicem așa, morala sentimentală; iar noi o vom sistematiza. Femeia are mai mult spirit; bărbatul mai mult geniu; femeia observă, bărbatul raționează. Din această ajutorare întrelaltă se ivește cea mai desăvârșită lumină și cea mai întregă știință pe care o poate dobândi, prin ea însăși, mintea omenească; într'o vorbă, cea mai sigură cunoștință despre sine și despre ceilalți, câtă este cu puțință s'o aibă neamul nostru omenească. În acest fel arta perfecționază neconținut unealta dată de natură.

109. Cartea femeilor este lumea. Când ele citesc rău

73) Adică dintre bărbat și femeie.

74) *Mobilul*, neologism ce trebuie păstrat: pricina care face pe cineva să se miște spre a îndeplini un lucru.

într'însa, greșeala e a lor, ori vre-o pasiune le întunecă vederea. Totuși adevărata mamă de familie nu este o *femeie de lume*⁷⁵); ea este închisă în casă ca o călugăriță în mănăstire. Ar trebui deci, pentru fetele cari au să se mărite, să se facă cum se face — sau cum ar trebui să se facă — pentru cele cari intră în mănăstiri: să li se arate plăcerile pe cari le părăsesc, înainte de a le sili să le părăsească, pentru ca nu cumva o închipuire (greșită despre aceste plăceri necunoscute să rătăcească într'o zi sufletul lor și să le turbure fericirea retragerii. În Franța fetele trăiesc în mănăstiri, iar femeile cât mai mult în viața de societate. La cei vechi era tocmai din potrivă; fetele aveau, cum am spus, multe jocuri și sărbători publice, iar femeile trăiau retrase⁷⁶). Acest obicei era foarte cuminte și păstra mai bine buna rânduială. Fetelor de măritat le este îngăduită un fel de cochetărie⁷⁷), căci preocuparea lor cea mai importantă este să petreacă. Femeile au alte griji în casa lor și nu mai au să-și caute bărbați. Această reformă însă nu le-ar veni la socoteală și, din nenorocire, ele hotărăsc. Mamelor, cel puțin faceți-vă tovarășe pe fetele voastre! Invățați-le să judece drept și să aibă suflet cinstit și nu le ascundeți nimic din câte pot să fie privite de ochii nevinovăției. Cu o asemenea pregătire, ele vor putea să vază fără primejdie toate cele ce farmecă tinerețea fără judecată, din pricina lipsei unei astfel de educații, adică: baluri, prânzuri, jocuri și chiar reprezentații de teatru. Cu cât vor vedea mai mult aceste plăceri sgomotoase, cu atât se vor desgusta mai repede de ele.

110. Aud strigătele ce se ridică în potriva mea. Ce față ar rezista unei asemenea primejdioase pilde? D'abia

75) *Femeie de lume*, neologism (ca expresie): care e obișnuită să trăiască mult în societăți de persoane distinse, să participe la serbări, să meargă la spectacole.

76) Vezi § 38 din aceeași carte.

77) Aci cuvântul *cochetărie* are un înțeles întrucâtva deosebit de cel din § 98; însemnează numai dorința femeii de a fi plăcută bărbaților, fără gânduri rele.

intră ele în societate, și începe a li se învărti capul; nici una nu mai vrea să părăsească această viață. Se poate să fie așa; dar, înainte de a le pune în fața acestui tablou înșelător, pregătitu-le-ai ca să-l vadă fără a fi mișcate? Spusu-le-ai ce sunt obiectele pe cari le înfățișază? Arătatu-le-ai aceste obiecte în toată goliciunea lor? Inarmatu-le-ai în potruva iluziunilor vanității? Făcut-ai să se nască în tinerele lor inimi gustul plăcerilor adevărate cari nu se găsesc în viața cea sgomotoasă? Ce precauțiuni, ce măsuri ai luat ca să le păzești de gustul înșelător care le rătăcește? În loc să înlături din spiritul lor stăpânirea prejudecăților, ai întărit-o și le-ai făcut să iubească, dinainte, toate plăcerile ușuratic pe cari le ofer aceste prejudecăți. Le-ai făcut să le iubească și mai mult, intrând în mijlocul lor. Asemenea fete tinere, când intră în societate, n'au altă conducătoare decât pe mama lor, adesea mai nebunatică decât ele și care nu poate să le arate lucrurile decât așa cum le vede și ea. Exemplul ei, mai puternic decât însăși rațiunea, le îndreptățește față de ele înseși și autoritatea mamei este pentru fată o scuză fără replică. Dacă zic ca mama să introducă pe fată în societate, presupun că ea i-o va arăta așa cum este în realitate.

111. Răul începe și mai devreme. Mânăstirile sunt adevărate școale de cochetărie și nu de cochetărie cinstită, de care am vorbit⁷⁸⁾, ci de cochetărie primejdioasă care produce toate cusururile femeilor și le pregătește pentru a fi fete sau femei desfrânate⁷⁹⁾. Ieșind de aci, ca să intre deodată în societățile cele sgomotoase, aceste tinere femei se și simt la largul lor. Dacă au fost crescute ca să trăiască într'însele, vă mai mirați că se socotesc mulțumite? Am să spun un lucru, de și mă tem să nu iau o prejudecată drept observație; dar mi se pare că,

78) § 109.

79) Cuvântul francez *petites maitresses* e mai puțin decât „desfrânate”; dar n'avem în românește un cuvânt care să exprime nuanța din original.

în general, în țările protestante familia e mai strânsă, soțiile sunt mai cinstite și mamele mai iubitoare decât în țările catolice. Dacă e adevărat, lucrul se datorește, fără îndoială, în parte, educațiunii în mănăstiri⁸⁰).

112. Ca să-ți placă viața tihnită și casnică, trebuie s'o cunoști, trebuie să-i fi simțit, din copilărie, farmecul. Numai în casa părintească înveți să-ți iubești casa ta și nicio femeie pe care n'a crescut-o mama ei nu va simți plăcere să-și crească copiii. Din nenorocire, în orașele mari nu mai există educațiune familială. Societatea este aci așa de amestecată, încât retragerea nu-și mai găsește adăpost și chiar acasă la tine ești tot în public. Trăind cu toată lumea, nu mai ai familie; d'abia îți cunoști părinții, îi vezi ca pe niște străini și simplitatea obiceiurilor casnice se stinge împreună cu acea duioasă familiaritate care îi dădea un deosebit farmec. Se poate zice că, odată cu laptele, copiii sug gustul plăcerilor veacului și al principiilor pe cari le vedem domnind astăzi.

113. Deprindem fetele să se arate sficioase, ca să găsim proști cari să le ia în căsătorie, după aparență. Dar studiați puțin pe aceste tinere. Sub o înfățișare silită, ele ascund fără dibăcie poftele cari le mistuesc și le poți citi în ochi arzătoarea dorință de a imita pe mamele lor. Ele poftesc nu un soț, ci libertatea căsătoriei. Ce nevoie este de un soț, când sunt atâtea mijloace ca să te lipsești de el? Dar ai nevoie de un soț drept paravan pentru aceste mijloace⁸¹). Pe față le vezi modestia, iar în fun-

80) În Franța, mai ales, s'a obișnuit multă vreme ca diferitele ordine religioase de călugări și călugărițe să organizeze școale chiar în mănăstiri. Multe generații de fete — în deosebi — și-au făcut educația în asemenea școale. Avem și în țara noastră câteva școale de acest fel: la Iași, la București, la Galați, la Craiova, etc. Unele sunt ținute de călugărițe germane; altele, de franceze.

81) Calea omului în tinerețe era unu din patru lucruri pe cari *înțeleptul* nu le putea înțelege; al cincilea era nerușinarea femeii adultere. *Quae comedit, et tergens os suum dicit: Non sum operata malum.* (Nota autorului, ed. Amst.) Rousseau se raportă prin aceasta la un pasagiu din Proverbele lui Solomon (el e în-

dul sufletului lor este desfrânarea. Această silită modestie e chiar semnul desfrânării, căci se prefac că o au pentru ca s'o poată asvârli cât mai repede. Femei din Paris și din Londra, vă rog să mă iertați pentru câte spusei. Știu că minunile se pot petrece oriunde; dar, dacă vreuna singură dintre voi are sufletul cu adevărat cinstit, nu mai înțeleg nimic din instituțiunile noastre.

114. Toate felurile de educație din vremea noastră desvoltă în fetele tinere gustul petrecerilor din lumea de sus și al pasiunilor cari se nasc curând din acest gust. In orașele mari desfrânarea începe odată cu vieața; în cele mici începe cu vârsta rațiunii. Provinciale tinere, învățate să disprețuiască fericita simplitate a obiceiurilor lor, se grăbesc să vie la Paris ca să se împărtășească de stricăciunea noastră. Vițiile, botezate cu numele pompos de *talente*, sunt singurul scop al călătoriei lor. Când sosesc, se găesc rușinate, văzându-se așa de departe de nobila obrăznicie a femeilor de aci; dar foarte repede ajung să merite a fi și ele „din capitală”. Unde începe răul, după părerea voastră? In locurile unde se pregătește ori în cele unde se îndeplinește?

115. Nu recomand ca o mamă înțeleaptă să aducă din provincie pe fata ei la Paris ca să-i arate aceste tablouri foarte primejdioase pentru alte fete; dar zic că, dacă acest lucru s'ar întâmpla, sași fata nu e crescută cum trebuie, sau aceste tablouri vor fi puțin primejdioase pentru ea. Cine are gust și simț și dragoste pentru lucrurile cinstite, nu le va găsi atât de atrăgătoare cum sunt pentru cei ce se lasă fermecați de ele. In Paris lumea vede pe acele tinere descreerate cari vin să se deprindă în grabă cu obiceiurile orașului și cari sunt la modă șase luni pentru a fi disprețuite tot restul vieții; dar nimeni nu observă pe acelea cari nu pot să sufere vieața sgomotoasă

teleptul) XXX 20. Cele patru sunt: drumul acvilei prin aer, drumul șarpelui pe pământ, drumul unei nave pe apă și drumul omului în tinerețe. Al cincilea: drumul femeii adultere, care după ce a mâncat, își șterge gura și zice: „n'am făcut niciun rău”.

și se întorc în provincie mulțumite cu starea lor; după ce au comparat-o cu aceea pe care o învidiază (toată lumea. Am văzut multe femei tinere aduse în capitală de bărbați îndatoritori și cari puteau să se așeze aci, le-am văzut sfătuindu-i chiar ele să nu facă aceasta, le-am văzut plecând mai bucuroase decât venise și le-am auzit spunând cu duioșie în ajunul plecării: „Să ne întoarcem în coliba noastră. Trăim mai fericiți acolo decât în palatul de aici”. Nici nu știți cât de multe sunt cele cari nu se pleacă înaintea idolului și disprețuesc cultul lui nebunesc. Numai nebunele fac sgornot; femeile cum se cade trec nebăgate în seamă.

116. Cu toată corupțiunea generală, cu toate prejudecățile obștești, cu toată educația rea a fetelor, e încă lume care păstrează judecata sănătoasă. Ce ar fi, dacă această judecată ar fi hrănită prin învățături potrivite sau, mai bine zis, dacă ea n'ar fi stricată prin învățătura viciului! căci totul este să păstrezi totdeauna sau să aduci la iveală sentimentele firești. Pentru aceasta nu e vorba să plictisiți pe fete cu predici lungi și să le dați învățături morale aride. Invățăturile morale pentru amândouă sexele sunt moartea unei bune educațiuni. Asemenea lecții triste nu fac altceva decât ne silesc să urim și pe cei pe cari ni le dau și ceace ne spun. Vorbind tinerelor, nu trebuie să faci să le fie frică de datoriile lor, nici să le îngreuezi jugul pe care natura li-l impune. Arătându-le aceste îndatoriri, vorbiți hotărît și blând; nu le faceți să creadă că e o greutate a le împlini, nu luați înfățișare nici prea serioasă nici supărată. Tot ce vrea să meargă la inimă trebuie să porceadă din inimă. Catehismul moralei lor trebuie să fie tot așa de scurt și lămurit ca și catehismul religios, dar nu trebuie să fie tot așa de serios. Arătați-le că în aceste îndatoriri este izvorul plăcerilor lor și temelul drepturilor lor. Este oare un lucru greu de îndeplinit să iubești pentru a fi iubită, să fii amabilă pentru a fi fericită, să fii vrednică de stimă pentru a fi ascultată, să te cinstești singură pentru a fi cinstită de ceilalți? Ce frumoase sunt aceste drepturi! cât sunt de

vrednice de respect! ce prețioase sunt pentru inima bărbatului, când femeia știe să le impună! Nu e nevoie să aștepte ca vârsta și bătrânețea să-i dea dreptul de a se folosi de ele; căci virtuțile ei îi dau acest drept la orice vârstă. Indată ce începe a deveni atrăgătoare, ea domnește prin blândețea caracterului și se impune prin modestie. Ce bărbat nesimțitor și sălbatic nu-și stăpânește mândria și nu are o purtare cuviincioasă față de o fată de 16 ani, amabilă și cuminte, care vorbește puțin, care ascultă, care se poartă cuviincios și spune cuvinte potrivite, pe care frumusețea n'o face să-și uite nici sexul nici tinerețea, care devine interesantă chiar prin timiditatea ei și se face respectată, respectând pe toată lumea?

117. Aceste dovezi de respect, de și numai exterioare, nu sunt ușuratece, nu sunt întemeiate numai pe atracția simțurilor; ci pornesc din acel sentiment intim, pe care-l avem toți, că femeia este judecătorul natural al meritelor bărbatului. Cine vrea să fie disprețuit de femei? Nimeni, nici chiar cel care nu vrea să le mai iubească. Și dacă eu le spun adevăruri atât de crude, socotiți că judecata lor mi-e indiferentă? Nicidecum. Voturile lor sunt mai prețioase pentru mine decât ale voastre, cititorilor, adesea mai femei decât ele⁸²). Disprețuindu-le moravurile, onorez dreptatea lor; ce-mi pasă că mă urăsc, dacă le silesc să mă stimeze?

118. Câte lucruri mari nu s'ar face prin acest îndemn, dacă ar fi bine întrebuințat? Vai de veacul în care femeile își pierd întâietatea și în care bărbaților nu le mai pasă de judecata lor? Acesta e cel din urmă grad al desfrâului. Toate popoarele cari au avut moravuri bune au respectat femeile. Vedeți Sparta, vedeți pe Germani, vedeți Roma, Roma țara gloriei și a virtuții, dacă acestea au avut vreodată o țară pe pământ. Acolo fe-

82) Expresia „mai femei” este explicată astel de *Sallwürk*: Adică puneți și mai mare preț pe opinia publică și pe prejudecată, în timp ce nu bărbatul, ci femeia trebuie să se orienteze după părerea publică. Vezi § 31 aceeași carte.

meile cinsteau faptele marilor generali, plâneau în public pe părinții patriei, iar dorințele și doliul lor erau socotite ca judecata cea mai solemnă a statului. Toate revoluțiile cele mari au fost provocate de femei: Roma și-a câștigat libertatea printr'o femeie⁸³); plebeii obținură consulatul printr'o femeie⁸⁴); printr'o femeie se pune capăt tiraniei decemvirilor⁸⁵); printr'o femeie Roma, asediată, fu scăpată din mâna unui proscris⁸⁶). Ce ați fi zis voi, Francezilor, dacă ați fi văzut trecând această procesiune ridiculă, pentru ochii voștri batjocoritori? Ați fi huiduit-o. Aceleași obiecte se văd cu totul deosebit de ochi deosebiți. Și poate că aveți dreptate și unii și alții. Puneți pe niște frumoase dame franceze să formeze cortejiul acesta; nu poate fi ceva mai indecent. Formați-l însă din femei romane și veți avea toți ochii Volscilor și inima lui Coriolan⁸⁷).

83) *Lucretia*, fiind necinstită de fiul regelui Tarquiniu, s'a sinucis și a provocat prin aceasta o revoluție care a adus căderea regalității și întemeierea republicei.

84) La începutul republicii, cei doi consuli cari guvernau Roma se alegeau numai dintre patricieni. Lupte multe au dus plebeii până să ajungă a se recunoaște dreptul de a se alege consuli și dintre ei. Femeia la care face aluzie aci se numea — zice Sallwürk — Fulvia.

85) Decemvirii, zece magistrați instituți la Roma, puțin timp după întemeierea republicii, au fost răsturnați în urma unei revolte a poporului. Unul dintre ei, Appius Claudius (451 în. de Hr.) cerând ca sclavă pe Virginia, fiica unui centurion (ofițer), acesta a ucis-o cu mâna sa și de aci răscoala care a avut de rezultat demisionarea decemvirilor.

86) Aluzie la Veturia, mama generalului roman Coriolan. Acest general, exilat, s'a dus la Volsci și cu ei a venit de a asedia Roma. Toate rugăciunile făcute de autorități au rămas zadarnice. Numai când s'a dus mama și soția sa, cu alte femei, în tabără, și l-au rugat, atunci s'a decis să ridice asediul și astfel a scăpat Roma.

87) *Sallwürk* zice că exemplele lui Rousseau nu pot rezista la o critică istorică. Campe observă că a văzut „cu câtă stîmă și emoțiune însoțeau Francezii în Paris în anul 1789 procesiunile feminine cari aduceau sfintei Genoveva o coroană de flori ca mulțumire pentru sfârșitul revoluției”.

119. Voiu zice mai mult. Susțin că virtutea nu e mai puțin favorabilă pentru dragoste decât pentru alte drep-turi ale naturii și că autoritatea concubinelor nu câștigă, prin aceasta, mai puțin decât a soțiilor și a mamelor. Nu există dragoste adevărată fără entuziasm și nu e entuziasm fără un obiect perfect, fie real fie închipuit, dar care e-xistă totdeauna în imaginație. Ce ar putea să înflăcăreze pe îndrăgostiți, dacă această perfecțiune n'ar exista și dacă ei ar vedea în iubita lor numai un mijloc pentru satis-facerea simțurilor? Nu; sufletul nu se încălzește în felul acesta și nu se lasă astfel a fi târît în acele porniri su-blime cari formează delirul celor ce iubesc și farmecul pasiunii lor. Știu că, în amor, totul este numai iluzie; dar lucru real sunt sentimentele pe cari ni le provoacă, făcându-ne să iubim *frumosul* adevărat. Acest *frumos* nu este chiar în obiectul iubirii noastre; el este produs tocmai un eroarea noastră. Și ce însemnează aceasta? Suntem mai puțin dispuși să ne jertfim pornirile josnice pentru mo-delul imaginar? Ni se pătrunde mai puțin sufletul de vir-tuțile cu cari împodobim ființa pe care o iubim? Suntem mai puțin porniți a ne libera de jugul egoismului ome-nesc? Care om înamorat cu adevărat nu e gata să-și dea viața pentru iubita lui? Și cum poate avea pasiune sensuală și grosolană un om care e gata să moară? Râ-dem de paladini⁸⁸); dar ei cunoșteau amorul, pe când noi cunoaștem numai desfrâul. Când aceste maxime de roman⁸⁹), începură a deveni ridicule, pricina schimbării n'a fost rațiunea, ci corupția moravurilor.

120. Relațiunile naturale nu se schimbă niciodată, în nici o epocă; potrivirea sau nepotrivirea care rezultă de aci rămâne aceeași; iar prejudecățile, sub numele pom-pos de *rațiune*, schimbă numai aparența lucrurilor. Tot-deauna va fi ceva frumos și mare să fii stăpân pe tine

88) Cavaleri din evul mediu, cari își expuneau viața pentru femeile pe cari le iubeau.

89) Cari, adică, nu se întâlnesc în viața reală sau sunt prea rare.

însuși, chiar dacă ai asculta de niște motive fantastice. Adevăratele motive de onoare vor vorbi totdeauna oricărei femei cu judecată care va căuta fericirea vieții în situația ei. Castitatea trebuie să fie o virtute plăcută pentru o femeie frumoasă, al cărei suflet are o distincție oarecare. Văzând la picioarele ei pe toată lumea, ea triumfă față de toți și față de sineși; sufletul ei devine tronul pe care-l împodobesc cinstirile de pretutindeni. Sentimentele duioase sau pismașe, dar respectuoase totdeauna, ale ambelor sexe, stima obștească și stima sa proprie răsplătesc neconținut, prin semne de acestea, lupta lăuntrică de câteva minute. Privațiunile sunt trecătoare, dar plata lor este statornică. Ce mulțumire găsește un suflet nobil în mândria virtuții, unită cu frumusețea! Realizați o eroină de roman: ea va gusta voluptăți mai alese decât Lais și Cleopatra⁹⁰), și când frumusețea ei va trece, vor rămânea gloria și plăcerile ei, și singură se va bucura de trecut.

121. Cu cât îndatoririle sunt mai mari și mai grele de îndurat, cu atât motivele pe cari le întemeiem trebuie să fie mai bine simțite și mai puternice. Se obișnuiește ca, asupra subiectelor celor mai serioase, să se toace mereu la urechea tinerelor, într'o vorbire împrumutată din cea bisericească; dar ele nu se conving în mod real. Din cauza nepotrivirii dintre vorbirea aceasta și ideile lor și din cauză că ele în ascuns îi dau puțină importanță, vine ușurința cu care cedează pornirilor lor, neavând motive serioase de rezistență, scoase din natura lucrurilor. O față crescută înțelepțește și creștinește are, desigur, arme puternice împotriva ispitei; dar una căreia i-ai hrănit mințea, sau mai bine urechile, cu vorbirea cucernică, va cădea, fără îndoială, pradă celui dintâi seducător care o va urmări. O față tânără și frumoasă nu-și va putea disprețui niciodată corpul; niciodată nu se va întrista, cu sinceritate, pentru păcatele mari la cari o îndeamnă fru-

90) Două femei din antichitate vestite prin viața lor desfrânată: Lais, curtezană greacă din sec. V în. de Hr.; Cleopatra, cunoscuta regină a Egiptului, pentru care Antoniu și-a pierdut viața.

museștea ei; niciodată nu va plânge cu lacrimi adevărate înaintea lui Dumnezeu pentru că se vede dorită de atâția; nu va putea crede niciodată, în sufletul ei, că cel mai dulce sentiment al inimei este o născocire a Diavolului. Dați-i alte motive, lăuntrice și privitoare la ea însăși, căci celelalte n'o vor influența. Va fi și mai rău — cum se și obișnuște — dacă veți pune contradicție între ideile sale, adică întâi o veți umili, disprețuindu-i corpul și farmecele ei ca o mânjire a păcatului și apoi îi veți cere să-l respecte ca pe trupul lui Iisus Hristos. Ideile prea înalte și prea josnice sunt deopotrivă de neîndestulătoare și nu se pot asocia la oaltă; trebuie o rațiune potrivită și pentru sex și pentru vârstă. Importanța unei îndatoriri are putere numai întrucât i se adaogă motive pentru a o împlini: „*Quae quia non liceat non facit, illa facit*”⁹¹). Nu ți-ar veni să crezi că Ovidiu poate să formuleze o judecată așa de severă⁹²).

122. Vreți să faceți pe tinere să iubească vieța cinstită? Nu le spuneți neconținut să fie cu minte, ci dați-le un mare interes să fie; faceți-le să înțeleagă toată valoarea înțelepciunii, și o vor iubi. Nu e destul să le deșteptați acest interes pentru mai târziu, în viitor; ci arătați-li-l chiar atunci, în relațiile vârstei lor și în caracterul celor ce le vorbesc de dragoste. Zugrăviți-le pe omul cinstit, pe omul de merit; învățați-le să-l cunoască, să-l iubească, și să-l iubească pentru ele. Dovediți-le că numai un asemenea om poate face fericită pe o femeie, fie prietenă, fie nevastă, fie amoroasă⁹³). Intemeiați virtutea pe rațiune. Faceți-le să simtă că stăpânirea sexului lor și toate foloasele ce decurg de aci se țin nu numai de buna lor purtare și de moravurile lor, ci și de ale bărbaților; că au puțină in-

91) Vers din Ovidiu (Amores III eleg. 4). Versul acesta citat de Montaigne (Cartea II cap. 6) este tradus de Coste astfel: *Aceea care nu greșește numai pentru că nu-i este permis, aceea a și greșit.*

92) Pentru că Ovidiu este un scriitor puțin sever, mai ales în poeziile sale cari vorbesc despre amor.

93) Greu de înțeles cum se va vorbi fetei despre o asemenea situațiune.

fluență asupra sufletelor josnice și degradate și că bărbatul își respectă iubita cum știe să respecte virtutea⁹⁴). Zugrăvindu-le moravurile din zilele noastre, — după aceste principii — fiți siguri că le veți inspira desgust pentru ele. Arătându-le pe bărbații „la modă”, le veți face să-i disprețuiască. Veți putea astfel să le faceți a se depărta de maximele acestora, să le fie silă de sentimentele lor, să aibă dispreț pentru seaca lor galanterie; veți face să încolțească în sufletul lor o ambiție mai nobilă: dorința de a domni peste niște suflete mari și puternice, ca femeile din Sparta cari porunceau unor adevărați bărbați. O femeie îndrăzneată, nerușinată, intrigantă, care-și atrage amanții prin cochetărie și și-i păstrează prin favoruri, îi face să asculte ca niște servitori în chestii obișnuite și de nimic; în lucrurile importante și grave ea n'are nicio autoritate. Dar femeia cinstită, amabilă și înțeleaptă, care impune respectul, care e rezervată și modestă, care — într'o vorbă — susține amorul prin stimă, aceea îi trimite cu un semn la capătul lumii, la luptă, la glorie, la moarte, unde vrea⁹⁵).

123. Iată în ce spirit a fost crescută Sofia, mai mult cu grijă decât cu greutate și mai mult lăsând-o să-și urmeze gustul ei decât să o fi silit. Să spunem acum un cuvânt despre persoana ei, după portretul pe care l-am

94) Adică: numai bărbatul virtuos iubește cu adevărat pe femeie.

95) Aci autorul pună nota următoare: Brantôme (scriitor francez 1535—1614) zice că, în timpul lui Francisc I, o tânără care avea un iubit flecar, îi impuse o tăcere absolută și nelimitată, pe care el o păzi doi ani întregi, așa încât lumea credea că a rămas mut din vreo boală. Într'o zi, în mijlocul unei adunări, iubita sa, care (în vremurile când amorul se făcea în ascuns) nu era cunoscută ca atare, se laudă că-l poate vindeca pe loc și izbuti, în adevăr, zicându-i numai acest cuvânt: *Vorbește!* Nu vedeți ceva mare și eroic în acest amor? Ar fi putut filozofia lui Pitagora să facă mai mult decât aceasta? Ce femeie astăzi ar putea să obțină o asemenea tăcere măcar o zi, chiar dacă ar plăti-o cu tot prețul ce poate da?

făcut lui Emil și după cum își închipue el soția care-l va putea face fericit.

124. Nu va fi de prisos să mai spun încăodată că las la o parte minunile. Emil nu e o minune, asemenea nici Sofia. Emil e bărbat, Sofia femeie; aceasta e toată gloria lor și, în mijlocul confuziei sexelor care domnește printre noi acest lucru este aproape o minune.

125. Sofia e de bună familie și bună din fire. E foarte sensibilă și această excesivă sensibilitate îi dă câteodată o activitate de imaginație greu de potolit. Spiritul ei e mai mult pătrunzător, decât just. Nu e supărăcioasă, dar e cam inegală. Are figură comună, dar plăcută, o fizionomie care anunță un suflet și care nu minte; poți să te apropii de ea cu indiferență, dar n'o poți părăsi fără emoțiune. Sunt altele cari au mai multe calități decât ea; altele au pe ale ei într'o măsură mai mare; dar nici una n'are calități mai bine potrivite, ca să dea un caracter fericit. Știe să se folosească chiar de defectele ei și, dacă ar fi mai perfectă⁹⁶), ar plăcea mai puțin.

126. Sofia nu e frumoasă; dar lângă ea bărbații uită de femeile cele frumoase, iar acestea se simt nemulțumite de ele înseși. La prima vedere d'abia ți se pare frumoasă; dar cu cât o vezi, cu atât se face mai frumoasă; ea câștigă, pe când altele pierd, și ceea ce câștigă nu mai pierde. Au altele ochi mai frumoși, gură mai potrivită, figură mai impozantă, dar nu poate avea cineva o talie mai bine făcută, o piele mai frumoasă, mâini mai albe, picior mai delicat, privire mai dulce, fizionomie mai interesantă. Nu înmărmurește pe cineva, dar interesează; are farmec și nu poți spune de ce.

127. Sofiei îi place găteala și se pricepe în aceasta; mamă-sa pe ea o are ca fată în casă⁹⁷). Are mult gust să se se împodobească bine; dar urăște îmbrăcămintea bogată. Imbrăcămintea ei e simplă și elegantă. Nu-i place

96) Așa e textul: mai perfectă (plus parfaite).

97) *Fată în casă* (femme de chambre): adică o ajută să se îmbrace și prin aceasta fata se deprinde cu secretele gătelii.

ceea ce strălucește, ci ceea ce vine bine. Nu știe cari sunt colorile „la modă”, dar cunoaște de minune pe cele cari îi stau bine. Nu e tânără care să pară că se îngrijește mai puțin de găteală și totuși niciuna nu și-o caută cu mai multă îngrijire; nu pune nimic pe ea la întâmplare, dar arta nu ese nicidecum la iveală. Găteala ei e foarte modestă în aparență, dar produce mult efect. Nu-și scoate la iveală farmecele, ci și le ascunde, dar printr'aceasta face ca oricine să și le închipue. Când o vezi, zici: „Iată o față modestă și cuminte”. Dar, cât timp stai lângă ea, ochii și inima se fixează asupra persoanei ei, fără a se putea deslipi. Ai zice că toată îmbrăcămintea ei, așa de simplă, e pusă numai ca să fie scoasă bucată cu bucată, prin închipuire.

128. Sofia are talente firești: ea știe aceasta și nu le-a lăsat în părăsire; însă n'a putut să le cultive cu multă artă. Având glas frumos, s'a mulțumit să se deprindă a cânta exact și cu gust: s'a mulțumit asemenea să-și deprindă piciorușele la un mers ușor și grațios și s'a învățat să facă reverențe⁹⁸⁾ de tot felul fără silă și fără stângăcie. De altfel, nici n'a avut alt profesor de muzică decât pe tatăl ei și altă profesoară de danț decât pe mamă-sa; ba, un organist⁹⁹⁾ din vecinătate i-a dat câteva lecții pe clavecin¹⁰⁰⁾ pentru a se acompania¹⁰¹⁾ însă ea s'a perfecționat apoi singură. Întâi, se gândia numai să-și arate frumos mâna albă pe clapele negre, apoi a observat că sunetul ascuțit și uscat al clavecinului făcea glasul mai dulce; în fine, crescând, a început să simtă frumusețea unei execuții expresive și să iubească muzica pentru ea însăși. Dar

98) *Reverențe* se numesc anume complimente făcute după regulile știute. E un neologism de păstrat, fiind termen tehnic.

99) *Organist*: care cântă cu orga într-o biserică și conduce și corul.

100) *Clavecin*: instrument de muzică cu clape ca și pianul; acesta s'a fabricat mai târziu.

101) *A se acompania* nu se poate traduce prin *a se însoți* e ca și un termen tehnic.

e vorba aci mai mult de gust, decât de talent: nu știe să descifreze nicio arie pe note.

129. Mai bine știe Sofia — și aceasta a învățat cu mai multă grijă — lucrările proprii sexului ei, chiar și acele cari nu sunt destul de cultivate, adică să-și croiască și să-și coasă rochiile. Știe orice fel de lucru de mână, și-l face cu tragere de inimă; dar mai presus de toate îi place dantela, pentru că nici una nu dă o poziție mai mulțumitoare, iar degetele se exercitează cu grație și ușurință. S'a ocupat asemenea și cu amănuntele gospodăriei. Se pricepe la bucătărie și la cămară; știe prețurile târguelilor și calitățile lor; știe să fie bine socotelile și servește mamei ca sufragiu. Destinată să fie și ea într'o zi mamă de familie, învață cum să-și conducă propria ei casă, conducând casa părintească; poate la nevoie să înlocuiască pe vreo servitoare și face aceasta cu plăcere. Nu știi să poruncești cum trebuie, dacă nu știi să faci treaba singur: acesta e motivul mamei ei când o pune la asemenea ocupații. Gândurile Sofiei nu merg însă așa de departe: prima ei datorie este să fie fiică și acum se gândește numai să și-o îndeplinească. Urmărește numai să slujească pe mamă-sa și s'o scutească de o parte din griji. E adevărat, totuși că nu le face pe toate cu aceeași plăcere. Astfel, deși e mândăcioasă, nu-i place bucătăria, ba chiar o desgustă unele amănunte, socotește că nu e destul de curată. În această privință e foarte delicată și delicateța aceasta, dusă la exces, a ajuns să-i fie un defect. Ar lăsa mai bine să dea o mâncare în foc, decât să-și păteze manșeta. Pentru același motiv, nu i-a plăcut nici grădinăria: pământul i se pare murdar; când vede băligarul risipit, i se pare că-i simte mirosul.

130. Acest defect îl datorește mamei sale Aceasta zice că, printre cele dintâiu îndatoriri ale femeii, este curățenia, că e o îndatorire specială, pe care natura o poruncește și fără care nu se poate. Nu poate fi pe lume ceva mai desgustător decât o femeie murdară, și bărbatul care se desgustă de o asemenea femeie are totdeauna dreptate. A tot vorbit fiicei sale despre această îndatorire încă din copi-

lărie, i-a cerut tot mereu să-și ție curată persoana și lucrurile, odaia și îmbrăcămintea, să lucreze curat, până când toate aceste observații au ajuns obicei, i-au ocupat o mare parte din timp și influențează și restul timpului; astfel că prima grijă în ori ce face este *curățenia*, iar buna executare rămâne în al doilea rând.

131. Toate acestea însă nu s'arî prefăcut în afecție sau în moliciune, nici n' o stăpânește gustul pentru luxul rafinat. În apartamentul ei n' a fost nimic altceva decât apă curată. Nu cunoaște alt parfum decât mirosul florilor, și soțul ei nu va simți altul mai plăcut decât respirația ei. În fine grija aceasta pentru exterior n' o face să uite că în viață sunt îndatoriri mai nobile: ea nu cunoaște sau disprețuește acea excesivă curățenie a trupului care murdărește sufletul. Sofia e mai mult decât *curată*, este *pură*¹⁰²).

132. Am zis că Sofia este mândăcioasă. Această pornire o avea în mod firesc, dar a devenit cumpătată prin obicei și acum este cumpătată prin virtute. Fetele nu sunt ca băieții, pe cari poți să-i stăpânești, până la un punct, prin lăcomia lor. Pentru femei ar avea urmări rele și chiar primejdioase, dacă le-ai lăsa supuse acestei porniri. Când Sofia era copilă, de câteori intra singură în odaia mamei sale, nu eșea cu mâna goală, și nu era prea cinstită, față de diferitele feluri de cofeturi¹⁰³). Mamă-sa o surprinse, o ținu de rău, o pedepsi, o lăsă nemâncată. Ajunse în fine s' o convingă că cofeturile îi strică dinții și că cine mănâncă multe se îngrașă prea tare. Astfel, Sofia se îndreptă. Mărindu-se, începu să aibă alte gusturi cari o depărtară de această josnică pornire. La femei, ca și la bărbați, îndată ce inima vorbește, lăcomia nu mai poate fi viciul dominant. Sofia a păstrat gustul particular al sexului

102) Deosebirea între *curat* și *pur* este că cel din urmă cuvânt se raportează și la fizic și la moral, pe când cel dintâiu mai mult la fizic.

103) În text *bonbons* et *dragées*, cuvinte ce n' au echivalente românești, drageele fiind bomboane cu o preparație specială.

ei: îi plac lăpturile și zaharicalele, îi plac prăjiturile¹⁰³), dar carnea îi place puțin; n'a gustat nici vin nici băuturi spirtoase; apoi ea mănâncă din toate cu măsură. Sexul femeesc, mai puțin activ decât al nostru, are mai puțină trebuință de reparație¹⁰⁵). Îi plac lucrurile bune și știe să le guste; dar, dacă lipsesc, se învoește și cu ce nu-i este pe plac și nu suferă dintr'aceasta.

133. Spiritul Sofiei este plăcut, dar nu strălucitor; solid, dar nu profund. Despre un asemenea spirit nu zici nimic, pentru că nu găsești în el nici mai mult nici mai puțin decât în tine. Spiritul ei place totdeauna celor cu cari vorbește, deși nu e prea împodobit, după cum avem obiceiul să zicem despre cultura femeilor; căci și l-a format nu prin lectură, ci numai prin convorbirile cu părinții, prin propriile ei reflexiuni și prin observările ce a făcut asupra puținelor persoane pe cari le-a văzut. Sofia e veselă, în mod firesc; în copilărie a fost chiar nebunatică, dar încet-încet mamă-sa a ținut-o de rău, ca nu cumva o schimbare prea repede să nu dea de știre despre momentul care a produs-o¹⁰⁶). A devenit deci rezervată și modestă, chiar înainte de vreme; și acum când a venit vremea, îi e mai lesne să păstreze tonul acesta, decât i-ar fi fost dacă l-ar fi luat, fără să spună pentru ce s'a schimbat. Are haz s'o vezi câteodată cum ascultă rămășița vechilor porniri și se arată sglobie ca un copil; dar deodată devine iar stăpână pe sine, tace, pleacă ochii și roșește. E firesc ca anii aceștia de trecere între cele două vârste să aibă însușiri dela amândouă.

134. Sofia are mare sensibilitate și de aceea nu poate avea o fire perfect egală, dar blândețea ei face ca aceasta să nu supere pe ceilalți, ci își strică numai sieși. Să-i zică cineva un singur cuvânt supărător, și o vezi că nu se

104) Am suprimat cuvântul *entremets* (mâncările ce se servă între fripturi și poame) care n'are echivalent în românește.

105) Prin mâncare omul își repară, își restaurează forțele de aci și vorba de *restaurant*.

106) Adică apropierea epocii critice a tinereței.

arată supărată, dar inima-i svâcnește puternic, caută să fugă aiurea ca să plângă. Dacă, în mijlocul acestui necaz, o chiamă tată-sau sau mamă-sa și-i spune numai o vorbă, vine iar să se joace, și râde, ștergându-și lacrimile cu discuință și căutând să-și ascundă sîspinele.

135. Nu putem zice că e lipsită cu totul de capriții. Firea ei, cam pornită, o îndeamnă la îndărătnicie și atunci este expusă a nu se mai stăpâni. Dați-i însă vreme să se liniștească și veți observa ca un merit al ei chipul cum caută să-și scuze greșeala. Dacă o pedepsește, e blândă și supusă și se vede că-i e rușine, nu fiindcă a fost pedepsită, ci fiindcă a greșit. Dacă nu-i zice nimeni nimic, își recunoaște singură greșeala, cu atâta sinceritate și drăgălășenie, încât e peste putință să mai fii supărat pe ea. Ar săruta pământul în fața celui din urmă servitor, fără să sufere câtuși de puțin de această înjosire. Apoi, îndată ce a fost iertată, îi arată prin bucuria și prin mângâierile ei, că i s'a luat o mare greutate de pe inima ei bună. Intr'un cuvânt, sufere cu răbdare greșelile altora și-și îndreptează cu plăcere pe ale sale. Așa e firea plăcută a sexului ei, până n'o schimbăm noi în rău. Femeia e făcută ca să se supună bărbatului și să îndure chiar nedreptatea lui. Pe băieți nu-i poți face niciodată ascultători până într'acest punct: sentimentul interior se ridică și se revoltă împotriva nedreptății; natura nu i-a făcut ca s'o sufere:

Gravem

*Pelidae stomachum cedere nescii*¹⁰⁷).

136. Sofia este religioasă; însă religia ei este cu judecată și simplă, are puține dogme și puține practice bisericose; mai bine zis, ea cunoaște ca practică esențială numai morala și vieța întreagă îi este devotată lui Dumnezeu, făcând binele. Toate învățăturile pe cari părinții

107) Vers din Horațiu (Ode cartea I, oda 6 vers. 5—6). Poetul zice că va cânta „*mânia înfricoșată a lui Achile (Peleidul, fiul lui Peleu) care nu știe să se plece, să cedeze*”

săi i le-au dat în această privință au deprins-o cu o supunere respectuoasă. I-au zis totdeauna: „Fata mea, cunoștințele acestea nu sunt pentru vârsta ta; când va veni vremea, bărbatul tău o să te învețe”. Apoi, în loc să-i ție discursuri lungi despre faptele bune, ei se mulțumesc să-i vorbească prin exemple și exemplele lor s’au săpat adânc în sufletul ei.

137. Sofia iubește virtutea. Această dragoste este cea mai însemnată pasiune a ei. O iubește, pentru că nimic nu e mai frumos ca virtutea; o iubește, pentru că virtutea face gloria unei femei, pentru că o femeie virtuoasă i se pare aproape deopotrivă cu îngerii; o iubește, pentru că socotește că ea singură conduce la fericire, pe când vieța unei femei necinstite este numai mizerie, părăsire, nenorocire, dispreț, rușine; o iubește, în sfârșit, pentru că vede cât o prețuește respectabilul ei părinte, ca și dulcea și vrednica ei mamă. Aceștia nu se mulțumesc cu fericirea ce le-o dă propria lor virtute, ci vor să fie fericiți și de virtutea ei, iar dânsa socotește că prima lor fericire este nădejdea că va face fericirea lor. Asemenea sentimente dau un entuziasm care înalță sufletul și care robește acestei pasiuni nobile toate pornirile cele mici. Sofia va fi cinstită și curată până la moarte; a jurat aceasta în fundul sufletului ei, iar jurământul l-a făcut în momentul în care simțea ce însemnează să ții un asemenea jurământ; l-a făcut tocmai în vremea când ar fi fost foarte cu putință să-l înlătore, dacă ar fi fost atunci roaba simțurilor

138. Sofia nu este o Franceză drăguță, cu temperamentul rece și cochetă din vanitate, care vrea mai mult să strălucească decât să placă și care caută distracția, iar nu plăcerea. O stăpânește însă dorința de a iubi, aceasta o distrage și-i turbură inima în mijlocul sărbătorilor. Vezi că și-a pierdut vechea ei veselie, că jocurile nebunatice nu mai sunt pentru ea: că nu se teme de singurătate, ci chiar o caută; că se gândește la acela care trebuie să i-o facă plăcută; că o plictisesc toți cei ce-i sunt indiferenți; că-i trebuie unul care s’o iubească, nu o ceată care s’o ad-

mire; că vrea mai bine să fie plăcută unui singur om cinstit și să-i placă neconținut, iar nu să audă în jur laudele modei, cari țin o zi, iar a doua zi se prefac în ocări.

139. Judecata femeilor se formează mai de vreme decât a bărbaților. Fiind în stare de apărare, aproape din copilărie, având un depozit greu de păzit, în mod fatal ele cunosc mai curând binele și răul. Sofia, precoce în toate, pentru că așa-i e temperamentul, are judecata formată înaintea altor fete de vârsta ei. Aceasta nu este întru nimic lucru extraordinar, căci maturitatea nu este peste tot aceeași în același timp.

140. Sofia cunoaște drepturile și îndatoririle celor două sexe. Cunoaște defectele oamenilor și virtuțile femeilor; cunoaște și calitățile și virtuțile; toate-i sunt săpate în fundul inimii. Nu se poate forma despre femeia cinstită o idee mai înaltă decât a ei și aceasta n'o sperie, dar se gândește cu mai multă bunăvoință la omul cinstit, la omul vrednic, simțindu-se făcută pentru acel om, simțindu-se demnă de el, știind că-i va putea întoarce ferircirea pe care o va primi dela el. E convinsă că va ști să-l recunoască în lume; e vorba numai să-l găsească.

141. Femeile sunt judecătorii firești ai meritelor bărbaților, precum sunt ei judecători ai meritelor femeilor. E dreptul de reciprocitate și lucrul e cunoscut și de unii și de celelalte. Sofia cunoaște acest drept și se folosește de el, însă cu modestia potrivită cu tinerețea, cu experiența și cu situațiunea ei. Ea judecă numai lucrurile ce-i stau la îndemână și numai când aceasta slujește ca să desvoltevre-o maximă folositoare. Despre cei ce nu-s de față, vorbește cu cea mai mare băgare de seamă, mai ales de femei. Socotește că, vorbind despre sexul lor, femeile se fac rele de gură și batjocoritoare; iar mărginindu-se a vorbi despre sexul nostru, ele sunt mai drepte. Sofia se mărginește deci la aceasta. Despre femei vorbește numai ca să spuie ce știe despre ele. Crede că aceasta e o datorie față de sexul ei. Iar despre acelea despre cari nu știe nimic de bine, nu zice nimic, și lucrul se înțelege.

142. Sofia nu prea are deprinderea vieții de societate;

dar e îndatoritoare, cu băgare de seamă și face toate cu grație. O fire fericită îi folosește mai mult decât oricâtă artă. Politețea ei nu se ține de formule, nu e supusă modei, nu se schimbă cu ea, nu face nimic prin obicei, ci vine dintr'o adevărată dorință de a plăcea, și place. Nu știe complimentele de rând și nu inventă altele mai căutate. Nu zice: „*Vă sunt foarte obligată... Imi faceți mare onoare... Nu vă supărați...*” etc. Nu știe nici să facă fraze alese. La o atențiune, la o politeță vădită, răspunde printr'o reverență sau printr'un simplu: „*Vă mulțumesc*”; dar acest cuvânt ieșit din gura ei prețuiește cât un altul. Pentru un serviciu adevărat, ea lasă inima să vorbească și nu găsește un compliment banal. Nu i-a plăcut niciodată să se supună tiraniei răsfățurilor obiceiurilor franțuzești, cum este: să ia brațul unui bătrân de șaiszeci de ani, trecând dintr'o odaie în alta, când ar avea el nevoie a fi sprijinit. Dacă un domnișor ferchezuit îi ofere acest serviciu o-braznic, ea-l lasă în josul scării și, din două sărituri, intră în cameră, zicând că nu e șchioapă. În adevăr, de și nu e înaltă, n'a voit să-și puie niciodată tocure înalte¹⁰⁸): are picioare destul de mici, așa că n'are trebuință de asemenea tocure.

143. E tăcută și respectuoasă nu numai cu femeile, dar și cu bărbații însurați sau mult mai în vârstă decât ea. Nu primește niciodată un loc mai de frunte ca al lor, decât dacă i se cere cu stăruință și, îndată ce poate, își reia pe cel ce crede că i se cuvine. Ea știe că drepturile vârstei stau înaintea drepturilor sexului, pentru că socotește că cu vârsta vine înțelepciunea și aceasta merită cinste înainte de toate.

144. Cu tinerii de vârsta ei, are nevoie de un ton cu totul deosebit ca să le impuie și știe să ia acest ton, fără a părăsi înfățișarea modestă ce-i șeade așa de bine. Dacă aceștia sunt modești și cuviincioși, va păstra bucuros față de ei familiaritatea plăcută a tinereții. Convorbirile lor,

108) Moda timpului; de aceea se zice și până azi „*Louis Quinze*” tocurelor înalte (după numele Regelui Franței, Ludovic XV).

nevinovate, vor fi glumețe, dar cuviincioase. Dacă vorbele lor sunt serioase, vrea să folosească dintr'însele. Dacă degenerază în laude nesărate, le va face să înceteze îndată, căci disprețuește mai ales vorbirea galantă, ca o insultă pentru sexul ei. Ea știe bine că bărbatul pe care-l caută nu vorbește așa și nu poate să primească bucuros dela altul ceea ce nu e potrivit pentru acela al cărui caracter îl are săpat în fundul sufletului. Opinia înaltă ce are despre drepturile sexului său, mândria sufletească pe care i-o dă curăția sentimentelor sale, energia virtuții pe care o simte în sine însăși și care o face vrednică de respect față de sineși, toate acestea o fac să audă cu indignare cuvintele lingușitoare cu cari vor ei s'o facă a-și trece vremea. Nu se arată supărată, dar le primește cu o aprobare ironică prin care îi descurajează, sau cu un ton rece, la care nu se așteaptă nimeni. Dacă un domnișor frumos¹⁰⁹⁾ dintre aceștia îi spune complimente, îi laudă cu vorbe de spirit spiritul ei, frumusețea, grațiile, pomenește despre fericirea de a-i plăcea, ea îl întrerupe binișor și-i zice politicos: „Domnule, mi-e teamă „că știi lucrurile acestea mai bine decât d-ta; dacă nu „găsim nimic altceva mai interesant să ne spunem, cred „că putem încheia convorbirea”. E apoi treaba unui minut ca să însoțească aceste vorbe cu o frumoasă reverență și să se și depărteze de el, la douăzeci de pași. Intrebați pe deșteptii voștri dacă e ușor să-și arate multă vreme flecăria cu un asemenea spirit sălbatic.

145. Să nu credeți însă că nu-i place să fie lăudată; dar vrea ca lauda să fie așa făcută încât să poată crede că acel care-i vorbește cugetă despre ea tocmai cum zice. Ca să te arăți impresionat de meritele ei, trebuie să ai

109) In text: „un frumos Phoebus”. Era un termen obișnuit pe atunci. *Sallwürk* dă explicația următoare: „Phoebus, figura conducătorului muzelor, strălucind de frumusețe și înzeștrată cu darul vorbirii frumoase în operele cu conținut mitologic din epoca Rocco”. Cramer: „Un dandy lingușitor și fanfaron”. La A. Griphius o damă adorată este numită în titlul unei scrisori (Horribilifax, act, 2): „Cea mai elegantă Phoebuză de pe lume”.

întâi tu merite. Lauda întemeiată pe stimă poate să o măgulească, dar orice ironie galantă va fi totdeauna respinsă. Cu Sofia nu se pot exercita micile talente ale unui mucalită.

146. Având o mare maturitate de judecată și dezvoltată în toate privințele ca o fată de douăzeci de ani, Sofia nu va fi considerată copil de părinții ei la cincisprezece ani¹¹⁰). Cum vor zări în ea prima turburare a tinereții, se vor grăbi să ia măsuri înainte de a se desăvârși. Ii vor vorbi cu dragoste și înțelepciune. Asemenea cuvinte se potrivesc cu vârsta și cu caracterul ei. Dacă are în adevăr caracterul pe care mi-l închipuesc, socotesc că tatăl său ar putea foarte bine să-i vorbească în felul următor:

147. „Sofio, te-ai făcut fată mare, dar n'ai să rămâi „totdeauna așa. Voim să fii fericită: acesta este interesul „nostru, căci fericirea noastră atârnă de a ta. Fericirea „unei fete cinstite este să facă fericit pe un om cinstit. „Trebue să te gândești deci a te mărita. Trebuie să te „gândești de timpuriu, căci de măritiș se ține toată soarta „vieții și niciodată n'o să zici că ai prea mult timp ca „să te gândești.

148. „Nu e niciun lucru mai greu decât alegerea unui „soț bun, afară numai de alegerea unei bune soții. Tu „vei fi acea soție rară, gloria vieții noastre și fericirea bă- „trâneții noastre. Dar, oricât de mari ar fi calitățile tale, „există pe pământ bărbați cari au calități mai mari decât „tine. Ori care s'ar simți onorat să fie soțul tău; sunt „mulți cari te-ar onora pe tine, luându-te de soție. Intre „aceștia din urmă trebuie să găsești unul care să-ți placă, „să-l cunoști și să te cunoască.

149 „Fericirea deplină a unei căsnicii se ține de „atâtea cerințe încât ar fi o nebunie să cauți a le aduna „pe toate. Trebuie să te asiguri de cele mai însemnate: „dacă se vor găsi și celelalte, te vei folosi de ele; dacă nu,

110) La vârsta de 15 ani fetele se considerau crescute și capabile de societate, (*Nota lui Sallwürk*).

„te vei putea lipsi. Nu există pe pământ fericire desă-
 „vârșită, dar cea mai mare nenorocire — și care se poate
 „înlătura — este să fii nenorocit din cauza greșelii tale.

150. „Sunt cerințe firești, sunt cerințe cari țin de
 „educație, sunt și altele impuse de opinia publică. Părinții
 „sunt judecătorii pentru cele două din urmă; copiii, pentru
 „cele dintâi. In căsătoriile făcute prin autoritatea pă-
 „rinților, se ține seama numai de cerințele educației și
 „ale opiniei publice: nu se căsătoresc persoane, ci condiții
 „și averi. Acest lucru se poate însă schimba. Numai per-
 „soanele rămân și țin acele condițiuni. In afară de avere,
 „numai prin raporturile dintre persoane poate fi fericită
 „sau nenorocită o căsătorie.

151. „Mama ta era de familie bună, eu eram bogat:
 „acestea au fost singurele considerații cari au decis pe
 „părinții noștri să ne unească. Eu mi-am pierdut averea,
 „ea și-a pierdut numele. Uitată de familia ei, la ce i-a
 „servit că s'a născut în asemenea condiții? In toate ne-
 „norocirile, numai unirea inimilor noastre ne-a mângâiat.
 „Potrivindu-ne în gusturi, ne-am retras aci și trăim fe-
 „riciți în sărăcia noastră, căci fiecare din noi e totul
 „pentru celălalt. Sofia este comoara noastră a amându-
 „rora și mulțumim Cerului că ne-a dat-o și că ne-a luat
 „toate celelalte. Iată, draga mea, unde ne-a condus Pro-
 „vedința; considerațiile ce s'au avut în vedere la căsătoria
 „noastră s'au dus și suntem fericiți prin acelea de cari
 „nu s'a ținut nicio socoteală.

152. „E datoria soților să caute a se potrivi între ei.
 „Inclinarea reciprocă trebuie să fie cea dintâi legătură.
 „Ochii și inimile trebuie să le fie cei dintâiu conducători.
 „Prima datorie, după căsătorie, va fi să se iubească; dar
 „iubirea nu stă în voia noastră; de aceea din datoria
 „aceasta vine alta: să se iubească înainte de a se uni.
 „Acesta este dreptul naturii, pe care nimic nu-l poate
 „înlătura: cei ce l-au înlănțuit prin atâtea legi civile s'au
 „gândit mai mult la ordinea aparentă decât la fericirea
 „câșniciei și la moravurile cetățenilor. Vezi, dragă Sofio,
 „că nu-ți impunem o morală grea de urmat. Ea tinde

„numai să te facă stăpână pe tine însăși, iar noi să te
 „întrebăm pe tine în privința alegerii soțului tău.

153. „După ce ți-am spus motivele noastre ca să-ți
 „lăsăm libertatea deplină, trebuie să-ți arătăm și motivele
 „tale, ca să știi să te folosești de ea cu înțelepciune. Fata
 „mea, ești bună și cu judecată, ai cuget drept și inimă
 „simțitoare, ai însușirile cari se potrivesc unei femei cin-
 „stite și nu ești lipsită de grație. Ești însă săracă: ai ca-
 „litățile cele mai prețioase și-ți lipsesc cele ce se pre-
 „țuesc mai mult. Să nu dorești deci decât ceea ce poți
 „să aibi și potrivește-ți ambiția nu după judecata ta și
 „a noastră, ci după opinia oamenilor. Dacă ar fi vorba
 „despre egalitatea meritului, speranțele tale ar putea să
 „fie nemărginite; dar să nu ți le ridici mai presus de
 „averea ta și nu uita că aceasta stă cât se poate de jos.
 „Știi că un bărbat vrednic de tine nu va socoti această
 „nepotrivire ca o piedică; dar, în asemenea caz, trebuie
 „să faci tu ceea ce el nu va face; Sofia va imita pe
 „mama ei și va intra numai într'o familie care se va
 „simți onorată de aceasta. Tu n'ai văzut bogăția noastră,
 „te-ai născut în vremea când eram săraci; dar tu ai în-
 „dulcit această sărăcie și ai îndurat-o fără suferință.
 „Crede-mă, Sofio, nu umbla după bunuri pe cari ni le-a
 „luat Cerul, — și-i mulțumim pentru aceasta, — căci
 „am gustat fericirea numai după ce am pierdut bogăția.

154. „Ești destul de drăguță ca să te placă oricine
 „și nu ești chiar în mizerie ca să fii sarcină mare pentru
 „un om de treabă. Vei fi căutată, și vei putea fi căutată
 „de bărbați cari nu vor prețui cât tine. Firește că, dacă
 „ți s'ar arăta cum sunt în realitate, i-ai vedea cât pre-
 „țuesc și tot fastul lor nu ți-ar impune multă vreme;
 „dar, de și ai judecată dreaptă și cunoști meritul ade-
 „vărat, ești lipsită de experiență și nu știi până unde
 „pot merge oamenii cu prefăcătoria. Un șarlatan iscusit
 „poate să-ți studieze gusturile ca să te subjuge și să arate
 „față de tine virtuți pe cari nu le are. Ai putea fi pier-
 „dută, Sofio, înainte de a observa și, când îți vei cu-
 „noaște greșeala, nu vei avea alt ceva de făcut decât să

„plângi. Dintre toate cursele — și singura pe care ra-
 „știunea n’o poate înlătura — cea mai primejdioasă este
 „a pornirii simțurilor. Dacă vei avea vreodată nenoro-
 „circa să cazî într’insa, vei vedea numai iluzii și himere¹¹¹);
 „și se vor întuneca ochii, și se va turbura judecata, și
 „se va strica voința, însăși greșeala ta și se va părea
 „scumpă, și chiar de vei putea s’o cunoști, nu vei voi
 „să o îndreptezi. Fata mea, te încredințez rațiunii Sofiei,
 „iar nu pornirii inimii ei. Câtă vreme îți vei păstra sân-
 „gele rece, fii singură judecător; îndată însă ce *vei iubi*,
 „încredințează-te mamei tale.

155. „Îți propun o învoială care să-ți arate stima
 „noastră și să stabilească între noi relațiile naturale. Obi-
 „ceiul e ca părinții să aleagă pe soțul fiicei lor și s’o
 „consulte numai de formă. Noi vom face contrariul: vei
 „alege tu și noi vom fi consultați. Folosește-te de acest
 „drept, Sofio; folosește-te liber și cu judecată! Soțul po-
 „trivit pentru tine, trebuie să fie ales de tine, nu de noi;
 „dar noi avem dreptul să judecăm dacă nu te înșeli în
 „privața cuviințelor și dacă nu cumva, fără să știi, faci
 „altceva decât ce vrei. Nu vom ținea socoteală nici de
 „naștere, nici de avere, nici de opinia publică. Ia un
 „om cinstit care să-ți placă, și cu al cărui caracter să te
 „potrivești: oricine ar fi, îl vom primi de ginere. Averea
 „lui va fi totdeauna destul de mare dacă are brațe și de-
 „prinderi bune și dacă-și iubește familia. Rangul lui va
 „fi totdeauna destul de ilustru, dacă îl va cinsti prin
 „virtute. Iar dacă lumea întreagă ne va vorbi de rău,
 „ce ne pasă? Nu căutăm aprobarea publicului, ci ne mul-
 „țumim cu fericirea noastră”.

156. Nu știi, cititorilor, ce efect ar face o asemenea
 cuvântare asupra unei fete crescute după obiceiurile
 voastre. In ce privește pe Sofia, poate că ea nu va zice
 nici un cuvânt, rușinea și înduioșarea n’ar lăsa-o, poate,
 să vorbească lesne; dar sunt sigur, că cele auzite îi vor

111) *Himeră*, cuvânt adesea întrebuițat de autor: creațiune a
 închipuirii noastre, fără corespondent în lumea reală.

rămânea săpate în inimă pentru toată viața și, dacă e vreo hotărîre omenească pe care poți pune temeiul, va fi aceea pe care o va lua ea, de a se face vrednică de stima părinților.

157. Să ne închipuim lucrul cel mai rău și să zicem că ea are un temperament aprins care face să rabde cu greu o lungă așteptare. Susțin că judecata ei, gustul, delicateța și mai ales sentimentele cu cari i s'a hrănit sufletul din copilărie, se vor împotrivi furiei simțurilor îndestul pentru ca să le învingă sau cel puțin să le ție piept multă vreme. Mai bine ar muri de suferință decât să-și întristeze părinții și să se mărite cu un om de nimic, expunându-se la nenorocirile unei căsătorii nepotrivite. Chiar libertatea pe care a primit-o îi înalță și mai mult sufletul și o face mai greoaie în alegerea stăpânului ei. Având temperamentul unei Italiene și sensibilitatea unei Engleze, ea are, pentru a-și stăpâni și inima și simțurile, mândria unei Spaniole, care caută un bărbat care s'o iubească, dar nu găsește lesne pe cel vrednic de ea.

158. Nu poate să înțeleagă toată lumea ce putere dă sufletului iubirea faptelor oneste și ce tărie poate să găsească omul în sine când vrea să fie în adevăr virtuos. Sunt oameni cărora li se pare himeric tot ce este mare și a căror judecată josnică și vrednică de dispreț nu pricepe înrăurirea ce poate să aibă asupra pasiunilor omenești însăși nebunia virtuții. Acestora să le vorbești numai prin exemple; atât mai rău pentru ei dacă se încapățânează să le tăgăduiască. Dacă le-aș spune că Sofia nu e o ființă închipuită, că numai numele e inventat de mine, că educația ei, moravurile, caracterul, figura ei chiar au existat în realitate și că amintirea ei face să verse lacrimi o întreagă familie onestă, desigur că nu m'ar crede. Ce aș pierde însă dacă aș termina, fără înconjur, povestea unei fete așa de asemănătoare cu Sofia, încât povestea aceasta ar putea să fie a ei, fără să se mire cineva? Imi pasă puțin dacă o veți crede sau nu adevărată; în orice caz voi fi povestit niște închipuiri — dacă vreți să ziceți așa —; însă voi

fi avut mijlocul de a-mi explica metoda și voi putea astfel să-mi urmăresc scopul.

159. Tânăra, al cărei temperament l-am pus pe socoteala Sofiei, avea foarte multe asemănări cu ea, încât putea să-i poarte numele și de aceea i-l las. După convorbirea pe care am povestit-o, părinții ei socotiră că în cătunul lor nu vor veni s'o caute pețitorii, de aceea o trimiseră într'o iarnă în oraș, la o mătușă, și-i spuseră în taină scopul călătoriei, căci mândra Sofia avea în suflet hotărîrea nobile de a ști să se stăpânească și, oricât ar fi dorit un bărbat, ar fi vrut mai bine să moară fată bătrână decât să alerge să-l caute.

160. Ca să îndeplinească dorința părinților ei, mătușa a dus-o prin familie, prin adunări, pe la sărbători, i-a arătat *lumea* sau mai bine zis a arătat-o pe ea, căci pe Sofia n'o prea interesa toată această gălăgie. S'a observat totuși că ea nu fugea de tinerii frumusei cari păreau cuviincioși și modești. În rezerva ei, avea chiar oarecare meșteșug de a-i atrage, care semăna cu cochetăria; dar, după ce vorbea cu ei de două, trei ori, se da la o parte. Curând își schimba purtarea și, de unde părea că primește semnele de admirație, lua deodată alta mai umilă și arăta o politeță mai respingătoare. Observându-se totdeauna, nu le da prilej să-i facă nici cel mai mic serviciu; prin aceasta arăta că nu voia să le fie logodnică¹¹²).

161. Petrecerile sgomotoase nu plac niciodată inimilor simțitoare; ele sunt fericirea zadarnică și stearpă a oamenilor cari nu simt nimic și cari cred că, amețindu-se, se folosesc de viață. Sofia nu găsi ceeace căuta și, ne mai având nădejde să-l afle aci, începu să se plictisească. Iubea tare pe părinți și nimic nu ținea loc acestei iubiri, nimic nu o făcea să-i uite. Se întoarse

112) *Logodnică* traduce rău fr.: *maitresse*. Sensul acestui cuvânt s'a schimbat în cursul timpului. Boileau: „Flatte menace, irrite, appaise une *maitresse*”. Astăzi traducând pasagiul acesta nu putem pune alt cuvânt mai exact, decât *logodnică*, căci acesta este mai aproape de ideea exprimată de autor.

deci la dânzii, cu mult înainte de termenul hotărît pentru aceasta.

162. D'abia își reîncepu traiul în casa părintească și observară că, de și avea aceeași purtare, își schimba buna dispoziție. Era câteodată distrată, era nerăbdătoare, tristă și visătoare; se ascundea uneori ca să plângă. Crezură întâi că iubește pe cineva și-i e rușine să spuie. Ii vorbiră despre aceasta, dar tăgădui. Zicea că n'a văzut pe nimeni care să-i atingă inima, și Sofia nu mințea.

163 Totuși lânzezeala creștea neconținut și sănătatea începuse să-i fie vătămată. Mamă-sa, îngrijată de această schimbare, hotărî în fine să-i afle pricina. O luă deoparte și întrebuiță tot meșteșugul și toată mângâierea pe care o poate avea în vorbire dragostea unei mame: „Fata „mea, te-am purtat în pânțele și acum te port neconținut în inima mea; încredințează mamei tale taina sufletului tău. Este vreo taină pe care o mamă nu poate „s'o știe? e cineva care să plângă suferințele tale, care „să le împărtășească și să caute a le alina, ca tatăl și „mama ta? vrei tu să mor din pricina durerii tale, fără „s'o cunosc?”

164. Nu numai că nu va ascunde mamei sale supărarea, dar fata nu aștepta altceva decât să și-o facă confidenta și consolatoarea ei. Rușinea însă o împiedeca să vorbească, iar modestia ei nu găsea cuvinte ca să descrie o stare puțin vrednică de sine, adică: emoțiunea care o turbura peste măsură în aceste momente. În fine, însăși rușinea sluji mamei ca să ghicească ceva și aceasta izbuti să-i smulgă mărturisirile cele umilitoare. În loc s'o întristeze prin certuri nedrepte, ea o consolă, o plânse și plânse cu dânsa: era prea înțeleaptă ca să-i facă o vină așa de mare dintr'o suferință pe care numai virtutea ei o făcea atât de apăsătoare. Dar de ce să îndure o suferință când doctoria este ușoară și legitimă? De ce nu se folosește de libertatea ce i s'a dat? De ce nu primește un bărbat? De ce nu și-l alege? Nu știe că-și ține soarta în mână și că părinții vor primi pe oricine ar alege, devreme ce n'ar putea să aleagă decât un om

cum se cade? Au trimis-o la oraș și n'a mai vrut să stea; s'au prezentat câteva partide și le-a refuzat pe toate. Ce așteaptă? Ce vrea? E, în adevăr, o contradicție ce nu se poate explica.

165. Răspunsul era simplu. Dacă ar fi vorba de un tovarăș pentru tinerețe, alegerea ar fi lesne făcută; dar un stăpân pentru toată viața nu e ușor de ales și fiindcă aceste două alegeri nu se pot despărți, trebuie să aștepti, uneori chiar să-ți pierzi tinerețea, înainte de a găsi omul cu care să-ți trăiești viața. Acesta era cazul Sofiei. Vrea să iubească pe un bărbat, dar acesta trebuia să fie soțul ei și, pentru inima ei, și unul și altul erau tot așa greu de găsit. Toți tinerii străluciți pe cari îi cunoscuse îndeplineau numai condiția vârstei, dar toate celelalte lipseau; o desgustau și spiritul lor superficial, și vanitatea, și vorbirea lor, și moravurile deșănțate, și deprinderile lor ușuraticе. Ea căuta un om și găsea numai maimuțe; căuta un suflet și nu găsea niciunul.

166. „Ce nenorocită sunt! zicea ea mamei sale. Am nevoie să iubesc, dar nu găsesc pe nimeni care să-mi placă. Inima mea respinge pe cei pe cari îi atrag simțurile mele. Fiecare îmi ațăță dorința, dar toți o înăbușesc: o înclinare fără stimă nu poate să aibă trăinicie. Nu găsesc omul potrivit pentru Sofia voastră. Chipul în-cântător al lui este adânc săpat în inima mea. Numai pe el poate să-l iubească, numai pe el poate să-l facă fericit, numai cu el va putea să fie fericită. Mai bine vrea să se topească și să lupte neconținut, mai bine să moară nenorocită și liberă decât disperată lângă un om pe care nu l-ar iubi și pe care l-ar face nenorocit. Mai bine să nu trăiești, decât să trăiești pentru a suferi”.

167. Mirată de aceste ciudățenii, mamă-sa le găsi extravagante și bănuia că e o taină la mijloc. Sofia nu era nici prețioasă nici ridicolă¹¹³). Cum a putut ajunge ea

113) Am păstrat neologismele, fiindcă sunt, oarecum, termeni tehnici. *Prețioase* să numeau femeile din societatea înaltă cari pe pe vremea lui Molière (sec. XVII), și mai târziu se ocupau mult

la această delicateță exagerată? mai ales, când fusese învățată din copilărie să se împace cu persoanele cu cari avea să trăiască și să schimbe necesitatea în virtute. Gândindu-se la acel model de bărbat atât de plăcut care o încânta și amintindu-și că de el vorbea în toate convorbirile lor, mamă-sa bănuia că acest capriciu avea un temei pe care nu-l cunoștea încă și că Sofia nu spusese tot. Apăsată de dorul cel ascuns, biata fată era foarte bucuroasă să se poată destăinui. Mamă-sa o silește, ea nu cutează. În fine se dă bătută. Iese din odaie fără să zică nimic și intră după un minut cu o carte în mână: „Jeleșt pe nenorocita ta fiică! Intristarea ei n'are leac, „izvorul lacrimilor ei nu poate seca. Vrei să știi pricina? „Iai-o!” zise ea, aruncând cartea pe masă. Mamă-sa o ia și o deschide, era „*Intâmplările lui Telemac*”. Intâi nu înțelege această enigmă; apoi face tot felul de întrebări și primește răspunsuri încurcate; în fine vede, cu o surprindere lesne de înțeles, că fiică-să era rivala Eucharisei¹¹⁴).

168. Sofia iubea pe Telemac și-l iubea cu o pasiune de care n'o putea nimic tămădui. Indată ce părinții ei cunoscură această manie¹¹⁵), începură a râde și socotiră că rațiunea o va vindeca. Se înșelară: n'aveau pe deplin dreptate; avea și Sofia motivele ei și știa să le susțină. De multe ori le-a închis gura, întrebuițând împotriva lor chiar propriile lor raționamente, arătându-le că a lor e toată vina că n'au pregătit-o pentru un bărbat din acel veac. Le spunea că trebuie ori ea să adopte neapărat felul de a gândi al bărbatului, ori să-i dea pe al ei; că

cu literatura și arta și lăsau cu totul la o parte grijile gospodăriei. Unele din aceste femei, și mai ales cele din clasele inferioare cari voiau să imite pe celelalte, erau *ridicole*. De acestea râde Molière în comedia sa „*Prețioasele ridicole*” (*Les précieuses ridicules*).

114) Persoană din „*Telemac*” al lui Fénelon. Eucharis e o nimfă a zeiței Calipso, în cartea 7-a. Ea căuta să câștige iubirea lui Telemac și de aceea vrea să-l îndepărteze de mentorul său.

115) *Manie* nu însemnează aci *nebulie parțială*, ci: *exagerația ciudată a unei idei, a unui gust*.

primul mijloc nu se poate realiza, din pricina modului cum a fost crescută, iar al doilea este tocmai ce caută dânsa.

„Dați-mi, zicea, un bărbat crescut cu aceleași maxime „ca ale mele sau care să și le poată însuși, și mă mărit. „Până atunci însă de ce mă certați? Plângeți-mă mai bine, „căci sunt nenorocită, iar nu nebună. Oare voința e stă- „până pe inima cuiva? Nu mi-a spus aceasta chiar tata? „Este greșeala mea, dacă iubesc ceea ce nu există? Nu „sunt o vizionară; nu vreau un prinț, nu caut pe Telemac, „căci știu că este numai o închipuire; caut pe cineva care „să-i semene. De ce să nu cred că există un asemenea om „dacă exist eu care simt că am un suflet asemenea cu al „lui? Nu; să nu necinstim astfel omenirea: să nu zicem „că un bărbat plăcut și virtuos este o himeră. Există, „trăiește, mă caută poate; caută un suflet care să știe a-l „iubi. Dar ce este? Cine este? Nu știu. Nu e nici unul din „cei pe cari i-am văzut; fără îndoială, nu e nici unul din „cari îi voi vedea. Mamă, de ce m'ai făcut să iubesc „atât de mult virtutea? Dacă numai pe ea pot s'o iubesc, „vina e mai mult a d-tale de cât a mea”.

169. Conduce-voiu această tristă povestire până la catastrofă? Spune-voiu lungile discuții cari o precedară? Arăta-voiu o mamă nerăbdătoare, schimbând în severitate dragostea de mai nainte? Infățișa-voiu un tată supărat, ujtând făgăduielile și considerând nebună pe cea mai virtuoasă dintre fete? Zugrăvi-voiu, în fine, pe această nenorocită, pe care și mai mult o lega de himera ei persecuția ce suferea și care cobora în mormânt în momentul în care credeau c'o vor duce la altar? Nu; înlătur aceste întristătoare priveliști. N'am nevoie să merg atât de departe, ca să arăt printr'un exemplu destul de izbitor, pare-mi-se, că, în ciuda prejudecăților născute din moravurile veacului, entuziasmul pentru bine și frumos nu e mai străin de femei de cât de bărbați și că, sub imboldul naturii, se poate dobândi totul dela ele ca și dela noi.

170. Mă opriți aici ca să mă întrebați dacă natura ne cere să suferim atât spre a potoli niște dorințe nemoderate.

Răspund că nu; dar spun că nu natura ne dă atâtea dorințe nemoderate. Și tot ce nu vine dela ea, merge împotriva ei. Lucrul acesta l-am dovedit de o mie de ori.

171. Să dăm pe Sofia lui Emil al nostru. Să înviem pe această drăgălașă fată spre a-i da o imaginație mai puțin vie și o soartă mai fericită. Voiam să zugrăvesc o femeie obișnuită; dar, înălțându-i sufletul, i-am turburat rațiunea; m'am rătăcit eu însumi¹¹⁶). Să ne înapoiem deci. ★ Sofia are numai o fire bună într'un suflet comun. Tot ce are mai mult decât femeile celelalte se datorește educației.

172. Mi-am propus să spun în cartea aceasta tot ce este cu puțință să se facă; dar las pe fiecare să aleagă ce-i stă la îndemână din câte lucruri bune am spus. Mă gândisem la început să formez de departe pe tovarășa lui Emil și să-i cresc unul pentru altul, unul cu altul. Reflectând însă, am socotit că aceste alcătuiuri premature ar fi rău înțelese și că e absurd să hotărăști că doi copii se vor uni, fără să știi dacă această unire este firească și dacă vor avea între ei legăturile necesare ca să ajungă la ea. Nu trebuie confundat ce este firesc în starea de sălbăticie cu ce este natural în starea de civilizație¹¹⁷). In cea dintâi, toate femeile se potrivesc tuturor bărbăților, fiindcă și unii și celelalte au numai forma primitivă și comună. In a doua, instituțiile sociale desvoltă fiecare caracter, fiecare inteligență dobândește forma sa proprie și determinată nu numai de educație, dar și de amestecul bun sau rău al naturii cu educația; de aceea nu le poți potrivi astfel decât punându-le față în față, spre a vedea

116) Formey, care tratează această parte cu destulă bunăvoință nu-i în stare să înțeleagă „rătăcirea lui Rousseau”. (*Nota lui Sallwürk*).

117) Acest pasagiu — zice *Sallwürk* — ca și IV § 162 este de cea mai mare însemnătate la Rousseau pentru concepția pe care o avea el asupra idealului educației. Numai aprofundarea acestui pasagiu dă adevărata pricepere a cunoscutelor dar unilaterale interpretărilor §§ 26 ș. u. din cartea I.

dacă se înțeleg în toate privințele, sau cel puțin spre a înlesni alegerea cea mai nemerită.

173. Rău este că starea socială, dezvoltând caracterele, deosebește rangurile. Aceste două rânduiele nu merg însă alături, de aceea cu cât se deosebesc categoriile sociale cu atât se confundă caracterele. Din această pricină avem căsătoriile nepotrivite și toate neorânduiele ce ies dintr'însele. Se vede de aci, în mod evident, că, cu cât ne depărtăm de egalitate, cu atât se schimbă sentimentele firești; cu cât crește distanța între cei mari și între cei mici, cu atât legătura căsniciei se slăbește. Dacă sunt bogați și săraci, nu mai sunt părinți și soți, căci stăpânul și sclavul nu au familie, ci fiecare e legat de starea sa socială.

174. Vreți să preîntâmpinați relele și să faceți căsătorii fericite? Înăbușiți prejudecățile, uitați instituțiile omenești și consultați natura. Nu uniți oameni cari se potrivesc numai într'o anumită condiție și cari nu s'ar mai potrivi dacă s'ar schimba condiția. Uniți pe cei ce s'ar potrivi în orice situațiune s'ar găsi, în orice țară ar locui, în orice rang ar cădea. Nu zic că raporturile convenționale sunt indiferente în căsătorie; dar zic că influența raporturilor naturale este cu mult mai puternică, zic că numai ea hotărăște soarta vieții; că potrivirea gusturilor, a firii, a sentimentelor, a caracterelor trebuie să decidă pe un părinte înțelept, fie nobil, fie rege, a-și da băiatul după fata cu care ar avea el asemenea potriviri, chiar dacă ar fi fata unor părinți neonești, chiar dacă ar fi fata unui calău. Da, susțiu că doi soți bine uniți, oricâte nenorociri le-ar cădea pe cap, vor simți mai multă fericire plângând împreună, decât alții cari ar avea toate noroacele din lume și ar fi otrăviți de desbinarea inimilor lor.

175. De aceea, în loc să aleg din copilărie o soție pentru Emil, am așteptat să cunosc pe aceea care se potrivește cu el. Alegerea aceasta n'o fac eu, ci natura; eu am numai să găsesc pe cine a ales ea. Zic *eu*, adică grija *mea*, nu a *tatălui*; căci acesta, când mi-a încredințat pe

fiul său, mi-a dat locul lui și îl înlocuiesc în toate drepturile; eu sunt adevăratul tată a lui Emil, eu l-am făcut om. N'aș fi primit să-i dau creștere, dacă n'aș fi fost stăpân să-l însor după alegerea lui, adică după a mea. Numai plăcerea de a face pe cineva fericit poate să plătească munca pe care o depui ca să-l aduci în stare să fie fericit.

176. Ca să gădesc soție lui Emil, să nu credeți însă că am așteptat până să fie el în stare a o găsi. Această prefăcută căutare era un pretext ca să-l fac să cunoască femeile, ca să-și dea seama și mai bine cât prețuește aceea care i se potrivește. Sofia e găsită de mult, poate că Emil a și văzut-o; dar n'o va recunoaște decât la vremea potrivită.

177. De și egalitatea condițiilor sociale nu e necesară la o căsătorie, totuși dă și mai mult preț celorlalte condiții, când se găsește și ea. Ea nu are greutatea nici uneia din celelalte, dar, când totul e egal, face să atârne balanța într-o parte.

178. Un bărbat, afară numai dacă n'o fi rege, nu poate să-și ia o femeie din orice stare¹¹⁸⁾, căci, chiar dacă el n'ar avea prejudecăți, se va lovi de prejudecățile altora și dacă i-ar conveni cutare fată, nu i-ar da-o din pricina aceasta. De aceea un părinte cu judecată trebuie să ție seama, în căutările sale, de niște anumite maxime de prudență. Nu trebuie să voiască a da elevului¹¹⁹⁾ său o fată mai presus de rangul lui, fiindcă asemenea lucru nu-i stă în putere. Dar chiar dacă ar putea, n'ar trebui s'o voiască, fiindcă rangul n'are nicio importanță pentru un tânăr, cel puțin pentru al meu. Și totuși, urcându-se se expune la o sumă de rele pe cari le va simți toată viața. Zic

118) Zicând așa despre *regi*, el poate se gândea la soțiile *morganatice* (acelea pe cari regurile Curții nu le recunosc, dar legea civilă le recunoaște) sau făcea o apreciere ironică la adresa moralității regilor.

119) Zice elev ca să înțeleagă că tatăl trebuie să fie și guvernorul fiului său. Vezi și § 62 din cartea I.

chiar că nu trebuie să voiască a compensa o condiție prin alta, de exemplu averea și noblețea, pentru că fiecare parte pune mai puțin preț pe cealaltă și nu se pot amesteca; ba nici nu se învoiesc asupra valorii lor comune; în fine fiecare parte dă mai mare importanță bunurilor aduse de ea și de aci urmează discordii între cele două familii și adesea chiar între cei doi soți.

179. Pentru căsătorie nu este indiferent dacă bărbatul se aliază cu o femeie de o condiție socială superioară sau cu una de o condiție inferioară lui. Primul caz e cu totul în contra rațiunii; al doilea e mai potrivit. De vreme ce familia e legată de societate prin capul ei, starea acestuia va decide de starea întregii familii. Când se aliază cu o femeie dintr'un rang inferior, nu se coboară, ci înalță pe soția sa; din potrivă, luând o femeie mai de sus decât el, o coboară, fără a se înălța pe sine. Astfel în cazul întâiu e bine fără rău; în al doilea e rău fără bine. Apoi, este firesc ca femeia să asculte de bărbat. Când o ia dintr'un rang inferior, rânduiala naturii și a societății se potrivesc și totul merge bine. Când o ia dintr'un rang superior, se întâmplă tocmai contrariul; bărbatul se găsește în situație de a-și vătăma ori dreptul său ori recunoștința, de a fi ingrat ori disprețuit. Atunci, femeia, pretinzând să aibă autoritate, se face tiranul capului familiei, iar acesta, devenit sclav, ajunge creatura cea mai ridicolă și cea mai mizerabilă. Așa sunt acei nenorociți favoriți pe cari regii din Asia îi onorează și-i chinuesc înrudindu-se cu ei și cari — se zice — nu îndrăsnesc să doarmă cu nevestele lor decât suindu-se în pat pe la picioare.

180. Aștept ca mulți dintre cititori, aducându-și aminte că am atribuit femeii un talent natural pentru a governa pe bărbat¹²⁰), să-mi găsească vină aci că mă contrazic; cu toate acestea s'ar înșela. Este mare deosebire între a-și lua cineva dreptul să poruncească și între a governa pe cel care poruncește. Stăpânirea femeii e stăpânirea blân-

120) Vezi § 30 și urm. aceastași carte.

deții, a iscusinței, a delicateții; ordinele ei sunt mângăierile, amenințările sunt plânsetele. Ea trebuie să domnească în casă ca un ministru în Stat, făcând să i se poruncească aceea ce vrea ea să facă. În acest sens se observă că cele mai bune căsnicii sunt acelea în cari femeia are mai multă autoritate; când însă ea nu mai recunoaște glasul conducătorului, când vrea să-i răpească drepturile și să poruncească ea însăși, atunci din această neorânduială rezultă totdeauna numai mizerie, scandal și desonoare.

181. Rămâne alegerea între cele deopotrivă cu sine și cele inferioare. Cred că trebuie făcută oarecare rezervă în privința acestor din urmă, căci e greu de găsit în drojdia poporului o soție care să facă fericirea unui om de treabă. Aceasta nu pentru că oamenii din rândurile din urmă ar fi mai vițioși decât cei din primele rânduri ale societății, ci pentru că ei au mai puțină idee despre frumos și cinstit și pentru că nedreptatea celorlalte stări face pe aceasta să vadă dreptatea în vițile sale.

182. Omul nu cugetă în mod natural. Cugetarea este o artă care se învață ca oricare alta și chiar mai greu. Pentru amândouă sexele cunosc numai două clase în adevăr deosebite: una a celor cari cugetă, alta a celor cari nu cugetă. Această deosebire vine aproape numai din educație. Un bărbat din prima categorie nu trebuie să-și caute soție în cealaltă; căci va lipsi acestei uniri cel mai mare farmec al tovarășiei, când bărbatul, având o femeie, este silit să cugete numai el. Oamenii cari își petrec viața întreagă numai muncind pentru a trăi, n'au altă idee decât a munci și ideea interesului lor, și tot spiritul pare că le stă în brațe. Această ignoranță nu vatămă nici cinstea, nici bunele moravuri; ba adesea le vine într'ajutor; adesea, tot reflectând, ajungi să te învoiești cu îndatoririle tale și la urmă să pui cuvinte în locul lucrurilor¹²¹). Cel mai luminat dintre filozofi este con-

121) Adică omul ignorant își face în mod simplu datoria mo-

știința omului: n'ai nevoie să cunoști tractatul „despre datoriile morale” al lui Cicerone¹²²⁾ ca să fii om moral; iar femeia de bună condiție, cea mai cinstită, poate nici nu știe ce este cinstea. Este însă adevărat că numai un spirit cultivat este plăcut în societate și că e un lucru trist pentru un tată de familie, căruia îi place să stea acasă, a fi nevoit să se închiză în sine însuși, neputând să fie înțeles de nimeni.

183. Afară de aceasta, cum ar putea să-și educe copiii o femeie care n'are nicidecum obiceiul de a cugeta? Cum va deosebi ea ce le este potrivit? Cum îi va îndrepta spre virtuți pe cari nu le cunoaște și spre merite despre cari n'are nicio idee? Va ști numai să-i laude sau să-i amenințe, să-i facă obraznici sau sfioși, îi va schimba sau în niște maimuțe manjerate¹²³⁾, sau în niște ștregari fără orânduială; niciodată ei nu vor deveni spirite distinse nici copii drăguți.

184. Nu e bine deci ca un bărbat cu educație să ia o nevastă care n'are deloc educație, sau dintr'o stare socială unde nici n'ar putea să o dobândească. Aș vrea însă de o sută de ori mai bine o fată simplă, și cu creștere cam grosolană decât o domnișoară învățată și încrezută care să-mi schimbe casa într'un tribunal de literatură și ea să fie prezidenta. O femeie ce se crede prea învățată este nenorocirea bărbatului, a copiilor, a prietenilor, a slugilor, a tuturor. Din grozava înălțime a marilor sale talente, ea disprețuește toate îndatoririle ei de femeie și începe totdeauna făcându-se bărbat ca d-șoara de l'Enclos¹²⁴⁾. În lume, e totdeauna ridicolă și criticată cu dreptate, căci așa se întâmplă oricui iese din starea

rală așa cât poate pricepe el; omul instruit poate să ajungă a socoti că abilitatea poate ținea loc de muncă și atunci devine înșelător.

122) E vorba de o scriere a lui Cicerone intitulată: *De officiis*, adică *Despre datoriile morale ale omului*.

123) Adică cu maniere, cu deprinderi prefăcute, prin cari se arată bine crescuți, fără a fi de treabă, în realitate.

124) Vezi § 104 din aceași carte.

sa și nu este potrivită pentru aceea în care vrea să treacă. Toate femeile acestea cu talente mari impun numai celor proști. Se cunoaște totdeauna prietenul care ține pensula sau condeiul, când lucrează 'ele; se cunoaște literatul care le șoptește în taină aprecierile lor. Șarlatania nu e vrednică de o femeie cinstită. Chiar dacă ar avea în adevăr talent, pretențiile lor le-ar micșora valoarea. Pentru femeie, demnitatea este să fie necunoscută; gloria ei stă în stima ce-i acordă soțul; plăcerile ei sunt în fericirea familiei. Te întreb chiar pe tine, cititorule. Fii de bună credință și spune-mi despre care din două femei ai avea mai bună părere și pe care o vei respecta mai mult: pe cea pe care o vei găsi îndeletnicindu-se cu lucrările sexului ei, cu grijile gospodăriei, înconjurată de un cârd de copii — sau pe cea pe care o vei afla scriind versuri pe măsuța de toaletă¹²⁵), înconjurată de broșuri de tot felul și de bilețele de toate colorile? Toate fetele *literate* ar rămânea fete toată vieța lor, dacă ar fi pe lume numai oameni cumiști:

*Quaeris cur nolim te ducere, Galla? disserta es?*¹²⁶).

185. După acestea vine chestiunea figurii. Aceasta preocupă întâi, deși ar trebui să fie cea din urmă; dar nici nu putem să n'o ținem deloc în seamă. În căsătorie îmi pare că ar trebui mai mult să te ferești de o mare frumusețe decât s'o cauți. Prin obișnuință, frumusețea se duce repede; după șase săptămâni ea nu mai valorează nimic pentru posesor, dar primejdia ține cât ține frumusețea. Bărbatul unei femei frumoase este cel mai nenorocit dintre oameni, afară numai dacă ea este un înger; și chiar înger dacă ar fi, cum ar face ca să nu fie neconținut înconjurată de dușmani? dacă urâtenia extremă n'ar fi desgustătoare, aș preferi-o extremei frumuseți; căci peste câțva timp și una și alta nu mai însemnează

125) Am păstrat franțuzismul, fiindcă expresia „masă de toaletă” e primită în vorbirea familiară și este aci cea mai potrivită.

126) Vers din Marțial XI, 20. Pe românește: „Întrebi, Galla, de ce nu vreau să te iau de soție? Ești prea învătățată”.

nimic pentru bărbat și atunci frumusețea devine un neajuns și urâtenia un folos. Urâtenia însă care desgustă este desigur cea mai mare dintre nenorociri; sentimentul acesta, în loc să dispară, se mărește neconținut și se schimbă în ură. O asemenea căsătorie este un iad; mai bine ar muri decât să trăiască așa.

186. Căutați dar, în toate, mijlocia, fără a face excepție nici pentru frumusețe. Trebuie să preferi o figură plăcută și prevenitoare care nu inspiră amor, ci simpatie; ea nu este primejdioasă pentru bărbat, ba folosește amândurora. Grațiile nu se trec ca frumusețea; ele au viață, se reînnoiesc neconținut și o femeie cinstită grațioasă place bărbatului ei după 30 de ani de căsătorie ca și în prima zi.

187. Iată reflecțiunile cari m'au hotărît să aleg pe Sofia. Elevă a naturii, ca și Emil, pare făcută pentru el mai mult decât pentru oricare altul: va fi *femeia bărbatului*. Este egală cu el prin naștere și prin merit, inferioară prin avere. Nu te încântă la prima vedere; dar în fiecare zi devine mai plăcută. Farmecul ei cel mai mare lucrează încet, încet, se desfășoară numai în intimitate și bărbatul ei îl va cunoaște mai bine decât oricine pe lume. Educația ei n'a fost neîngrijită; dar nu e strălucită, are gust fără studiu, talent fără artă, judecată fără cunoștințe. Spiritul ei nu știe, dar e cultivat ca să învețe; e un pământ bine pregătit care, așteaptă numai sămânță ca să rodească. N'a citit nici o carte afară de Barrême¹²⁷) și de „Télémaque”, care i-a căzut întâmplător în mână; dar o fată capabilă a se pasiona pentru Telemac poate avea inima lipsită de sentimente și spiritul de delicateță? O, drăguță ignorantă! fericit cel destinat să te instruiască! Ea nu va fi profesorul, ci elevul bărbatului ei; nu va voi să-l supună gusturilor sale, ci va lua pe ale lui. E mai bine pentru el așa decât dacă ar fi fost instruită; căci va avea plăcerea s'o învețe

127) *Bertrand François Barrême* (1640—1703) a fost un autor francez care a publicat o *aritmetică* foarte răspândită pe atunci (1677).

toate. În fine a venit vremea să se vadă: să căutăm a-i apropia.

188. Plecăm din Paris triști și gânditori. Acest loc de flecărie nu e orașul nostru. Emil îndreptează o privire disprețuitoare către acest oraș mare și zice cu necaz: „Ce de vreme am pierdut cu zadarnice căutări! nu este aici soția inimei mele. Știi această bine, iubitule; dar se vede că nu-ți pasă de timpul meu și suferințele mele nu te fac să suferi”. Mă uit fix la el și zic fără să mă turbur: „Emil, crezi ceeace spui?” De odată, foarte mișcat, îmi sare de gât și mă strânge în brațe fără să răspundă. Acesta e răspunsul lui totdeauna când greșește.

189. Iată-ne pe câmpii ca niște adevărați cavaleri rătăcitori, nu căutând aventuri ca ei, ci din potrivă, fugind de ele, devremece am plecat din Paris; imităm însă umbletul lor rătăcitor, neegal, aci gonind, aci mergând la pas. Socotesc că cei cari m'au urmărit au putut să pătrundă spiritul meu. Nu-mi închipuesc că vreun cititor, cunoscându-ne obiceiurile, va presupune că ne-am închis amândoi că să moțaim într'o trăsură de poștă, că am mers fără să vedem nimic, fără să observăm nimic, că am desființat intervalul dintre plecare și sosire și că, în fuga călătoriei noastre, am pierdut vremea zicând că o economisim.

190. Oamenii zic că vieța e scurtă și observ că se silesc s'o scurteze. Neștiind cum s'o întrebuițeze, se plâng de repeziciunea timpului; dar bag de seamă că timpul se scurge foarte încet pentru ei. Având privirea îndreptată numai spre obiectul pe care-l doresc, ei văd cu părere de rău depărtarea care-i desparte de el; unul ar vrea să fie mâine, altul luna viitoare, altul peste zece ani, niciunul nu vrea să trăiască azi. Nimeni nu e mulțumit cu ceasul de acum, găsește că trece prea încet. Când se plâng că timpul curge prea repede, mint; ar plăti bucuros să-l iuțească, și-ar da bucuros toată averea ca să-și consume vieța întreagă și poate nu există om care

să nu-și fi redus anii la câteva ceasuri, dacă ar fi fost stăpân să înlătore, după voie, din pricina neplăcerii, pe cele rele și din pricina nerăbdării pe cele cari-l despart de momentul dorit. Cutare își petrece jumătatea vieții mergând dela Paris la Versailles și dela Versailles la Paris¹²⁸), dela oraș la țară și dela țară la oraș, dela un cartier la altul, însă l-ar încurca tare ceasurile dacă n'ar avea mijloc să le piardă astfel și se depărtează înadins de afacerile sale ca să le caute. Sau i se pare că câștigă timpul pe care-l întrebuințează pe deasupra, sau, dimpotrivă, aleargă ca să alerge și se urcă în căruța poștei fără alt scop decât să se înapoieze tot așa. Muritorilor, nu veți înceta niciodată să calomniați natura? De ce vă plângeți că viața e scurtă, când nu e atât de scurtă cât doriți voi? Dacă vreunul din voi știe să-și potolească îndeajuns dorințele încât să nu poftască niciodată trecerea timpului, acela nu va găsi viața prea scurtă; pentru el va fi același lucru a trăi și a se bucura și, de ar muri chiar tânăr, va muri sătul de zile¹²⁹).

191. Dacă metoda mea ar avea numai acest folos, numai prin aceasta ar trebui preferită altora. N'am crescut pe Emil al meu nici ca să dorească, nici ca să aștepte, ci ca să se folosească de viață. Când dorințele sale merg dincolo de prezent, el nu simte o pornire atât de arzătoare încât să-l supere încetineala timpului. El se va bucura nu numai de plăcerea de a dori, ci și de a merge la obiectul dorit, iar pasiunile sale sunt totdeauna *unde este*, nu *unde va fi*¹³⁰).

192. Călătorim deci nu ca niște curieri, ci ca niște călători¹³¹). Nici nu ne gândim la cele două capete, ci

[128] Versailles, mic oraș din Franța, la 18 km. de Paris, vestit ca reședință a regilor Franței pe vremea când scria Rousseau. Înțelege pe cei cari ședeau la Paris și mergeau des la palatul regal.

[129] G. Petitain observă că ideea exprimată în acest pasagiu se găsește în filozoful latin Seneca (*De brevitate vitae* cap. 7 și 11).

[130] Vezi § 26 din cartea II-a.

[131] O tratare — zice Sallwürk — amănunțită asupra călătoriei (excursiunilor) din punct de vedere pedagogic urmează în § 346 ș. u. Aici se vorbește de plăcerile călătoriei pe jos (§ 191—195).

la intervalul dintre ele. Pentru noi, călătoria însăși este o plăcere. N'o facem, așezați triști și înghesuiți într'o mică colivie bine închisă. Nu călătorim nici cu moliciunea și odihna femească. Nu suntem lipsiți nici de aerul liber nici de vederea obiectelor dimprejur nici de înlesnirea de a le admira când și cum ne place. Emil nu se va urca nici-odată într'o trăsură de poștă. Numai cine e grăbit aleargă cu poșta. Dar Emil are vreodată de ce să fie grăbit? da; de un singur lucru: a se folosi de vieață. Nu mai e nevoie să adaog: și de a face bine când poate, pentrucă și aceasta însemnează a se bucura de vieață¹³²).

193. Nu știi decât un singur fel de călătorie mai plăcut decât a merge călare: este a merge pe jos. Iți alegi momentul plecării, te oprești după poftă, faci exercițiu mai mult sau mai puțin, după cum vrei. Observi ținutul; te întorci la dreapta și la stânga, cercetezi tot ce te interesează; te 'oprești la orice privești. Dacă vezi un râu, mergi pe marginea lui; o pădurice stufoasă, te răcorești la umbra ei; o peșteră, o vizitezi; o carieră, cercetezi mineralele dintr'însa. Oriunde îmi place, stau. În momentul când mi s'a urit, plec. Nu sunt legat nici de cai, nici de vizitiu. N'am trebuință să-mi aleg drumurile bătute nici șoselele ușoare; trec or pe unde poate să treacă un om; văd tot ce poate să vadă un om; în fine, fiind legat numai de mine însumi, mă bucur de toată libertatea de care se poate bucura un om. Dacă mă oprește vremea rea, sau mă apucă uritul, atunci iau cai. Dacă sunt obosit!... Dar Emil nu se obosește, căci e robust. Și de ce s'ar obosi? Nu e nicidecum grăbit. Dacă se poate opri, cum i s'ar urî? Duce peste tot ceace-i trebuie ca să fie

132) G. Pefitain arată în notă că aceeași părere despre călătorii se găsește în Montaigne (Incercări, Cartea III-a, 9): „A călătorii mi se pare exercițiu folositor... dacă e urit la dreapta, iau la stânga. Dacă am lăsat ceva în urma mea, mă întorc și sunt pe drumul meu... Mulți pleacă numai ca să vie; călătoresc acoperiți și tixiți într'o prudentă tăcere fără să comunice cu cineva și se apără de contagiunea unui aer necunoscut”.

mulțumit. Intră la un meșter, lucrează; își exercită brațele ca să-și odihnească picioarele.

194. A călători pe jos este a călători ca Thales, Platon, Pythagora¹³³). Nu pot înțelege cum un filozof se poate hotărî să călătorească altfel și să se lipsească de cercetarea bogățiilor pe cari le calcă în picioare și pe cari pământul i le pune înaintea ochilor. Cel căruia îi place cât de puțin agricultura, nu va voi să cunoască oare cât de cât producțiile particulare ale ținuturilor prin cari trece și felul cum sunt cultivate? Cel care are cât de puțin gust pentru științele naturii, cum se poate hotărî să treacă printr'o câmpie fără s'o examineze, pe lângă o stâncă fără să o cioplească, pe niște munți fără să adune plante, pe lângă pietre fără să caute fosile? Filozofii voștri de sindrofii¹³⁴) studiază științele naturale în cabinete împodobite cu jucării, știu nume, dar n'au nicio idee despre natură. Cabinetul lui Emil însă e mai bogat decât al regilor, căci este pământul întreg. Fiecare lucru e pus la locul lui: naturalistul care are grijă de ele le-a așezat în cea mai bună rânduială; Daubenton n'ar fi făcut mai bine¹³⁵).

195. Câte feluri de plăceri deosebite poate să aibă cineva în acest fel de călătorie! Nu mai vorbim de sănătate, care se întărește și de buna dispoziție, care se înveselește. Am văzut totdeauna pe cei cari călătoresc în trăsuri moi, că sunt visători, triști, supărăcioși sau suferinzi; iar pe cei pedestri totdeauna veseli, ușori, mulțumiți cu orice. Ce veselie, când te apropii de conac! Ce gustos ți se pare prânzul cel mai grosolan! Cu ce plăcere te odihnești la masă! Ce bine dormi într'un pat

133) *Tales* (640—548 în. de Hr.), *Platon* (429—347), *Pythagora* (sec. VI), filozofi vestiți din antichitatea greacă.

134) *Filozofi de sindrofii* traduce expresia, azi învechită și ieșită din uz: *philosophes de ruelles*: cei cari petrec prin adunări de femei și în mijlocul lor își desfășoară talentele, făcându-se a fi prețuiți pentru o presupusă știință.

135) *Daubenton*, naturalist francez (1716—1799), colaborator al vestitului Buffon.

rău! Când vrei numai să ajungi undeva, poți să alergi în trăsură de poștă; când vrei să călătorești, trebuie să mergi pe jos.

196. După ce am făcut cincizeci de leghe în felul inchipuit de mine, dacă Emil n'a uitat de Sofia, trebuie să fiu eu foarte nepriceput sau să fie el foarte puțin curios. Având atâtea cunoștințe elementare, e greu de admis să nu caute a și le îmbogăți. Cu cât ești mai instruit cu atât ești mai curios și Emil știe tocmai cât trebuie ca să vrea să învețe.

197. În vremea aceasta, un obiect atrage pe altul și noi înaintăm mereu. Pentru primul nostru drum am pus un termen depărtat; pretextul e lesne de găsit. Plecând din Paris, trebuie să cauți departe o femeie.

198. Intr'o zi, după ce ne-am rătăcit mai mult ca de obicei prin văi și prin munți pe unde nu se văd șosele, observăm că am pierdut drumul. Ce ne pasă? toate drumurile sunt bune dacă poți s'ajungi; dar trebuie s'ajungi undeva când ți-e foame. Din fericire, găsim un țăran care ne duce în coliba lui; mâncăm cu mare poftă din prânzul lui sărac. Văzându-ne osteniți și flămânzi cum eram, ne zise: „Dacă v'ar fi dus Dumnezeu în „părtea cealaltă a dealului, ați fi fost mai bine primiți, „ați fi găsit o casă pașnică, oameni foarte miloși, foarte „cum se cade! N'au inimă mai bună decât mine, dar „sunt mai bogați. Se zice că mai înainte aveau mai multă „avere; dar nu sunt strămtorați nici acuma, slavă Domnului, și toți săracii de pe aici capătă câte ceva dela dâșii”.

199. Auzind despre „niște oameni cum se cade” se deschise inima lui Emil. „Prietene, zise, privindu-mă, să „mergem la casa aceea ai cărei stăpâni sunt bine cu- „vântați în împrejurimi. Aș fi foarte bucuros să-i văd; „poate vor voi și ei să ne vadă. Sunt sigur că ne vor „primi bine. Dacă vom putea, ne vom învoi unii cu alții”.

200. Casa ne era bine arătată. Plecăm, dar rătăcim în pădure. Pe drum, ne apucă o ploaie groaznică; ea ne întârziează, dar nu ne oprește. În fine ne descurcăm și

seara ajungem la casa recomandată. În cătunul acela, ea singură are înfățișare mai deosebită, de și e foarte simplă. Ne prezentăm, cerem găzduire. Vorbim cu stăpânul, care ne cercetează cu politeță. Nu-i spunem scopul călătoriei noastre, dar îi spunem pentru ce am ocolit pe acolo. Din vremea când era bogat, a păstrat priecerea de a cunoaște lesne situația oamenilor după purtarea lor. Cine a trăit în lumea mare, cu greu se înșeală în această privință. Cu asemenea pasport, suntem primiți.

201. Ni se dă un apartament foarte mic, dar curat și comod. Face focul. Găsim rufe, haine, tot ce ne trebuie. „Ciudat! zice Emil cu mare mirare, par'că ne așteptau. „Avea mare dreptate săteanul acela. Ce atențiune! Ce bunățate! Ce prevedere! și pentru niște necunoscuți! Ai crede că ești în vremea lui Omer ¹³⁶). — „Fii mulțumit de toate acestea, îi răspund, dar nu te mira. Peste tot unde vin rar străini, ei sunt bine primiți. Niciodată nu ești mai primitor decât atunci când ai rar trebuință să fii. Grămădirea mosafirilor distruge ospitalitatea. În vremea lui Omer lumea nu prea călătorea — și călătorii erau peste tot bine primiți. Poate că suntem singurii trecători cari s'au oprit aci în tot anul acesta”. — „Nu-mi pasă, răspunse; ba cred că este o laudă să știi să primești așa de bine pe mosafiri când nu ești deprins cu ei”.

202. După ce ne uscăm și ne mai potrivim hainele, ne ducem la stăpânul casei, care ne prezintă nevastei sale. Aceasta ne primește nu numai cu politeță, dar cu bunățate. Mai ales se uită cu băgare de seamă la Emil. Orice mamă, în situația ei, nu poate vedea fără grijă sau măcar fără curiozitate intrând în casă un bărbat de vârsta lui Emil.

203. Pentru hatârul nostru se grăbiră eu masa. Intrând în sufragerie vedem cinci tacâmuri. Ne așezăm; un

136) În poemele omerice se vorbește despre obiceiurile ospitalității în timpurile primitive ale Greciei. Era, pe atunci, o datorie a fiecăruia să primească și să ospăteze pe trecători, fără a-i întreba măcar cine sunt și de unde vin.

loc rămâne gol. Intră o fată tânără, face o mare reverență și se așează cu modestie, fără să spună un cuvânt. Emil, cu gândul la mâncare sau la întrebările ce i se făceau, o salută, vorbește și mănâncă. Scopul de căpetenie al călătoriei este foarte departe de gândul său, și de aceea se crede foarte departe de sfârșit. Se vorbește mai ales despre rătăcirea călătorilor. „Domnule, zice stăpânul casei, ai în-
„fășișarea unui tânăr plăcut și cuminte și aceasta mă face
„să mă gândesc că ai sosit aci, cu guvernorul D-tale, obosiți
„și muiăți ca Telemac și Mentor în insula nimfei Ca-
„lypso”¹³⁷). — „E adevărat, răspunse Emil, că am găsit
„aci ospitalitatea Calypsei”. Mentorul adaogă: „și far-
mecele Eucharisei”. Emil, care a citit *Odysea*, dar n’a
citit pe *Telemac*, nu știe cine e Eucharisa. Pe fată însă o
văd roșindu-se până în albul ochilor, uitându-se în far-
furie și neîndrăsnind nici să răsuflă. Mama, care observă
aceasta, face semn tatălui și el schimbă vorba. Vorbind
despre singurătatea în care trăiau, pe nesimțite începe a
povesti întâmplările cari l-au adus aci, nenorocirile vieții
sale, statornicia soției, mângâierile ce le-au aflat în unirea
lor, vieța dulce și liniștită pe care o duc în această re-
tragere și toate acestea fără să spună niciun cuvânt despre
fată. Povestirea e plăcută și mișcătoare; n’o poți asculta
fără interes. Emil, impresionat, înduișat, lasă mâncarea,
și ascultă. În fine când acest bărbat, mai cinstit decât
toți, vorbește cu mai multă tărie despre credința soției,
cea mai cinstită dintre soții, tânărul călător, uitându-se
pe sine, ia cu o mână mâna bărbatului, pe care o strânge
puternic, și cu alta pe a femeii, spre care se apleacă cu
emoțiuni și o udă cu lacrimile sale. Pornirea naivă a

137) Telemac, fiul lui Ulyse (unul din conducătorii Grecilor din Europa în războiul troian) pleacă să caute pe tatăl său, despre care aflase că a pornit spre patrie (Itaca) după căderea Troiei. În rătăcirile lui, ajunse în insula nimfei Calypso, care îi închină o dragoste aprinsă. În aceste călătorii Telemac era însoțit de Mentor, preceptorul său. Acesta era însăși zeița Minerva, care luase figura preceptorului.

tânărului încântă pe toată lumea, dar fata, mai simțitoare decât oricine la acest semn de bunătate sufletească, crede că vede pe Telemac înduioșat de nenorocirile lui Philoctet¹³⁸). Se uită pe furiș la el ca să-i examineze figura; i se pare că comparația este desăvârșită. Infățișarea lui deschisă arată libertatea fără îndrăsneală; manierele lui sunt vii, dar nu svăpăiate: sensibilitatea lui îi face privirea mai dulce, fizionomia mai interesantă. Văzându-l că plânge, e aproape să plângă și ea. De și motivul var fi frumos, totuși e oprită de o rușine ascunsă: își face vină din lacrimile cari erau aproape să-i curgă din ochi, par'că ar fi rău să plângi pentru familia ta.

204. Mamă-sa a observat-o dela începutul mesei; văzându-i situația, o scapă trimițând-o să aducă ceva din altă odaie. După un minut se întoarce, dar așa de puțin liniștită încât turburarea ei este văzută de toți. Mamă-sa îi zice cu blândețe: „Liniștește-te, Sofio. Ai să plângi „mereu pentru nenorocirile părinților tăi? Tu ești mângâierea lor, față de toate acestea; nu fii mai simțitoare „decât ei”.

205. Ați fi putut vedea pe Emil tresărind, când a auzit numele Sofia. Impresionat de un nume atât de scump, se ridică speriat și aruncă o privire curioasă aceleia care îndrăsnește să-l poarte. „Sofia! Sofia! Pe tine te caută „inima mea? Tu ești iubita inimii mele?” O observă, o admiră cu un fel de frică și de neîncredere. Nu vede tocmai figura ce-și închipuise; nu știe dacă aceea pe care o vede e mai bine ori mai rău. Ii studiază fiecare 'trăsătură, îi spionează fiecare mișcare, fiecare gest. Pentru toate găsește nenumărate explicări nelămurite; și-ar da jumătate din vieță numai să vorbească și ea un singur

138) Philoctet, unul din conducătorii Grecilor în războiul troian, primise dela Hercule niște săgeți otrăvite, dar, rănindu-se din greșeală cu una din ele, a fost părăsit de tovarășii săi în insula Lemnos și a stat acolo zece ani. L-au găsit Ulyse și Diomedee, când se întorceau din războiul Troiei. Aceste nenorociri le povestește el lui Telemac. („Télémaque" al lui Fénelon, cartea XII-a).

cuvânt. Mă privește îngrijat și turburat. Ochii lui mă întrebă deodată de o sută de lucruri, îmi fac o sută de învinuiri. Par'că-mi zice cu fiecare privire: „Sfătu-
„ește-mă, cât mai e vreme; dacă inima mea se dă și se
„înșeală, n'aș mai putea trăi”.

206. Nu e om în lume care să știe să se prefacă mai puțin decât Emil. Cum ar face aceasta în momentul cel mai turburat al vieții sale, între patru privitori cari îl observă? și cel care se pare mai nebăgător de seamă acela îl urmărește cu mai multă atențiune. Situația sa nu scapă nici privirilor pătrunzătoare ale Sofiei, care vede că pricina este ea. Înțelege că această îngrijorare nu este încă amor; dar ce-i pasă? E destul că se ocupă de dânsa; ar fi nenorocită dacă s'ar ocupa fără urmare.

207. Mamele au ochi ca și fetele lor, dar au experiență pe deasupra. Mama Sofiei zâmbește bucuroasă de succesul proiectelor noastre. Ea citește în inima celor doi tineri și socotește că e momentul să hotărască pe noul Telemac. Face pe fiică-sa să vorbească. Ea, blândă din fire, răspunde cu timiditate, ceea ce face și mai mult efect. La primul sunet al acestui glas, Emil e sdruncinat: este Sofia, nu se mai îndoiește. Și chiar dacă n'ar fi ea, ar fi prea târziu ca să se deszică.

208. Atunci farmecele acestei încântătoare fete îi năvălesc în valuri în inimă și începe să înghită în sorbituri mari otrava cu care-l amețește ea. Nu mai vorbește, nu mai răspunde, vede numai pe Sofia, aude numai pe Sofia. Dacă zice ea un cuvânt, el deschide gura. Dacă lasă ochii în jos, îi lasă și el. Dacă o vede oftând, oftează și el. Par'că-l însuflețește numai sufletul Sofiei. Cum s'a schimbat inima lui în câteva momente! Acum nu mai tremură Sofia, ci e rândul lui Emil. Adio libertate, naivitate, sinceritate! Incurcat, temător, zăpăcit, nu cutează să mai privească împrejur, de frică să nu se vadă observat. Rușinat că este descoperit, ar vrea să fie nevăzut de toată lumea și să se sature admirând-o. Pe Sofia, din contră, o liniștește temerea lui Emil, își vede triumful și se bucură:

*No'l mostra già, ben che in suo cor ne rida*¹³⁹⁾.

209. Ea nu și-a pierdut cumpătul. Cu toată înfățișarea modestă și cu toate că ține ochii în jos, tânăra ei inimă palpită de bucurie și-i spune că Telemac a fost găsit.

210. Dacă voiu urmări cu deamănuntul povestea neprefăcută și prea simplă poate a nevinovatului lor amor, mulți vor socoti aceasta ca un joc neînsemnător. Ei vor greși, desigur. Nu se ține deajuns seamă de înrâurirea ce are cea dintâi legătură a unui bărbat cu o femeie, pentru vieța amândurora. Nu se observă că prima impresie, o impresie vie ca aceea a amorului, sau a înclinării care-i ține locul, are urmări depărtate, a căror legătură nu se vede în curgerea anilor, dar nu încetează până la moarte. În tratatele de educație se vorbește cu o flecărie zadarnică și pedantă despre închipuitele datorii ale copiilor; dar nu se spuse niciun cuvânt despre chestia de căpetenie și cea mai grea din toată educația, adică despre criza¹⁴⁰⁾ prin care ei ies din copilărie ca să ajungă vârstnici. Dacă încercarea mea¹⁴¹⁾ va avea vreo parte folositoare, va fi mai ales pentru că am dezvoltat foarte pe larg acest lucru neapărat trebuincios, lăsat la o parte de toți ceilalți autori și pentru că nu m'am dat bătut de o înșelătoare sfiiciune morală, nici nu m'am speriat de greutatea ce voiu întâmpina pentru a-mi exprima ideile. Dacă am spus ceeace trebuie să facă cineva, am spus ceeace se cuvenea să spun și nu-mi pasă dacă am scris un roman¹⁴²⁾. Este destul de frumos romanul naturii omenști. Dacă se găsește numai în scrierea mea, sunt eu

139) Vers din *Gerusalemme liberata* a lui Tasso (IV. 33). Pe românește (E vorba de Armida vrăjitoarea care se duce în tabăra înimicilor): *Se preface că nu vede, de și, în sufletul ei, surăde.*

140) Criza, adică perioada critică prin care se face tranșiunea aceasta.

141) Adică scrierea „Emil”.

142) În adevăr în o serie de paragrafe din Cartea V scrierea lui Rousseau părăsește tonul unui tratat și ia pe acela al unei povestiri de fapte, reale sau închipuite.

de vină? Ar trebui să fie istoria omenirii. Voi cari stricați moravurile oamenilor, voi faceți ca scrierea mea să fie un roman de închipuire.

211. O altă considerație care întărește pe cea dintâi este faptul că n'avem înaintea noastră un tânăr deprins din copilărie cu frica, cu pofa, cu invidia, cu îngâmfarea și cu toate pasiunile cari slujesc de unelte în educațiile obișnuite. Tânărul nostru nu numai că simte acum cel dintâi amor, dar simte cea dintâi pasiune de orice fel, și de această pasiune, poate singura puternică în toată viața, atârnă forma desăvârșită ce va lua caracterul său. Felul de a gândi, sentimentele și gusturile sale, hotărâte de o pasiune statornică, vor dobândi așa de mare tărie încât nu se vor mai putea schimba.

212. Vă închipuiți lesne că Emil și cu mine nu prea am dormit în noaptea care a urmat după seara aceea. Cum! Numai potrivirea numelui să aibă atâta putere asupra unui om cu minte? Ce? Numai o Sofie e pe lume? Se aseamănă ele toate la suflet ca la nume? Toate, pe câte le va vedea vor fi ale lui? E nebun să se pasioneze așa pentru o necunoscută cu care n'a vorbit niciodată? „Așteaptă, tinere, cercetează, fii cu băgare de seamă! Nici „nu știi încă în ce fel de casă te găsești și vorbești par'că „ai fi chiar în casa ta”.

213. Nu e însă acum vremea lecțiilor și acestea nu vor fi ascultate. Ele nu vor avea altă urmare decât să facă pe tânăr a se interesa și mai mult de Sofia, dorind a-și găsi îndreptățită înclinarea. Potrivirea numelui, în-tâlnirea aceasta, pe care o crede întâmplătoare, însăși îndoială arătată de mine, toate îi ațăță și mai mult pornirea. Sofia i se și pare vrednică de stimă și e sigur că mă va face s'o iubesc.

214. Sunt sigur că a doua zi, Emil, de și îmbrăcat într'o haină proastă de drum, va căuta să se dichisească puțin. Așa a și fost. Am răs însă de graba cu care a luat din rufele casei. Ii înțeleg bine gândul: să pregătească o întoarcere pentru a înapoia lucrurile și apoi un fel de co-

respondență care să-i dea dreptul a trimite câte odată ceva și a mai veni și el.

215. Credeam că și Sofia, la rândul ei, va fi a doua zi ceva mai gătită; dar m'am înșelat. Această cochetărie de rând e bună când vrei numai să *placi* unui bărbat. Acea a adevăratei iubiri este mai isteasă, are alte pretențiuni. Sofia e îmbrăcată și mai simplu decât în ajun și par'că mai neîngrijit, însă tot fără cusur în privința curățeniei. În aceasta eu văd cochetărie, pentru că văd prefăcătorie. Sofia știe că o găteală mai aleasă este o declarație; dar nu știe că și neîngrijirea poate fi tot o declarație. Aceasta arată că nu te mulțumești să plăci prin găteală, ci prin persoana ta. Și apoi.... ce-i pasă de îmbrăcăminte, celui care iubește, dacă vede că i se dă atențiune? Sigură a fi stăpână, Sofia nu se măr-ginește să încante ochii lui Emil prin nurii ei, dacă inima lui nu-i caută; nu se mulțumește să-i arate, ci vrea ca el să-i bănuiască. N'a văzut destul, ca să poată fi acum silit să ghicească restul?

216. Cred că, în noaptea când noi amândoi stam de vorbă, Sofia și mama ei n'au stat mute: trebuie să fi fost mărturisiri *smulse* și sfaturi *date*. A doua zi ne adunăm cu toții mai bine pregătiți. Nu sunt nici douăsprezece ceasuri de când s'au văzut tinerii noștri, nu și-au spus niciun cuvânt și iată-i că se înțeleg. Apropierea lor nu e familiară, ci încurcată, sfiicioasă; nu-și vorbesc, ținând ochii în jos par'că se feresc unul de altul; dar aceasta este un semn de înțelegere. Depărtându-se unul de altul, par a fi învoiți ca și cum ar fi o taină între ei, înainte de a-și fi vorbit. Plecând, cerem voie să venim ca să aducem înapoi ce am luat. Cu gura Emil se adresează tatălui și mamei; dar, cu ochii turburați și îndreptați spre față, se adresează ei cu mai multă stăruință. Sofia nu zice nimic, nu face niciun semn, ca și cum n'ar vedea și n'ar auzi nimic; dar roșește și aceasta e un răspuns mai lămurit decât al părinților.

217. Ni se dă voie să revenim, dar nu suntem poștiți să rămânem. Așa se și cade: chemi la masă pe un

călător strimtorat, dar nu este cuviincios ca îndrăgostitul să se culce în casa dragei sale.

218. D'abia ieșim din această casă iubită și Emil se gândește să ne așezăm în împrejurimi. Bojdeuca din apropiere i se pare foarte departe: ar vrea să se culce în șanțul castelului. „Tinere zăpăcit, îi zic cu un glas „de milă, cum! pasiunea te și orbește? Ai uitat și de „bună cuviință și de rațiune? Nenorocitul! Crezi c'o iubești „și vrei s'o necinstești? Ce o să zică lumea când o auzi „că un tânăr care a ieșit din casa ei (doarme prin ve- „cini? Zici c'o iubești? Atunci, tocmai tu trebuie să-i va- „temi numele cel bun? Așa plătești tu bunătatea cu care „te-au primit părinții ei? Vrei să aduci rușinea asupra „acelora, dela cari aștepti fericirea ta?” — „Ce-mi pasă, „răspunde el supărat, de vorbele zadarnice ale oame- „nilor și de bănuielile lor nedrepte? Nu m'ai învățat d-ta „să le disprețuesc? Cine știe mai bine decât mine cum „cinstesc pe Sofia și cum vreau s'o respectez? Iubirea „mea nu va fi o rușine pentru ea, ci o glorie, căci va fi „vrednică de dânsa. Dacă va primi dela inima și dela „atențiunea mea toate semnele de cinste pe cari le me- „rită, cum pot s'o necinstesc?” — „Dragul meu Emil, „zic eu, îmbrățișându-l, acest raționament e pentru tine; „dar caută să raționezi pentru ea. Nu asemana onoarea „unui sex cu a celuilalt, căci principiile sunt cu totul „deosebite. Ele sunt deopotrivă de temeinice și de în- „țelepte, căci ies din natură. Virtutea ta îți dă dreptul „să disprețuești vorbele oamenilor, dar tot ea te silește „să le cinstești pentru interesul iubitei tale. Onoarea ta e „în tine însuși; onoarea ei e în opinia altora. Nu poți „înlătura această opinie, căci meritul tău ar fi știrbit, „dacă ai fi tu pricina pentru care meritul ei n'ar fi „prețuit întreg”¹³⁴).

219. Apoi, explicându-i motivele acestei deosebiri, îl fac să înțeleagă ce nedreptate ar face, dacă nu le-ar ținea în seamă. De unde e sigur că va deveni bărbatul Sofiei?

143) Vezi § 20 din aceastași carte.

Nu-i știe sentimentele. Poate inima ei este dată, ori părinții au făcut vreo făgăduială. N'o cunoaște de loc și poate că nu se va găsi între dâșii nicio potrivire din acelea cari fac o căsnicie fericită. N'a auzit că orice scandal este pentru o fată o pată ce nu se șterge și care rămâne chiar dacă o ia în căsătorie pricinuitorul scandalului? Ce fel de om simțitor este acela care vrea să piardă pe iubita lui? Poate un om cinstit să facă pe o biată fată să plângă nenorocirea de a-i fi plăcut?

220. Tânărul, înspăimântat de urmările pe cari i le arătam, trece, ca totdeauna, la cealaltă extremitate și i se pare că nu va fi niciodată destul de departe de casa Sofiei. Își iuște pașii ca să fugă mai repede, se uită împrejur, să vadă dacă nu ne ascultă cineva; și-ar jertfi de o mie de ori fericirea pentru onoarea aceea pe care o iubește; ar vrea mai bine să n'o mai vadă niciodată decât să-i pricinuiască un singur neajuns. Acesta este cel dintâi rod al îngrijirilor ce i-am dat din tinerețe pentru ca să-și formeze o inimă în adevăr iubitoare.

221. E vorba deci să găsim o locuință depărtată, dar la îndemână. Căutăm, ne informăm și aflăm că la două leghe¹⁴⁴) de aci e un oraș. Ne vom duce acolo să căutăm locuință mai bine decât într'unul din satele apropiate unde șederea noastră ar putea să dea de bănuir. Aci ajunge în fine tânărul înamorat, plin de dragoste, de nădejde, de bucurie și mai ales de sentimente bune. Iată în ce fel, îndreptându-i puțin câte puțin cele dintâi manifestări ale pasiunii sale spre ce este bun și onest, pregătesc pe nesimțite ca toate pornirile sale să se îndrepteze în același sens.

222. Mă apropiu de sfârșitul carierei mele; îl văd de departe. Toate greutățile mari sunt învinse, toate piedicile mari sunt înlăturate. Nu-mi mai rămâne nimic supărător de făcut, decât, poate, să nu-mi stric toată lucrarea, grăbindu-mă s'o duc la capăt. În nesiguranța vieții omenesti, să ne ferim mai ales de acea înșelătoare înțelepciune

144) Două leghe: cam 8 kilometri.

care ne face să jertfim prezentul pentru viitor, căci prin aceasta, jertfim adesea ceea ce este pentru ceea ce *nu va fi*.

✕ Să facem pe om fericit în toate vârstele, ca nu cumva, după multe pregătiri, să moară înainte de a fi ajuns la fericire. Dacă este o vârstă când poți să te bucuri mai mult de viață, este tocmai sfârșitul adolescenței; atunci puterile trupești și sufletești sunt ajunse la cea mai mare dezvoltare și omul, în mijlocul căii vieții, vede, la o depărtare mai mare, cele două capete, cari îl fac să-i simtă scurtimea. Dacă tinerețea nesocotită greșește, greșeala nu vine fiindcă vrea să trăiască mulțumită, ci fiindcă aleargă după mulțumire acolo unde nu există și, atunci, nu numai că-și pregătește un viitor nenorocit, dar nici de prezent nu se poate folosi.

223. Priviți pe Emil al meu. A trecut de douăzeci de ani; e bine dezvoltat, bine alcătuit la minte și la trup, voinic, sănătos, vesel, îndemânat, rezistent la oboseală. Are bun simț, rațiune, bunătate, iubire de oameni. Are deprinderi bune și gust. Ii place frumosul și practică binele. Pasiunii puternice nu-l stăpânesc, opinia publică nu-l impresionează, dar se supune poruncilor înțelepciunii și ascultă bucuros glasul prieteniei. Are toate talentele folositoare și câteva din cele plăcute. Nu-i pasă de bogăție, căci brațele sale îi pot da mijloace de traiu și nu se teme că ar rămânea fără pâine, orice s'ar întâmpla¹⁴⁵). Iată-l acum amețit de o pasiune născândă. Inima i se deschide la cele dintâi licăriri ale dragostei. Plăcutele lui închipuiri îi fâgăduesc o lume nouă de bucurii și de plăceri. Iubește pe o persoană vrednică de iubire și mai vrednică prin însușirile caracterului, nu prin ale înfățișării. Nădăjduște și așteaptă reciprocitatea, pe care o simte sigură. Prima lor înclinare vine din legătura inimilor, din conlucrarea sentimentelor cinstite; ea trebuie să fie trainică. Se dă, cu toată încrederea, cu rațiunea sa chiar, acestei aiuriri fermecătoare, fără teamă, fără părere de rău, fără re-

145) Vezi caracterizările dela diferite epoci: cartea I § 193, II § 308, III § 189 ș. u.

mușcări, fără nicio altă grijă decât cea legată, în mod firesc, de sentimentul fericirii. Ce poate să lipsească fericirii sale? Vedeți, căutați, scorniți ce-i mai trebuie și ce i s'ar putea da pe lângă ce are. Toate bunurile cari pot fi dobândite odată, le-a dobândit; nu poți să mai adaogi niciunul, fără să păgubești pe celelalte; are toată fericirea pe care poate s'o aibă un om. Ii voiu scurta oare acum o viață atât de plăcută? Turbura-voiu o desfătare atât de curată? A! tot prețul vieții stă în fericirea pe care o gustă. Ce i-aș putea da ca să prețuiască cât ceace-i iau? Făcând ca fericirea lui să ajungă la culme, i-aș lua ade-vărata ei vrajă. Este de o sută de ori mai dulce să nădăjdu-ești această culme a fericirii decât să o dobândești; te bucuri mai mult când o aștepti, decât când ajungi la ea. O, bunul meu Emil, iubește și fii iubit! bucură-te multă vreme înaintea posesiunii! bucură-te în același timp și de amor și de nevinovăție! fă-ți un raiu pe pământ, așteptând pe celălalt! Nu voiu scurta această fericită vreme a vieții tale; voiu toarce pentru tine firul fericirii și-l voiu lungi cât voiu putea mai mult. Vai! va trebui să se sfârșească și chiar în scurtă vreme; voi face însă să-ți rămâie totdeauna în memorie și să nu te căești niciodată pentru el.

224. Emil nu uită că avem să înapoiem niște lucruri. Indată ce sunt gata, pornim călări și mergem repede: de astădată, plecând, ar vrea să și fi ajuns. Când inima se deschide pentru pasiuni, se deschide și pentru sila de viață. Dacă nu mi-am pierdut vremea în zadar, cu el nu se va petrece tot așa.

225. Din nenorocire, ținutul este tăiat de multe râuri și de râpe și drumurile sunt grele. Ne rătăcim. El bagă întâi de seamă, dar nu-și pierde răbdarea, nu se plânge, ci caută cu cea mai mare atențiune să găsească drumul. Înainte de aceasta însă rătăcește mult, și tot cu sânge rece. Acest lucru pentru voi nu însemnează nimic, dar însemnează pentru mine, care cunosc firea lui pornită: eu văd rodul silințelor ce mi-am dat, de când era copil, ca să-l învăț a se supune necesității.

226. În fine ajungem. Ni se face o primire mai simplă și mai binevoitoare decât prima dată: suntem cunoștințe vechi. Emil și Sofia se salută cam încurcați și nu-și vorbesc nici acum. Ce ar putea să-și spună, fiind noi de față? Convorbirea pe care o doresc n'are nevoie de martori. Ne preumblăm prin grădină: într-o parte sunt zarzavaturile așezate cu mult meșteșug; în alta sunt mari și frumoși pomi roditori de toate soiurile, printre cari dai de pâraiașe ce curg într-o parte ori în alta, și de răzoare pline de flori. „Ce loc frumos! strigă Emil, entuziasmat și cu capul plin de versurile lui Omer; „mi se pare că „văd grădina lui Alcinous¹⁴⁶.” Fata ar vrea să știe cine „e Alcinous și mamă-sa întrebă. — „Alcinous, zic eu, era „un rege din Corcyra și grădina lui, descrisă de Omer, este „criticată de oamenii de gust, socotind-o prea simplă și „prea puțin împodobită¹⁴⁷). Acest Alcinous avea o fată „drăguță și îndată ce sosea un strein în casa lor, socotea că „va avea îndată un bărbat”. Sofia, încremenită, se face roșie, lasă ochii în jos, își mușcă limba: nici nu se poate

146) Persoană legendară: rege al Feacienilor. La Alcinous a fost primit Ulyse, după ce vântul i-a sdrobotit corăbiile. (Vezi cartea IV-a § 5 nota).

147) *Nota autorului:* „Ieșind din palat, dai de o grădină mare „cam de un pogon, închisă de jur-împrejur, plantată cu pomi mari „înfloriți, în cari zăreai pere, mere de cele mai bune soiuri, smochini „cu poame dulci și măslini cu măslina verzi. Cât ține anul, niciodată „nu rămân pomii fără roadă: iarna ca și vara, boarea dulce a vântului „de apus face să lege unele fructe, să se coacă altele. Vezi perele „și merele îmbătrânind și uscându-se în pomi, smochinele pe smo- „chini și ciorchinul pe coardă. Via nesecată face mereu struguri „noi: pe unii îi pun să se usuce la soare pe o arie, pe alții îi culeg, „lăsând pe coarde pe cei ce sunt numai înfloriți sau aguridă ori „încep să se înnegrească. La un capăt, două mari întinderi bine în- „grijite și acoperite cu flori tot anul, sunt răcorite de două izvoare: „unul udă toată grădina, altul trece prin palat și apoi e condus la o „clădire înaltă în oraș, de unde iau apă cetățenii”. Aceasta e des- „crierea grădinei regești a lui Alcinous în cartea VII-a din Odysea, „grădină în care — spre rușinea bătrânului visător Omer și a regilor „din acel timp — nu se văd nici spalieri, nici statue, nici cascade, „nici pajiști cu iarbă”.

închipui zăpăceala ei. Tată-său, care vrea să i-o mărească, se amestecă și el în vorbă și zice că tânăra prințesă se ducea să spele ea însăși rufele la râu. „Credeți, adaoase „el, că i-ar fi fost rușine să puie mâna pe șervetele mur- „dare, fiindcă miroseau a untură?”. Sofia simte că e aci ceva la adresa ei și uitându-și timiditatea firească, se grăbește a se scuza. Tatăl său știe bine că toată mica rufărie n'ar fi avut nevoie de altă spălătoareasă, dacă ar fi lăsat-o pe ea să o spele¹⁴⁸⁾ și că ar fi făcut și mai mult, cu plăcere, dacă i s'ar fi cerut. Zicând acestea se uită la mine pe furis, cu o teamă de care nu mă pot opri de a râde, căci citeam în inima ei naivă grija ce o făcea să vorbească astfel. Tatăl ei, răutăcios, observă aceasta și o întrebă /cu un ton batjocoritor de ce vorbește acum despre ea și în ce seamănă ea cu fata lui Alcinoos. Rușinată și tremurând, nu mai îndrăsnea să zică niciun cuvântel nici să se mai uite la cineva. Fetiță încântătoare! Nu te mai poți preface: te-ai declarat fără voie.

227. Din fericire pentru Sofia, această mică scenă este — sau pare a fi — repede uitată; numai Emil n'a înțeles nimic. Preumblarea se urmează și tinerii noștri, cari erau la început lângă noi, nu pot merge încet ca noi, o iau înainte pe nesimțite, se apropie, merg alături și-i vedem apoi departe înaintea noastră. Sofia e serioasă și ascultă cu atenție, Emil vorbește și gesticulează cu aprindere; convorbirea nu pare că-i plictisește. După un ceas, ne întoarcem, îi chemăm, vin spre noi; dar, la rândul lor, încet, ca și cum ar vrea să se mai folosească de timp. În fine, de odată, convorbirea lor încetează, înainte de a putea să auzim ce zic, și-și iușesc pașii ca să ne ajungă. Emil vine la noi cu o înfățișare mulțumită și blândă: ochii îi scânteiază de bucurie. Se uită totuși cu oare-care îngrijorare spre mama Sofiei, ca să vadă cum îl va primi. Sofia nu se arată tot așa de stăpână

148) Mărturisesc că mulțumesc mamei Sofiei pentru că n'a lăsat să se strice de leșie mâinile Sofiei pe cari Emil va avea să le sărute atât de des. (Nota autorului).

pe sine. Apropiindu-se, pare chiar rușinată că se găsește singură cu un tânăr, de și foarte adesea a stat tot așa ce vorbă cu alții, fără a fi turburată și fără să o fi ținut cineva de rău pentru aceasta. Se grăbește să alerge, cam gâfâind, lângă mamă-sa și-i spune câteva vorbe cari nu însemnează nimic ca și cum ar fi fost lângă ea de mai multă vreme.

228. După seninătatea ce se citește pe fața acestor dragi copii, se vede că convorbirea le-a ridicat o piatră grea de pe inimă. Sunt tot așa de rezervați unul față de celălalt, dar mai puțin turburați; această rezervă vine numai din respectul ce-i poartă Emil, din modestia Sofiei și din onestitatea amândurora. Emil îndrăznește să-i adreseze câteva cuvinte; câteodată ea îndrăznește să răspundă, dar nu deschide gura până nu se uită întâi la mamă-sa. Schimbarea care se vede mai bine, e față de mine. Mi-arată mai multă considerație, mă privește cu mai mult interes, îmi vorbește mai dragăstos, observă ceea ce ar putea să-mi placă. Înțeleg că mă cinstește cu stima ei și ar dori să dobândească pe a mea. Pricep că Emil i-a vorbit despre mine: ai zice că s'au și învoit ca să mă tragă de partea lor; în realitate nu s'a petrecut așa ceva, căci Sofia singură nu poate fi câștigată așa de repede. Poate că el va avea mai mult nevoie de intervenția mea pe lângă dânsa decât de intervenția ei pe lângă mine. Ce păreche încântătoare! Gândind că tânărul meu amic, deschizându-și pentru prima dată inima față de iubita lui, a vorbit mult de mine, simt că mi se recunoaște toată silința mea; prietenia lui mi-a plătit-o îndeajuns.

229. Vizitele se repetă. Convorbirile între tineri se fac mai dese. Emil, îmbătat de amor, crede că a și ajuns la fericire. Nu poate totuși să dobândească mărturisirea curată a Sofiei. Ea l-ascultă și nu zice nimic. Emil știe cât e de modestă, de aceea nu se prea miră. Se simte bine lângă ea; știe că părinții mărită fetele; bănuiește că Sofia așteaptă un ordin dela ei; îi cere voie să întrebe el; ea îi îngăduie. Imi spune mie acestea; vorbesc eu

în locul lui, chiar față de dânsul. Surprins, află că Sofia e singură stăpână pe sine și, dacă vrea, îl poate face fericit. Atunci începe să nu mai înțeleagă purtarea ei; i se micșorează chiar încrederea. Speriat, vede că a înaintat mai puțin decât credea și atunci dragostea cea mai duioasă întrebuițează cele mai mișcătoare cuvinte ca s'o înduplece.

230. Emil nu poate ghici pricina acestor necazuri; dacă nu-i spui, n'o va ști niciodată; iar Sofia e prea mândră ca să-i spuie. Neajunsul care o oprește pe ea, ar fi pentru alta un motiv de a se grăbi. Ea n'a uitat lecțiile părinților. E săracă, Emil e bogat. O știe. De aceea el are nevoie să se facă mult stimat de ea. Va trebui să fie foarte meritos ca să șteargă această inegalitate. Dar cum s'ar gândi el la aceste piedici? Știe Emil că e bogat? Caută măcar să se informeze? Slavă Domnului, n'are nevoie să fie și poate face binele și fără aceasta, căci îl ia din inimă, nu din pungă. El dă celor nenorociți timpul său, îngrijirile sale, afecțiunea sa, însăși persoana sa și punând preț numai pe binefaceri, d'abia intră în socoteală banii pe cari îi dă săracilor.

231. Neștiind pricina nenorocirii sale, crede că e vina lui, căci n'ar putea să îndrăznească nimeni să spuie că e un capriciu al ființei pe care o adoră. Umilirea amorului propriu mărește părerile de rău ale dragostei refuzate. Nu se mai apropie de Sofia cu inima liniștită, încrezător că se simte vrednic de ea. Acum e fricos și vine lângă dânsa cu sficiune. Nu mai nădăjduște s'o înduplece prin duioșie, ci caută să-i facă milă. Câte odată pierde răbdarea, și necazul e gata. Sofia presimte această pornire și se uită la el. Privirea ei îl desarmează și-l intimidează: se face mai supus decât înainte.

232. Turburat de această îndărătnică împotrivire, își deschide inima către prietenul său. Lui i-arată toate suferințele unui suflet sfâșiat de întristare; îi cere ajutor și sfat. „Ce taină nepătrunsă! Nu mă îndoiesc că se inte-
„reseză de mine. Nu fuge, ci-i place să stăm de vorbă.
„Când sosesc, se bucură; când plec, îi pare rău. Primește

„cu bunăvoință atențiunile mele, serviciile mele par că îi
 „plac, își spune părerea uneori și câteodată chiar po-
 „runcește. Și cu toate acestea, înlătură toate stăruințele
 „și rugăciunile mele. Când îi vorbesc de căsătorie, mă
 „silește să tac, iar, dacă mai adaog un cuvânt, pleacă
 „de lângă mine. Prin ce curioasă judecată, primește să
 „fiu al ei, dar nici nu vrea să audă să fie și dânsa a mea?
 „Pe d-ta te respectă, pe d-ta te iubeste și nu va îndrăzni
 „să te oprească de a vorbi; te rog spune-i și silește-o să
 „răspundă; ajută pe amicul d-tale, încoronează-ți opera!
 „Nu face ca învățăturile d-tale să-i fie spre rău! De sigur
 „că toate acestea vor fi nenorocirea lui, dacă nu-i desă-
 „vârșești fericirea”.

233. Vorbesc cu Sofia și lesne aflu secretul pe care-l cunoșteam înainte de a mi-l spune. Mai greu mi-a fost să capăt voia de a spune lui Emil, dar am căpătat-o și mă folosesc. Explicația aceasta îi produce o mirare, care nu-i mai trece. Nu pricepe nimic; nu-și închipue ce are a face cu caracterul și cu meritul, dacă sunt momente mai multe sau mai puține. Când îi spun că au a face mult cu prejudecățile, pufnește de râs; apoi, transportat de bucurie, vrea să plece îndată, să rupă tot, să arunce tot, să renunțe la tot, ca să aibă cinstea de a fi tot așa de sărac ca Sofia și să se întoarcă vrednic de a fi soțul ei.

234. Il opresc, răsând și eu de această pornire și-i zic: „Cum! căpșorul ăsta al d-tale n'are să se coacă?
 „După ce ai filozofat toată vieța; nu vei învăța să ra-
 „ționezi? Nu vezi că dacă ți-ai urma acest gând nebunesc,
 „ți-ai face situația mai rea și Sofia ar deveni mai neîn-
 „duplecată? E o superioritate să ai ceva mai multă avere
 „decât ea; este una și mai mare jertfindu-i-o toată. Dacă
 „mândria ei o oprește să-ți rămâie îndatorată pentru cea
 „dintâi, cum s'ar hotări pentru cea de-a doua? Dacă nu
 „poate suferi ca bărbatul să-i spuie că a îmbogățit-o, cum
 „va suferi dojana că a sărăcit pentru ea? Nenorocitul,
 „să nu bănuiască cumva că ai avut asemenea gând! Dim-
 „potrivă, fă-te de hatărul ei, econom și cu grijă, ca să

„nu-ți bage vină că vrei s'o câștigi prin iscusință și că-ți jertfești de bunăvoie ceea ce pierzi prin neingrijirea ta.

235. „Și, la urmă, crezi tu că o avere mare ar spe-
ria-o și că se împotrivesc anume din pricina bogăției?
„Nu, dragă Emil; pricina este mai serioasă și mai te-
meinică: este efectul pe care-l produc aceste bogății în
„sufletul ce le stăpânește. Ea știe bine că totdeauna bo-
„gații pun bogăția înainte de orice. Ei prețuesc aurul mai
„mult decât meritul. Dacă se face o tovarășie între bani
„și muncă, ei găsesc totdeauna că munca nu e deopotrivă
„cu banii și cred că tot le mai ești dator ceva, după ce
„ți-ai petrecut viața slujindu-i și mâncându-le pâinea. Ce
„trebuie să faci, dragul meu, ca să liniștești temerile ei?
„Fă să te cunoască bine; dar aceasta nu e treabă de o-
„zi. Arată-i că, în sufletul tău nobil, sunt comori de
„acelea cari pot cumpăni pe celelalte pe cari ai nenoro-
„cirea să le stăpânești. Invinge-i împotrivirea prin stă-
„ruință și prin trecere de vreme; iar prin sentimentele
„tale înalte și generoase, fă-o să uite bogățiile tale. Iu-
„bește-o, servește-o, servește pe vrednicii ei părinți! Do-
„vedește-i că toate acestea nu sunt pricinuite de o por-
„nire nebunească și trecătoare, ci de niște principii săpate
„în sufletul tău și cari nu se vor șterge. Cinstește cum
„se cuvine meritul necinstit de bogăție: este singurul mij-
„loc ca s'o împaci cu meritul pe care ea l-a ocrotit”.

236. Vă închipuiți ce mare bucurie a pricinuit tânărului această cuvântare. Increderea și nădejdea i-au în-
colțit din nou în suflet și inima lui cinstită e mulțumită
că, pentru a plăcea Sofiei, i se cere să facă ceea ce ar
face chiar dacă n'ar exista Sofia sau n'ar fi îndrăgostit
de ea. Ori cine i-a înțeles caracterul, va prevedea lesne
purtarea lui cu acest prilej.

237. Iată-mă deci confidentul ambilor tineri și mij-
locitorul amorului lor! Frumoasă slujbă pentru un gu-
vernator! Nespun de frumoasă, în adevăr! În viața mea,
n'am făcut nimic care să mă înalțe atât de sus în ochii
mei și să-mi dea atâta mulțumire de mine însumi, ca
acuma. Apoi această slujbă are și ea plăcerile ei: sunt

totdeauna binevenit în casă și au încredere în mine ca să țin rânduiala între cei doi iubiți. Emil, de teamă să nu mă supere, n'a fost niciodată așa de supus ca acum. Dânsa mi-arată multă prietenie, ceeace nu mă înșeală, căci iau numai cât este pentru mine. Astfel se despăgubește, pe departe, pentrucă ține în respect pe Emil. Prin mine îi adresează nenumărate mângâieri duioase, pe cari odată cu capul nu i le-ar spune lui; iar el, care știe că nu pot să lucrez împotriva intereselor lui, e încântat că mă înțeleg așa de bine cu dânsa. La preumblare, când ea nu-i primește brațul, Emil se consolează, căci îl vrea pe al meu. Se depărtează fără supărare și, strângându-mi mâna, îmi zice cu glasul sau cu privirea: „Prieten, vorbește pentru mine!”. Ne urmărește curios cu ochii și caută să citească pe fețele noastre sentimentele ce exprimăm și din gesturi să înțeleagă ce zicem: știe că orice am vorbi nu-i poate fi indiferent. Iar Sofia, draga de ea, își arată liberă toată sinceritatea inimii, vorbind cu Mentor, fără s'o audă Telemac¹⁴⁹). Ce binevoitor și fără prefăcătorie mă lași să citesc tot ce se petrece în inima ta plină de iubire! Cu ce plăcere mi-arăți toată stima ce ai pentru elevul meu! Cu câtă mișcătoare naivitate mă lași să pătrund cele mai dulci sentimente ale tale! Cu ce mânie prefăcută îl gonești, când nerăbdarea îl silește să ne întrerupă! Cu ce fermecător necaz îl cerți pentru această indiscrețiune, când vine să te oprească de a-l vorbi de bine sau de a auzi din gura mea ori a scoate din răspunsurile mele vreun nou motiv de a-l iubi?

238. Primit astfel ca viitor logodnic¹⁵⁰), Emil își va arăta toate drepturile. Vorbește, stăruie, se roagă, ajunge supărător. Nu-i pasă dacă-i vorbește aspru, dacă se poartă rău cu el; e mulțumit că-l ascultă. Cu greutate, i se îngăduie, în fine, ca Sofia, la rândul ei, să binevoiască

149) *Sallwürk* observă că, din potrivă, Eucharis din „*Télémaque*” al lui Fénelon (vezi mai sus nota la § 167) caută să facă pe Telemac să nu poată suferi pe Mentor ca pe un bătrân rău voitor.

150) *Viitor logodnic* traduce imperfect expresia *amant declarat* (*amant déclaré*), dar se potrivește cu situația.

a lua, fără prefăcătorie, față de el autoritatea unei viitoare logodnice¹⁵¹, să-i spună ce trebuie să facă, să-i poruncească în loc de a-l ruga, să primească în loc de a mulțumi, să hotărască numărul și vremea vizitelor, să-l oprească de a veni până în cutare zi și de a sta peste ora cutare. Toate acestea nu se fac în glumă, ci foarte serios. Dacă a primit acest drept cu multă greutate, ea se folosește de el în mod strașnic, așa fel, încât bietului Emil îi pare câteodată rău că i l-a dat. Totuși, orice ar porunci ea, el nu zice nimic și adesea plecând — ca s'o asculte — mă privește cu ochi plini de bucurie, cari spun: „Vezi că e stăpână pe mine!”. Iar trufașa bagă de seamă și zâmbește în ascuns de mândria sclavului ei.

239. Alban și Rafael, împrumutați-mi pensula voluptății!¹⁵²). Divinule Milton, învață pana mea grosolană să descrie plăcerile amorului și ale nevinovăției!¹⁵³). Ba nu! ascundeți arta voastră mincinoasă în fața sfântului adevăr al naturii! Să aveți numai inimi simțitoare și suflete cinstite; apoi lăsați imaginația voastră, nesilită, să rătăcească, privind entuziasmul celor doi iubiți, cari sub ochii părinților și conducătorilor lor, se leagănă fără turburare în dulcea iluzie care-i încântă și, îmbătați de dorințe, merg încetșor spre desăvârșirea acestora, împodobind cu flori și cu cunune legătura fericită care trebuie să-i unească până la mormânt. Atâtea vederi fermecătoare mă încântă și pe mine; le aduc fără rânduială și fără legătură; plăcerea ce-mi pricinuesc mă împiedică de a le pune în ordine. Ce om cu inimă nu va putea să-și înfățișeze în mintea lui plăcutul tablou al deosebitelor stări ale tatălui, ale mamei, ale fetei, ale guvernorului,

151) *Viiitoare logodnică* traduce pe *maitresse*.

152) E vorba de doi mari pictori italieni: unul *Francisc Albani* (1578—1660) mai puțin cunoscut, autor al unor tablouri pline de grație, dar cu puțină vigoare; altul *Rafael Sanzio* (1483—1520), cunoscut în toată lumea, al cărui nume a devenit sinonim cu însăși pictura, a rămas vestit, între altele, prin chipurile de madone, femei tinere, frumoase și grațioase.

153) E vorba de marele poet englez John Milton (1608—1674), autorul celebrei poeme „Paradisul pierdut”.

ale elevului și apoi nu va ajunge la unirea celei mai în-cântătoare părechi, căreia le cheazășuesc fericirea¹⁵⁴).

240. Tocmai acum când are în adevăr mare dorință să placă, Emil va începe să simtă prețul talentelor plăcute pe cari le are. Sofiei îi place să cânte: cântă cu ea; ba face mai mult: o învață muzica. E vioaie și ușoară, îi place să sară: el dansează cu ea, îi schimbă săriturile în pași regulați, o perfecționează. Ce drăgălașe sunt aceste lecțiuni! Insufleteite de o nebunatică veselie, ele micșorează sfiosul respect al amorului. Celui care iubeste i-e îngăduit să dea asemenea lecții cu voluptate; îi este permis să fie învățătorul iubitei sale.

241. E în casă un clavecin¹⁵⁵) vechiu stricat. Emil îl drege și-l acordă. E meșter: lucrează instrumente de muzică cum lucrează tâmplărie. Maxima lui a fost să caute totdeauna să se lipsească de ajutorul altuia, când poate face singur ceva. Casa are o poziție pitorească: desenează mai multe vederi, la cari a lucrat câte puțin și Sofia. Cu ele împodobesc camera de lucru a tatălui. Chenarele nu sunt aurite și n'au nevoie să fie. Văzând pe Emil cum desenează, imitându-l, ea se perfecționează după exemplul lui, își cultivă toate talentele și farmecul ei le înfrumusețează pe toate. Părinții, văzând tablourile acestea, și-aduc aminte de vechia lor bogăție, pe care numai arta o făcea prețioasă. Amorul le împodobește acum casa: fără cheltuială și fără osteneală, el procură aceleași plăceri pe cari le adunau altădată cu mulți bani și cu mult chin.

242. Precum închinătorul la idoli grămădește comori împrejurul obiectului la care se închină și pune toate podoabele pe zeul adorat, așezându-l pe altar, așa face și inamoratul: oricât de perfectă i s'ar părea iubita lui, el vrea să-i pună neconținut podoabe noi. Ea nu mai are trebuință de ele pentru ca să-i placă, dar el simte trebuință

154) Sallwürk amintește că Formey e fermecat de această descriere: „Rousseau e aici rivalul lui Fénelon. De ce nu-i pretutindenî?”

155) Instrument de muzică. Vezi cartea II § 227.

s'o gătească; i se pare că acesta este un nou fel de respect, că plăcerea de a o admira dobândește prin aceasta un nou interes. I se pare că nici un lucru frumos nu e la locul său, dacă nu împodobeste cea mai înaltă frumusețe. E o priveliște mișcătoare și de răs în același timp să vezi cum Emil se grăbește să învețe pe Sofia tot ce știe el, fără s'o întrebe dacă lucrurile sunt pe gustul ei sau dacă-i vin la socoteală. Ii vorbește despre toate, îi explică toate cu o grabă copilărească. Crede că e destul să vorbească pentru ca ea, îndată, să și înțeleagă. Iși închipue din 'nainte plăcerea ce va avea discutând cu ea filozofie. Socotește că orice a învățat e de prisos, dacă nu se poate făli înaintea ei: aproape îi e rușine să știe ceva pe care ea nu-l știe.

243. Ii dă lecții de filozofie, de fizică, de matematică, de istorie, de tot, într'un cuvânt. Sofia primește stăruința lui cu plăcere și se silește să tragă foloase. Ce fericit e Emil când i se dă voie să facă lecție în genunchi înaintea ei! Crede că s'au deschis cerurile. Totuși această situație, care stânjenește mai mult pe școlăriță decât pe profesor, nu este prea priincioasă pentru învățătură. Nu prea știe niciunul ce să facă cu ochii ca să-i ferească de ai celuiilalt și, când ochii se întâlnesc, lecția merge și mai rău.

244. Femeile nu sunt cu totul străine de arta de a raționa, dar ele trebuie să atingă numai pe deasupra științele de raționament. Sofia înțelege tot, dar nu reține mare lucru. Face mai mari progrese în morală și în lucrurile de gust; din fizică îi rămân numai câteva idei (despre legile generale și despre sistemul lumii¹⁵⁶). Câteodată, preumblându-se, admiră minunile naturii și sufletele lor nevinovate și curate îndrăsnesc să se ridice până la Creator: nu se tem de prezența Lui, inimile lor se deschid împreună în fața Lui.

245. Cum! doi îndrăgostiți, în floarea vârstei, să-și întrebuințeze întâlnirile lor tainice ca să vorbească despre

256) Pe cât se vede, în cursul de fizică se cuprindeau și noțiunile de cosmografie.

religie! Să-și petreacă vremea, spunând catehismul! De ce să înjosească ce este sublim? Da, fără îndoială, vorbesc așa, vrăjiți de închipuirea lor. Se văd desăvârșiți, se iubesc, vorbesc cu entuziasm despre ceea ce dă preț virtuții. Jertfele ce-i aduc îi fac s'o iubească într'adevăr. Invingându-și pornirile, plâng câteodată împreună și lacrimile lor, mai curate de cât roua cerească, dă cel mai mare farmec vieții lor: simt atunci cel mai minunat delir pe care l-a simțit vreodată un suflet omenesc. Dacă sunt jinduiți, aceasta le mărește fericirea și se văd măriți în ochii lor prin jertfele de toată ziua. Oameni robi ai simțurilor, trupuri fără suflete! vor cunoaște și ei într'o zi plăcerile voastre, dar atunci le va părea rău de vremea fericită când nu și le îngăduiau.

246. Cu toată această bună înțelegere, sunt câte odată discuții, chiar certuri între ei. Ea are câte odată capriții, el porniri mânioase; dar aceste mici furtuni trec repede și întăresc mai mult unirea între ei. Experiența învață pe Emil să nu se teamă prea mult de ele, căci are mai mult folos din împăcaciune de cât pagubă din ceartă. Câștigul celei dintâi l-a făcut să nădăjduască altele. S'a înșelat; dar, dacă n'are totdeauna un profit destul de simțitor, e totdeauna mulțumit să vadă că Sofia se interesează cu sinceritate de inima lui. Vreți să știți care este acel profit? Vă voi spune bucuros, mai ales că acest exemplu îmi va da prilej să dezvolt o maximă foarte utilă și să combat una foarte primejdioasă.

247. Emil iubește și de aceea nu e îndrăsneț. Lucrul se înțelege mai bine dacă știm că Sofia este o fată care nu i-ar îngădui prea mare familiaritate. Fiindcă înțelepciunea are în toate un hotar, ar putea s'o învinovățească cineva că e prea aspră iar nu prea îngăduitoare și tatăl ei se teme chiar uneori ca nu cumva mândria ei exagerată să n'o facă disprețuitoare. În cele mai tainice întâlniri, Emil n'ar îndrăzni să ceară nici cel mai mic semn de dragoste, ba nici să arate că-l dorește. Când ea binevoeste să-i dea brațul mergând la plimbare, lucru din care nu îngăduie să se facă un drept, el de abia îndrăsnește câte

odată, suspinând, să-i lipească brațul de pieptul său. Cu toate acestea, după o lungă constrângere, îndrăznește să-i sărute pe furiș rochia și de multe ori este destul de fericit dacă ea se face că nu bagă de seamă. Intr'o zi, vrând să facă același lucru mai pe față, ea îi observă că este un lucru foarte urit: el se încăpățânează, ea se supără, necazul o face să spuie câteva vorbe înțepătoare; Emil nu le primește fără răspuns. Astfel restul zilei se petrece cu supărare și se despart foarte nemulțumiți unul de altul.

248. Sofia e neliniștită. Cum ar ascunde mâhnirea aceasta de mama ei, care îi este confidentă? E prima ei neînțelegere și o neînțelegere de un ceas este o afacere foarte însemnată. Ii pare rău de greșeala sa. Mama sa îi dă voie s'o îndrepteze, iar tatăl său îi poruncește.

249. A doua zi Emil, îngrijat, vine mai de vreme ca de obicei. Sofia era în camera mamei sale, tatăl de asemenea¹⁵⁷). Emil intră respectuos, dar trist. Indată ce părinții îl salutară, Sofia se întoarce spre dânsul și întinzându-i mâna îl întrebă cu glas prietenos ce mai face. Firește că Sofia îi dăduse frumoasa ei mână cu gând că are să i-o sărute; însă el nu i-o sărută. Sofia, cam rușinată, își retrage mâna ascunzându-și neplăcerea cât poate mai bine. Emil, puțin deprins cu obiceiurile femeilor și care nu prea știe la ce folosește capriciul, nu uită prea lesne și supărarea nu-i trece prea repede. Tatăl Sofiei, văzând-o turburată, o turbură și mai mult prin glumele lui. Biata fată, zăpăcită, umilită, nu mai știe ce face și ar vrea cu orice preț să îndrăznească a plânge. Cu cât se stăpânește cu atât plânsul stă s'o înnece; în fine o lacrimă îi scapă fără voia ei. Emil vede această lacrimă, se aruncă la picioarele ei, îi ia mâna și i-o sărută cu foc de mai multe ori. — „Zău! ești prea bun, zise tatăl râzând; eu aș fi „mai puțin îngăduitor pentru caprițioase de acestea; aș „pedepsi gura care m'ar fi ofensat”. Emil, îmbărbătat prin aceste cuvinte, își întoarce privirea rugătoare spre

157) La toaletă damele primeau vizite intime: astfel Emil și educatorul său găsesc toată familia adunată. (*Nota lui Sallwürk*).

mamă, și, părându-i-se că vede un semn de aprobare, se apropie tremurând de obrazul Sofiei; aceasta, ca să-și scape gura, întoarce capul și-și pune în primejdie astfel obrazul roșu ca un trandafir. Indrăsnețul nu se mulțumește; împotrivirea slăbește. Ce sărutare, dacă n'ar fi fost sub privirea mamei! Păzește-te, Sofio, de strășnicia ta! are să ceară adesea să-ți sărute rochia cu condiție să refuzi câte odată.

250. După această aspră pedeapsă, tatăl se duce după trebi; iar mama găsește pretext să trimită pe Sofia în altă parte și vorbește lui Emil cu glas foarte serios. „Domnule, cred că un tânăr de bun neam și bine crescut ca D-ta, având sentimente înalte și moravuri bune, n'ar voi să plătească prin desonoare prietenia ce-i arată o familie. Nu sunt nici sălbatică, nici fățarnică; știi că trebuie să ierți nebunaticii tinereți; ceea ce am îngăduit sub ochii mei îți dovedește îndeajuns. Intreabă pe prietenul D-tale ce datorii ai. El îți va spune ce deosebire este între glumele făcute în fața părinților și între libertatea ce și-o poate lua cineva departe de ei, abuzând de încrederea lor și făcând o adevărată cursă din ceea ce, sub ochii lor, era un lucru nevinovat. Îți va spune, Domnule, că fata mea n'are altă vină față de D-ta decât că n'a îngăduit dela prima dată ceea ce nu trebuie să îngăduie niciodată. Îți va spune că tot ce se ia ca semn al dragostei este dragoste și că nu este demn de un om cinstit să se folosească de nepriceperea unei fete tinere pentru a dobândi în ascuns ceea ce ea poate îngădui în fața lumii, căci se știe ce poate permite buna cuviință în public; dar nu se știe până unde poate să meargă, în taină, acela care se face singur judecător al dorințelor sale”.

251. După această îndreptățită dojană, care mă privea mai mult pe mine decât pe elevul meu, înțeleapta mamă ne părăsește, lăsându-ne să ne minunăm de prudența ei așa de rară, pentru care e lucru puțin însemnat că a sărutat-o pe Sofia pe gură față cu noi toți și este primejdios să îndrăsnească a-i săruta numai rochia în ascuns. Gândindu-mă la proastele noastre maxime, cari sacrifică

totdeauna pentru cuviință adevărata onestitate, înțeleg de ce vorbirea e cu atât mai cuviincioasă cu cât inimile sunt mai corupte și de ce procedurile sunt cu atât mai cu multă rânduială cu cât autorii lor sunt mai necinștiți¹⁵⁸).

252. Cu acest prilej, făcând pe Emil să se pătrunză de îndatoririle sale — despre cari trebuia să-i vorbesc mai de vreme, — îmi vine o reflecție nouă, care face, poate, mai cu deosebire cinste Sofiei, dar mă păzesc s'o spun iubitului ei; de sigur că acea pretinsă mândrie, din care se face de obicei o vină, este o măsură foarte înțeleaptă ca să se păzească de ea însăși. Simțindu-se, din nenorocire, că are un temperament care se aprinde lesne, se teme de cea dintâi scânteie și fuge de ea cu toată puterea. Nru din mândrie este strașnică, ci din smerenie. Dobândind față de Emil puterea pe care se teme să n'o aibă el față de dânsa, ea se slujește de una ca să combată pe cealaltă. Dacă ar fi mai sigură de sine, ar fi mult mai puțin mândră. Dacă înlăturăm această pricină, e în lume fată mai apropiată și mai blândă? care suferă mai cu răbdare o nedreptate? care se teme mai mult de a o face altuia? care are mai puține pretenții de orice fel, afară de virtute? Dar nici nu se mândrește cu virtutea ei: vrea numai să și-o păstreze; iar când poate lăsa drum liber, fără primejdie, înclinării inimii o vezi că chiar mângâie pe iubitul ei. Mamă-sa însă, femeie cu judecată, nu spune toate aceste amănunte nici chiar tatălui fetei: bărbații nu trebuie să știe toate.

253. Sofia, nu numai că nu se arată mai îngânfată de izbânda ei, dar s'a făcut mai blajină și mai nepretențioasă cu toată lumea, afară de acela care e pricina schimbării sale. Sentimentul de neatârnare n'o mai îngâmfă. Se bucură cu modestie de o victorie care-i cere ca preț libertatea. Infățișarea ei nu mai este așa de deschisă ca înainte, și vorbirea îi e mai timidă, de când a început

158) Sallwürk trimite la Cartea IV-a § 392 și 443.

să roșească auzind cuvântul de „iubit”¹⁵⁹); dar sfiiciunea ei te lasă să-i vezi mulțumirea, și, dacă se rușinează, aceasta nu o supără. Mai ales față de tinerii ce vin prin casă, purtarea ei este cu totul schimbată. Acum nu se mai teme de dânsii și de aceea nu mai este așa de rezervată ca înainte. Hotărîtă în alegerea sa, se poate arăta fără greutate grațioasă celor ce-i sunt indiferenți. Ne mai interesându-se de ei, nu le mai prețuește cu severitate meritele și-i găsește destul de amabili ca oameni cari nu vor fi niciodată nimic pentru ea.

254. Dacă adevărata dragoste s'ar putea sluji de cochetărie, aș crede că văd oarecari urme în chipul cum se poartă cu ei când Emil e de față. Ai zice că nu e mulțumită de pasiunea lui arzătoare, pe care o încălzește printr'un delicat amestec de rezervă și de mângâială, că nu s'ar supăra dacă i-ar ațâța-o prin oarecare îngrijorare. Ai zice că, înveselind înadins pe tinerii mosafiri, îl chinuește prin glumele pe cari nu îndrăznește să le facă față de el. S'ar părea așa; dar Sofia e prea îndatoritoare, prea bună, prea cu judecată ca să-l chinuiască astfel. Ca să potolească acest primejdios deșteptător, amorul și onestitatea înlocuesc înțelepciunea; știe să-l îngrijoreze și să-l liniștească tocmai când trebuie. Dacă-l turbură câteodată, niciodată nu-l întristează. Să iertăm grija pe care o pricinuește iubitului ei, temându-se că nu e niciodată destul de bine prins.

255. Dar asupra lui Emil ce impresie va face această iscusită purtare? Va fi gelos sau nu? Lucrul trebuie examinat, căci asemenea digresiuni se potrivesc cu scopul cărții mele și mă depărtează puțin de subiect.

256. Am arătat mai înainte cum se introduce această pasiune în inima omului, în lucrurile cari țin de opinia lumii. În amor e însă altceva. Mi se pare că gelozia este așa de strâns legată de natură, încât cu greu poți admite că nu este firească. Exemplul animalelor, dintre cari multe

159) Și aci, ca și mai sus, cuvântul „iubit” nu are decât o parte a înțelesului; adică cuprinde numai partea ideală.

sunt geloase până la furie, mi se pare că stabilește lucrul fără replică. Oare opinia lumii învață pe cocoși să se sfâșie și pe tauri să se bată până la moarte?

257. Incontestabil, e lucru natural împotrivirea față de tot ce turbură sau lovește plăcerile noastre. Până la un punct oarecare, în același caz se găsește și dorința de a poseda în mod exclusiv ceea ce ne place. Când însă această dorință, devenită pasiune, se schimbă în furie sau în închipuire bănuitoare și supărătoare, numită gelozie, atunci e altceva: pasiunea poate să fie firească sau nu; trebuie să facem această deosebire.

258. Exemplul cu animalele a fost examinat în „*Discursul despre inegalitate*”¹⁶⁰). Reflectând acum din nou, argumentarea mi se pare destul de temeinică și îndrăsnesc a trimite acolo pe cititori¹⁶¹). Voiu adăoga numai,

160) E vorba de scrierea lui Rousseau: „Discurs asupra originii inegalității între oameni.”

161) Iată pasagiul la care face aluzie Rousseau:

„Să începem prin a deosebi moralul de fizic în sentimentul amorului. Fizicul este dorința unui sex a se uni cu altul. Moralul este ceea ce determină această dorință și o fixează asupra unui singur obiect. Moralul e un sentiment artificial născut din obiceiurile societății.. El e întemeiat pe niște noțiuni de merit sau de frumusețe pe cari un sălbatec n'ar putea să le aibă.. Inima sălbatecului nu poate avea sentimente de admirație. El ascultă numai glasul naturii și orice femeie e bună pentru el..

„E deci necontestabil că și amorul, ca și celelalte pasiuni, numai în societate a dobândit acea pornire înflăcărată care e așa de nenorocită pentru oameni.

„S'ar putea desigur compara aceasta cu lupta între indivizii de partea bărbătească la diferite specii de animale, care însângerează necontenit curtea păsărilor și face să răsune primăvara pădurile de strigăte. Trebuie însă să excludem toate speciile la cari natura a stabilit între sexe alte raporturi de cât între noi. La speciile la cari proporțiunea e mai bine observată, luptele acestea nu pot avea altă pricină de cât raritatea femelelor față de numărul indivizilor bărbați sau intervalele în cari femela respinge cu totul pe bărbat, ceea ce revine la același lucru, căci, dacă femela nu admite pe bărbat de cât două luni pe an, este ca și cum numărul femelelor ar fi mai mic cu $\frac{5}{6}$. Nici unul din aceste cazuri nu se observă la specia omeanească, la care numărul femeilor întrece pe al bărbaților.. și la

la deosebiri ce le-am făcut acolo, că gelozia care vine dela natură ține mult de puterea sexului bărbătesc și când această putere este sau pare a fi nemărginită, atunci gelozia e la culme, căci bărbatul, măsurându-și drepturile după trebuințe, vede în orice alt bărbat un concurent su-părător. La speciile acestea, partea, femească, supunân-du-se primului venit, se supune dreptului de cucerire și pricinuește între bărbați neconținute lupte.

259. Din potrivă, la speciile la cari se fac părechi și se produce un fel de legătură morală, un fel de căsătorie, partea femească este a bărbatului pe care și l-a ales și refuză pe oricare altul; iar bărbatul, având în preferința femeii chezașia fidelității, nu se turbură așa de mult de prezența celorlalți bărbați și trăiește cu ei în pace. In aceste specii, bărbatul îngrijește și de pui, și de aceea, printr'o lege a naturii care trebuie să te înduioșeze în adevăr, pare-se că femeia dă tatălui răsplata pentru iubirea ce arată copiilor.

260. Considerând neamul omenesc în simplitatea lui primitivă, e ușor de văzut că bărbatul e sortit să se mulțumească cu o singură femeie, de vreme ce puterea lui e mărginită și dorințele sale restrânse. Aceasta se confirmă prin egalitatea numerică a indivizilor de cele două sexe, cel puțin în clima noastră, egalitate ce nu se prea vede la speciile de animale la cari puterea bărbatului ține mai multe femei lângă unul singur. De și bărbatul nu clocește ca porumbelul și, de și seamănă cu patrupelele, căci n'are țâțe cu cari să alăpteze puii, totuși copiii nu pot umbla multă vreme și sunt slabi și, astfel mama s'ar lipsi cu greu de iubirea tatălui pentru ei și de îngrijirile ce rezultă din aceasta.

care amorul nu e periodic. Nu se poate deci zice că — în starea naturală — s'ar petrece între oameni aceleași lupte ca între animale; și, chiar de s'ar putea trage o asemenea concluziune, de vremece aceste lupte nu distrug speciile celelalte, n'ar distruge nici pe a noastră. Mai mult: putem zice că ele ar aduce mai puține pierderi decât cele ce se produc în societate, unde gelozia înamoraților și răsbunarea soților produc în fiecare zi dueluri, omoruri”.

261. Toate observațiile acestea dovedesc că, dacă la câteva specii de animale găsim că bărbații sunt cuprinși de o gelozie furioasă, nu se poate zice același lucru despre om. Ba chiar excepția ce întâlnim în climatele calde — unde e stabilită poligamia — confirmă regula, pentrucă din mulțimea femeilor vine grija tiranică a bărbatului, iar simțirea propriei sale slăbiciuni îl silește să se folosească de silnicie spre a înfrânge legile naturii.

262. La noi, aceste legi sunt înfrânte însă în sens contrariu și mai urâcios; aici gelozia vine din pasiuni sociale nu din instinctul primitiv. Mai totdeauna în legăturile galante¹⁶²⁾, amantul mai mult urăște pe rivalii săi de cât iubește pe femeie. Dacă i-e teamă că nu va fi singur ascultat, pricina este amorul propriu, a cărei origine am arătat-o¹⁶³⁾: într'însul suferă mai mult vanitatea de cât iubirea. De altfel, nepriceputele noastre instituții au făcut pe femei prefăcute¹⁶⁴⁾ și le-au aprins dorințele într'atât în cât cu greu te poți întemeia și pe dragostea cea mai bine dovedită și, oricâtă preferență ar arăta, tot nu poate fi cineva liniștit și fără teamă de concurență.

263. Pentru amorul adevărat este altceva. Am arătat, în scrierea citată¹⁶⁵⁾, că sentimentul acesta nu este așa de firesc pe cât se pare: e mare deosebire între obișnuința plăcută care leagă pe bărbat de tovarășa lui și între furia neînfrănată, care îl face să se îmbete de niște calități închipuite ale unui obiect văzut cum nu este în realitate. Această pasiune, care trăiește numai din exclușiuni și din preferențe, se deosebește de vanitate într'un singur punct: vanitatea cere tot și nu dă nimic, este deci

162) Adică nu în legăturile stabilite prin căsătorie.

163) Vezi Cartea IV § 14.

164) Prefăcătoră de care vorbesc aci este opusă aceleia care li se cuvine și care pornește dela natură. Una consistă în a-și ascunde sentimentele pe cari le au; cealaltă a arăta pe față pe cele pe cari nu le au. Toate femeile din lumea înaltă își petrec viața mândrindu-se cu sensibilitatea lor, pe când în realitate se iubesc numai pe sine. (Nota autorului).

165) Vezi § 260.

totdeauna neechitabilă; amorul dă cât cere și este prin el însuși un sentiment plin de echitate¹⁶⁶). Apoi, cu cât cere mai mult cu atât e mai lesne crezător: iluzia care-l pricinuește îl face să fie ușor de înduplecat. Dacă amorul e îngrijorat, stima are încredere. Niciodată un suflet cinstit nu poate avea amor fără stimă, căci cel care iubește, iubește în ființa aleasă calitățile prețuite de el.

264. Fiind bine lămurite toate acestea, se poate spune cu siguranță ce fel de gelozie va putea să aibă Emil, căci, dacă se poate zice că această pasiune are oare care sămânță în sufletul omenesc, forma ei însă este hotărâtă de educație. Emil, îndrăgostit și gelos, nu ar fi supărăcios, bănuitor, neîncrezător, ci delicat, sensibil și cu oarecare teamă. Va fi mai mult îngrijorat decât iritat. Va căuta mai mult să câștige pe iubita lui decât să amenințe pe rivalul său. De va putea, îl va depărta ca pe o piedică, dar nu-l va urî ca pe un dușman. Dacă-l va urî, nu va fi pentru îndrăzneala că a avut pretenții asupra unei inimi pe care o dorește el, ci pentru că-l pune în adevăr în primejdie de a o pierde. Nu va avea mândria nedreaptă de a se supăra prostește pentru că cutează cineva să se ia la întrecere cu dânsul, ci, înțelegând că dreptul de preferință este întemeiat pe merit și că onoarea stă în izbândă, își va îndoi silințele ca să se arate plăcut, și probabil va reuși. Generoasa Sofia, ațâțându-i dragostea prin câteva frici, va ști să le potolească și să-l despăgubească; iar concurenții cari erau primiți numai ca să-l puie pe el la încercare, vor fi curând depărtați.

265. Dar unde am ajuns, pe nesimțite? Ce ai devenit, Emil? Pot recunoaște în tine pe elevul meu? Unde e tânărul crescut cu strășnicie, care înfrunta asprile anotimpurilor, care-și supunea trupul la cele mai grele lucrări, iar sufletul numai legilor înțelepciunii? Unde este el, pe care prejudecățile și pasiunile nu-l ajungeau, care iubea numai adevărul, care se pleca numai rațiunii și nu dorea nimic din ce nu era al lui? Acum, moleșit printr'un

166) *Echitate* în deosebire de *dreptate*.

traiu fără muncă, lasă pe femei să-l conducă: petrecerile lor au devenit ocupațiile lui; voințele lor, legile lui; o fată tânără a devenit stăpâna soartei sale, se îndoaie și se târâște înaintea ei; Emil cel serios este jucăria unui copil.

266. Așa se schimbă viața: fiecare vârstă are imboldurile ei, dar omul e totdeauna același. La zece ani sunt prăjiturile, la douăzeci femeia, la treizeci petrecerile, la patruzeci ambițiunea, la cincizeci avariția. Când aleargă după înțelepciune? Fericit cel care e dus spre ea, fără voia lui! Ce interesează conducătorul, dacă ajungi la fintă? Eroii și chiar înțelepții au plătit această dajdie slăbiciunii omenеști și dacă cutare a stricat fusele torcând, aceasta nu l-a împiedicat de a fi om mare¹⁶⁷).

267. Vreți să prelungiți asupra vieții întregi efectul unei bune educațiuni? Faceți să se păstreze în timpul tinereței bunele deprinderi dobândite în copilărie; apoi, când elevul vostru a ajuns ce trebuie să fie, faceți să rămâie așa în toată vremea. Aceasta este cea din urmă perfecțiune ce rămâne s'o dați operei voastre. De aceea se cade să lăsați pe guvernor și pe lângă tânăr, căci e puțină primejdie că nu va pricepe amorul fără el. Guvernorii și mai ales părinții se înșeală, crezând că un fel de a trăi înlătură pe celălalt, că îndată ce te-ai făcut mare trebuie să renunți la tot ce făceai când erai mic. Dacă ar fi așa, la ce ar mai sluji îngrijirea copilăriei, dacă învățătura bună sau rea ar dispărea odată cu dânsa și dacă, cu schimbarea deplină a modului de viață, s'ar schimba neapărat și felul de a gândi?

268. Numai o boală foarte gravă poate să aducă o soluție de continuitate¹⁶⁸) în memoria cuiva; tot așa, numai o pasiune puternică poate s'o facă în moravuri. De și gusturile și înclinările noastre se schimbă, schimbarea

167) Aluzie la legenda lui Hercule. Vezi § 17 și nota aceeași carte.

168) Expresie primită în stilul științific: despărțirea deplină între două părți sau între două momente.

aceasta, adesea destul de neașteptată, este îndulcită întrucâtva prin obiceiuri. În urmarea înclinărilor noastre, ca și într'o treptată slăbire de colori într'un tablou, bine făcută, artistul iscusit trebuie să facă trecerile nesimțite, să amestece și să facă a se confunda colorile și, ca să înlătore deosebirile izbitoare, să întindă mai multe colori peste tabloul întreg. Experiența întărește această regulă: oamenii necumpătați își schimbă zilnic simpatiile, gusturile, sentimentele și sunt statornici numai în obiceiul de a se schimba; oamenii așezați se întorc totdeauna la vechile deprinderi și păstrează chiar la bătrânețe gustul pentru plăcerile ce aveau fiind copii.

269. Dacă faceți așa ca tinerii, trecând într'o nouă vârstă, să nu disprețuiască pe cea din naintea ei — dobândind deprinderi noi, să nu părăsească cu totul pe cele vechi, — și să caute totdeauna să îndeplinească ce e bine, fără a se uita la vremea când au început; — numai atunci veți fi desăvârșit lucrarea voastră și veți fi siguri de ei pentru toată viața lor, căci schimbarea cea mai de temut este tocmai cea din vârsta de care ne ocupăm acum. Fiindcă toți ne aducem aminte de ea¹⁶⁹⁾ cu părere de rău, firește că gusturile pe cari le-am păstrat în această vreme se pierd greu în cursul anilor; iar, din potrivă, dacă ne-am desvâțat, nu ne mai întoarcem la ele niciodată.

270. Cele mai multe din deprinderile pe cari credeți că le dați copiilor și tinerilor nu sunt adevărate deprinderi, fiindcă le-au luat de silă și le urmează fără voie; de aceea caută să se scape de ele la cel dintâi prilej. Dacă te-ar ținea mult în închisoare, nu ai prinde gust de ea; în acest caz deprinderea ar mări ura în loc s'o micșoreze. Cu Emil nu s'a întâmplat așa, căci în copilărie a făcut numai ce a vrut și ce i-a plăcut și de aceea, urmând tot astfel ca bărbat, adaogă stăpânirea deprinderii pe lângă dulceața libertății. Vieța activă, munca manuală, exercițiul, mișcarea îi sunt așa de necesare încât nu s'ar putea lipsi de ele fără să sufere. A-l sili deodată la o

169) Adică de tinerețe.

vieată molatică și sedentară ar însemna să-l arestezi, să-l pui în fiare, să-l ții într'o situație de constrângere violentă; cred că buna lui dispoziție și chiar sănătatea ar suferi dintr'aceasta. Intr'o cameră închisă, d'abia poate să respire în voie; îi trebuie aer liber, mișcare, oboseală. Chiar când stă la picioarele Sofiei, se uită câteodată cu coada ochiului la câmpie și ar dori s'o străbată împreună. Când trebuie totuși să stea, el stă; dar este îngrijat, agitat, par'că ar vrea să pornească; stă, fiindcă se simte legat. Iată deci — veși zice — că l-am supus trebuințelor, că i-am dat îndatoriri. E adevărat: i-am dat îndatoririle stării de bărbat.

271. Emil iubește pe Sofia. Dar ce l-a atras pe el întâi? Sensibilitatea, virtutea, iubirea pentru ce este onest. Iubind într'insa această iubire, ar fi pierdut-o pentru sine? Iar Sofia, la rândul ei, prin ce a căutat să fie prețuită? Prin toate sentimentele cari, în mod firesc, se aflau în inima iubitului ei, prin priceperea adevăratelor bunuri, prin cumpătare, prin simplitate, prin desinteresare generoasă, prin disprețul luxului și al bogăției. Emil avea aceste virtuți înainte de a i le fi poruncit amorul. Deci în ce s'a schimbat Emil întru adevăr? Are numai motive noi ca să fie el însuși: în aceasta este deosebit de ce era.

272. Nu-mi închipuesc că, citind scrierea aceasta cu băgare de seamă, ași putea crede că toate împrejurările situațiunii lui Emil sunt potrivite astfel prin întâmplare. Oare e întâmplare că fata care-i place se găsește în fundul unei cătune depărtate, când în orașe sunt atâtea fete drăguțe? O întâlnești din întâmplare? Din întâmplare se potrivesc? Din întâmplare nu pot locui în același sat? Din întâmplare își găsește locuință așa departe de ea? Din întâmplare o vede așa de rar și e silit să plătească prin atâtea osteneți plăcerea de a o întâlni câteodată? Ziceți că se moleșește. Din potrivă, se întărește. Trebuie să fie robust, cum l-am făcut eu, ca să îndure toate oboșelile de hatârul Sofiei.

273. Locuște la o depărtare de două leghe de casa

ei. Această distanță este ca suflarea foalelor peste foc; prin ea îi oțolesc amorul. Dacă ar locui poartă în poartă sau dacă s'ar putea duce s'o vază așezat frumușel într'o trăsură, ar iubi-o în toată liniștea, ca un Parizian. Leandru ar fi vrut să moară pentru Hero, dacă nu i-ar fi despărțit marea?¹⁷⁰⁾ Cititorule, scutește-mă de vorbe multe. Dacă ești făcut ca să mă înțelegi, îmi vei urmări regulile în amănuntele ce dau.

274. Prima dată când ne-am dus să vedem pe Sofia, am luat cai ca să mergem mai repede. Mijlocul acesta era lesnicios și chiar a cincea oară tot luarăm cai. Eram așteptați; la vreo jumătate de leghe dela casa lor vedem lume pe șosea. Emil bagă de seamă, îi bate inima; se apropie, recunoaște pe Sofia, sare repede de pe cal, pleacă, sboară, ajunge lângă iubita familie. Lui Emil îi plac caii frumoși. Al lui e vioiu. Simțindu-se slobod, fuge peste câmp; mă iau după el, îl ajung cu greutate, îl aduc înapoi. Din nenorocire, Sofiei îi e frică de cai; nu îndrănesc deci să mă apropiu de ea. Emil nu vede nimic; dar Sofia îi spune la ureche ce m'a silit să fac. Emil aleargă rușinat, ia caii și rămâne înapoi; fiecare la rândul său. Pleacă înainte ca să se scape de cai. Lăsând, astfel, pe Sofia în urmă, nu mai socotește calul așa de folositor; vine gâfâind și ne întâlnește pe la jumătatea drumului.

275. La următoarea călătorie, Emil nu mai vrea cai. — „De ce? îi zic; putem lua un servitor ca să aibă „grijă de ei”. — „Cum! Să supărăm într'atât pe a- „ceastă vrednică familie? Nu vezi că vrea să hrănească

170) Leandru e un personaj din legendele Greciei vechi, cunoscut prin amorul lui pentru *Hero*. El locuia la Abydos, ea la Sextos, adică pe cele două țărmuri ale Helespontului (Strâmtoarea Dardanele). Neputându-se căsători, el trecea în fiecare noapte, călăuzit de un felinar pe care ea-l aprindea pe țărm. Într'o noapte furtuna a stins lumina și Leandru s'a înecat. A doua zi când apa i-a scos cadavrul la suprafață și l-a văzut Hero, s'a aruncat de pe o stâncă și a murit. Această legendă a inspirat o piesă a poetului german Grillparzer, care a fost tradusă în românește și jucată și pe scena Teatrului Național.

„și pe oameni și pe cai?” — „E adevărat, răspund, că sunt primitori ca niște săraci de treabă. Bogații, sgâr-ciți în luxul lor, găzduesc numai pe prieteni; dar săracii dau de mâncare și cailor prietenilor. — Să mergem po jos! zice el. Ce! N'ai curaj, d-ta care împărtășeai bucuros petrecerile ostenoitare ale copil-ului d-tale? — „Foarte bine, răspund eu repede. Mi se pare că și amorul nu ține la sgomot prea mare”.

276. Apropiindu-ne, găsim pe mamă și pe fată, mai departe de casă decât prima oară. Venisem fără să ne odihnim. Emil era numai apă; o mână iubită binevoiește a-l șterge cu batista pe obraz. Ar putea să fie mulți cai pe lume până când să ne hotărîm iar să venim călare.

227. Totuși e nesuferit lucru să nu poată petrece seara împreună. Vara trece, zilele încep să scadă. Orice am zice, nu ni se dă voie să ne întoarcem noaptea și, dacă nu venim de dimineață, trebuie să plecăm când d'abia am sosit. Tot părăndu-i rău și interesându-se de noi, mamă-sa cugetă că în adevăr n'ar fi cuviincios să ne ție noaptea în casa lor, dar ar putea să ne găsească în sat o gazdă ca să dormim câteodată. Auzind aceasta, Emil bate din palme cu bucurie iar Sofia, fără să gândească, sărută ceva mai des pe mamă-sa în ziua când înlesnirea aceasta a fost găsită.

278. Puțin câte puțin, blândețea amicitiei și familiaritatea nevinovăției se stabilesc și se întăresc între noi. În zilele hotărîte de Sofia sau de mamă-sa, vin de obicei și eu cu Emil; câteodată însă îl las să se ducă singur. Increderea înaltă sufletul, și bărbatul nu mai trebuie socotit copil; apoi: ce aș fi lucrat până acum, dacă elevul n'ar fi vrednic de stima mea? Mi se întâmplă câteodată să mă duc fără el. Atunci e trist, dar nu cârtește: la ce i-ar folosi aceasta? Apoi știe bine că eu nu pot să-i vătăm interesele. Afară de aceasta, fie că mergem împreună sau numai unul din noi, se înțelege bine că nici un fel de vreme nu ne oprește, ba suntem mândri când ajungem acolo într'o stare vrednică de plâns. Din nenorocire, Sofia nu ne îngăduie această cinste și ne

oprește să venim pe vreme rea. Numai într'aceasta s'a arătat protivnică regulilor ce i-am dat în ascuns.

279. Intr'o zi când s'a dus singur și când îl așteptam numai a doua zi, îl văd că vine în aceeași seară. Imbrățișându-l, îi zic: „Ce e, dragă Emil? N'ai vrut să-ți părăsești prietenul?” În loc să răspundă mângâierilor mele, îmi zice cam supărat: „N'aș fi venit de bună voie „așa de repede; am venit silit. Așa a vrut ea. Pentru „ea viu, nu pentru d-ta”. Mișcat de această naivitate, îl „imbrățișez din nou, zicându-i: „Ce suflet deschis! Ce „amic sincer! Nu-mi lua ce e al meu. Dacă ea te-a făcut „să vii, eu te-am făcut să vorbești; întorcerea e opera ei, „sinceritatea, a mea. Păstrează pentru totdeauna această „nobilă nevinovăție pe care o au numai sufletele alese. „Lasă pe cei indiferenți să cugete ce vor; dar este o „crimă să lași pe un amic să-ți atribue ca merit o faptă „pe care n'ai făcut-o pentru el”.

280. Mă păzesc să nu micșorez în ochii lui, prețul acestei mărturisiri, găsind în ea mai mult amor decât generozitate și spunându-i că a vrut să-l atribue Sofiei în loc să-și facă un merit din această întoarcere. Iată însă cum îmi desvăluște el, fără să bănuiască, fundul sufletului său; dacă a venit liniștit, încetîșor, gândindu-se la dragostea lui, Emil este numai îndrăgostit de Sofia; dacă a venit repede, obosit, de și cam supărat, Emil este prietenul Mentorului său.

281. Potrivind lucrurile în acest fel, se vede că tânăra mea nu-și petrece toată viața lângă Sofia și n'o întâlnește de câte ori vrea. I se dă voie să facă o călătorie sau două pe săptămână și vizitele acestea țin numai o jumătate de zi, rar și a doua zi. Cea mai mare parte din vreme trece cu nădejdea că are s'o vadă sau cu mulțumirea că a văzut-o, dar nu văzând-o în adevăr. Și chiar vremea ce o întrebuițează în călătoriile sale, mai scurtă e cea petrecută lângă dânsa decât aceea pe care o cere drumul ca să se apropie sau să se depărteze de ea. Plăcerile sale adevărate, curate, încântătoare

sunt mai mult închipuite decât reale și-i întrețin amorul fără să-i slăbească inima.

282. In zilele când n'o vede, nu șeade în nelucrare. In zilele acelea e tot Emil: nu s'a schimbat de loc. Mai adesea aleargă pe câmpurile dimprejur ca să urmeze cursul de istorie naturală: observă, cercetează pământul, produsele și cultura lor; compară lucrările pe cari le vede cu cele pe cari le știe, caută motivele deosebirelor; când crede că alte metode sunt mai bune decât cele de acolo, le arată cultivatorilor; dacă-i sfătuește să-și facă o căruță mai bună, le dă desenul ca să lucreze după el; dacă găsește o carieră de marnă, necunoscută în partea locului, le arată folosul ei. Adesea pune singur mâna. Se minunează toți când îl văd că mănuește uneltele lor mai bine decât ei, că face brazdele mai adânci și mai drepte decât ale lor, că seamănă cu mai multă potrivire, că face șanțurile de scurgere¹⁷¹⁾ cu mai multă iscusință. Nu râd de el ca de unul ce vorbește frumos despre agricultură; văd că o știe în adevăr. Într'o vorbă, își dă silința și îngrijirile sale pentru toate cele ce sunt de un folos obștesc. Câteodată nu se mărginește la acestea. Întră prin casele țăranilor, cercetează starea lor și a familiilor, îi întreabă dacă au copii, dacă au pământ, ce produce pământul și cum desfac, ce greutăți au, ce datorii, ș. a. Bani dă puțini, fiindcă știe că de obicei se întrebuițează rău; dar supraveghează el însuși întrebuințarea lor, făcându-i în adevăr folositori. Plătește lucrători pentru ei, ba uneori plătește chiar munca lor pentru lucrările de cari au tot ei nevoie. Pe unul îl pune să-și dreagă sau să-și acopere coliba, pe altul îl pune să-și desfunde țarina pe care o părăsise fiindcă n'avea mijloace; altuia

171) Prin „șanțuri de scurgere” am tradus cuvântul *ados*. Pe tităim într'o notă arată două înțelesuri ale acestui cuvânt: a) brazdă ridicată dealungul unui zid pe care se seamănă ceva. (Acesta e singurul înțeles ce găsim în Dicționarul lui Poenaru, Hill și Aaron); b) ridicături de formă longitudinală cari se fac pe locurile cultivate cu cereale ca să înlesnească scurgerea apelor. Mi s'a părut acest din urmă înțeles mai potrivit cu pasagiul.

îi dă o vacă, un cal o altă vită, în locul celor pierdute. Dacă doi vecini sunt gata să intre în judecată, el îi împacă. Dacă un țăran se bolnăvește, pune să-l îngrijească sau îl îngrijește el însuși¹⁷²). Când unul sărac e lasuprit de un vecin puternic, el îl apără și-l recomandă. Ajută pe tinerii săraci să se căsătorească. Dacă unei biete femei i-a murit copilul, se duce s'o vadă, o mângâie și nu iese îndată ce a intrat. Nu disprețuește pe săraci, nu e grăbit să părăsească pe nenorociți; adesea stă la masă cu țăranii pe cari îi ajută și chiar cu aceia cari n'au nevoie de el. Devenind binefăcătorul unora și prietenul altora, nu încetează de a fi egalul lor. În sfârșit face totdeauna atât bine cu persoana sa cât face cu banii săi.

283. Câteodată se îndreptează spre locuința Sofiei. Ar putea nădăjdui s'o zărească pe furiș, s'o vadă la plimbare fără să fie văzut. Emil însă nu e deprins cu tertipurile, nu știe și nici nu vrea să ocolească lucrurile. Amorul lui propriu se hrănește și se mândrește, având despre sine propria sa mărturie. Se supune cu strășnicie poruncii de oprire și nu se apropie niciodată așa ca să dobândească dela întâmplare ceea ce vrea să primească dela Sofia. În schimb rătăcește cu plăcere prin împrejurimi, căutând urmele pașilor iubitei sale și se înduioșează de ostenele ce și-a dat și de alergăturile făcute pentru hatârul lui. În ajunul zilelor când trebuie s'o vadă, se duce la vreo fermă vecină să pregătească o gustare pentru a doua zi. Preumblarea se îndreptează spre partea aceea fără să se bage de seamă; intră ca din întâmplare; găsesc fructe, prăjituri, smântână. Sofia, căreia îi plac lucrurile bune, se simte măgulită de aceste

172) *Nota autorului*: A îngriji pe un țăran bolnav nu înseamnă a-i da curățenie și doctorii, a-i trimite un doctor. Oamenii aceștia săraci n'au nevoie de asemenea lucruri când sunt bolnavi, ci de o hrană mai bună și mai îndestulătoare. Voi ceilalți, când vă prind frigurile, puteți să stați nemâncați; dar când țăranii de pe moșiile voastre se bolnăvesc, dați-le carne și vin. Mai toate boalele lor vin din mizerie și din istovire. Cel mai bun ceaiu e în pivnița voastră, singurul spițer e măcelarul

îndatoriri și, bucuroasă, mănâncă din toate. Apoi ne mulțumește amândurora, chiar dacă eu n'aș avea niciun amestec: e o mică șiretenie, ca să fie mai puțin stânjenită, mulțumind. Tatăl ei și cu mine mâncăm prăjituri și bem vin; iar Emil e în tovărășia femeilor, stând la pândă să fure vreo farfurie cu smântână din care a gustat Sofia.

284. Vorbind de prăjituri, i-aduc aminte lui Emil alergările cele vechi¹⁷³). Vor să știe ce erau acele alergări. Dau explicația; toți râd și-l întrebă dacă mai știe să alerge. — „Mai bine ca oricând, răspunde el; mi-ar „părea foarte rău să fi uitat”. Cineva dintre noi ar avea dorință să-l vadă luându-se la întrecere; dar nu îndrăznește să-i spuie; altcineva se hotărăște la aceasta. El primește. Adună doi-trei tineri din împrejurimi; se fixează un premiu, și, ca să se imite mai bine jocurile din copilărie, se pune o prăjitură la punctul unde trebuie să ajungă. Toți sunt gata; tatăl dă semnalul bătând din mâni. Emil, sprinten, spintecă aerul și ajunge la țintă pe când cei trei neîndemânateci d'abia au pornit. Emil primește premiul din mâna Sofiei și, tot așa de darnic ca și Enea¹⁷⁴), dă daruri tuturor învinșilor.

285. În mijlocul zgomotului triumfului, Sofia, îndrăznește să ție frunte învingătorului și se laudă că poate să alerge tot așa de bine ca el. El nu se împotrivesc de a se lua cu ea la întrecere. Ea se pregătește, își ridică rochia în amândouă părțile și, mai doritoare par'că să arate lui Emil un picior delicat decât să-l biruiască în luptă, se uită dacă fusta i-a rămas destul de scurtă. El spune un cuvânt la urechea mamei, care surâde și-i face un semn de încuviințare; apoi vine de se așează

173) Vezi Cartea II-a § 245 și următoarele.

174) În cartea V-a a *Eneidei* se povestește cum Enea a organizat niște jocuri, între cari era și o întrecere la fugă și a împărțit daruri nu numai celor ce ajunseser înainte, ci și celor ce nu învinseser, dar se arătase vrednici (vers. 286—361).

lângă concurenta lui. D'abia se dă semnalul, și Sofia pornește și zboară ca o pasăre.

286. Femeile nu sunt făcute ca să alerge: când fug, doresc să fie prinse. Intrecerea nu este singurul lucru pe care-l fac cu stângăcie, dar e singurul pe care-l fac de silă: coatele înapoi și lipite de corp le dă o ținută caraghioasă, iar tocurele înalte¹⁷⁵⁾ pe cari stau înfipte le dau înfățișarea unor lăcuste cari ar vrea să fugă fără să sară.

287. Emil, socotind că Sofia e la fel cu oricare femeie, nici nu se mișcă din loc și, zâmbind ca de o glumă, o privește cum pleacă. Sofia însă e ușoară și are tocuri scurte: n'are nevoie de meșteșugiri ca să creadă cineva că are picior mic. O ia deci înainte cu mare repeziciune și el, ca să ajungă pe această nouă Atalantă¹⁷⁶⁾, d'abia mai are vremea trebuincioasă când o vede așa de departe. Pornește și dânsul ca un șoim, care se aruncă pe pradă: o urmărește, cât p'aci s'o ajungă, o ajunge în fine foarte obosită, o ia de mijloc, ca pe o pană o ridică și, fiind pe inimă această dulce sarcină, sfârșește întrecerea, o face să atingă întâi ea ținta; apoi strigând: „*Sofia a învins!*” îngenuche înaintea ei și se mărturisește bătut.

288. Pe lângă aceste deosebite ocupațiuni, Emil are și meseria pe care a învățat-o. Cel puțin odată pe săptămână și în toate zilele când vremea rea nu ne îngăduie să alergăm pe câmp, ne ducem amândoi să lucrăm la un meșter. Nu lucrăm numai de formă, ca oameni cari am fi mai presus de starea lor, ci foarte serios ca niște adevărați muncitori. Tatăl Sofiei, venind să ne vadă, ne găsește odată la treabă și vorbește cu admirație nevastei și fetei lui despre ce a văzut. „Du-
„ceți-vă, zice el, să vedeți pe acest tânăr în atelier și

175) Moda timpului.

176) *Atalanta*, fiică a unui rege din vechia Grecie, vestită prin agerimea cu care fugea. Anunțase că va lua de bărbat pe acela care o va întrece la alergări și învingea pe toți candidații.

„veți înțelege că nu disprețuește pe sărac!” Vă închipuiți că Sofia aude aceasta cu foarte mare plăcere. Mai vorbesc și altădată și ar dori să-l surprindă la lucru. Imi fac oarecari întrebări, fără să arate că au vreun anume gând și, după ce au aflat ziua, mama și fata iau o trăsură și vin în oraș chiar în ziua aceea.

289. Intrând în atelier, Sofia zărește la capătul celălalt un tânăr în vestă, cu părul rău așezat, și atât de prins de ceace face încât nici n'o vede. Se oprește și face semn mamei sale. Emil, cu dalta într'o mână și cu ciocanul într'alta, sfârșește o scobitură¹⁷⁷); apoi taie cu ferestrăul o scândură și fixează o bucată pe tejghea ca s'o rânduiească. Scena aceasta nu face pe Sofia să râdă, ci o mișcă, fiindcă e vrednică de respect. Femeie, cinstește pe capul tău! el lucrează pentru tine, el îți câștigă pâinea, el te hrănește: iată bărbatul!

290. Pe când ele stau și se uită la el cu băgare de seamă, le zăresc și trag de mânecă pe Emil. Se întoarce, le vede, aruncă uneltele și aleargă spre dânsule cu un strigăt de bucurie. Liniștindu-se, le pofteste să șeadă și-și urmează lucrul. Sofia însă nu poate sta locului: se scoală repede, străbate atelierul, cercetează uneltele, pune mâna pe scândurile date la rânduie, ridică așchii de pe jos, se uită la mâinile noastre și apoi zice că-i place meseria asta fiindcă e curată. Sglobia încearcă să imite chiar pe Emil. Cu mâna-i albă și delicată trage cu rânduiea pe o scândură: rânduiea alunecă și nu prinde. Par'că văd Amorul râzând în aer și bătând din aripi; par'că-l aud strigând de bucurie: *Hercule este răzbunat*¹⁷⁸).

291. În vremea aceasta mama întreabă pe meșter :

177) *Scobitură* traduce fr. *mortaise*: „crestătură făcută într'o bucată de lemn sau de metal în care se întărește vre-o altă bucată, când voește cineva să unească două bucăți”. (Dicționar: Hill, Poenaru și Aaron).

178) Aluzie la legendele despre Hercule (Vezi § 17 tot din Cartea V). Aci puterea bărbătească execută lucrări pe cari femeia nu le poate face. Regina, despre care vorbește, pusese pe Erou să toarcă.

„Domnule, cât plătiți băieților?” — Dau fiecăruia 1 franc¹⁷⁹⁾ pe zi și mâncarea; dar tânărul acesta, dacă ar vrea, ar putea să câștige și mai mult, căci e cel mai bun lucrător în partea locului”. — Un franc pe zi și mâncare! zice mama, privindu-ne înduioșată. — „Așa este. Doamnă!” afirmă meșterul. Atunci ea aleargă la Emil, îl îmbrățișează, îl strânge la piept și plângând, nu poate zice decât: „Fiul meu! Fiul meu!”.

292. Mai stau puțin de vorbă cu noi, însă noi ne vedem de treabă. Apoi ea zice către fată: „Haidem! Se face târziu și nu e bine să ne aștepte”. Se apropie de Emil, îl bate drăgălaș pe obraz, zicând: „Nu vrei să vii cu noi?” El răspunde cu glas foarte întristat: „M'am tocmnit, întrebă pe meșter”. Intrebă pe meșter dacă s'ar putea lipsi de noi. El răspunde că nu poate. — „Am lucrări grăbite, trebuie să le gătesc până poimaine. M'am bizuit pe dânșii și am înlăturat alți lucrători ce s'au înfățișat. Dacă ei pleacă, nu știu unde să găsec alții și nu aș putea să dau lucrul în ziua făgăduită”. Mama nu mai zice nimic: așteaptă să vorbească Emil. El lasă în jos capul și tace. „Domnule, îi zice cam mirată de tăcerea lui, n'ai nimic de spus?”. Emil privește cu dragoste la fată și răspunde numai atât: „Vedeți bine că trebuie să rămân”. Apoi femeile pleacă și ne lasă. Emil le însoțește până la ușă, le urmărește cât poate cu ochii, oftează și se așează iar la lucru fără a zice un cuvânt.

293. Pe drum, mama, cam supărată, vorbește cu fie-sa despre ciudățenia acestei purtări. „Ce! zice ea, era lucru greu să fi dat ceva meșterului și să nu mai fie silit să rămâie? Un tânăr risipitor, care aruncă paralele fără nevoie, nu găsește bani când este în adevăr trebuință?” — „Mamă, răspunde Sofia, Emil nu prețuește așa de mult banul încât să se slujească de el spre a înlătura o făgă-duială personală, spre a nu se ținea de cuvânt și a face pe altul să-și calce cuvântul. Știu că ar putea lesne să

179) Cuvântul nu e potrivit pentru epoca în care scria Rousseau, dar arată exact valoarea, căci autorul zice „vingt sous”.

„despăgubească pe meșter de mica pagubă cei-ar aduce-o
 „plecarea lui, dar atunci și-ar pune sufletul mai prejos
 „decât averea, s'ar deprinde ca ea să-i țină loc de îndă-
 „toriri și să creadă că nu mai are nimic de făcut, (dacă
 „plătește. Emil are ideile lui și nădăjduesc că nu voiu
 „fi eu pricina ca să și le schimbe. Crezi că el n'a suferit
 „deloc, când a rămas acolo? Nu te înșela, mamă; numai
 „pentru mine a rămas: am citit aceasta în ochii lui”.

294. Să nu credem că Sofia ar fi îngăduitoare în privința amorului; din potrivă, cere mult, e poruncitoare; ar vrea mai bine să nu fie iubită deloc decât să fie cu măsură. Simțind o nobilă mândrie pentru meritele pe cari și le cunoaște, vrea să i se dea aceeași cinste pe care și-o acordă ea însăși. Ar disprețui o inimă care nu ar cunoaște întreg prețul inimii ei, care n'ar iubi-o tot așa de mult, sau poate mai mult, pentru virtuțile ei decât pentru frumusețea ei. Ar disprețui pe cel care n'ar pune înaintea ei îndatoririle lui morale și care n'ar pune-o pe ea înaintea oricărui alt lucru. N'a voit să iubească pe un om care să n'aibă altă lege decât a ei. Vrea să domnească, dar peste un bărbat pe care nu l-a schimbat în rău. Astfel Circe, după ce a pocit pe tovarășii lui Ulise, îi disprețuește și-l vrea numai pe el, fiindcă n'a putut să-l schimbe¹⁸⁰⁾.

295. Lăsând însă la o parte acest drept sfânt și neatins, Sofia ține mult la toate drepturile sale și urmărește cum le păzește Emil cu băgare de seamă, cum îi îndeplinește voința ei cu toată stăruința, cum i-o ghicește cu iscusință, cum sosește hotărît la ceasul poruncit, căci nu vrea nici să întârzie, nici să vie înainte, ci să fie exact. Dacă vine înainte, însemnează că ține mai mult la sine decât la ea; dacă întârziază, însemnează că o uită. S'ouite pe Sofia! aceasta nu s'ar întâmpla de două ori. O

180) Aluzie la un episod din *Odysea* lui Omer. În rătăcirile sale, Ulyse ajunge în insula Aea, unde locuia vrăjitoarea Circe. Aceasta prefăce în porci pe toți tovarășii lui, iar pe el nu, și apoi îl reține în insulă, arătându-i mare iubire.

simplă bănuială neîntemeiată era cât p'aci să strice totul; dar Sofia are simțimântul dreptății și știe bine să-și îndrepteze greșelile.

296. Intr'o seară eram așteptați; așa i se poruncise. Au ieșit să ne întâmpine, dar n'am sosit. „Unde or fi? Ce nenorocire li s'o fi întâmplat? Și să nu trimită pe cineva să ne dea de știre!” Biata Sofia ne crede morți; desnădăjduită, se chinuește și își trece noaptea plângând. Trimisese de cu seara un om să afle și să le aducă știrea a doua zi dimineața. Acela se întoarce însoțit de unul trimis de noi, care le spune că suntem bine și rugăm să ne ierte. Peste câteva minute sosim și noi. Scena se schimbă. Sofia își șterge lacrimile sau plânge acum de necaz. Mândria ei n'o lasă a se bucura de sosirea noastră: Emil trăește și a făcut-o să-l aștepte zadarnic.

297. Când află că am sosit, vrea să se ascundă. Silită să rămână, își schimbă repede hotărîrea și de odată se arată liniștită și mulțumită, ceea ce ar fi putut înșela pe alții. Tatăl ne iese înainte și ne zice: „Ne-ați făcut să „fim îngrijorați. Sunt aici persoane cari nu vă vor ierta „așa ușor”. — „Cine oare, tată?” întreabă Sofia, prefăcându-se că zâmbește cât se poate mai grațios. — „Ce-ți pasă, de vreme ce nu ești tu aceea?” răspunde tatăl. Sofia nu mai zice nimic și se uită numai la lucrul ei. Mama ne primește cu seriozitate și cu oarecare răceală. Emil, turburat, nu îndrăznește să se adreseze Sofiei. Ii vorbește ea întâi, îl întreabă ce mai face, îl pofteste să șează, se preface așa de bine încât bietul tânăr, care nu pricepe încă limba pasiunilor violente, se lasă înșelat de indiferența ei și e aproape să se supere el acum.

298. Ca să-i deschid ochii, iau mâna Sofiei și vreau să i-o sărut, cum fac câteodată; dar ea o retrage cu repeziciune, zicând „Domnule!”, în așa fel, în cât, fără voie, s'a dat pe față în ochii lui Emil.

299. Ea însăși, văzând că s'a descoperit, începe a se preface mai puțin. Indiferența-i silită se schimbă într'un dispreț batjocoritor. La tot ce o întrebăm, răspunde prin monosilabe, pronunțate încet și nesigur, ca și cum i-ar

fi teamă să nu-i izbucnească indignarea. Emil, aproape mort de frică, o privește cu durere și caută s'o facă a se uita la el, ca să înțeleagă mai bine din ochi ce sentimente are în adevăr. Sofia, și mai supărată de aceasta, îi aruncă o privire, care-i ia pofta de a mai cere pe a doua. Emil, zăpăcit, tremurând, nu mai îndrăznește, din fericire pentru el, nici să-i vorbească, nici s'o privească; căci, chiar de n'ar fi fost vinovat, ea nu i-ar fi iertat niciodată că a putut să-i îndure supărarea.

300. Văzând atunci că e rândul meu și că trebuie să ne explicăm, mă apropiu de Sofia. Ii iau din nou mâna, dar ea n'o retrage, căci e aproape să-i vie rău. Ii zic cu blândețe: „Dragă Sofio, suntem nenorociți, dar tu ești „dreaptă și înțeleaptă. Nu poți să ne judeci fără a ne „asculta. Ascultă-ne”. Ea nu răspunde nimic. Eu îi vorbesc astfel:

301. „Am plecat ieri la patru ceasuri. Trebuia să „ajungem la șapte. De obicei pornim mai de vreme „decât ar trebui, ca să ne putem odihni apropiindu-ne „de aici. Făcusem trei sferturi din drum și auzim de „odată niște gemete de durere. Ele veneau dela poalele „unei coline, la o mică depărtare de noi. Alergăm acolo „și găsim un biet țăran care, întorcându-se călare din „oraș cam amețit, căzuse foarte rău, și-și rupsese piciorul. Strigăm, chemăm ajutor, dar nu ne răspunde „nimeni. Incercăm atunci să așezăm pe rănit pe cal, dar „nu izbutim: la cea mai mică mișcare are dureri groaznice. Atunci ne hotărîm să legăm calul în pădure de „oparte; apoi îl așezăm pe brațele noastre ca pe un „pat și-l ducem cât putem mai binișor, după arătările „lui, până la el acasă. Drumul era lung; a trebuit să „ne oprim de mai multe ori. În sfârșit ajungem rupți „de oboseală. Mirați, băgăm de seamă, cu părere de rău, „că ne era cunoscută casa și că nenorocitul pe care l-am „adus cu atâta greutate era omul care ne primise foarte „prieteneste în ziua când am ajuns pentru prima dată „în partea locului. În turburarea noastră, nu ne recunoscusem până în acel moment.

302. „Avea numai doi copii mici. Nevasta sa, care „era aproape să-i dea pe al treilea, fu așa de speriată „când a văzut că-l aducem, încât fu apucată de dureri „mari și născu după câteva ceasuri. Ce să facem în „împrejurarea aceasta într'o căsuță depărtată unde nu „putea să ne dea nimeni niciun ajutor? Emil se hotări „să se ducă în pădure să ia calul pe care-l lăsasem acolo „și să alerge în goană să caute un medic în oraș. Dete „calul medicului și, neputând găsi altul, veni pe jos cu „un servitor și avu grijă să vă trimeată pe omul acela „să vă dea de știre. In vremea aceasta, precum vă în- „chipuiți, încurcat între un om cu piciorul rupt și o „femeie în durerile facerii, căutam prin casă să pregă- „tesc tot ce socoteam că va fi de folos pentru ajutorul „amândurora.

303. „N'am să vă mai spun amănuntele celor în- „tâmplante după aceea, căci nu ne interesează. Destul „că, până la ceasul două după miezul nopții, nici unul „nici altul n'am avut nici un minut de odihnă. In fine, „nu se luminase încă de ziuă când am ajuns la locșorul „nostru de aci de aproape, unde am așteptat vremea „ca să vă sculați pentru a vă putea povesti întâmplarea „noastră”.

304. Am tăcut fără să mai zic niciun cuvânt. Inainte de a mai vorbi cineva, Emil se apropie de iubita lui și-i spuse cu glas puternic și cu mai multă hotărîre decât m'aș fi așteptat: „Sofio, ești stăpână pe soarta „mea, o știi bine. Poți să mă faci să mor de durere; „dar să nu crezi că mă vei face să uit drepturile uma- „nității: acestea îmi sunt mai sfinte decât drepturile d-tale „și nu le voi părăsi pentru d-ta”.

305. La aceste cuvinte Sofia se scoală, îl ia de gât și-l sărută pe obraz, apoi întinzându-i mâna cu o grație ce nu se poate imita, îi zise: „Emil, iată mâna mea, fi-o „dau. Fii, când vei voi, soțul și stăpânul meu; mă voi „sili să fiu vrednică de această cinste”.

306. Cum l-a sărutat, tatăl, încântat, bate din palme strigând *bis! bis!*; iar Sofia, fără să o silească, îl mai

sărută de două ori pe celălalt obraz. Aproape în același moment însă, speriată de tot ce făcuse, fuge în brațele mamei sale și-și ascunde la pieptul ei obrazul înflăcărat de rușine.

307. Nu voiu descrie bucuria obștească: oricine trebuie s'o simță. După masă, Sofia întrebă dacă nu e prea departe ca să meargă și ea să vadă pe acești bieți bolnavi. Dorința ei e un lucru frumos. Mergem cu toții: îi găsim pe fiecare într'un pat, căci Emil trimisese unul. Găsim împrejurul lor oameni cari văd de ei. Emil îngrijise și de aceasta. Sunt însă amândoi bolnavii rău îngrijiți, încât sufer tot atât din pricina aceasta cât și din pricina stării lor. Sofia cere un șorț al femeii, o așează cum trebuie în pat; apoi face tot așa pentru bărbat. Mâna ei blândă și ușoară caută tot ce le face rău și le așează mai bine membrele suferinde. Se simt ușurați numai când se apropie ea, par'că ar ghici tot ce-i supără. Fata aceasta delicată nu se scârbește nici de murdărie nici de mirosul urit și știe să le înlătore fără să ceară ajutor dela nimeni și fără ca bolnavii să fie prea sâcăiți. Fata aceasta, totdeauna rezervată și câteodată disprețuitoare, care pentru nimic în lume n'ar fi atins cu degetul patul unui bărbat, întoarce și schimbă pe rănit fără nicio șovăire și-l așează în poziția cea mai bună în care poate să stea mai mult. Stăruința de a face binele este modestă: ce face Sofia, face așa de ușurel și cu atâta iscusință, încât bolnavul se simte ușurat fără să bage chiar de seamă că l-a atins. Nevasta și bărbatul binecuvintează împreună pe această fată bună care le dă ajutor, care-i plânge, care-i mângâie. E un înger trimis de Dumnezeu din cer: are chipul lui, e milostivă, dulce și bună ca el. Emil, înduioșat, o admiră în tăcere. Bărbate, iubește-ți tovarășa: Dumnezeu ți-o dă ca să-ți îndulcească necazurile și să-ți mângâie suferințele: iată femeia!¹⁸⁰⁾.

308. Curând se făcu botezul noului născut. Cei doi

180) Vezi § 289 tot Cartea V-a.

tineri îi fură nași, având în fundul inimilor lor dorința să puie și ei pe alții să facă la fel. Așteaptă momentul dorit: cred că-l ajung; îndoielile Sofiei sunt înlăturate, dar acum vin ale mele. N'au ajuns încă unde gândesc: trebuie să vie rândul fiecăruia.

309. Intr'o dimineață intru în odaia lui Emil, care nu văzuse pe Sofia de două zile, și cu o scrisoare în mână, îi zic privindu-l fix: „Ce-ai face, dacă ți-ar aduce „cineva vestea că Sofia a murit?” Dete un țipăt, se sculă și, fără să zică un singur cuvânt, se uită la mine zăpăcit. — „Răspunde-mi” urmez eu tot așa de liniștit. Atunci, supărat de indiferența mea, se apropie cu ochii înflăcărați de mânie și se oprește înaintea mea cu o înfățișare aproape amenințătoare: „Ce aș face? nu știu nimic, dar știu că n'aș mai vedea în viața mea pe acela „care mi-ar fi spus”. — „Liniștește-te, îi răspund zămbind; trăiește, e sănătoasă, se gândește la tine și ne „așteaptă astă seară. Să mergem însă să ne preumblăm „puțin și vom vorbi”.

310. Pasiunea care îi stăpânește nu-l mai lasă a se îndeletnici, ca înainte, cu convorbiri de raționament; acum trebuie să-l fac ca tocmai prin această pasiune să dea atenție lecțiunilor mele. Aceasta am urmărit prin groaznica mea introducere; acum sunt foarte sigur că mă va asculta.

311. „Dragă Emil, scopul existenței fiecărei ființe „sensibile este a fi fericit. Aceasta e cea dintâiu dorință „pe care ne-a dat-o natura și singura care nu ne părăsește niciodată. Dar unde e fericirea? cine știe? toți o „caută și nimeni n'o găsește. Ne prăpădim viața ca s'o urmărim și murim fără să o fi ajuns. Dragul meu, când „te-am luat în brațe după nașterea ta și când, chemând „mărturie pe Cel-prea-nalt pentru făgăduiala ce îndrăsniam „să fac, îmi închinam zilele mele pentru fericirea ta, „știam eu singur ce legătură făceam? Nu; știam numai „că făcându-te fericit, eram sigur că fericit voiu fi și „eu. Făcând pentru tine această cercetare folositoare, „făceam un lucru folositor pentru amândoi.

312. „Câtă vreme nu știm ce avem să facem, în-
„telepciunea cere să stăm în nelucrare. Dintre toate ma-
„ximele, de aceasta are omul mai multă nevoie și pe a-
„ceasta o urmează mai puțin. Căutând fericirea fără
„să știi unde este, te expui a te depărta de ea, a trece
„prin nenumărate primejdii și prin drumuri pe cari te
„poți rătăci. Dar nu poate toată lumea să stea în nelu-
„crare. Ingrijorarea pe care ne-o dă dorința bunului traiu
„ne îndeamnă să ne înșelăm mai bine căutându-l, decât
„să stăm și să nu facem nimic. Apoi odată porniți din
„locul în care puteam să-l cunoaștem, nu ne mai putem
„întoarce.

313. „Găsindu-mă și eu tot așa de neștiutor, încer-
„cam să mă feresc de aceeași greșeală. Luându-te sub
„îngrijirea mea, m'am hotărît să nu fac niciun pas de
„prisos și să te împiedic și pe tine de a face. M'am ținut
„pe drumul naturii, așteptând să-mi arate ea drumul
„fericirii. S'a întâmplat să fie acelasi și am mers pe el,
„fără să mă gândesc.

314. „Fii martorul meu, fii judecătorul meu; te voiu
„primi în totdeauna. Primii tăi ani n'au fost jertfiți
„pentru anii următori: te-ai bucurat de tot ce ți-a dat na-
„tura. Dintre nevoile la cari te-a silit și de cari nu te-am
„putut feri, ai simțit numai pe cele ce puteau să te în-
„tărească pentru altele. N'ai suferit niciun rău decât nu-
„mai ca să fii păzit de altul mai mare. N'ai cunoscut nici
„ura nici robia. Slobod și mulțumit, ai rămas drept și
„bun, căci suferința și vițiul sunt nedespărțite și omul
„se face rău numai când e nenorocit. O! de s'ar pre-
„lungi până la bătrânețe aducerea aminte a copilăriei
„tale! Sunt sigur că niciodată inima ta cea bună nu și-o
„va reaminti, fără să binecuvinteze mâna care a condus
„acea copilărie.

315. „Când ai ajuns în vârsta rațiunii, te-am ferit
„de opinia oamenilor. Când inima ta a ajuns să simtă,
„te-am păzit de stăpânirea pasiunilor. Dacă aș fi putut
„prelungi această liniște lăuntrică până la sfârșitul vieții
„tale, opera mea ar fi fost asigurată și tu ai avea totdeauna

„toată fericirea cât e dat unui om să aibă. Dar, dragul meu
„Emil, în zadar ți-am înmuiat sufletul în apele Styxului ¹⁸¹);
„nu l-am putut face peste tot invulnerabil. Se ridică
„acum un dușman nou, pe care n'ai învățat încă să-l în-
„frânghi, și de care eu nu te-am putut scăpa. Acest duș-
„man ești tu însuși. Natura și norocul te făcuse liber.
„Puteai să înduri sărăcia, puteai să suferi durerile trupești,
„căci cele sufletești îți erau necunoscute. Nu erai legat
„de nimic decât numai de starea de om și acum te țin
„toate legăturile pe cari singur ți le-ai făcut. Invățându-te
„să dorești, ai ajuns robul dorințelor tale. Fără să se
„schimbe nimic în tine însuși, fără să te supere, fără
„să te atingă ceva, câte dureri nu-ți pot acum lovi sufletul!
„Câte boale nu poți simți, fără să fii bolnav! Câte morți
„fără să mori! O minciună, o greșală, o îndoială pot
„să te aducă la desnădejde.

316. „In piesele de teatru vedeai eroi, supuși unor
„groaznice dureri, cari făceau să răsune scena de țipetele
„lor nebune, cari se întristau ca femeile, plâneau
„ca copiii și-și dobândeau astfel aplausele publicului.
„Adu-ți aminte cum te supărau acele tânguiri, acele țî-
„pete, acele plânsete, când le vedeai la oameni dela cari
„ar fi trebuit să aștepti fapte de hotărâre și de statornicie.
„Cum! ziceai tu necăjit, acestea sunt exemplele cari ni
„se dau ca să le urmăm, acestea sunt modelele de imitat?
„Ce? le e teamă că omul nu va fi destul de mic, destul
„de nenorocit, destul de slab, dacă nu-i vor lăuda slăbi-
„ciunea sub falsa imagine a virtuții?”. Dragul meu prieten,
„fii de acum înainte mai indulgent pentru teatru; ai ajuns
„și tu unul din eroii lui.

317. „Tu știi să suferi și să mori. Tu știi să te supui
„legii necesității în durerile trupești; dară până acum nu
„ai supus unei legi pornirile inimii tale și toată turburarea
„vieții se naște mai mult din pornirile sufletești decât
„din trebuințele noastre. Dacă dorințele noastre se întind
„foarte departe, puterea noastră e aproape de nimic. Prin

¹⁸¹) Adică i l-a întărit. Vezi § 55 din Cartea I-a.

„dorințele sale, omul este legat de o mie de lucruri, iar
 „prin el însuși nu e legat de nimic, nici chiar de propria
 „sa viață. Cu cât își mărește înclinările, cu atât își în-
 „mulțește necazurile. Pe pământ totul e trecător: tot ce
 „iubim va pieri mai curând sau mai târziu și noi ne prin-
 „dem de aceste lucruri ca și cum ar putea să dăinuiască
 „veșnic. Ce groază ți-a produs numai bănuiala despre
 „moartea Sofiei! Ce? ești sigur că va trăi totdeauna? N'ai
 „auzit niciodată să moară cineva la vârsta ei? Dragul
 „meu copil, ea trebuie să moară și poate înaintea ta. Cine
 „știe dacă în acest moment ea trăiește? natura te-a ursit
 „să ai o singură moarte și tu te osândești la a doua;
 „ajungi deci să mori de două ori.

318. „Supus astfel pasiunilor tale fără rânduială,
 „tu vei fi foarte de plâns. Totdeauna cu lipsuri, tot-
 „deauna cu pierderi, totdeauna cu temeri, nu te vei bucura
 „nici de câte ți se vor îngădui să-ți rămâie. Frica să
 „nu pierzi totul te va face să nu ai nimic. Voind să as-
 „culți numai de pasiunile tale, nu le vei putea mulțumi
 „niciodată. Totdeauna vei alerga după odihnă și odihna
 „va fugi totdeauna dinaintea ta; vei fi nenorocit și-ți vei
 „face rău. Și cum ai putea să nu fii astfel, dacă n'ai
 „nicio lege care să-ți stăpânească dorințele tale neîn-
 „frânate? Dacă nu poți îndura niște lipsuri fără voia ta,
 „cum ai putea să-ți impui cu voie, cum vei putea să
 „jertfești înclinarea ta pentru datorie și cum te vei îm-
 „potrivi inimei ca să ascuți rațiunea? Tu nu vrei nici
 „să mai vezi pe acela care te-ar înștiința despre moartea
 „iubitei tale; dar cum ai privi pe acela care ar vrea să
 „ți-o răpească vie, care ar îndrăzni să-ți spună că ea a
 „murit pentru tine, căci virtutea te desparte de ea? Dacă
 „trebuie să trăiești cu ea, orice s'ar întâmpla, dacă Sofia
 „va fi măritată sau nu, dacă tu vei fi liber sau nu, dacă
 „ea te va iubi sau te va urî, dacă familia ți-o va da sau
 „ți-o va refuza, tu vei vrea să fie a ta cu ori și ce preț.
 „Spune-mi deci dacă va fi vre-o crimă la care să se
 „oprească acela care n'are altă lege decât dorințele inimei
 „sale și care nu știe să se împotrivescă niciunei dorințe?

319. „Dragul meu, nu există fericire fără curaj, „nici virtute fără lupte. Cuvântul *virtute* e la origine „tot una cu *vârtute*, *putere*¹⁸²⁾, puterea este temelia ori- „cărei virtuți. Virtutea o are numai cel slab din fire și pu- „ternic din voință: numai în aceasta stă meritul omului „drept. Deși numim pe Dumnezeu drept, nu-l numim vir- „tuos, căci el n'are nevoie de sforțare ca să facă binele. „Am așteptat să ajungi în stare de a mă înțelege pentru „a-ți explica acest cuvânt așa de mult luat în deșert¹⁸³⁾. „Câtă vreme virtutea nu costă nimic ca s'o îndeplinești, ai „puțină nevoie să o cunoști. Această nevoie vine când „se deșteaptă pasiunile; pentru tine a și venit.

320. „Te-am crescut cu totul simplu, cum cere natura, „și în loc să-ți propovăduiesc niște îndatoriri silnice, te-am „ferit de vișiile cari fac ca aceste îndatoriri să fie silnice. „Am vrut să fac ca minciuna să fie mai mult nefolositoare „pentru tine decât urită. N'am stăruit mult să te deprinzi „a da fiecăruia ce este al său, ci mai mult să te îngrijești „numai de ce este al tău. Te-am făcut mai mult bun decât „virtuos. Acela însă care e numai bun rămâne bun numai „câtă vreme vrea să fie așa: bunătatea se sdrobește și „piere, lovită de pasiunile omenești. Omul care e numai „bun e bun numai pentru sine¹⁸⁴⁾.

182) În românește se potrivește de minune această observație filologică a lui Rousseau. Din latinul *virtus* (*virtutem*) vine vorba românească veche *vârtute* și neologismul *virtute*.

183) *Petitain* pune aci ca notă următorul pasagiu din *Montaigne* (cartea II-a cap. XI). Se pare că cuvântul *virtute* presupune greutate și contrast și nu se poate exercita fără împotriviri. De aceea numim pe D-zeu bun, puternic și drept, dar nu-l numim virtuos. Faptele lui sunt toate simple și fără sforțare”.

184) *G. Petitain* notează că aceeași idee se găsește într-o scrisoare a lui Rousseau către Marchizul de Mirabeau (31 Ian. 1767); acolo însă e modificată: „Imi vei zice că a fi bun numai „pentru sine este a nu fi bun de nimic. Dar poți fi cu adevărat bun „pentru tine însuși fără să fii, într'un fel oarecare, bun și cu ceilalți? „Nu aparține însă oricărui amic al oamenilor să fie și binefăcătorul „lor real. Eu n'am nici situație, nici avere, îmbătrânesc, sunt bolnav, „părăsit, persecutat, urit de oameni și vrând să fac bine aș face

321. „Care om este deci *virtuos*? Acela care știe să-și învingă pornirile, căci el ascultă de rațiunea și de conștiința sa, își face datoria, respectă ordinea și nimic nu-l poate depărta dela acestea. Până aci erai liber numai în aparență: aveai libertatea neliberă a unui sclav căruia nu i s'a dat încă nici o poruncă. Acum fii liber în adevăr, învață să-ți fii singur stăpân. Poruncește inimii tale, Emil, și vei fi *virtuos*.

322. „Iată deci că ai să faci o nouă ucenicie, ucenicie mai grea decât cea dintâiu; căci natura ne scapă de relele pe cari ni le dă ea sau ne învață a le îndura; dar nu ne spune nimic pentru cele cari vin *dela noi*, ci ne lasă la voia noastră. Ne lasă, jertfe ale pasiunilor noastre, să cădem zdrobiți de deșertele noastre dureri, ba să ne și lăudăm cu niște lacrimi de cari ar trebui să ne fie rușine.

323. „Ai ajuns la prima ta pasiune. E poate singura vrednică de tine. Dacă știi să fii om și s'o stăpânești, ea va fi și cea din urmă, căci pe toate celelalte le vei supune și vei asculta numai de poruncile virtuții.

324. „Știu bine că pasiunea aceasta nu e criminală, că poate să fie foarte curată în niște inimi foarte curate. Născută de onestitate, a fost hrănită de nevinovăție. Ce fericită e, în adevăr, iubirea voastră! Virtutea își adaogă farmecul său pe lângă al amorului și legătura dulce care vă așteaptă este și răsplata înțelepciunii voastre ca și a dragostei dintre voi. Dar vorbește-mi cu toată sinceritatea și spune-mi dacă această pasiune, așa curată cum este, n'a pus stăpânire pe tine? Nu te-a făcut și ea rob? Și dacă mâine n'ar mai fi nevinovată, ai înnăbuși-o chiar mâine? A venit vremea să-ți încerci puterile; când va fi nevoie de ele, va fi prea târziu. În cercările acestea primejdioase trebuie să se facă departe de primejdie. Nu se deprinde nimeni la luptă în fața

„rău, mai ales mie însumi. Natura și oamenii m'au scos din slujbă: primesc aceasta și vreau să profit chiar”.

„dușmanului, ci se pregătește înainte de războiu, pentru
„ca la războiu să fie gata.

325. „Este o greșeală să deosebești pasiunile permise
„de cele nepermise și să te dai celor dintâi, să fugi de
„celelalte. Toate pasiunile sunt bune câtă vreme ești stă-
„pânul lor; toate sunt rele când ești robul lor. Natura ne
„oprește să ne întindem dorințele mai departe decât pu-
„terile noastre. Rațiunea ne oprește de a voi ceea ce nu
„putem să dobândim. Conștiința nu zice să fugim de
„ispită, ci să ne lăsăm pradă ispitei. Nu stă în puterea
„noastră să avem sau să nu avem pasiuni, dar stă în
„puterea noastră să domnim peste ele. Toate sentimentele
„pe cari putem fi stăpâni sunt legiuite; toate cele cari
„ne stăpânesc sunt criminale. Nu e vinovat bărbatul care
„iubește pe soția altuia, dacă pune această nenorocită
„pasiune sub porunca datoriei morale; dar este vinovat
„cel care iubește pe însăși soția sa, dacă jertfește totul
„pentru această iubire.

326. „Nu aștepta dela mine niște regule lungi de
„morală; nu-ți pot da decât una singură care le cu-
„prinde pe toate. Fii om; mărginește-ți inima în hotarele
„acestei condițiuni! Află și studiază aceste hotare! Oricât
„de înguste ar fi, nu e nimeni nenorocit cât timp se ține
„înăuntrul lor. E nenorocit când vrea să treacă dincolo
„de ele; e nenorocit când, ascultând dorințele-i nebune,
„crede că este cu puțință ceea ce nu e; e nenorocit când
„își uită starea sa de om și-și alcătuește altele închipuite
„și cade iarăși într'a sa. Este supărătoare numai lipsa
„lucrurilor la cari crezi că ai drept. Când este învede-
„rată neputința de a le dobândi, te depărtezi de ele;
„dorințele fără nădejde nu chinuesc pe nimeni. Pe cer-
„șetor nu-l necăjește dorința de a fi rege; regele nu vrea
„să fie zeu, decât când crede că nu mai e om.

327. „Izvorul celor mai mari nenorociri ale noastre
„sunt iluziile mândriei; pe când privirea mizeriei o-
„menești face pe înțelept să fie totdeauna moderat. El
„stă la locul lui și nu se turbură niciodată ca să iasă de
„aci. Nu-și prăpădește degeaba puterile ca să se folo-

„sească de ceace nu poate păstra; ci, din potrivă, în-
 „trebuințându-le pe toate pentru a stăpâni ceace are, e
 „în adevăr, mai puternic și mai bogat prin ceace dorește
 „mai puțin decât noi. Sunt muritor și pieritor: de ce
 „mi-aș face niște legături veșnice pe acest pământ, de
 „vreme ce totul se schimbă, toate trec iar eu mâine poate
 „voiu dispărea? O, Emil, o fiul meu! dacă te-aș pierde,
 „ce mi-ar mai rămânea din mine? Totuși trebuie să mă
 „deprind cu gândul că te voiu pierde, căci nu știe nimeni
 „când îmi vei fi răpit.

328. „Dacă vrei deci să trăiești fericit și înțelept, x
 „nu-ți lega sufletul decât de *frumusețe*, care nu piere
 „niciodată; mărginește-ți dorințele după condițiunea în
 „care te găsești; pune datoriile morale înaintea încli-
 „nărilor; aplică legea necesității¹⁸⁵⁾ la lucrurile morale;
 „deprinde-te să pierzi ceace poate să-ți fie răpit și să
 „părăsești orișice, când virtutea îți poruncește; învață-te
 „să te ții deasupra împrejurărilor și să-ți poți desprinde
 „inima fără să ți-o sfășii; să fii curajos în nenorocire,
 „ca să nu fii niciodată nenorocit, să fii hotărât în în-
 „deplinirea datoriei, ca să n'ajungi niciodată criminal.
 „Atunci vei fi fericit, chiar împotriva soartei, și înțelept,
 „chiar împotriva pasiunilor. Atunci vei găsi, în însăși
 „stăpânirea bunurilor trecătoare, o mare mulțumire pe
 „care nimic n'o va putea turbura; le vei stăpâni fără să
 „te stăpânească și vei simți că omul se bucură numai
 „de ceace știe să piardă. E adevărat că nu vei avea iluzia
 „unor închipuite plăceri; dar nu vei avea nici durerile
 „cari sunt fructul lor. Vei câștiga mult dintr'aceasta,
 „căci durerile sunt dese și reale, iar plăcerile sunt rare
 „și himerice. Invingând toate opiniile înșelătoare, vei
 „învinge și pe aceea care dă vieții un preț așa de mare.
 „Îți vei petrece vieța fără să te turburi și o vei sfârși fără
 „să te îngrijorezi, căci te vei lipsi de ea ca de orice alt
 „lucru. Poate că alții, înspăimântați, socotesc că, sfârșind

185) Vezi § 35—36 cartea II-a.

„vieața, încetează de a exista; tu însă, cunoscându-i deșertăciunea, vei crede că începi a exista. Moartea este „sfârșitul vieții celui rău și începutul vieții celui drept”.

329. Emil mă ascultă cu băgare de seamă, dar și cu îngrijorare. Se teme că introducerea aceasta a mea să n'aibă vreo concluziune tristă. Presimte că dacă-i arăt nevoia de a-și exercita puterea sufletească, am de gând să-l supun la acest greu exercițiu. Ca un bolnav care tremură când vede că se apropie medicul, așa și el crede că se apropie mâna care va atinge rana și-i va produce dureri, dar în același timp îi va aduce vindecare.

330. Nesigur, turburat, grăbit să știe unde vreau să ajung, în loc să răspundă, mă întrebă cu frică: — „Ce să fac?” zise aproape tremurând și neîndrăsnind să ridice ochii spre mine. — „Ce să faci? răspund eu cu hotărîre, trebuie să pleci de lângă Sofia”. — „Ce spui? strigă el supărat. Să plec de lângă Sofia? S'o părăsesc, s'o înșel, să fiu un trădător, un înșelător, un om care să-mi calcă jurămintele!” — „Ce fel? îl întrerup eu, dela mine o să învețe Emil să merite asemenea nume?” — „Nu, zise el furios, nici dela d-ta, nici dela altcineva. Voiu ști, fără voia d-tale, să-ți păstrez opera; voiu ști să nu le merit”.

331. Mă așteptam la această primă izbucnire; o las să treacă, fără să mă impresionez. Dacă n'aș avea eu moderațiunea pe care i-o cer lui, aș predica în pustiu. Emil mă cunoaște destul de bine și știe că n'aș fi în stare să-i cer ceva rău; dar știe bine că ar face rău, dacă ar părăsi pe Sofia, în înțelesul ce dă el acestui cuvânt. Așteaptă deci să mă explic. Atunci reiau cuvântul:

332. „Crezi, dragă Emil, că un om — în orice situație s'ar afla — ar putea să fie mai fericit decât ești tu de trei luni încoace? Dacă crezi, îndreptează-ți greșeala! Înainte de a gusta plăcerile vieții, tu i-ai sorbit toată fericirea. Dincolo de ce ai simțit tu, nu mai e nimic. Mulțumirea simțurilor e trecătoare; inima pierde totdeauna dintr'aceasta. Ceeace ai simțit tu, nădăjduind, nu vei simți niciodată în realitate. Imaginația îți împo-

„dobește dorința ta; îndată însă ce ai pus stăpânire pe
 „ceea ce doreai, podoaba se risipește.—In afară de ființa
 „care există prin ea însăși, nu este frumos decât ceea ce
 „nu există. Dacă starea de lucruri de azi ar putea să
 „ție totdeauna, aș zice că ai găsit tu fericirea supremă;
 „dar tot ce e omenesc poartă în sine slăbiciunea ome-
 „nească; totul are un sfârșit; tot e trecător pentru om;
 „iar, dacă starea care ne face fericiți ar rămânea tot-
 „deauna, deprinderea ne-ar face să ne săturăm. Dacă nu
 „se schimbă nimic, inima omului se schimbă. Ori fe-
 „ricirea ne părăsește ori o părăsim noi.

333. „Timpul, pe care-l uitaseși, a trecut, pe când
 „te găsieai în fericire. Vara a trecut, iarna se apropie.
 „Dacă am putea să ne urmăm drumurile noastre în acest
 „anotimp friguros, n'ar voi familia ei să ne lase. Trebuie
 „deci, fără voia noastră să ne schimbăm felul de traiu,
 „căci cel de azi nu mai poate să ție. Citesc în ochii tăi,
 „că nu te încurcă această greutate: declarația Sofiei și
 „dorințele tale proprii îți dictează un mijloc ca să te
 „ferеști de zăpadă și să nu mai ai nevoie de călătorie ca
 „s'o vezi. Lucrul e ușor, fără îndoială; dar cum vine
 „primăvara, zăpada se topește și căsătoria rămâne; trebuie
 „să te gândești la toate anotimpurile.

334. „Vrei să te însori cu Sofia și sunt d'abia cinci
 „luni decând o cunoști. Vrei s'o iei în căsătorie nu pen-
 „trucă ești potrivit cu ea, ci pentrucă-ți place: par'că
 „amorul nu se poate înșela niciodată în privința potrivirii
 „dintre două persoane; par'că nu sunt părechi cari au
 „început prin a se iubi și au sfârșit prin a se uri! Știu
 „că ea e virtuoasă; dar aceasta este oare de ajuns? Este
 „destul ca două persoane să fie oneste, pentru a putea
 „să trăiască împreună? Eu nu mă îndoiesc de virtutea,
 „ci de caracterul ei. Oare caracterul unei femei se arată
 „într'o zi? Știi în câte situații trebuie s'o fi văzut, ca
 „să-i cunoști cu temeiul firea? Patru luni de afecțiune pot
 „fi chezașie pentru toată vieța? Poate că, lipsind două
 „luni, o vei uita. Poate că altul așteaptă numai să te
 „!depărtezi tu ca să te înlocuiască în inima ei. Poate că

„la întoarcere, o vei găsi tot așa de indiferentă pe cât
 „o găsești acum de simțitoare. Sentimentele nu atârnă
 „de principii: ea poate rămânea foarte cinstită și să nu
 „te mai iubească. Pot să cred că ea va rămânea statornică
 „și credincioasă; dar cine-mi răspunde de ea și cine-mi
 „răspunde de tine, pe câtă vreme n'ați fost puși la în-
 „cercare? Aștepta-vei până când această încercare va fi
 „fără nici un interes? Ca să vă cunoașteți, aștepta-veți
 „până când nu vă veți mai putea despărți?

335. „Sofia n'are nici optsprezece ani, tu d'abia ai
 „împlinit douăzeci și doi: aceasta e vârsta amorului,
 „nu a căsătoriei. Grozavi părinți de familie ați mai fi!
 „Ca să știți să creșteți copiii, așteptați cel puțin să nu
 „mai fiți voi înșivă copii. Nici nu știu cât de primejdiosă
 „este sarcina înainte de vreme și câte fete măritându-se
 „prea timpuriu au suferit în constituția lor, li s'a ruinat
 „sănătatea și li s'a scurtat vieța? Câți copii n'au rămas
 „piperniciți și slabi, fiind purtați într'un corp care nu
 „era pe deplin format? Când mama și copilul cresc în
 „același timp și când substanța trebuincioasă pentru creș-
 „terea amândurora se împarte, nici unul nici altul n'au
 „ceceace le trebuie. Cum se poate să nu sufere amândoi?”
 Dacă cunosc pe Emil, pot fi sigur că mai bine va voi
 să aibă *mai târziu* femeie și copii sănătoși decât să-și
 mulțumească nerăbdarea în paguba vieții și a sănătății lor.

336. „Să vorbim de tine. Dorești să fii soț și tată.
 „Gânditu-te-ai bine la îndatoririle ce urmează de aci?
 „Ajungând cap al unei familii, vei fi și membru al sta-
 „tului. Știi tu ce însemnează a fi membru al unui stat?
 „Până acum ai studiat datoriile tale ca om; dar oare
 „cunoști pe ale cetățeanului? Știi tu ce însemnează guvern,
 „legi, patrie? Știi tu cu ce preț îți este îngăduit să trăiești
 „și pentru cine trebuie să mori? Socotești că ai învățat
 „tot; dar nu știi încă nimic. Până să iei un loc în rân-
 „duiala cetățenească, învață s'o cunoști și să știi ce loc
 „ți se cuvine.

337. „Emil, trebuie să pleci de lângă Sofia; nu zic

„s'o părăsești¹⁸⁶⁾, căci dacă ai fi în stare să faci aceasta, „ar fi o fericire pentru ea că nu te-a luat de bărbat. „Trebue să pleci ca să te întorci vrednic de ea. Să nu „mergi cu îngâmfarea până a crede că o meriți. He! „cât îți mai rămâne de făcut! Vino și-ți împlinește a- „ceastă nobilă îndatorire! Vino să înveți cum să înduri „lipsa Sofiei! Vino să câștigi premiul statorniciei pentru ca, „la întoarcere, să ai cu ce te lăuda față de ea și să-ți „dea mâna nu ca un hatâr, ci ca o răsplată”.

338. Nefiind încă deprins să se împotrivească sieși, nefiind încă obișnuit să *dorească* un lucru și să *vrea* altul, tânărul meu nu se lasă, ci se împotrivește, stărue. De ce să părăsească fericirea care-l așteaptă? Intârziând, n'ar arăta că disprețuește mâna ce i se dă? Ce nevoie este să se depărteze de ea, pentru ca să învețe ce trebue să știe? Și dacă e nevoie, de ce să nu-i lase cheazăia întoarcerii prin legătura nedeslegată a căsătoriei? Să fie soțul ei, și e gata să mă urmeze; să fie uniți, și se depărtează fără teamă. — „Să vă uniți ca să vă despărțiți? Ce „contradicție, dragă Emil! E frumos ca un bărbat să „poată trăi fără iubita lui; dar un soț, nu trebue să-și „părăsească niciodată soția, fără o trebuință. Ca să te „scap de îndoieli, văd că trebue să fii silit și să poți zice „Sofiei că pleci fără voia ta. Ei bine! fii mulțumit, dacă „nu ascuți de rațiune, te vei supune altui stăpân. N'ai „uitat învoiala ce am făcut-o între noi. Emil, trebue „să te depărtezi de Sofia; așa voiesc eu”.

339. La acest cuvânt, lasă capul în jos, tace, stă un minut pe gânduri, apoi zice, privindu-mă cu hotărîre: „Când plecăm?” — „Peste opt zile. Trebue să pre-

186) *Să pleci de lângă și să părăsești* traduc fr. *quitter* și *abandonner*. Cuvintele frunțuzești, în dicționarul lui Aaron, Hill și Poenaru sunt traduse ambele prin a *părăsi*, ba la vorba *quitter* se dă chiar exemplu: *il a quitté sa femme* = și-a părăsit nevasta. Rousseau, punându-le alături, le-a dat o deosebire de înțeles. Aceeași deosebire am căutat s'o dau și eu prin cele două cuvinte românești.

„gătim pe Sofia. Femeile sunt mai slabe: trebuie să le
„iei cu binișorul; iar lipsa aceasta este o datorie pentru
„tine, dar nu pentru ea; dă-i voie s'o sufere cu mai
„puțină tărie decât tine”.

340. Tare mă bat gândurile să merg cu povestirea, zi cu zi, a dragostei tinerilor până la despărțire, dar prea am obosit bunătața cititorilor; să scurtăm ca să isprăvim odată. Indrăsni-va Emil să se arate față de iubita lui tot așa de hotărît cum s'a arătat față de mine? O cred, căci această hotărîre trebuie să vie din însăși tăria iubirii lui. Ar fi mai turburat în fața ei, dacă l-ar costa mai puțin plecarea aceasta; ar părăsi-o ca un vinovat și, pentru orice suflet cinstit, situația aceasta e totdeauna supărătoare. Cu cât însă jertfa e mai simțitoare, cu atât se poate făli față de aceea din pricina căreia îi este greu s'o facă. Nu-i e teamă că ea se va îndoii de motivul care-l hotărăște. Par'că-i zice cu fiecare privire: „Sofio! citește în inima mea și fii credincioasă; iubitul tău nu e om fără virtute”.

341. Din partea ei, Sofia caută să îndure cu demnitate o asemenea lovitură neprevăzută. Se silește să arate că nu-i pasă, dar ea n'are, ca Emil, cinstea luptei și a izbândeii și de aceea stăpânirea de sine e mai puțin statornică. Fără să vrea, plânge, geme, și teama că va fi uitată mărește durerea despărțirii. Nu plânge însă în fața iubitului ei și nu lui îi spune temerile sale: s'ar omorî mai lesne decât să lase a i se auzi măcar un suspin în fața lui. Eu însă îi aud plânsetul, îi văd lacrimile, căci pe mine se face că mă ia drept tănuitor. Femeile sunt iscusite și știu să se prefacă; cu cât vorbește de rău în ascuns, în potriua tiraniei mele, cu atât caută să mă lingusească, fiindcă simte că soarta ei este în mâinile mele.

342. O mângâiu, o liniștesc, iau pe răspunderea mea pe iubitul ei, aș putea zice pe soțul ei. Să-i fie credincioasă, cum îi va fi și el, vreme de doi ani și atunci îi jur că-i va fi soț. Are pentru mine destulă stimă și de aceea crede că nu vreau s'o înșel. Eu sunt chezașul fiecăruia față de celălalt. Inimile lor, virtutea lor, one-

stitatea mea, încrederea părinților, toate sunt temeiuri sigure pentru a fi liniștiți. Dar ce poate rațiunea în fața slăbiciunii! Se despart ca și cum ar fi să nu se mai revadă.

343. Atunci Sofia și-aduce aminte de părerea de rău a Eucharisei¹⁸⁷) și crede că este în adevăr în locul ei. Să nu lăsăm însă, în timpul lipsei noastre, să se deștepte în sufletul ei un asemenea amor caprițios. Ii zic într'oz: „Sofio, fă un schimb de cărți cu Emil: dă-i „*Telemac*”, „ca să învețe a semăna cu el; să-ți dea „*Privitorul*”, pe „care-ți place să-l citești¹⁸⁸)”. Studiază acolo datoriiile fe-„meilor cinstite și gândește-te că acestea vor fi datoriiile „tale, peste doi ani”. Acest schimb e pe placul amândurora: pare că le mărește încrederea. In fine iată ziua tristă a despărțirii.

344. Vrednicul părinte al Sofiei, cu care am pus la cale totul, mă îmbrățișează; apoi, la o parte, îmi spune aceste cuvinte cu glas serios și cam apăsător: „Am făcut „totul ca să-ți fiu pe plac; știam că am a face cu un „om de onoare. Imi rămâne să-ți spun numai un cuvânt. „Adu-ți aminte că elevul d-tale a semnat contractul de „căsătorie¹⁸⁹) pe gura fetei mele”¹⁹⁰)”.

345. Ce deosebire între puterea de stăpânire a celor doi tineri! Emil, pornit, înflăcărat, turburat, ne mai știind aproape ce face, strigă, varsă râuri de lacrimi pe mâinile

187) Vezi § 167 tot din cartea V-a.

188) *Privitorul* de care se vorbește aci este o scriere (ce apărea ca o revistă) intitulată „*Spectator*”, publicată de scriitorul englez *Iosef Addison* (1672—1719). E un tablou al moravurilor societății engleze din secolul XVIII. O traducere franceză s'a publicat în Amsterdam pe la 1726: *Le spectateur ou le Socrate moderne, où l'on voit un portrait naïf des moeurs de ce siècle*. (Privitorul sau Socrate modern, în care se vede un portret naiv al moravurilor acestui secol). Se vede că scrierea aceasta era citită și pe vremea când scria Rousseau.

189) La Francezi expresia aceasta e foarte uzitată. Ei obișnuiesc să facă căsătoria în ziua când semnează contractul.

190) Vezi § 249, tot cartea V-a.

tatălui, ale mamei, ale fetei, îmbrățișează suspinând pe toți ai casei, spune de o mie de ori aceleași lucruri într'o zăpăceală care ar provoca râsul în orice altă împrejurare. Sofia, tristă, palidă, cu ochii stinși, cu privirea întunecată, stă pe loc, nu zice nimic, nu plânge, nu vede pe nimeni nici chiar pe Emil. De geaba el o ia de mâini, o strânge în brațe; rămâne nemișcată, nesimțitoare la toate plânsetele și mângâierile lui, la tot ce face; pentru ea, el a și plecat. Starea ei e mult mai mișcătoare decât plânsul nepotrivit și regretele sgomotoase ale iubitului ei. El vede, simte, i se sfâșie inima. D'abia îl târăsc; dacă l-aș mai lăsa un minut, n'ar mai vrea să plece. Sunt încântat că pleacă cu această tristă privesc în suflet. Dacă vreodată ar fi pe cale să uite pe Sofia, i-aș arăta-o așa cum a văzut-o în momentul plecării și ar trebui să aibă inima cu totul înstrăinată de ea, pentru ca să nu reușesc a-l apropia de dânsa.

Despre Călătorii ¹⁹¹⁾

346. Se întreabă dacă e *bine ca tinerii să călătorească* și se discută mult asupra acestei chestiuni. Dacă s'ar pune altfel întrebarea: *e bine ca oamenii să fi călătorit?* poate că n'ar fi atâta discuție.

347. Prea multa întrebuințare a cărților omoară știința. Crezând că știi cele citite, te crezi scutit de a le mai învăța. Citirea prea multă face numai niște ignoranți cari se crede învățați. În niciunul din veacurile literare¹⁹²⁾ nu s'a citit așa mult ca în al nostru și în niciunul n'a fost așa de puțină învățătură. În nicio țară din lume nu sunt și nu se tipăresc atâtea cărți ca în Franța și ni-căeri, cu toate acestea, nu se cunosc mai puțin ca în Franța geniul și moravurile altor națiuni. Mormanul acesta de cărți ne face să uităm cartea lumii sau, dacă o mai citim, fiecare se mărginește la foaia lui. Dacă n'aș cunoaște vorba: „Poate fi cineva Persan?” aș ghici, când aș auzi-o, că vine dintr'o țară în care prejudecățile naționale sunt mai puternice, și dela sexul care le propagă mai mult¹⁹³⁾.

191) § 346—461. Aceasta nu-i un simplu episod. Emi! a crescut „ca om”, el e menit să devină soț și cap de familie; el trebuie acum să-și ocupe și rangul în societatea burgheză, pe care trebuie să o cunoască prin călătorii întreprinse prin diferite țări. Tratatele mai vechi de educație au firește toate câte un capitol despre călătorii, căci ele-s scrise pentru clasele mai înalte sociale al căror tineret își dobândește educația definitivă prin călătorii. (*Nota lui Sallwürk*). În cartea lui Locke (trad. Coșbuc) capitolul 212 (Partea 2-a) e consacrat călătoriilor.

192) Adică în epocile vestite pentru dezvoltarea literaturii.

193) Voește a vorbi de Francezi.

348. Un Parizian crede că cunoaște pe oameni, și cunoaște numai pe Francezi. În orașul său, care e totdeauna plin de străini, el se uită la fiecare străin ca la un fenomen extraordinar, care n'ar avea pereche în restul universului. Trebuie să cunoști de aproape pe burghezii acestui oraș mare, trebuie să fi trăit cu ei, ca să-ți vie să crezi că niște oameni așa de spirituali, pot să fie așa de stupizi. Și mai ciudat este că fiecare dintre ei a citit de zece ori poate descrierea țării al cărei locuitor îi umple de mirare.

349. E peste puterea omenească să pătrundă și prin prejudecățile autorilor și prin ale noastre, ca să ajungă la adevăr. Mi-am petrecut viața citind povestiri de călătorii și n'am găsit niciodată două cari să-mi dea aceeași idee despre același popor. Comparând puținele văzute de mine cu cele citite, am ajuns să las deoparte pe călători și să-mi pară rău de timpul pe care l-am pierdut cu gândul să învăț ceva din cărțile lor, convins că în privința observațiilor de orice fel nu trebuie să citești, ci trebuie să vezi. Acest lucru ar fi adevărat, chiar dacă toți călătorii ar fi sinceri și ar spune numai ce au văzut și ce cred, fără să prefacă adevărul decât doară întrucât s'a înfățișat ochilor lor cu altă culoare. Ce să mai zici însă, când trebuie să descurci adevărul din minciunile și din reaua lor credință?

350. Să lăsăm cărțile lăudate, pe seama celor cari se mulțumesc cu ele. Ele sunt bune ca și meșteșugul lui Raymond Lulle, ca să înveți a flecări ceea ce nu știi¹⁹⁴). Ele sunt bune ca să dresese pe Platonii de cincisprezece

194) Raymond Lulle (1235—1315), unul din scriitorii vestiți ai evului mediu, vestit mai ales prin mulțimea și varietatea operelor sale. Unii biografi socotesc numărul lor la 486. Spaniol de felul lui, a scris în spaniola, în latinește, în araba. „Meșteșugul cel mare” este o încercare de a așeza diferitele idei materiale și formale în trei cercuri, cari se învârtesc în jurul aceluiași punct și prin amestecul lor dau naștere la toate combinațiile posibile.

ani¹⁹⁵), pentru a face filozofie în anumite cercuri, sau ca să instruească o societate despre moravurile Egiptului sau ale Indiilor după mărturia lui Paul Lucas sau a lui Tavernier¹⁹⁶.

351. Socotesc drept o maximă netăgăduită că *cine a văzut numai un popor nu cunoaște oamenii*, ci numai persoanele cu cari a trăit. Iată deci un altfel de a formula aceeași chestiune a călătoriilor: Este destul ca un om cult să cunoască numai pe compatrioții săi sau e nevoie să cunoască și pe oameni în genere? Cred că aici nu mai încapă nici discuție nici îndoială. Iată cum deslegarea unei probleme grele atârnă câteodată de modul de a o formula.

352. Dar, ca să studiezi pe oameni, trebuie să străbați pământul întreg? Trebuie să te duci în Japonia ca să observi pe Europeni? Ca să cunoști *specia*, trebuie oare să cunoști pe toți indivizii? Nu. Sunt oameni cari seamănă așa de mult încât nu e nevoie să-i studiezi în deosebi. Cine a văzut zece Francezi, i-a văzut pe toți. Despre Englezi și alte popoare nu se poate zice tocmai așa; dar e sigur că fiecare națiune are caracterul său propriu și specific, care se găsește prin inducțiune, nu observând pe un om singur, ci pe mai mulți. Cine a comparat zece popoare, cunoaște omenirea, precum cine a comparat zece Francezi cunoaște pe Francezi.

353. Ca să te instruești, nu e destul să alergi din țară în țară, ci să știi a călători. Ca să observi, trebuie să ai ochi și să privești la obiectul pe care vrei să-l cu-

195) *Platonii de 15 ani* sunt tinerii cari au învățat multe din cărți fără să poată pătrunde lucrurile și cari se găsesc în situația animalelor *dresate*, cari execută anume mișcări fără a-și da seama de ele.

196) *Paul Lucas* (1664—1737), călător și scriitor francez, a umblat prin Siria, Turcia, Grecia, Egipt, și a publicat multe relații de călătorie, „foarte adesea exagerate”. *Jean Baptiste Tavernier*, călător francez (1665—1689), de origine belgian. A trăit prin Ungaria, Italia, Germania, Turcia, Persia, India și a scris o relație despre călătoriile sale. Rousseau, ca și Voltaire, l-au prețuit prea puțin.

noști. Sunt mulți pe cari călătoriile îi instruesc și mai puțin decât cărțile, fiindcă nu știu să cugete, în cărți, spiritul lor este barem călăuzit de autor, pe când în călătorii nu pot să vadă nimic prin ei înșiși. Alții nu se instruesc de loc, fiindcă nu vor. Scopul lor este așa de deosebit, încât călătoria însăși nu-i interesează: numai printr'o rară întâmplare se poate să vezi exact ceea ce n'ai în gând să privești. Francezii călătoresc mai mult decât toate popoarele; dar, fiind prea pătrunși de obiceiurile lor, confundă între ele toate lucrurile cari nu se aseamănă cu acestea. În toate colțurile lumii sunt Francezi. În nicio țară nu găsești așa de mulți oameni umblați, ca în Franța. Cu toate acestea, dintre toate popoarele Europei, ei cunosc mai puțin pe celelalte popoare, de și au văzut mai multe. Englezul călătorește și el, dar cu totul altfel; se vede că e scris ca aceste două popoare să fie protivnice în toate. Nobilimea engleză călătorește, iar cea franceză nu; poporul francez călătorește, poporul englez nu. Pentru cel din urmă mi se pare că deosebirea îi este spre laudă. Francezii urmăresc totdeauna un interes în călătoriile lor, pe când Englezii nu umblă să se procopsească în țări străine, afară numai dacă nu fac negoț și nu vin încărcăți cu fel de fel de lucruri. Ei călătoresc aruncând banii, nu lucrând; sunt prea mândri ca să se înjosească afară din țara lor. Din această pricină, ei se instruesc printre străini mult mai bine decât Francezii, cari au totdeauna altceva în gând. Cu toate acestea, Englezii au și ei prejudecăți naționale, ba mai mult decât oricare; dar acestea vin mai mult din pasiune decât din ignoranță. Englezul are prejudecățile mândriei; Francezul pe ale deșertăciunii.

354. Popoarele cele mai puțin cultivate sunt în deobște cele mai înțelepte; de aceea popoarele cari călătoresc mai puțin călătoresc mai bine; fiind mai puțin deprinse decât noi cu cercetări ușuratică și mai puțin ocupate cu lucrurile cari alcătuesc deșarta noastră curiozitate, ele își îndreptează întreaga lor băgare de seamă spre ceea ce este în adevăr folositor. După cât știu, numai Spaniolii că-

lătoresc în felul acesta. Pe când Francezul aleargă la artiștii unei țări, pe când Englezul pune să i se deseneze ceva în felul celor vechi, pe când Germanul își duce *albumul*¹⁹⁷⁾ pe la toți învățații, Spaniolul studiază în tăcere cum e guvernul poliția, cum sunt moravurile și, singur dintre cei patru, întorcându-se acasă, aduce din câte a văzut vre-o observație folositoare pentru țara sa.

355. Cei vechi călătoreau puțin, citeau puțin, scriau puține cărți. Cu toate acestea se vede, din câte ne-au rămas dela dâșii, că ei se observau mai bine între dâșii decât observăm noi pe contemporanii noștri. Să nu ne ducem până la operele lui Omer, singurul poet care ne face să trăim în țările pe cari le descrie; dar trebuie să recunoaștem că Herodot, de și a scris istoria sa mai mult în narațiuni decât în reflexiuni, a zugrăvit însă într'însa moravurile mai bine decât toți istoricii noștri, cari grămădesc în cărțile lor portete și caractere¹⁹⁸⁾. Tacit a descris, pe Germanii din timpul său mai bine decât a descris vreun scriitor pe cei de astăzi¹⁹⁹⁾. Sigur este că cei ce au studiat istoria antică cunosc pe Greci, pe Cartaginezi, pe Romani, pe Gali, pe Perși, mai bine decât cum cunoaște vreun popor din zilele noastre pe vecinii săi.

356. Trebuie să mărturisim asemenea că din zi în zi caracterele originale ale popoarelor se mai șterg și prin urmare devin mai greu de deosebit. Amestecându-se rasele și confundându-se popoarele, dispar văzând cu ochii acele deosebiri naționale cari altădată te izbeau la cea dintâiu privire. Altă dată fiecare națiune era mai închisă în ea însăși, comunicațiile erau puține, călătoriile rare, mai puține interese comune sau contrarii, mai puține legături politice și civile între un popor și altul; nu erau atâtea încurcături regești cari se numesc „negociațiuni”;

197) Se vede că pe atunci Germanii aveau obiceiul să aibă albume cu autografe ale persoanelor distinse.

198) Despre Herodot vezi § 111 din Cartea IV.

199) E vorba de scrierea lui C. Corn. Tacit „Despre vieța și moravurile Germanilor”.

nu erau ambasadori obișnuiți ai unei țări în alta. Rare ori se făceau călătorii lungi pe mare, și puțin negoț se făcea în depărtare; iar cât se făcea, era al prințului, care se sluzea de străini, sau al câtorva oameni nebăgați în seamă, cari n'aveau nicio influență și nu puteau să facă nici o apropiere între națiuni. Astăzi, între Europa și Asia sunt de o sută de ori mai multe legături decât erau odinioară între Galia și Spania; Europa singură era atunci mai risipită decât este astăzi pământul întreg.

357. Adăogați la acestea faptul că popoarele vechi se socoteau de baștină în țara pe care o ocupau și se găseau acolo de vreme îndelungată, astfel că pierduse amintirea despre veacurile depărtate, când strămoșii lor se așezase acolo; astfel clima putuse să aibă asupra lor niște înrâuriri trainice. Din potrivă, după năvălirile Romanilor, emigrările barbarilor au amestecat și confundat totul printre noi. Francezii de astăzi nu mai sunt înalți, albi la față, și cu părul bălan ca altădată. Grecii nu mai sunt oameni frumoși, făcuți par'că pentru a servi ca modele artiștilor. Chiar figura Romanilor s'a schimbat ca și firea lor. Perșii, originari din Tartaria, pierd pe fiecare zi din urâciunea lor primitivă prin amestecul sângelui circazian. Europeanii nu mai sunt Gali, Germani, Iberi, Alobrogi, ci sunt toți niște Sciți degenerați, unii într'un fel, alții într'altfel, și în privința figurii și mai ales în privința moravurilor²⁰⁰).

358. Iată pentru ce vechile deosebiri dintre rase precum și însușirile aerului și ale pământului, se arătau cu mai multă putere în temperamentul, în figura, în moravurile, în caracterele popoarelor decât cele din zilele noastre; acum nestatornicia europenească nu mai lasă vreme niciunei cauze naturale să-și producă efectul. Astăzi, când pădurile se taie, când bălțile sunt secate, când

200) *Sallwürk* observă că aceste afirmațiuni sunt exagerate și în multe privințe neexacte; totuși ele sunt caracteristice pentru punctul de vedere al lui Rousseau adică: amestecul popoarelor a produs amestecul însușirilor fizice, intelectuale și morale și a făcut ca popoarele să semene prea mult între ele.

pământul se cultivă pe mai mare întindere, dar mai rău ca altă dată, nu se mai vede nici chiar în înfățișarea pământului aceeași deosebire dela ținut la ținut și dela țară la țară.

359. Asemenea cugetări vor face poate pe cineva să ia mai puțin în răs pe Herodot, Ctesias ²⁰¹), Pliniu ²⁰²), cari au înfățișat pe locuitorii diferitelor țări cu trăsături mai originale și cu deosebiri mai mari decât vedem noi astăzi. Ar trebui să găsești pe aceiași oameni ca să recunoști aceleași figuri. Ar trebui să nu-i fi schimbat nimic, pentru ca să poată rămânea aceeași ca atunci. Dacă am putea privi deodată pe toți oamenii cari au fost, nu rămâne îndoială că i-am găsi mai deosebiți din secol în secol în aceeași națiune decât îi găsim azi dela o națiune la alta.

360. Cu cât observațiunile devin mai greu de făcut, cu atâta se fac cu mai puțină băgare de seamă și mai rău. Acesta este un alt motiv care explică de ce nu izbutim în cercetările noastre asupra istoriei naturale a neamului omenesc. Din călătoriile noastre dobândim învățături numai pentru scopul în vederea căruia le-am întreprins. Dacă acest scop este filozofia cu sistemele ei, călătorul vede numai ce vrea să vadă. Dacă este interesul, acesta atrage toată atențiunea. Negoțul și artele, cari amestecă și confundă popoarele, le împiedică și de a se studia între ele. Când au aflat folosul pe care-l pot trage unul dela altul, ce zor mai au să știe și altceva?

361. E bine ca omul să cunoască toate locurile în cari poate trăi, ca să-și aleagă pe acelea în cari poate trăi mai în tihnă. Dacă fiecare om s'ar mulțumi cu sine

201) Ctesias (400 înainte de Christ.) medic la curtea persană a scris în 23 de cărți istoria Persiei și o descriere a Indiei. În franțuzește au fost traduse de Larcher. (*Nota lui Petitain*).

202) Poate fi vorba de *Pliniu cel tânăr* (61—113), care, în „scrisorile” sale vorbește, cu multe amănunte, despre viața și obiceiurile societății romane din vremea lui Traian, sau de *Pliniu cel bătrân* (23—79) cel înneecat de lava Vezuviului la Pompei, unchiul celui alt și care a scris despre „Războaiele Romanilor cu Germanii”.

însuși, i-ar fi destul să cunoască numai întinderea țării care ar avea să-l hrănească. Sălbatecul, care n'are trebuință de nimeni și nu râvnește la nimic, nu cunoaște și nu caută altă țară afară de a sa. Dacă nevoile îl silesc să iasă dintr'însa, fuge de ținuturile locuite de oameni, aleargă numai după animale și are trebuință numai de ele pentru a se hrăni. Noi însă, cari ducem viață socială și cari nu ne mai putem desvâța de a mânca oameni²⁰³), avem interes de locurile unde se găsesc mai mulți oameni. Iată de ce se grămădește lumea la Roma, la Paris, la Londra. In capitalele acestea sângele omenesc se vinde totdeauna mai ieftin. Astfel cunoaștem numai popoarele mari, și popoarele mari seamănă toate unele cu altele.

362. Se zice că avem învățați cari călătoresc pentru a se instrui. Greșeală! Învățații călătoresc și ei pentru interes, ca și ceilalți. Nu se mai găsesc azi ca Platon și Pythagora²⁰⁴), sau, dacă or fi, sunt departe de noi. Învățații noștri călătoresc după porunci dela Curte; sunt porniți în grabă, li se plătesc cheltuielile, li se cere să vadă cutare sau cutare obiect, care desigur nu este ceva moral. Pentru acest obiect își dau ei tot timpul, căci sunt oameni prea cinstiți ca să fure banii ce li s'au dat. Dacă — în vreo țară oarecare — sunt curioși cari călătoresc pe socoteala lor, aceștia n'o fac ca să studieze pe oameni, ci ca să se facă cunoscuți. Ei nu urmăresc știința, ci fala. Cum ar învăța ei, în călătorii să scuture jugul opiniunii, când tocmai pentru opinia lumii călătoresc?

363. E mare deosebire între o călătorie care se face pentru a vedea țări și una pentru a vedea popoare. Oamenii curioși urmăresc totdeauna primul scop, al doilea fiind cu totul neînsemnat pentru ei. Cine vrea să filozofeze, trebuie să facă tocmai contrariul. Copilul observă

203) Adică Societatea sacrifică pe indivizi în interesul comunității.

204) Platon și Pytagora, filozofi greci.

lucrurile până când să ajungă a observa pe oameni. Omul trebuie să înceapă prin a observa pe semenii săi și, dacă mai are timp, poate să observe și lucrurile.

364. Este deci o greșeală a conchide că sunt zadarnice călătoriile, pentrucă noi călătorim rău. Dar, recunoscând folosul călătoriilor, urmează că toată lumea trebuie să călătorească? Desigur, nu; ci numai puține persoane: numai oameni destul de stăpâni pe sine pentru ca să audă povețile greșelii fără a se lăsa ispitiți de ea și pentru ca să vadă exemplul vițiului fără ase lăsa târiți de el. Călătoriile dau pe față firea omului și o arată desăvârșit, făcând pe om bun sau rău. După ce ai străbătut lumea și vii acasă, ești cum vei fi în toată vieța: firește, se întorc mai mulți răi decât buni, pentrucă pleacă mai mulți înclinați spre rău decât spre bine. Tinerii crescugi și conduși rău primesc, în călătoriile lor, toate viciile popoarelor pe cari le-au cercetat și niciuna din virtuțile lor. Cei de neam bun însă și ale căror însușiri firești li s'au cultivat cum trebuie, dacă și călătoresc cu gând de a se instrui, ei se înapoiază mai buni și mai înțelepți decât erau la plecare. Astfel va călători Emil al meu. Astfel a călătorit acel tânăr, vrednic de un veac mai fericite, ale cărui merite au fost admirate de Europa pusă în mirare și care a murit în floarea vârstei pentru patria sa, de și merita să trăiască; iar mormântul său, împodobit numai de ale sale singure virtuți, a așteptat ca o mână străină să-l cinstească acoperindu-l cu flori²⁰⁵).

365. Ce ce se face după porunca rațiunii trebuie să aibă niște reguli. Călătoriile, considerate ca o parte a

205) *Nota lui Petitain* lămurește că aci trebuie să fie vorba despre contele de Gisors, pomenit în cartea II § 325. Tânăr cu cele mai rare calități, el a murit la vârsta de 27 de ani (1758), după trei zile în urma bătăliei dela Crevelt, în care a fost rănit de moarte. Cuvintele „o mână străină” zice Petitain că îl arată chiar pe Rousseau, care vrea să fie de rău, astfel, pe Francezi c' n'au cinstit, cum trebuia, memoria acestui tânăr. Adnotatorul adaugă că aceasta s'a îndeplinit mai târziu prin elogiul făcut de ducele de Nivernois, socrul lui de Gisors, în discursul de recepție la Academie în 1770.

educației, trebuie să aibă regulele lor. A călători *pentru a călători* însemnează a rătăci, a fi vagabond; a călători *pentru a se instrui* este prea nelămurit: instrucțiunea care n'are un scop determinat nu e nimic. Aș vrea ca tânărul să aibă un interes bine simțit pentru a se instrui; acest interes bine ales ar hotărî felul învățaturii. M'am silit să-mi urmăresc într'aceasta metoda mea.

366. La început și-a studiat legăturile sale fizice cu celelalte ființe; apoi legăturile sale morale cu ceilalți oameni; acum trebuie să-și dea seama de legăturile sale civile cu concetățenii săi. Pentru aceasta, trebuie să înceapă studiând natura guvernului în genere, deosebitele forme de guvern și în fine guvernul particular al țării în care s'a născut, spre a vedea dacă-i vine la socoteală să trăiască acolo; căci fiecare om are un drept, ce nu i se poate tăgădui: ajungând vârstnic și stăpân pe sine, el e stăpân să strice și învoiala ce-l leagă de comunitate și să părăsească țara în care era așezat. Numai rămânerea lui în țară după această vârstă este, pe tăcute, o întărire a legăturii părinților și moșilor lui. Precum cineva are drept să renunțe la moștenirea tatălui său, tot așa are drept să renunțe la patria sa. Ba încă, locul nașterii fiind un loc al naturii, dacă renunță la el, însemnează că dă ceva cu adevărat al său. Teoretic vorbind, fiecare om, oriunde s'ar fi născut, rămâne liber *pe socoteala sa*, afară numai dacă nu se supune, cu voință, legilor pentru a dobândi dreptul să fie apărat de ele.

367. Ii voi spune deci, cam așa: „Până acum ai trăit „sub conducerea mea, căci nu erai în stare să te conduci „singur. Te apropii însă de vârsta la care legea, lăsându-te stăpân pe avere, te face stăpân și pe persoana ta. „ta. Te vei găsi singur în societate, legat de tot, chiar de „moștenirea părintească. Ai de gând să-ți faci un rost: „foarte frumos, e una din îndatoririle²⁰⁶⁾ omului. Înainte

206) În franțuzește se deosebesc bine cuv. *devoir* și *dette*. În românește se zice *datorie* pentru ambele („datoriile omului către D-zeu” — am o *datorie* de plătit la capul lunii”); am socotit însă că pot

„însă de a te căsători, trebuie să știi ce om vrei să fii, cum vrei să-ți întrebuințezi vieța, cum ai de gând să asiguri pâinea ta și a familiei tale; căci, de și grija aceasta nu are să fie principala ta îndeletnicire, trebuie totuși să te gândești odată la ea. Vrei să faci legături cu oamenii pe cari îi disprețuești? Vrei să-ți așezi starea și averea ta în legături sociale, cari te vor sili să faci ce vor găsi alții cu cale și cari te vor sili să fii șiret ca „să scapi de șiretenia altora?”

368. Îi voi spune atunci diferitele mijloace de a-și întrebuința averea, fie în negoț, fie în dregătorii²⁰⁷), fie în finanțe: îi voi arăta că în toate sunt primejdii, că toate îl pun în stare de atârnare, îl silesc să-și potrivească și moravurile și sentimentele și purtarea sa după exemplul și după prejudecățile altora.

369. „Mai este — îi voi zice — și alt mijloc ca să-și întrebuințeze cineva vremea și persoana sa: serviciul militar, adică să se închirieze ieftin și să se ducă să omoare oameni cari nu i-au făcut nici un rău²⁰⁸). Meseria aceasta e foarte prețuită de oameni și sunt grozav de lăudați cei cari nu mai sunt buni de altceva. Ea însă nu te scutește de alte venituri, ba ți le face mai necesare; pentru că cinstea acestei stări este de a ruina pe cei ce i se devotază. E adevărat că nu se ruinează toți; ajung chiar unii pe nesimțite de se îmbogățesc — ca în orice

face și în românește uz de 2 cuvinte și am întrebuințat *datorie* pentru *dette*, iar *îndatorire* pentru *devoir*.

207) *Să-și întrebuințeze averea în dregătorii*: pe acele vremuri erau unele funcțiuni, mai ales în administrația finanțelor, pentru cari trebuia să aibă cineva oarecare avere ca să se poată ocupa cu treburile lor.

208) Curioasă definiție a carierei militare. Ea s'ar putea potrivi mai mult pentru armata de mercenari decât pentru o armată națională. Oricum, trebuie să observăm că chiar armata „națională” din acele vremi era departe de a reprezenta organizația democratică și patriotică a oștirii din timpurile noastre.

„altă meserie; dar nu vreau să-ți explic cum fac ei, căci mă tem că te-aș face curios să-i imitezi²⁰⁹⁾).

370. „Vei mai ști că în meseria aceasta nu se cere nici curaj, nici bravură, afară poate față de femei; ba, din potrivă, cu cât este cineva mai de rând, mai târător, mai slugarnic, cu atât e mai onorat. Dacă-ți va veni poftă să-ți faci cu tot dinadinsul datoria, vei fi disprețuit, urît, gonit poate, în cel mai bun caz vei fi dat la o parte și întrecut de camarazii tăi, tocmai pentrucă-ți vei fi făcut serviciul în tranșee, pe când ei și-l fac sclivisindu-se înaintea oglinzii”.

371. Firește că niciuna din aceste deosebite îndeletniciri nu vor fi pe gustul lui Emil. „Cum, îmi va zice el, uitat-am jocurile copilăriei mele? pierdutu-mi-am brațele sau puterea? nu mai știu să lucrez? ce-mi pasă de toate slujbele cele frumoase și de toate proastele păreri ale oamenilor? o singură glorie cunosc: să fii binefăcător și drept; cunosc o singură fericire: să trăiești liber cu ce îți place, câștigând în fiecare zi poftă de mâncare și sănătate prin munca ta. Toate încurcăturile de cari îmi vorbești îmi sunt cu totul străine. Nu vreau altă avere decât o moșioară într'un colț al lumii. Mă voi strădui din toate puterile s'o fac să producă și voiu trăi fără grijă. Cu Sofia și cu țarina mea voiu fi bogat”.

372. — „Da, dragul meu; pentru fericirea unui înțelept e destul să aibă o femeie și un câmp cari să fie ale lui. Aceste comori însă, așa de modeste, nu se găsesc așa de lesne cum ți se pare. Tu ai izbutit să găsești pe cea mai rară; să vorbim de cealaltă.

373. „Vrei, dragă Emil, un câmp care să fie al tău. Dar în ce loc îl vei alege? în ce colț al pământului vei putea să zici: sunt aci stăpân pe mine și pe țarina mea? Se știe în ce locuri te îmbogățești ușor, dar cine știe în ce loc te poți lipsi de a fi bogat? Cine știe unde poți

209) E aci o contra-zicere — cel puțin aparentă: dacă educația dată lui Emil i-a asigurat bunele deprinderi morale, cum s'ar putea ca el să imiteze pe cei neonești?

„trăi neatârnat și slobod, fără să fii nevoit a face rău
 „cuiva ori a suferi dela cineva? Crezi că este ușor să
 „găsești țara în care e permis totdeauna să fii om cinstit?
 „Dacă există un mijloc legiuit și sigur pentru a trăi
 „fără intrigă, fără afaceri, fără supunere, este, fără în-
 „doială, a trăi din munca mâinilor cultivând țarina ta
 „proprie. Dar unde este Statul în care poți zice că pă-
 „mântul pe care calci este *al tău*? Înainte de a alege această
 „fericită țară, încredințează-te bine dacă vei avea pacea
 „pe care o cauți. Bagă de seamă ca nu cumva vreun guvern
 „furios, vreo religiune silnică sau niște moravuri stricate
 „să te turbure! Ferește-te de dările apăsătoare cari ți-ar
 „mânca rodul silințelor tale, de procesele nesfârșite cari
 „îți vor micșora averea. Fă așa ca, trăind după dreptate,
 „să n'ai nevoie să te pleci intendenților ²¹⁰⁾ sau locți-
 „torilor lor, judecătorilor, preoților, vecinilor puternici,
 „pungașilor de toate felurile, totdeauna gata să-ți facă
 „rău, dacă nu-i bagi în seamă. Pune-te mai ales la adăpost
 „față de nedreptățile celor mari și puternici; gândește-te
 „că pretutindeni ei se pot învecina cu via lui Naboth ²¹¹⁾.
 „Dacă, din nenorocire, vreun om sus pus cumpără sau
 „zidește o casă aproape de bordeiul tău, știi tu că nu
 „va găsi mijlocul, sub un pretext oarecare, de a-ți rășlui
 „din pământul tău ca să-și potrivească moșia lui? Că
 „nu-ți va tăia toate veniturile prin deschiderea unui drum
 „larg? ²¹²⁾. Dacă zici că vei avea destulă trecere ca să
 „te ferești de asemenea neajunsuri, mai bine păstrează-ți

210) În Franța, sub vechia monarchie, intendenții era funcționari superiori din diverse ramuri (finanțe, poliție, mine, ape, etc.) și niște funcționari din provincie cari reprezentau, oarecum, autoritatea regelui față de autoritățile cu caracter mai local.

211) Aluzie la un fapt din viața profetului Iliu (vechiul Testament). Regele Achab, dorind să stăpânească via unui locuitor numit *Naboth*, a pus să-l omoare. (Cartea Regilor cap. XXI).

212) Pe vremea aceea nu se proclamase încă „drepturile omului”, cari după revoluția cea mare au influențat mai mult sau mai puțin atât legiurile cât și deprinderile administrative din diferitele țări, punând mai multă dreptate în raporturile dintre stat și particular.

„și bogățiile, căci nu va fi mai greu să le păzești. Bogăția și trecerea se ajută între ele: una fără alta o duc greu.

374. „Am mai multă experiență decât tine, dragă Emil; văd mai bine greutatea proiectului tău. El este însă frumos și cinstit și te-ar face în adevăr fericit. Să ne silim a-l îndeplini. Am să-ți fac o propunere: să întrebuițăm cei doi ani, pe cari i-am luat până la înapoierea ta, ca să căutăm în Europa un loc unde să poți trăi fericit cu familia ta, ferit de toate primejdiile de cari ți-am vorbit. Dacă izbutim, vei afla acolo fericirea desăvârșită, după care alții au alergat zadarnic și nu-ți va părea rău de timpul pierdut. Dacă nu izbutim, vei fi vindecat de o himeră: te vei mângâia de o nenorocire ce nu se poate înlătura și tei vei supune legii necesității”.

375. Nu știi dacă toți cititorii mei își vor da seama până unde ne va duce căutarea propusă de mine; dar știu bine că, dacă după aceste călătorii, începute și urmărite cu scopul ce arătai, Emil, nu se va înapoia cunoscând chestiile de guvern, de moravuri publice și de maxime de stat de tot felul, atunci ori el va fi lipsit de inteligență ori eu de judecată.

376. Dreptul politic așteaptă să fie creat și poate că nu va fi creat niciodată. Grotius²¹³), care este magistrul tuturor savanților în această ramură, este d'abia un copil și — ce e mai rău — un copil de rea credință. Când aud pe unii laudând pe Grotius și ocărând pe Hobbes²¹⁴) văd

213) *Hugo Grotius*, este numele latinizat al Olandezului Ioan Hugo de Groot (1583—1645). Diplomat, juriconsult și istoric, el a avut și o carieră politică plină de suferințe ca și de mari succese. Mai ales a fost cunoscut ca ambasador al Suediei pe lângă Curtea Franciei, într-o vreme când fusese silit să-și părăsească patria. Operele sale sunt foarte numeroase și destul de variate; cele mai multe sunt scrise în latinește. Rousseau vorbește despre el ca autor al vestitei cărți de drept internațional: „Despre dreptul războiului și al păcii — trei cărți — în cari se explică dreptul natural și al ginților și principiile dreptului politic” (Paris 1613)

214) Despre *Hobbes* vezi nota la § 44, Cartea II.

câți oameni cu judecată citesc sau înțeleg pe acești doi autori. În realitate, principiile lor sunt cu totul asemenea; se deosebesc numai prin exprimarea lor. Se deosebesc și prin metodă. Hobbes se reazemă pe sofisme, iar Grotius pe poeți: restul e comun²¹⁵⁾.

377. Singurul scriilor modern care ar fi putut să creeze această mare și zadarnică știință ar fi fost vestitul Montesquieu²¹⁶⁾. El însă n'a tratat principiile dreptului politic, ci s'a mulțumit să studieze dreptul pozitiv al guvernelor așezate și nu există pe lume lucruri mai deosebite decât aceste două studii.

378. Cel care vrea, însă, să judece temeinic guvernele cari sunt, trebuie să le unească pe amândouă: să știe *ce se cuvine să fie*, pentru ca să judece *ce este*. Cea mai mare greutate pentru a lămuri aceste chestiuni importante este să pui pe un particular să le discute și să răspundă la două întrebări: *Ce-mi pasă?* și *Ce pot să fac?* Pe Emil al nostru l-am pus în stare să răspundă la amândouă.

379. A doua greutate vine din prejudecățile copilăriei și din maximele cu cari am crescut, iar mai ales din pricina părtinirii autorilor, cari vorbesc totdeauna despre adevăr și n'au habar de el, gândindu-se numai la in-

215) G. Petitaîn trimite, în privința aceasta, la *Contractul social*, Cartea I, Cap. 2. Sallyürk pune nota următoare: Și Hobbes e plin în „Leviathan” de citate din Sf. Scriptură. Rousseau dă de aci până la 443 rezultatul studiilor sale asupra societății politice din care relevă în contractul social, după ce a constatat că aceste cercetări întrec puterile sale (vezi § 410 nota), ceea ce se referă la convențiune. Nu e aci sarcina noastră de a cerceta care-i atitudine a lui Rousseau față de Grotius, Pufendorf și Hobbes, totuși trebuie să arătăm că în „Emil” problema e dusă cu mult mai departe ca în „Contractul social”, care-i cu mult mai pozitiv. Aci el duce critica așa (de departe încât abandonează întreaga problemă (§ 436, 440, 442) și lasă să se întrevadă că omenirea regenerată după ideile sale și principiile naturii, n'ar mai avea nevoie de organizație de stat

216) *Montesquieu* (1689—1755), unul dintre publiciștii precursori ai revoluției franceze celei mari. Principalele sale scrieri sunt: „Spiritul legilor” (*L'esprit des lois*); *Mărirea și decadența Romanilor* (*Grandeur et décadence des Romains*).

teresul lor, de care nu vorbesc de fel. Poporul nu dă nici catedre, nici pensii, nici locuri în Academii: cum vrei ca oamenii aceștia să apere drepturile lui? Am lucrat așa ca această greutate să nu existe pentru Emil. D'abia știe ce este un guvern; dar vrea să știe care e cel mai bun. El n'are de gând să scrie cărți și, dacă va scrie vreodată, nu va urmări să lingusească pe cei puternici, ci să susțină drepturile omului.

380. Rămâne o a treia greutate, mai mult înșelătoare decât temeinică și pe care nu vreau nici s'o înlătur, nici s'o propun²¹⁷). Destul că ea nu mă sperie. Sigur că, în cercetări de acest fel, nu e atâta nevoie de un talent mare cât de o iubire sinceră pentru dreptate și de un adevărat respect pentru adevăr. Dacă cestiunile despre guvernarea statelor pot fi tractate după cuviință, acum este, după mine, momentul cel mai potrivit.

381. Înainte de a observa, trebuie să-ți faci niște reguli pentru observațiile acestea: trebuie să-ți faci o scală²¹⁸) la care să raportezi măsurile ce vei lua. Principiile noastre de drept politic sunt această scală. Măsurile sunt legile politice ale fiecărei țări.

382. Elementele noastre vor fi lămurite, simple, luate deadreptul din natura lucrurilor. Ele vor ieși din cestiunile ce vom discuta între noi și le vom formula ca principii numai după ce vor fi fost în deajuns deslegate.

383. De exemplu, urcându-ne până la starea primitivă, vom cerceta dacă oamenii se nasc robi sau slobozi, legați între ei sau neatârnați; dacă se unesc de voie sau de silă; dacă *forța* care-i unește poate da naștere unui drept nepieritor, pe temeiul căruia ea ar rămânea pravilnică, chiar dacă altă forță s'ar ridica în urmă. Se zice că puterea regelui Nembrot a supus cele dintâi po-

217) Adică întrebarea dacă autorul lui „Emil” posedă pentru aceasta cunoștințele necesare și pătrunderea cerută. (*Nota lui Sallwürk*).

218) *Scală* sau *scară*, măsura de care te servești în facerea unui plan, unei hărți, etc. ca să arăți raportul între desen și realitate.

poare²¹⁹⁾. E întrebare dacă toate celelalte puteri cari au dărâmat pe aceasta sunt răpitoare și fără temei/ulegiuit; dacă regii cu drept sunt numai urmașii lui Nembrot și împuterniciții lor sau dacă, încetând puterea din-tâi, puterea care vine are și ea dreptul de a porunci și strica dreptul celeilalte, astfel că te supui numai câtă vreme ești silit la aceasta și scapi de ascultare când poți să te împotrivești. Acest *drept* mi se pare că n'ar adăoga nimic *forței* și ar fi numai un joc de cuvinte.

384. Vom cerceta dacă nu se poate zice că orice boală vine dela Dumnezeu și dacă, prin urmare, este o crimă să chemi pe medic.

385. Vom mai cerceta dacă conștiința ta îți porun-cește să dai punga unui tâlhar care ți-o cere la drumul mare, când ai putea s'o ascunzi; căci, la urma urmei, pistolul cu care te amenință este și el o *forță*;

386. dacă cuvântul „*forță*”, în împrejurarea aceasta, însemnează altceva decât „putere legală”, adică supusă unor legi dela cari pornește ființa sa.

387. Presupunând că respingem dreptul forței și pri-mim, ca principiu al societăților, numai *dreptul naturii* sau *autoritatea părintească*, vom cerceta măsura acestei autorități, vom vedea cum se întemeiază ea pe natură și dacă mai are vreun temei/ afară de folosul copilului, slăbiciunea lui și iubirea firească a tatălui pentru el. Prin urmare, dacă slăbiciunea copilului încetează și ra-țiunea i se desvoltă, nu cumva devine el singur judecă-torul firesc despre ceeace-i trebuie pentru conservarea lui, nu cumva devine singur stăpân pe sine și neatârnat față de oricine, chiar de tatăl său? Căci este mai sigur că fiul se iubește pe sine, decât că tatăl iubește pe fiu.

388. Vom cerceta dacă, murind tatăl, copiii sunt ținuți

219) Rousseau scrie *Nembrot* numele cunoscut din Biblie al regelui *Nemrod* sau *Nimrod*. În adevăr în cartea Facerii (X, 9) se întâlnește numele acestui rege cuceritor, nepotul lui Cham (fiul lui Noe). Legendele ebraice îl socotesc un răsvătit contra lui D-zeu. Altele vorbesc de el ca de un rege viteaz și mare vânător.

să asculte pe primul născut sau de altcineva care n'ar avea pentru ei iubirea firească a unui tată și dacă, generație după generație, va fi totdeauna un *cap* de care trebuie să asculte toată familia. În acest caz vom cerceta cum se poate împărți autoritatea și cu ce drept pot fi pe pământ mai mulți capi cari guvernează neamul omenesc.

389. Presupunând că popoarele s'au format prin alegere, vom deosebi atunci *faptul de drept*. Ne vom întreba dacă oamenii supunându-se astfel, de voie nu de silă, fraților, unchilor sau rudelor, societatea lor nu este o formă de asociație liberă?

390. Trecând apoi la dreptul robiei, vom cerceta dacă un om poate, în mod legiuit, să se dea în stăpânirea altuia, fără nicio mărginire sau deosebire, fără niciun fel de condiție. Ne vom întreba, adică, dacă se poate lepăda de persoana sa, de vieața și de rațiunea sa, de *eul* său și de orice moralitate în faptele sale, cu alte vorbe dacă poate să moară înainte de a muri, când natura îl îndatorează să se păstreze singur, când rațiunea și conștiința sa îi poruncesc ce să facă și ce să nu facă.

391. Dacă în actul de robie ar fi oarecari mărginiri sau deosebiri, vom cerceta dacă atunci actul nu este un adevărat contract între doi contractanți, cari n'au pe altcineva mai mare decât ei amândoi²²⁰). În acest caz ei rămân singuri judecători în privința condițiilor contractului și deci slobozi — de o parte și de alta — să-l strice oricând s'ar socoti loviți în drepturile lor.

392. Dacă, deci, un rob nu se poate da pe sine, fără mărginire, unui stăpân, cum se poate da un popor pe dea'ntregul unui cap? Și dacă robul rămâne judecător în privința păzirii contractului, cum să nu fie și poporul judecător pentru păzirea contractului de către capul său?

220) Dacă ar avea pe cineva, acela n'ar putea fi decât *suveranul* și atunci *dreptul robiei*, întemeiat pe *dreptul suveranității* n'ar fi principiul suveranității. (*Nota autorului*). Aci Rousseau vorbește contra monarhiei absolute.

393. Siliți să mergem înapoi astfel cu discuțiile noastre și luând seama că vorba *popor* are înțeles *colectiv*, vom căuta dacă nu e nevoie de un contract mai vechiu, fie și pe tăcute, pentru a se forma această colectivitate.

394. Dacă — înainte de a alege pe capul său — poporul este *un popor*, cine l-a făcut? N'a fost nevoie de o învoială între indivizi? Această învoială, acest *contract social* este deci temeiul oricărei societăți civile și din felul acestui contract vine felul societății alcătuite pe baza lui.

395. Vom căuta ce cuprinde acest contract, vom vedea dacă nu s'ar putea să-l exprimăm cam în felul următor: „*Fiecare dintre noi pune la oaltă averea, persoana, viața și toată puterea sa sub porunca voinței obștești, și cârmuirea o avem toți împreună, ca parte nedeslipită a unui singur întreg*“.

396. Dupăce am presupus aceasta, să definim termenii de cari avem nevoie. Vom observa că în locul persoanei particulare a fiecărui individ contractant, actul acesta de asociație dă naștere unui corp moral și colectiv, compus din atâția membri câte glasuri sunt în adunare. Această *persoană* ia, în deobște, numele de *corp politic*; iar membrii lui îi *zic: stat*, când este pasiv; *suveran*, când este activ; *putere*, când îl compară cu alte corpuri asemenea. Membrii adunării, cu toții la un loc, se numesc *popor*; iar în deosebi *cetățeni*, întrucât sunt membri ai *cetății* și participă la suveranitate, sau *supuși*, întrucât se supun acestei suveranități.

397. Vom observa că acest act de asociație cuprinde o învoială reciprocă a totalității și a indivizilor; că fiecare individ contractează așa zicând cu sine însuși și se găsește legat în două feluri: odată ca membru al suveranității față de particulari și altădată ca membru al statului față de suveranitate.

398. Vom mai observa că nimeni nu e ținut să respecte îndatoririle pe cari le-a luat numai față de sine; de aceea desbaterea obștească prin care supușii pot fi siliți să asculte de autoritatea supremă, din cauza celor două rapor-

turi despre cari am vorbit, ²²¹⁾ nu poate să silească pe stat față de sine însuși. De aci se vede că nu e și nu poate fi altă lege fundamentală propriu zisă, afară de *pactul social*. De aci nu urmează însă că „corpul politic” nu poate face legături cu altul, în unele privințe; căci față de străinătate el se poartă ca o ființă simplă, ca un *individ*.

399. Cele două părți, adică fiecare particular și totalitatea lor, n'au pe nimeni mai mare care să judece neînțelegerile ce s'ar putea ivi între ele. De aceea vom cerceta dacă fiecare dintre ele rămâne stăpână să strice contractul, adică să renunțe la legăturile ce o privesc, când s'ar socoti nedreptățită.

400. Ca să lămurim această cestiune, vom observa că autoritatea suverană poate lucra numai prin voințe generale și comune, deci actele ei pot avea numai scopuri generale și comune. De aici urmează că un particular nu poate fi lovit direct de către autoritatea suverană fără să fie loviți toți, ceeace nu e cu putință, fiindcă ar însemna că oamenii vor să-și facă rău lor înșiși. Astfel, contractul social n'are nevoie de alt garant de cât forța publică fiindcă loviturile nu pot veni decât dela particulari și prin aceasta ei nu se găsesc liberi de legătura ce au făcut, ci sunt pedepsiți fiindcă au căutat-o.

401. Ca să judecăm temeinic în chestiuni de acest fel, să ne aducem aminte totdeauna că contractul social este ceva particular, căci poporul contractează cu sine însuși, adică poporul în corp, *ca suveran*, cu particularii *ca supuși*. Aici stă tot mecanismul special al mașinei politice și numai prin aceasta devin legiuite, raționale și neprimejdioase niște învoieli cari, altfel, ar fi absurde, tiranice și ar da naștere la cele mai groaznice abuzuri.

402. Particularii sunt supuși numai autorității suverane, iar autoritatea suverană este numai voința generală. Vom vedea, de aceea, că fiecare om, supunându-se autorității suverane, se supune sie-și și că sub regimul contractului social este mai liber decât sub regimul naturii.

221) In § precedent.

403. Am comparat libertatea naturală cu libertatea civilă în privința persoanelor; acum să comparăm, în privința averilor, dreptul de proprietate cu dreptul de suveranitate, domeniul particular cu domeniul superior²²²). Dacă autoritatea suverană se bazează pe dreptul de proprietate, ea trebuie să-l respecte mai mult decât pe toate. Va fi, pentru ea, inviolabil și sfânt, întrucât va fi socotit ca un drept particular, individual. Indată însă ce va fi socotit comun tuturor cetățenilor, va fi supus voinței obștești și această voință poate să-l desființeze. De aceea suveranul (autoritatea suverană) n'are niciun drept să se atingă de averea unui particular sau a mai multora, dar poate pune mâna pe averea tuturor, cum s'a făcut în vremea lui Lycurg. Acest lucru a fost legal, pe când iertarea datoriilor de către Solon a fost un act nelegal²²³).

222) Au'orul întrebuințează termenul: „domeniu *eminent*”. Am tradus cuvântul, dar trebuie să-i explicăm înțelesul. Nu e vorba aci de *proprietatea statului*, adică de acele pământuri, case, etc. cari aparțin statului prin cumpărări, moșteniri, etc., ci de un *drept superior al statului asupra proprietăților particulare*, drept nevăzut și totdeauna amenințător, cum îl califică marele jurist francez *Planiol* (*Le grande Encyclopédie*). El își are originea la Romani, căci la ei poporul socotea că are drept de stăpânire asupra *țărilor cucerite*, iar particularii cari stăpâneau de fapt diferite case, moșii, etc. erau socotiți că nu au proprietate deplină, ci numai posesiune și uzufruct (*dreptul de folosință*). În vremea lui Ludovic XIV ideea aceasta veche a ieșit la iveală, fiindcă venea în sprijinul monarhiei absolute. Se vede că se vorbea încă de ea și pe vremea lui Rousseau, de aceea o pomenește. Azi ea este înlăturată în forma aceasta; dar a rămas ceva din ea în *dreptul de exproprier* pe care-l are statul față de particular; poate și în *dreptul de rechiziție*.

223) *Solon*, poet și legislator al vechei Atene (639—559 în. de Hr.), având în mâna sa, după războaiele Atenei cu Megara, să vindece starea de turburare în care se găsea patria sa, făcu o reformă *economică* și alta *constituțională*. Aci ne privește, ca dintâi, despre care pomenește Rousseau. Sărăcii, datori celor bogăți, își vânduseră toată averea ca să plătească și se vindeau ei ca sclavi. Solon, prin măsura zisă *seisachthia*, dete libertate celor ce se vânduse ca sclavi și iertă parte din datoriile celorlalți. Aceasta, zice Rousseau că a fost un act *nelegal*, fiindcă statul a intervenit în relațiile dintre particulari.

404. Dacă pe supuși nu-i poate sili decât voința generală, vom căuta cum se arată această voință, pe ce semne o poți cunoaște, ce este o lege și cari sunt adevăratele însușiri ale legii. Subiectul e cu totul nou: definiția legii rămâne de formulat²²⁴).

405. În momentul în care poporul consideră ca particulari pe unu sau mai mulți din membrii săi, poporul se împarte. Se formează între tot și parte o legătură ca între două ființe deosebite: una este partea, alta este totul minus acea parte. Însă totul fără o parte nu e *totul*. Deci, câtă vreme există asemenea legătură, nu mai avem tot, ci două părți neegale.

406. Din contră, când tot poporul hotărăște ceva pentru tot poporul, se ia în seamă numai pe sine; se face atunci un raport între obiectul *întreg* considerat dintr'un punct de vedere și iarăși obiectul *întreg* considerat din alt punct de vedere; dar *totul* nu suferă nicio împărțire. Atunci obiectul pentru care s'a hotărât este general și voința care hotărăște e generală. Vom examina dacă poate fi și vreun alt fel de act care să poată fi numit *lege*.

407. Suveranul (autoritatea suverană) vorbește numai prin legi, iar legea nu poate urmări decât ceva general care să privească deopotrivă pe toți membrii statului; de aci urmează că suveranul nu poate hotărî nimic asupra unui lucru particular. Cu toate acestea este în interesul statului să se ia hotărâri și pentru chestiuni particulare. Vom cerceta deci cum se poate face aceasta.

408. Actele puterii suverane sunt acte de voință gene-

224) Sallwürk zice că Rousseau afirmând că definiția legii nu e încă formulată, se gândea la definiția dată de Hobbes. E sigur însă că el avea dreptate, în parte și în principiu, căci definiția, caracterul și originea acestei noțiuni „lege” au dat naștere unor lungi discuții, la cari au luat parte cei mai însemnați jurisconsulți. În Marea enciclopedie franceză citim: „Legile, sociale, civile sau politice, sunt regulile de purtare ale societăților omenești, determinând relațiunile dintre membrii lor”. Această definiție este departe de a arăta caracterul și însușirile unei legi și de aceea observația lui Rousseau își află oarecare îndreptățire.

rală, adică legi. După ele e nevoie de acte de forță sau de guvern pentru ca aceste legi să fie executate și acestea nu pot urmări decât ceva particular. Astfel actul prin care puterea suverană hotărăște că *se va alege un cap* este o lege; dar actul prin care *se alege* acest cap executându-se legea, este un act de guvern.

409. Iată deci a treia înfățișare sub care poate fi privit poporul: ca magistrat sau executor al legii pe care a făcut-o ca suveran²²⁵⁾.

410. Vom examina dacă e cu putință ca poporul să se despoaie de dreptul suveranității sale pentru a-l da unei persoane sau mai multora; căci actul alegerii nu e lege, iar în acest act poporul nefiind suveran, nu vedem cum poate da un drept pe care nu-l are.

411. Esența suveranității stă în voința generală; de aceea nu se vede cum se poate constata dacă o voință particulară va fi totdeauna la fel cu această voință generală. Ba mai mult e de crezut că va fi adesea contrarie, căci interesul particular tinde la preferențe, iar interesul public la egalitate. Când acest acord ar fi cu putință să se stabilească, ar fi deajuns să nu fie *necesar și indestructibil*, pentru ca să nu rezulte de aci dreptul suveranității.

412. Vom căuta dacă, fără a se călca contractul social, capii poporului, orice nume ar purta, pot fi altceva decât *oficieri ai poporului*, cărora el le poruncește să execute legile; apoi dacă acești capi nu trebuie să dea și ei socoteală de administrația lor și dacă nu sunt supuși și ei legilor pe cari au datoria să le execute.

413. Dacă poporul nu-și poate înstreina dreptul său suveran, poate să-l încredințeze cuiva pentru un timp oarecare? Dacă nu poate să-și puie un stăpân, poate să-și a-

225) *Nota autorului* în 1761: Aceste chestiuni și propozițiuni sunt mai toate extrase din „*Contractul social*“, care și el este un extra: dintr'o lucrare mai mare pe care am început-o fără a-mi întreba puterile, și pe care am părăsit-o de mult. Tratatul pe scurt ce am scos de acolo și din care am dat aci un rezumat se va publica deosebit. (În realitate tipărirea scrierii de care vorbește aci s'a terminat mai înainte de a fi apărut „*Emil*“).

leagă reprezentanți? E o chestiune importantă care merită să fie desbătută.

414. Dacă poporul nu poate să aibă nici stăpân nici reprezentanți, vom cerceta cum își poate face singur legile; vom vedea dacă trebuie să aibă legi multe, dacă trebuie să le schimbe des, dacă e ușor ca un popor mare să fie singur legiuitorul său;

415. dacă poporul roman nu era un popor mare;

416. dacă e bine să existe popoare mari.

417. Din considerațiunile arătate urmează că se găsește în stat un corp care să mijlocească între supuși și suveranitate. Acest corp, format din unu sau din mai mulți membri, are în sarcina să administreze publică, îndeplinirea legilor, păstrarea libertății civile și politice.

418. Membrii acestui corp se numesc *magistrați* sau *regi*, adică oameni cari guvernează²²⁶). Corpul întreg, socotindu-se oamenii cari îl alcătuiesc, se chiamă *principe*, iar socotindu-se acțiunea sa, se numește *guvern*.

419. Dacă considerăm acțiunea corpului întreg lucrând asupra lui însuși, adică raportul între *tot* și *tot* sau între puterea suverană și stat, putem asemăna acest raport cu extremele unei proporții continue, în care guvernul ar fi termenul mediu²²⁷). Magistratul primește de la puterea suverană poruncile pe cari le dă poporului. Produsul, adică puterea lui, este de același grad ca produsul sau puterea cetățenilor, cari sunt deoparte supuși, de alta suverani. Dacă ai face vreo schimbare în oricare din cei trei termeni, proporția s'ar strica îndată. Dacă suveranul (puterea suverană) vrea să guverneze sau dacă principele

226) Cuvântul *magistrat* întrebuințat de Rousseau aici și în următoarele paragrafe nu trebuie confundat cu cel obișnuit astăzi la noi: *magistrat* = *judecător*. Cuvântul nostru însemnează un om care face parte din organizarea *puterii judecătorești*, iar la Rousseau însemnează: *înalt funcționar*. În Franța președintele republicii se zice că e *cel mai înalt magistrat al statului*.

227) Dacă pe șeful statului îl numim *a*, guvernul *b*, poporul *c*, atunci proporția este: $a : b = b : c$ sau $b^2 = a c$ și întrucât *a* este și el în anumite împrejurări = *c*, avem $b^2 = c^2$. (Nota lui Sallwürk).

vrea să facă legi ori dacă supușii nu vor să asculte, regula se schimbă în neorânduială și statul, distrugându-se cade în despotism sau în anarhie.

420. Să zicem că statul este alcătuit din zece mii de cetățeni. Puterea suverană poate să fie considerată numai în mod colectiv și ca corp. Ca supus însă, fiecare particular are existență individuală și independentă. Astfel suveranul sau puterea suverană este față de supus ca zece mii față de unu, adică fiecare membru al statului are pentru sine numai a zecea mie parte din autoritatea suverană, iar el îi este supus întreg. Dacă poporul ar fi format din o sută de mii de oameni, starea supușilor nu s'ar schimba și fiecare poartă toată puterea legilor, pe când votul său, fiind a suta mie parte, are de zece ori mai puțină influență în facerea lor. Astfel supusul, rămânând unu, raportul puterii suverane se mărește după numărul cetățenilor. De unde urmează că, cu cât se mărește statul, cu atât libertatea se micșorează.

421. Cu cât voințele particulare se raportă mai puțin la voința generală, adică moravurile la legi, cu atât forța care înfrână trebuie să se mărească. De altă parte, mărimea statului dă celor ce țin puterea publică mai multe ispite și mijloace de abuz: cu cât guvernul are mai multă putere ca să reprime poporul, cu atât suveranul trebuie la rândul său să aibă mai multă putere, ca să stăpânească guvernul.

422. Din acest îndoit raport urmează că proporțiu-nea continuă între suveran, principe și popor nu este o idee arbitrară, ci este o urmare a naturii statului. Mai urmează încă ceva: una din extreme, adică poporul, fiind fixă, totdeauna când rațiunea dublă se mărește sau se micșorează, și rațiunea simplă se mărește sau se micșorează la rândul său; aceasta nu se poate întâmpla decât dacă termenul de mijloc se schimbă și el la fiecare dată. De aci am putea trage concluzia că nu există o constituție de guvern unică și absolută, ci trebuie să fie atâtea feluri de guvern diferite în natură câte state diferite prin mărimea lor există.

423. Dacă e adevărat că, cu cât poporul e mai numeros, cu atât se potrivește mai puțin moravurile cu legile, vom cerceta dacă — prin analogie — nu se poate zice că cu cât magistrații sunt mai numeroși cu atât guvernul e mai slab.

424. Ca să lămurim această cestiune, vom distinge în persoana fiecărui magistrat trei voințe cu totul deosebite:

întâi, *voința proprie a individului*, care caută folosul său particular;

al doilea, *voința comună a magistraților*, care caută numai folosul principelui (ea s'ar putea numi *voința corpului*, care e generală, raportând-o la guvern, și particulară raportând-o la statul din care face parte guvernul);

al treilea, *voința poporului* sau *voința suverană*, care este generală și raportând-o la stat considerat ca tot și raportând-o la guvern considerat ca parte din tot.

Intr'o legislație perfectă, voința individuală și particulară trebuie să fie aproape nulă, iar voința corpului care formează guvernul, foarte subordonată; prin urmare voința *generală* și *suverană* este regula tuturor celorlalte. Din potrivă, după rânduiala naturii, aceste diferite voințe devin mai active pe măsură ce se concentrează. Voința generală e totdeauna cea mai slabă, voința corpului are al doilea rând, iar voința particulară este preferată față de tot. Astfel fiecare este întâiu el însuși, apoi magistrat, în fine cetățean. E o gradațiune direct opusă celei pe care o cere ordinea socială.

425. Acestea fiind stabilite, vom presupune că guvernul e în mâna unui singur om. Iată voința particulară și voința corpului perfect reunite și prin urmare aceasta ajunsă la cel mai înalt grad de intensitate pe care-l poate avea. De acest grad atârnă întrebuințarea forței, iar forța absolută a guvernului fiind totdeauna a poporului, nu variază nicidecum; de aci urmează că guvernul cel mai activ din toate este al unuia singur.

426. Din potrivă, să unim guvernul cu autoritatea supremă, să facem din suveran principe și din toți cetățeani.

țenii magistrați. Atunci voința corpului confundată cu voința generală, nu va avea mai multă activitate decât ea și va lăsa voința particulară în toată puterea ei. Astfel guvernul, cu aceeași forță absolută, va avea *minimum* de activitate.

427. Aceste reguli nu se pot tăgădui și mai sunt și alte cuvinte cari le întăresc. Se vede, de exemplu, că magistrații sunt mai activi în corpul lor decât este cetățeanul în al său, prin urmare voința particulară are mai multă influență; — căci fiecare magistrat are mai totdeauna o anumită funcțiune de guvern, pe când fiecare cetățean, luat în parte, n'are nicio funcțiune de suveranitate. De altfel, cu cât se întinde statul, cu atât forța sa reală se mărește, de și nu se mărește în raport cu întinderea. Statul însă rămânând același, oricât s'ar înmulți magistrații, guvernul nu dobândește o mai mare forță reală, pentru că este depozitarul forței statului, pe care o socotim totdeauna egală. Astfel, prin pluralitatea aceasta, activitatea guvernului se micșorează fără ca forța sa să se poată mări.

428. Am găsit că guvernul se slăbește pe măsură ce magistrații se înmulțesc și că, cu cât poporul e mai numeros, cu atâta forța de înfrânare a guvernului trebuie să se mărească. După aceasta trebuie să conchidem că raportul între magistrați și guvern este invers față de cel dintre supuși și suveran; adică cu cât se mărește statul cu atât trebuie să se restrângă guvernul, precum numărul capilor trebuie să se micșoreze cu cât se mărește poporul.

429. Pentru a fixa această deosebire de forme sub niște numiri mai precise, vom observa în primul rând că suveranul (puterea suverană) poate încredința depozitul guvernului poporului întreg sau măcar celei mai mare părți din popor, astfel ca să fie mai mulți cetățeni magistrați decât cetățeni simpli particulari. Această formă de guvern se numește *democrație*.

430. Sau iarăși puterea suverană poate da guvernul în mâna unui număr restrâns, astfel ca să fie mai mulți

cetățeni simpli particulari și mai puțini magistrați. Această formă se numește *aristocrație*.

x 431. În fine, se poate concentra tot guvernul în mâna unui singur magistrat. Această a treia formă e cea mai obișnuită și se numește *monarhie* sau *guvern regesc*.

432. Vom observa că toate aceste forme — sau cel puțin cele două dintâi — au puțința să varieze între niște hotare: spre mai mult ori spre mai puțin. Democrația poate cuprinde poporul întreg sau se poate mărgini din ce în ce până la jumătatea lui. Aristocrația, la rândul ei, dela jumătatea poporului se poate mărgini până la un cât de mic număr. Chiar regalitatea admite câteodată o împărțire: între tată și fiu, între doi frați sau altfel. La Sparta au fost totdeauna doi regi; în imperiul roman s'au văzut până la opt împărați deodată fără a se putea zice că imperiul era desfăcut în mai multe. Este un punct în care fiecare formă de guvern se confundă cu cea următoare și — sub aceste trei numiri speciale — guvernul poate lua atâtea forme câți cetățeni are statul.

433. Mai mult, Fiecare din aceste guverne poate, în unele privințe, să se împartă în diferite părți, administrându-se fiecare în altfel. Rezultă deci din aceste trei forme, dacă se combină, o mulțime de forme mixte, fiecare putându-se înmulți prin toate formele simple.

x 434. S'a cercetat mult în toate vremile, care să fie cea mai bună formă de guvern; dar nu s'a ținut seama că fiecare e cea mai bună în anume împrejurări și cea mai rea în altele, în ce ne privește, ținând socoteală că în deosebitele state numărul magistraților²²⁸) trebuie să fie în raport cu al cetățenilor, vom zice că, în genere, guvernul democratic se potrivește statelor mici, cel aristocratic celor mijlocii, cel monarhic celor mari.

435. De acest fir ne vom sluji ca să ajungem a

228) Prin „magistrați” înțeleg pe magistrații *supremi* sau *capi* ai națiunilor, căci ceilalți sunt numai reprezentanții lor într'o parte sau alta. (Nota autorului).

ne da seama despre datoriile și drepturile cetățenilor, a vedea dacă unele se pot despărți de celelalte, a înțelege ce este *patria*, cari sunt însușirile ei și cum poate cunoaște fiecare dacă are sau nu patrie.

436. După ce am socotit, astfel, fiecare fel de societate civilă în ea însăși, le vom compara între ele ca să vedem diferitele lor soiuri de raporturi: unele fiind mari, altele fiind mici; unele puternice, altele slabe; unele atacând sau ofensând pe altele, luptându-se și prăpădindu-se una pe alta; iar în această acțiune și reacțiune neconținută nenorocindu-se și pierind mai mulți oameni, decât dacă ar fi rămas în starea primitivă în care și-ar fi păstrat libertatea vieții sălbatice. Vom cerceta dacă s'a făcut prea mult sau prea puțin pentru întocmirea socială. Observând că indivizii sunt supuși legilor și oamenilor, iar *societățile* păstrează între ele neatârnrarea naturală, ne vom întreba dacă indivizii nu se găsesc supuși relexor ambelor stări²²⁹), fără să aibă foloasele lor sau dacă n'ar fi mai bine să nu existe nicio societate organizată pe lume decât să existe mai multe. Nu cumva această stare mixtă se împărtășește din amândouă, fără să asigure nici pe una nici pe alta, *per quem neutrum licet, nec tanquam in bello paratum esse, nec tanquam in pace securum*²³⁰)? Nu cumva această asociație parțială și nedesăvârșită produce tirania și războiul? iar tirania și războiul nu sunt cele mai mari nenorociri ale omenirii?

437. Vom cerceta, în sfârșit, îndreptările cari s'au încercat pentru aceste neajunsuri, prin ligi și confederații, cari lăsând pe fiecare stat stăpân la dânsul acasă, îl înarmează în afară împotriva oricui l-ar ataca pe nedrept. Vom căuta cum se poate așeza o bună tovărășie pe principiul federațiunii, cum s'ar putea statornici trăinicia

229) Adică starea primitivă naturală de independență și starea de organizare socială burgheză.

230) Din *Seneca: De tranquillitate animi* cap. I. Românește: prin ea nu se permite nici una nici alta: nici a fi înarmat ca în timp de războiu nici a fi sigur ca în timp de pace

ei, până unde se poate întinde dreptul confederației, fără a stânjeni dreptul suveranității.

438. Abatele de Saint-Pierre²³¹⁾ propusese o asociație a tuturor statelor Europei pentru a se asigura între ele o pace veșnică. Se poate îndeplini această asociație? Presupunând că s'ar stabili, s'ar putea să ție? Aceste cercetări ne duc deadreptul la cestiunile de drept public cari pot să lumineze pe cele ale dreptului politic.

439. În fine vom așeza adevăratele principii ale dreptului războiului și vom cerceta pentru ce Grotius și ceilalți au dat principii false²³²⁾.

440. Nu m'aș mira nicidecum dacă, în mijlocul tuturor raționamentelor noastre, tânărul meu, care are bun simț, m'ar întrerupe și mi-ar zice: „S'ar părea că alcătuim „clădirea noastră cu lemne, nu cu oameni, așa de bine „așezăm fiecare bucată la locul ei”. — „E adevărat, dragul „meu; dar gândește-te că dreptul nu trebuie să se plece „pasiunilor omenești și că era vorba să stabilim întâi „adevăratele principii ale dreptului politic. Acum, după „ce am așezat temelile, hai să cercetăm ce au clădit oa- „menii pe ele și vei vedea frumoase lucruri!”

441. Atunci îi dau să citească pe „Telemac”, și mergem înainte. Căutăm fericitul *Salent* și pe bunul *Idomeneu*, înțelepțit prin nenorociri. În drumul nostru găsim mulți ca *Protesilas* și nici unul ca *Philocles*. De asemenea dăm și peste *Adrast*, regele Daunienilor²³³⁾. Dar să lăsăm pe

231) Despre acest scriitor vezi nota dela § 155, cartea I și § 146, cartea III.

232) Vezi mai înainte § 376.

233) În acest § sunt mai multe nume din vestita carte a lui Fénelon: *Télémaque*. „Fericitul *Salent*” era o veche cetate din Italia (în Calabria de azi), supusă de Romani la 266 în. de Hr. Originea acestei cetăți — ca a tuturor celorlalte, de altfel — era amestecată cu diferite fapte legendare. Ca întemeietor se socotea *Idomeneu*. Fénelon povestește că *Telemac* a ajuns și în această țară și a găsit aci statul ideal ca organizare și administrație. *Idomeneu*, erou din mitologia greacă, era rege în Creta și de acolo a fost silit să fugă și astfel a ajuns în Italia și a întemeiat *Salentul*. Cea mai mare dintre nenorocirile la cari face aluzie Rousseau a fost aceea că făgă-

cititor să-și închipue călătoriile noastre sau să le facă, în locul nostru, având pe „Telemac”, cu sine. Să nu-i sugerăm niște aplicațiuni supărătoare pe cari autorul le înlătură sau le face fără voia sa.

442. De altfel, Emil nefiind rege și eu nefiind zeu²³⁴), nu ne supărăm nicidecum dacă nu putem imita pe Telemac și pe Mentor în binele pe care îl făceau oamenilor. Noi, mai bine ca oricine, știm să stăm la locul nostru și nu dorim să-l părăsim. Știm că toți oamenii au aceleași îndatoriri, că cine iubește binele din toată inima și îl face cu toată puterea sa, acela și-a îndeplinit datoria. Știm că Telemac și Mentor sunt niște închipuiri. Emil nu călătorește ca un om leneș și face mai mult bine decât dacă ar fi prinț. Dacă am fi regi, n'am mai fi binefăcători; iar, dacă am fi regi și binefăcători, am face, fără să știm, o mie de rele adevărate pentru fiecare bine ce ni s'ar părea nouă că-l facem. Dacă am fi regi și înțelepți, cel dintâi bine pe care am vrea să-l facem nouă înșine și celorlalți, ar fi să abdicăm și să devenim ce suntem acum.

443. Am spus din ce pricină călătoriile în de obște

duise lui Neptun (zeul Mărilor) că-i va jertfi pe cea dintâi persoană care-i va ieși înainte și dă peste fiul său. — *Protesilas*, unul dintre Grecii cari au luat parte la războiul Troiei și a fost ucis de Hector. Aci vorbește Rousseau de el ca personagiul din „Telemac”: favorit al regelui Idomeneu, părăște acestuia pe *Philoctes*, un om de o onestitate fără pereche; adică: se întâlnește mulți intriganți pe lângă cel mari. — *Adrast*, rege crud și viclean, pe care-l ucide Telemac. În ediția Furne se găsește o notă în care se spune că inimiclii lui Rousseau voind a-l face să piardă protecția lui Frederic, regele Prusiei (pe când locuia la Motiers) au înștiințat pe maresalul Keit, cancelarul acestuia, că, prin Adrast, Rousseau a vrut să arate pe Regele Prusiei. Rousseau nu a negat aluziunea și vorbește de ea în *Confesiuni* (II, 12). După ce publicase pe „Emil” și fugise din Franța, i se propusese să stea la Motiers în comitatul Neuchatel, care ținea de Prusia. Ii era însă teamă de regele Frederic II, despre care vorbise de rău și pe care-l zugrăvise sub numele lui Adrast, regele Dauienilor, în „Emil” (Ed. Lahure 1857, vol. 6, pag. 139).

234) Am arătat că conducătorul lui Telemac era însăși zeița Minerva care luase chipul lui Mentor.

sunt fără folos²³⁵). Dar pentru tinerime ele sunt și mai nefolositoare, din pricina chipului cum se fac. Guvernorii, dorind mai mult să petreacă ei decât să instruiască pe tineri, îi duc din oraș în oraș, din palat în palat, din club în club; iar dacă sunt învățați și scriitori, țin pe tineri toată vremea prin biblioteci ori îi plimbă pe la anticari²³⁶), îi pun să răscolească monumentele vechi, să transcrie vechi inscripții. În fiecare țară ei se ocupă de alte vremuri²³⁷), nu de cele în cari trăiesc, ca și cum s'ar ocupa de altă țară. Astfel, străbat Europa cu mari cheltuieli și, după ce și-au trecut vremea cu nimicuri ori s'au plictisit, se înapoiază fără să fi văzut nimic din câte puteau să-i intereseze, fără să fi învățat nimic din câte puteau să le fie folositoare.

444. Capitalele tuturor țărilor se aseamănă: aci națiile se amestecă și moravurile se confundă între ele. Nu în ele poți studia popoarele. Parisul și Londra sunt, pentru mine, același oraș. Locuitorii lor se deosebesc prin câteva prejudecăți, dar au tot atâtea și unii și ceilalți, iar maximele lor de purtare sunt aceleași. Se știe ce fel de oameni se adună la curțile regești. Se știe ce fel de moravuri produc oriunde grămădirea locuitorilor și inegalitatea averilor. Dacă-mi vorbești de un oraș de două sute de mii de oameni, știu din nainte cum se trăiește acolo. Ce aș învăța ducându-mă, nu plătește osteneala ce aș lua ca să mă duc acolo.

445. Spiritul particular și moravurile unei națiuni

235) Vezi § 365 din Cartea V.

236) Cei ce au sau cei ce studiază rămășițe ale trecutului (obiecte, monumente, monete, etc.). Cuvântul are, în limba curentă de azi un alt înțeles (negustor de cărți vechi), dar la Grigore Alexandrescu (1812—1885) găsim un vers unde cuvântul are înțelesul de aci:

Și precum anticarul, de patima-i cuprins,

Culege vechea aramă ce nu mai are curs...

Asemenea putem cita și pe Odobescu (Istoria arheologiei) care îl întrebuințează cu același înțeles.

237) Și nu de aceea în care se găsesc, pe care însă nu o cunosc pentru că ei nu întreabă de prezent, ci de trecut, de antichități și altele la fel. (Nota lui Sallwürk).

trebuie să le studiezi în provinciile depărtate, unde e mai puțină mișcare și mai puțin comerț, unde vin puțini străini, de unde locuitorii pleacă mai rar și mai rar își schimbă averea și situațiunea. Vezi, în treacăt, capitala; dar du-te mai departe de observă țara. Francezii nu sunt la Paris, ci în Touraine²³⁸); Englezii sunt mai Englezi în Mercie²³⁹) decât la Londra; Spaniolii mai Spanioli în Galice²⁴⁰) decât la Madrid. Numai la depărtări mari poporul are caracterul său și se înfățișează fără amestecătură. Acolo se simt mai bine efectele bune sau rele ale unui guvern, precum la sfârșitul razei mai mari măsura arcelor este mai exactă.

446. Raporturile necesare între moravuri și guvernământ au fost foarte bine expuse în cartea „Spiritul legilor”²⁴¹), de aceea n’ai decât să te slujești de această scriere ca să le studiezi. Sunt însă două reguli ușoare și simple după cari poți judeca bunătatea relativă a guvernelor. Una e populația. În țara care se depopulează, statul merge spre ruină, iar țara în care locuitorii se înmulțesc, chiar dacă ar fi cea mai săracă, este de sigur cea mai bine guvernată²⁴²).

447. Trebuie însă această creștere a populației să vie în mod firesc dela guvern și dela moravuri, căci dacă s’ar produce prin colonizări sau prin împrejurări întâmplătoare și trecătoare, ar dovedi, prin remediu, tocmai răul. Când August făcu legea împotriva celibatului, aceasta arăta decăderea imperiului roman. Trebuie ca guvernul, fiind bun, să îndemne pe cetățeni a se căsători;

238) *Touraine*: provincie din centrul Franței cu capitala Tours; formează departamentul Indre-et-Loire.

239) Provincie a Angliei (în centru).

240) *Galice*, provincie a Spaniei, în nord-vestul Peninsulei, la nordul Portugaliei.

241) E vorba de scrierea lui *Montesquieu* (vezi mai înainte § 377) intitulată «*Spiritul legilor*», (*L’esprit des lois*), care pune la început chiar definiția următoare: «Legile, în înțelesul cel mai larg, sunt raporturile necesare cari derivă din natura lucrurilor: divinitatea are legile ei, lumea materială ca și cea intelectuală, animalele ca și omul».

242) Nota autorului: Cunosc o singură excepție la această regulă: China.

iar nu să-i silească prin legi. N'are importanță ceea ce se face prin forță, căci legea care se împotrivesc dezvoltării firești se calcă cu iscusință și în curând i se zădărnicește scopul; din potrivă, e de mai mare însemnătate ceea ce se face prin înrăurirea moravurilor și prin îndrumarea nesilită dată de guvern, căci numai aceste mijloace au urmări statornice. Politica bunului abate de Saint Pierre căuta totdeauna o doctorie pentru fiecare boală în parte, în loc să caute izvorul lor comun și să vadă că nu se pot vindeca decât toate odată. Nu folosești nimic dacă îngrijești deosebit fiecare ulcer al unui bolnav, și trebuie să cureți sângele lui în întregime, căci el le pricinuește pe toate. Se zice că în Anglia s'au instituit premii pentru agricultură; n'am nevoie să mai știu altceva pentru ca să fiu sigur că acolo agricultura nu va străluci multă vreme.

448. Al doilea semn că guvernul și legile sunt bune pentru un popor se vede tot în populațiune, dar altfel: în împărțirea ei, nu în număr. Două state deopotrivă în întindere și în numărul locuitorilor, pot să fie foarte nepotrivite în forță. Cel mai puternic dintre ele va fi totdeauna acela care va avea locuitorii răspândiți în mod mai egal pe tot pământul lui. Cel care are mai puține orașe mari, deci strălucește mai puțin, va birui totdeauna pe celălalt²⁴³). Orașele mari istovesc Statul și-l fac să fie slab. Bogăția produsă de ele este o bogăție numai văzută și amăgitoare; mulți bani și puține roade. Se zice că orașul Paris prețuește, pentru regele Franciei, cât o provincie. Eu cred că-l costă cât mai multe. În destule privințe provinciile hrănesc Parisul și mare parte din veniturile lor se varsă în acest oraș și rămân acolo, fără să se întoarcă vreodată nici poporului nici regelui. Nu-mi pot închipui cum, în veacul nostru de calculatori²⁴⁴), nu se găsește nici unul care să vază că Franța ar fi mult

243) Opinie exagerată și care nu se poate susține cu destule dovezi

244) Adică oameni cari fac bine socotelile. E zis în ironie.

mai puternică dacă ar dispărea Parisul. O populație rău împărțită nu numai că nu e folositoare pentru un Stat, dar e mai păgubitoare decât însăși depopularea, căci depopularea dă un produs nul, pe când consumațiunea rău înțeleasă dă un produs negativ. Când aud pe un Francez și pe un Englez, mândri de mărimea capitalelor lor, discutând între ei dacă Parisul sau Londra are mai mulți locuitori, pentru mine e ca și când ar discuta care din cele două popoare are onoarea de a fi mai rău guvernat.

449. Studiați poporul afară din orașe, căci numai așa il veți cunoaște bine. Nu însemnează nimic să cunoști forma aparentă a unui guvern, sulemenită de aparatul administrativ și de vorbirea specială a celor ce administrează, dacă nu poți studia natura acestui guvern prin efectele pe cari le produce asupra poporului și în toate treptele administrației. Deosebirea între formă și fond se imparte, oarecum, între toate aceste trepte și numai cunoscându-le pe toate, poți să cunoști această deosebire. În cutare țară începi a simți spiritul ministerului după uneltirile subdelegaților²⁴⁵); în alta trebuie să vezi cum se aleg membrii parlamentului ca să judeci dacă națiunea aceea e în adevăr liberă; în orice țară, cine a văzut numai orașele nu poate cunoaște felul guvernării, căci nu e niciodată același spirit administrativ în sat ca în oraș. Și tocmai satul este țara, căci poporul dela țară formează națiunea.

450. Studiind diferitele popoare în provinciile lor depărtate și în simplitatea spiritului lor originar, dobândim o cunoștință generală foarte favorabilă epigrafului meu²⁴⁶), și liniștitoare pentru sufletul omenesc. Toate

245) Adică uneltirile funcționarilor mai mici.

246) *Epigrafi* sau *motto* se numesc cuvintele scrise la începutul unei cărți sau al unui capitol. Epigraful cărții „Emil” este: *Sanabilibus aegrotamus malis; ipsaque nos in rectum genilos natura, si emendari velimus, juvat.* (Seneca, De ira, II, 13). Pe românește: suferim de boale cari se pot vindeca și chiar natura, care ne-a creat spre bine, ne ajută, dacă vrem să ne îndreptăm.

națiunile observate în felul acesta, se văd că prețuesc mult mai mult. Cu cât ele se apropie de natură, cu atâta e mai multă bunătate în caracterul lor. Numai când se închid în orașe, numai schimbându-se prin cultură, se strică și prefac în vițiuni plăcute și primejdioase câteva defecte cari erau grosolane, iar nu răufăcătoare.

x 451. Din această observație rezultă un nou folos pentru chipul de a călători propus de mine, căci tinerii locuind puțin în orașele mari, unde domnește o groaznică corupțiune, sunt mai puțin în primejdie să cadă în mreșile ei și păstrează, printre oameni mai simpli și societăți mai puțin numeroase, un gust mai sănătos și moravuri mai curate. În ce privește pe Emil, pentru el nu e nici o teamă de asemenea corupțiune, are tot ce-i trebuie ca să se păzească. Din toate măsurile de pază ce am luat pentru aceasta, pun temeiul mai ales pe dragostea ce poartă în sufletul său.

452. Nu se știe înrâurirea adevăratului amor asupra înclinărilor tinerilor, căci acei cari îi conduc nu-și dau seama de aceasta și-i depărtează de asemenea lucru. Cu toate acestea un tânăr trebuie sau să iubească sau să fie desfrânat. E ușor să impui prin aparențe. Mi se citează o mie de tineri, cari — se zice — trăesc neprihăniți, fără a iubi; dar să mi se citeze un singur om, un om deplin, care să spună că și-a petrecut tinerețea în acest fel și care să fie de bună credință. În toate virtuțile, în toate îndatoririle se caută numai aparențele; eu caut realitatea și pentru a o găsi, tare m'aș mira să fie alte mijloace decât cele propuse de mine — sau mă înșel cu desăvârșire.

453. Ideea de a face pe Emil să se îndrăgostească înainte de a pleca în călătorie n'a fost născocită de mine. Iată ce împrejurare mi-a sugerat-o.

454. Eram la Veneția în vizită la guvernorul unui tânăr Englez. Era iarnă. Ședeam în jurul focului. I se aduc guvernorului scrisorile dela poștă. Le citește și apoi recitește una cu glas tare elevului său. Era pe englezește și n'am înțeles nimic. Am văzut, însă, în cursul citirii, că tânărul își rupe mâneculele, niște mânecule frumoase

de dantelă²⁴⁷), și le aruncă în foc binișor una după alta, căutând să nu fie observat. Mirat de aceasta, îi privesc figura și cred că zăresc o emoțiune. Semnele exterioare ale pasiunilor însă, deși sunt asemănătoare la toți oamenii, au deosebiri dela o nație la alta cari te fac să te înșeli câteodată. Precum au vorbiri deosebite prin gura lor, asemenea au și prin figură. Aștept să termine citirea și arăt guvernorului că elevul lui are pumnii goi și că îi ascunde cât poate. Il întreb dacă pot ști ce înseamnă aceasta.

455. Guvernorul, văzând ce se petrecuse, începu să râdă, îmbrățișă pe elev cu mulțumire și, după ce-i ceru voie, îmi dete explicația cerută de mine.

456. Mânecuțele, îmi zise, pe cari le-a rupt d. John, sunt un dar pe care o doamnă din acest oraș i l-a făcut acum câțva timp. Trebuie să știi că d. John e logodit în țara sa cu o domnișoară pe care o iubește foarte mult și care e vrednică și de mai multă dragoste. Scrisoarea este dela mama domnișoarei și am să-ți traduc pasajul care a dat naștere scenei la care ai fost martor.

457. „Lucy nu mai lasă mânecuțele lordului John, Miss²⁴⁷ Betty Roldham a stat la noi ieri după amiază „și a vrut cu orice preț să-i lucreze puțin și ea. Lucy s'a „sculat azi mai devreme de cât de obicei și, cercetând „pricina, am găsit-o desfăcând tot ce lucrase ieri Miss „Betty. Nu vrea ea ca darul ce pregătește să aibă măcar „un punct făcut de altă mână”.

458. D. John ieși puțin din odaie ca să-și ia alte mânecuțe și atunci zisei guvernorului: „Ai un elev cu o „fire minunată. Dar te rog să-mi spui adevărat dacă „scrisoarea nu era înadins ticluită. Nu cumva este un „meșteșug al d-tale în potriva doamnei care i-a dat mâ- „necuțele?”. — „Nu, îmi răspunse; este tocmai așa. In

247) Pe atunci bărbații bogați purtau costume foarte luxoase și complicate. Intre alte detalii, erau și mânecuțele de dantelă la mâneci

248) Cuvânt englezesc; înseamnă: domnișoară.

„îngrijirile ce i-am dat nu am pus atâta artă, ci numai „simplicitate și stăruință, și Dumnezeu mi-a binecuvântat „munca”.

459. Am ținut minte întâmplarea cu acest tânăr: în capul unui visător ca mine²⁴⁹) trebuia să producă ceva.

460. Dar e vremea să sfârșim. Să aducem pe lord John lângă miss Lucy, adică pe Emil lângă Sofia. Cu o inimă nu mai puțin subitoare decât înaintea plecării. Emil i-aduce un spirit mai luminat și se întoarce în țara sa după ce a cunoscut toate vișiile guvernelor și toate virtuțile popoarelor. Am avut grijă să cunoască de aproape un om de merit din fiecare națiune și chiar să facă cu dânsul o legătură de găzduire, ca în vechime²⁵⁰). Aș fi mulțumit să-și cultive aceste cunoștințe prin scrisori. Întâi, poate fi de folos și e totdeauna plăcut să ai corespondență cu țări depărtate; apoi e o înțeleaptă măsură ca să te păzești de stăpânirea prejudecăților naționale, cari, încet încet în cursul vieții, ajung, mai curând sau mai târziu, să ne influențeze. Nimic nu e mai potrivit, pentru a înlătura această influență, decât legăturile fără interes cu oameni înțelepți și cinstiți cari nu au aceleași prejudecăți sau combat ale noastre prin ale lor și ne dau astfel mijlocul să le punem neconținut față în față unele cu altele și să ne ferim de toate²⁵¹). Nu e tot una dacă avem legături cu streinii când vin la noi sau când sunt la ei acasă. În primul caz, ei simt oarecare îndatorire pentru țara în care trăiesc și nu spun totdeauna tot ce gândesc sau chiar au în adevăr o părere foarte bună

249) Ne amintim că despre opera „Emil” s'a spus că e o carte de *visé*; iar autorul a fost numit visător. Probabil că aceleași aprecieri se făcuse și despre alte scrieri ale lui și despre dânsul și de aceea zice el aci cuvintele acestea.

250) Dreptul pe care-l avea un prieten să tragă în gazdă la altul când trecea prin orașul sau satul unde locuia acela.

251) S'a văzut în tot cursul acestei scrieri că, de câte ori a avut prilejul, a vorbit contra prejudecăților pe cari le consideră ca pricinile stricăciunii societății.

câtă vreme se află într'însă; sosind însă acasă, mai lasă câte ceva și ajung să fie drepți. Mi-ar părea foarte bine ca străinul pe care-l întreb, să fi văzut țara mea, dar nu-i voiu cere părerea decât în țara lui.

461. După ce am întrebuițat aproape doi ani străbătând câteva din statele mari ale Europei și multe din cele mici; după ce am învățat cele două sau trei limbi de căpetenie; după ce am văzut tot ce este mai interesant, fie cu privire la științele naturale, fie cu privire la guvernământ, la arte sau la oameni, Emil, prăpădit de nerăbdare, îmi dă de știre că termenul se apropie. Atunci îi zic: „Ei bine, dragul meu, îți amintești despre scopul de „căpetenie al călătoriilor noastre. Ai văzut, ai observat. „Care e rezultatul observațiilor tale? Cum te hotărăști?”. Dacă metoda mea n'a dat greș, îmi va răspunde cam așa:

462. „Cum mă hotărăsc? Să rămân cum m'ai învățat „să fiu și să nu adaog de bunăvoie nici o nouă legătură „pe lângă cele pe cari mi le-au impus natura și legile. E- „xaminând opera oamenilor în instituțiile lor, văd că, cu „cât au voit să fie mai independenți, cu atât s'au robit mai „mult și că-și prăpădesc și libertatea câtă le mai rămâne, „în lupta de a și-o asigura. Ca să nu se lase târâți de „cursul lucrurilor, își creează o mie de legături felurite; „apoi îndată ce voiesc să facă un pas văd că nu pot și „se miră că sunt ținuți pe loc de toate lucrurile. Mi se „pare că pentru a fi liber n'ai nimic de făcut; e destul să „nu voiești a-ți pierde libertatea. D-ta, iubite al meu în- „vățător, m'ai făcut liber, învățându-mă să mă supun „necesității. Să vie când va voi: las să mă târască fără „silă și, fiindcă nu vreau să mă împotrivesc, nu mă leg „de nimic care să mă oprească. Am căutat în călătoriile „noastre un loc unde să pot fi cu totul al meu. Dar, fiind „printre oameni, e vreun loc unde să nu atârni de pasiu-

„nile lor? Examinând bine toate lucrurile, am găsit că „însăși dorința mea este contradictorie²⁵²), căci, chiar „de n'aș fi legat de nimic, tot aș ținea la pământul pe care „m'am așezat. Vieața mea ar fi legată de acest pământ, „ca vieața driadelor de copacii lor²⁵³). Am găsit că *slă-* „*pânire* și *libertate* sunt două cuvinte ce nu pot sta îm- „preună și că dacă vreau să fiu stăpân pe o colibă nu „mai pot fi stăpân pe mine însumi. *Hoc erat in votis agrī* „*non ita magnus*²⁵⁴).

463. „Mi-aduc aminte că pricina cercetărilor ce-am „întreprins a fost averea mea. Imi dovedeai foarte bine „că nu pot, în același timp, să-mi păstrez și bogăția și „libertatea. Când voiai însă ca, în același timp, să fiu și „liber și fără trebuințe, voiai două lucruri cari nu puteau „sta împreună; căci, dacă aș putea scăpa să nu mai fiu „legat de oameni, aș fi neapărat legat de natură. Ce voiu „face deci cu averea pe care mi-au lăsat-o părinții mei? „Voiu căuta întâi să nu fiu legat de ea sau să-mi fie legă- „turile cât se poate mai slabe, astfel ca, și dacă o păstrez „și dacă o pierz, să nu mă târască și pe mine. Nu mă voiu „chinui nicidecum s'o păstrez, ci voiu rămânea hotărît în „locul meu. Bogat sau sărac, voiu fi liber. Și voiu fi liber „nu numai în cutare țară, în cutare ținut, ci oriunde pe pă- „mânt. Lanțurile opiniei publice sunt rupte pentru mine, „și cunosc numai pe ale necesității. M'am deprins să le „port dela naștere și le voiu purta până la moarte, căci „sunt om. Și de ce nu le-aș purta, fiind liber, dacă ar „trebui să le port și fiind rob? ba atunci aș avea pe „deasupra și lanțurile robiei.

464. „Ce-mi pasă de condiția mea pe pământ? Ce-mi

252) *Contradictorii* se numesc două noțiuni sau propozițiuni când se găsesc între ele în așa raport încât dacă una e adevărată, a doua trebuie să fie falsă și viceversa: *Muritor și nemuritor; acum-plouă și acum nu plouă; viu și mort.*

253) Driadele erau niște zeități ale pădurilor (la Grecii cei vechi).

254) Vers din Horațiu, Satire Cartea II, sat. 6, vers. 1. Pe românește: *Aceasta mi-era dorința: un peticeț de pământ la țară.*

„pasă unde mă găesc? Oriunde sunt oameni, mă aflu
 „între frații mei; oriunde nu sunt, mă aflu la mine acasă.
 „Câtă vreme voi putea să rămân neatârnat și bogat,
 „am avere ca să trăiesc și voiu trăi; când însă averea mă
 „va subjuga, o voiu părăsi fără nicio greutate, căci am
 „brațe ca să muncesc și voiu trăi. Dacă-mi vor lipsi și
 „brațele, voiu trăi dacă-mi vor da oamenii de mâncare;
 „voiu muri, dacă mă vor părăsi. Voiu muri și dacă nu
 „mă vor părăsi, căci moartea nu e una din suferințele
 „sărăciei, ci o lege a naturii”. Nu mi-e frică de moarte,
 „ori în ce moment ar veni, pentrucă nu mă va prinde
 „niciodată făcând pregătiri pentru a trăi; nu mă va opri
 „niciodată de a fi trăit²⁵⁵).

465. „Tată²⁵⁶), iată hotărârea mea. Dacă aş fi fără
 „pasiuni, aş fi — în starea mea de om — neatârnat ca
 „însuși Dumnezeu, căci voesc numai ce este și de aceea
 „nu voiu avea niciodată să lupt în potriiva soartei. Am
 „și eu o legătură, numai una, singura pe care o voiu păstra
 „vreodată și pot să mă laud pentru aceasta. Vino deci;
 „dă-mi pe Sofia și sunt liber!”

466. — „Dragul meu Emil, sunt foarte mulțumit auzind
 „din gura ta cuvinte de om adevărat și văzând în sufletul
 „tău sentimente cu adevărat omenești. Desinteresarea a-
 „ceasta fără hotar, la vârsta ta, îmi place. Când vei avea
 „copii, se va mai micșora și vei fi atunci tocmai cum tre-
 „bue să fie un bun părinte de familie și un om cuminte.
 „Înainte de a pleca, știam care va fi efectul călătoriilor
 „tale. Știam că, privind de aproape instituțiile publice,
 „nu le vei da încrederea pe care n'o merită. Sub paza
 „legilor, alergi zadarnic după libertate. Legi? Unde sunt
 „legi? Unde sunt ele respectate? Ai văzut pretutindeni
 „domnind sub numele acesta numai interesul particular
 „și pasiunile omenești. Dar legile veșnice ale naturii și

255) De mai multe ori în lucrarea de față Rousseau a afirmat această idee: că, după principiile educației sale, omul *profită* de viață, oricât de puțin ar trăi. Vezi § 32 din cartea I; 26 și urm. cartea II.

256) Îi zice *tată* fiindcă guvernorul ține locul părintelui

„ale ordinii naturale există. Pentru înțelept, acestea în-
 „locuesc legile pozitive²⁵⁷): conștiința și rațiunea i le-au
 „scris în fundul inimii. Supunându-te lor, vei fi liber: rob
 „este numai acela care face rău, cîci face totdeauna fără
 „voia lui. Libertatea nu se găsește în nicio formă de
 „guvern, ci este în sufletul omului liber, care o duce peste
 „tot cu sine. Omul de nimic duce cu sine sclavia. Unul va
 „fi rob la Geneva, altul liber la Paris²⁵⁸).

467. „Dacă ți-aș vorbi despre datoriile cetățeanului,
 „m' ai întreba poate unde îți este patria și ai socoti că
 „m' ai învins. Cu toate acestea, te-ai înșela, dragul meu.
 „Cine n' are o patrie, are cel puțin o țară. E totdeauna un
 „guvern și niște umbre de pravili, sub a căror oblăduire
 „omul poate trăi liniștit. Se poate ca contractul social să
 „nu fie nicidecum respectat; nu-ți pasă, dacă interesul
 „particular te apără cum ar fi făcut-o voința obștească
 „dacă violența publică te păzește de violența particulară,
 „dacă răul ce vezi întâmplându-se te face să iubești binele
 „și dacă înstituțiile singure te fac să cunoști și să urăști
 „propriile lor nedreptăți. Dragă Emil, care este omul de
 „bine care să nu datorească nimic țării sale? Oricare ar
 „fi ea, el îi datorește ce este mai prețios în om: moralitatea
 „faptelor și iubirea virtuții. Dacă s' ar fi născut în fundul
 „unei păduri, ar fi trăit mai fericit și mai liber; dar,
 „neavând nevoie de luptă pentru a-și mulțumi porai-
 „riile²⁵⁹), ar fi fost bun fără merit, n' ar fi avut virtute;
 „pe când acum²⁶⁰) știe să fie virtuos, împotriva pasiunilor
 „s.a.e. Văzând măcar aparența ordinii, ajunge s' o cu-
 „noască și s' o iubească. Binele public, care pentru alții
 „este numai un pretext, pentru el este un motiv real. Se
 „deprinde a se lupta cu sineși, a se învinge, a-și jertfi
 „interesul personal pentru interesul obștesc. Nu e ade-

257) *Legi pozitive*: cele făcute de un legislator.

258) Zice așa, vrînd să înțeleagă că în Geneva organizarea
 statului este *liberală*, iar la Paris *autocratică, despotică*.

259) După Rousseau, pornirile firești ale omului sunt bune.

260) Acum, când, adică, trăiește în mijlocul societății.

„vărat că din legi nu trage niciun folos: ele îi dau tăria
 „sufletească de a fi drept, chiar în mijlocul celor răi.
 „Nu e adevărat că ele nu l-au făcut slobod: l-au învățat
 „să domnească asupra lui însuși.

468. „Să nu zici deci că nu-ți pasă unde ești. Iți pasă
 „să fii acolo unde-ți poți îndeplini îndatoririle. Una
 „din aceste îndatoriri, este să-ți iubești locul nașterii.
 „Compatrioții tăi te-au apărat pe când erai copil; ajun-
 „gând bărbat, trebuie să-i iubești. Trebuie să trăiești în
 „mijlocul lor sau măcar în locul în care le-ai putea fi
 „folositor, în marginea puterilor tale, și de unde ei să
 „știe să te ia, dacă au vreodată nevoie de tine. Sunt îm-
 „prejurări în cari un om poate fi mai folositor concetă-
 „țenilor săi trăind afară din țară decât dacă ar trăi între
 „ei. Atunci trebuie să asculte numai de patriotismul lui
 „și să sufere exilul fără a murmura; căci acest exil însuși
 „este una din îndatoririle sale. Dar ție, dragă Emil, nu
 „fi se cere nicidecum o asemenea dureroasă jertfă; tu nu
 „ți-ai luat trista datorie să spui oamenilor adevărul²⁶¹);
 „de aceea du-te de trăiește în mijlocul lor, caută prietenia
 „lor și fii prietenul lor, binefăcătorul, modelul lor. Pilda
 „ta va sluji mai mult decât toate cărțile noastre și, vă-
 „zându-te că faci binele, se vor simți impresionați mai
 „mult decât de toate zadarnicele noastre discursuri²⁶²).

469. „Pentru aceasta nu te sfătuiesc să trăiești în
 „vreun oraș mare. Dimpotrivă, una din pildele pe cari
 „cei buni trebuie s'o dea celorlalți, este pilda vieții pa-
 „triarhale și câmpenești, vieța dintâi a omului, vieța
 „cea mai pașnică, mai firească și mai dulce pentru cine
 „n'are inima stricată. Ferice, dragul meu, de țara în care

261) Prin aceste cuvinte Rousseau se gândește la sine. So-
 cotește că în scrierile sale, a căutat să spună totdeauna *adevărul*
 și de aceea a pățimit multe. Astfel, a *spune adevărul* e o datorie
tristă.

262) În prefața la *Narcisse* (17, 53) Rousseau afirmă că,
 pentru societatea coruptă actuală, științele și artele au cel puțin
 meritul de a acoperi păcatele. Omul care se întoarce în sânul naturii
 n'are nevoie de ele. (*Nota lui Sallwürk*).

„n'ai nevoie să cauți pacea într'un pustiu! Dar unde este
 „această țară? Un om binefăcător cu greu își îndeplinește
 „pornirea sufletească în mijlocul unui oraș, căci devo-
 „tamentul său găsește numai intriganți sau înșelători. Pri-
 „mirea ce se face aci trândavilor cari vin să-și încerce
 „norocul aduce pustiirea satelor, când, tocmai din potrivă,
 „pe acestea ar trebui să le împoporezi în paguba orașelor.
 „Toți câți se retrag din societățile numeroase sunt folo-
 „sitori tocmai prin aceasta, căci vițiile unei societăți au
 „ca pricină anume marele număr al locuitorilor. Mai
 „sunt folositori și când pot duce în locurile pustii ²⁶³⁾
 „vieața, cultura și dragostea pentru starea primitivă. Mă
 „înduioșez gândindu-mă la câte binefaceri pot să răs-
 „pândească Emil și Sofia în jurul lor, din locul retras
 „în care trăiesc. Ei pot să învieze pe locuitorii dela
 „țară și să însuflească zelul stins al nenorocitului sătean.
 „Mi se pare că văd cum se înmulțește poporul, cum rodese
 „câmpiile, cum își pune pământul o podoabă nouă, cum
 „bogăția și mulțimea oamenilor prefac muncile în sâr-
 „bători, cum se înalță spre cer strigăte de bucurie și
 „binecuvântări în jocurile câmpenești, împrejurul dră-
 „gălașei părechi care le-a adus această nouă vieață. Se
 „zice că veacul de aur este o himeră: așa va fi totdeauna
 „pentru cei cari și-au corupt inima și gusturile. Ba nu
 „e adevărat nici că le pare rău de el, fiindcă părerile
 „acestea de rău sunt zadarnice. Ce ar trebui deci pentru
 „ca să-l facem să reînvieze? Un singur lucru — dar im-
 „posibil: să-l iubim.

470. „Pare că el ar învia împrejurul locuinței Sofiei.
 „Impreună, veți putea desăvârși ceea ce au început vrednicii
 „ei părinți. Dar, dragă Emil, vieața aceasta dulce să nu
 „te desguste de îndatoririle grele, dacă îți vor fi cerute
 „vreodată. Adu-ți aminte că Romanii treceau dela plug
 „la consulat ²⁶⁴⁾. Dacă principele sau Statul te chiamă în

263) Pustii, adică lipsite de civilizația orașelor.

264) Aluzie de anecdota despre *Cincinat*. Acest om politic
 (sec. V în. de Hr.) când nu era ocupat cu treburile publice, își

„slujba Patriei, părăsește tot și du-te unde ți se arată,
 „pentru a-ți îndeplini vrednica slujbă de cetățean. Dacă
 „funcțiunea e împovărătoare, ai un mijloc cinstit și sigur
 „ca să scapi: s'o îndeplinești cu toată virtutea, și n'are
 „să-ți fie lăsată multă vreme²⁶⁵). De altfel, nu trebuie să
 „te prea temi de asemenea întâmplare, căci, pe câtă
 „vreme vor exista oameni de ai veacului nostru, n'au să
 „vie la tine să te caute pentru serviciul Statului”.

471. De ce nu mi-e îngăduit să zugrăvesc întoarcerea lui Emil lângă Sofia și sfârșitul amorului lor sau, mai bine, începutul ~~amorului~~ ~~conjugul~~ care-i unește! Acest amor se întemeiază pe stimă, care ține toată vieața; pe virtuțile cari nu pier odată cu frumusețea; pe potrivirea caracterelor care face plăcut traiul împreună și prelungește și la bătrânețe farmecul primilor ani. Asemenea detalii ar putea să placă, fără să fie folositoare și până acum nu mi-am permis să dau alte amănunte plăcute dacă nu am socotit că au și folos. De ce aș călca această regulă la sfârșitul operei mele? Nu am cuvânt; simt că pana mi-e obosită. Fiind prea slab pentru lucrările lungi, aș părăsi-o pe cea de față, dacă n'ar fi așa de înaintată. Ca să nu o las imperfectă, mă voiu grăbi să o încheiu.

472. În sfârșit, se apropie ziua cea mai încântătoare dintr'ale lui Emil și cea mai fericită dintr'ale mele: văd încoronarea îngrijirilor mele și încep să le simt rodul. Vrednica păreche se unește acum cu o legătură ce nu se poate sfărâma. Buzele lor rostesc și inimile lor întăresc jurăminte ce nu vor fi zadarnice: sunt soți. Intorcându-se dela biserică nu mai știu unde sunt, unde merg, ce se face în jurul lor: se lasă duși de alții. Nu aud, răspund vorbe încurcate, ochii lor turburați nu mai văd nimic. Ce nebunie! Ce slab e omul! Sentimentul fericirii îl sdrobește: e mai presus de puterile lui.

473. Sunt foarte puțini oameni cari știu să vorbească

vedea de moșioara sa. De aceea, când au venit să-i anunțe că a fost ales dictator, l-au găsit conducând plugul.

265) Autorul e ironic, ca în multe părți din scrierea aceasta.

cum trebuie, în ziua nunții, cu niște tineri căsătoriți. Cuvința rece a unora și vorba glumeață a altora mi se par amândouă nepotrivite. Ar fi mai bine să lași pe acești tineri să cugete asupra lor înșiși și să simtă fireasca turburare care-și are farmecul ei, decât să le chemi atenția în altă parte, sau întristându-i cu vorbe dictate de o falsă bună-cuviință sau încurcându-i prin glume de rău gust, cari poate că le-ar plăcea altădată, dar acum de sigur li se par nepotrivite.

474. Văd pe tinerii mei, turburați de o dulce oboseală, că nu ascultă nicidecum cuvintele ce li se spun. Eu am avut ca principiu să las pe om să se bucure de fiecare zi a vieții; cum i-aș face deci să piardă una așa de prețioasă? Nu, vreau să o simtă, să o guste cu încetul, să scoată din ea tot ce are mai dulce. Ii smulg din mijlocul indiscrețiilor cari se grămădesc în jurul lor și, ducându-i la o parte, le vorbesc numai despre ei și-i fac să-și adune la aceasta toate gândurile lor. Vreau să le vorbesc nu numai pentru urechi, dar și pentru inimă și știu care e singurul subiect de care se pot ocupa atunci.

475. „Dragii mei, le zic luându-i de mână, sunt trei ani de când am văzut cum se naște această flacăra vie și curată care vă aduce astăzi fericirea. Ea a crescut neconținut; în ochii voștri citesc că a ajuns la cel mai mare grad de putere; de aci înainte ea poate numai să se micșoreze”. Cititorilor, nu vedeți pornirea, supărarea, jurămintele lui Emil, privirea disprețuitoare cu care Sofia își retrage mâna? nu vedeți duioasele protestări pe cari și le fac unul altuia cu privirea, că se vor adora până la cea din urmă clipă a vieții? Ii las în pace și apoi urmez.

476. „M'am gândit adesea că, dacă s'ar putea prelungi fericirea amorului după căsătorie, am avea raiul pe pământ. Aceasta nu s'a întâmplat niciodată până acum; dar lucrul nu e cu totul peste putință și voi amândoi sunteți vrednici să dați un exemplu pe care nu l-ați văzut la nimeni și pe care puțini soți vor ști să-l imite. Vreți, dragii mei, să vă spun mijlocul pe care

„mi-l închipuesc pentru aceasta și care cred că singur e „cu puțință?”.

477. Se uită zâmbind unul la altul și-și bat joc de simplitatea mea. Emil îmi mulțumește scurt pentru rețeta mea, căci socotește că Sofia are alta mai bună și lui i-ajunge aceea. Sofia aprobă și se arată tot cu atâta încredere. Mi se pare totuși că dincolo de înfățișarea ei batjocoritoare se zărește oarecare curiozitate. Privesc pe Emil: ochii lui pătrund cu lăcomie farmecele soției sale: e singura lui curiozitate și cuvintele mele nu-l interesează. Zâmbesc și eu și zic în gândul meu: „Te voiu face nu-„maidecât să ascuți cu băgare de seamă”.

478. Deosebirea aproape nebăgată în seamă dintre aceste mișcări ascunse este semnul hotărît al deosebirii dintre cele două sexe și e cu totul împotriva prejudecăților răspândite. Adică, în deobște bărbații sunt mai puțin statornici decât femeile și mai puțin mulțumiți de amorul fericit. Femeia presimte de departe nestatornicia bărbatului și începe să fie îngrijorată²⁶⁶). Aceasta o face și mai geloasă. Când el începe să se răcească, ea e silită a întrebuița aceleași mijloace ca să-l păstreze pe cari le întrebuițase el odinioară ca să-i placă, plânge, se umilește ea la rândul ei și numai rar izbutește. Sentimentele și atențiunile pot câștiga o inimă, dar n'o pot redobândi. Mă întorc deci la rețeta mea împotriva micșorării amorului în căsătorie.

479. „E simplă și ușoară, zisei eu; este să urmați a fi îndrăgistiți după ce veți fi soți”. — „In adevăr, răspunse „Emil, râzând; lucrul nu va fi prea greu de îndeplinit”.

266) *Nota autorului.* În Franța femeile se depărtează întâi de acest amor. E natural să fie așa, căci ele sunt puțin pornite spre plăcerile trupești și pretind numai supunere; iar când bărbatul nu le mai arată destulă, încep să nu se mai intereseze de persoana lui. În alte țări, din potrivă, bărbatul se depărtează întâi și acest lucru este asemenea firesc, căci femeile, credincioase, dar indiscrete, sînt supără cu dorințele lor și-i desguștă. Aceste adevăruri generale pot să aibă multe excepții, dar cred că sunt adevăruri generale.

480. „Mai greu decât îți închipuești d-ta care vor-
bești așa. Lăsați-mă, vă rog, să mă explic.

481. „Când vrei să strângi prea mult un nod, se
rupe. Așa se întâmplă cu căsătoria când vrei să-i dai
mai multă putere decât trebuie să aibă. Credința pe care
ea o impune soților este dreptul cel mai sfânt; dar pu-
terea ce dă fiecăruia dintre ei asupra celuilalt e de prisos.
Porunca și dragostea nu merg bine împreună, căci plă-
cerea nu se poruncește. Nu te roși, Sofio, și nu căuta să
fugi. Să mă ferească D-zeu de gândul de a voi să
jicnesc modestia ta; dar e vorba aci de soarta vieții
voastre. Pentru un scop așa de însemnat, ascultă, față
de soț și de un părinte, lucruri pe cari aiurea n'ai putea
să le auzi.

482. „Nu satură pe om atât de mult posesiunea cât
obligațiunea, și se văd atâția cări păstrează pentru o
concubină un atașament mai îndelungat decât pentru o
soție. De ce s'a făcut o *datorie* din cele mai duioase mân-
gâieri și un drept din cele mai dulci semne ale amorului?
Dreptul îl formează numai doriința amândurora; natura
nu cunoaște alt drept. Legea poate restrânge acest drept,
dar nu-l poate în niciun caz mări. Voluptatea farmecă
prin ea însăși. Oare sila i-ar da puterea pe care n'o poate
găsi în propria-i atracție? Nu, dragii mei; căsătoria leagă
inimile, dar corpurile nu sunt înlănțuite. Sunteți datori
unul altuia fidelitate, nu îngăduință. Fiecare din voi nu
poate fi decât al celuilalt, dar niciunul nu e ținut la
aceasta decât atâta vreme cât îi place.

483. Dacă e adevărat, dragă Emil, că vrei să fii
îndrăgostit de nevasta ta, să fie și ea femeia ta, dar
stăpână pe sine. Fii fericit în dragostea ta, dar fii și
respectuos: cere totul amorului și nimic datoriei; cel
mai mic lucru să ți se dea de voie bună, nu să-ți fie
un drept. Știu că pudoarea se ferește de mărturisirile
formale și cere să fie oarecum învinsă; dar adevăratul
amor și delicateța purtării nu te înșeală niciodată asupra
voinței ascunse. Poți să știi cu siguranță când inima și
ochii zic da, măcar că gura zice nu. Fiecare dintre

„voi, stăpân pe persoana sa, să aibă dreptul a o da
 „numai când voiește. Aduceți-vă totdeauna aminte că chiar
 „în căsătorie, plăcerea e legitimă numai când dorința e
 „împărtășită. Nu vă temeți, dragii mei, că această lege
 „vă va ținea depărtați; din potrivă, va face să fiți mai
 „băgători de seamă ca să plăceți unul altuia și va împie-
 „dica sațiul. Mărginiți numai a fi unul al altuia, natura
 „și amorul vă vor apropia în deajuns”.

484. Auzind vorbele acestea și altele asemenea, Emil se supără, protestează; Sofia, rușinată, își pune eventaliul în fața ochilor și nu zice nimic. Poate că cel mai nemulțumit din ei nu este cel care se plânge mai mult. Stăruesc fără milă. Fac pe Emil să se rușineze de puțina lui delicateță și mă pun chezaș pentru Sofia că ea primește învoiala. O silesc să vorbească; firește că nu mă dăsminte. Emil, îngrijorat, întreabă din ochi pe tânăra lui soție și o vede, de și stăpânită de nedumerire, dar turburată de voluptate, ceceae îi hotărăște toată încrederea. Se aruncă la picioarele ei, sărută cu drag mâna pe care i-o întinde și-i jură că, afară de fidelitatea făgăduită, renunță la orice drept față de ea. — „Fii, draga mea soție, zice el, stăpâna plăcerilor mele, cum ești a vieții și a soartei mele. Chiar dacă cruzimea ta m'ar costa vieața, cele mai scumpe drepturi ți le hărăzesc ție. Nu vreau nimic dela bunăvoința ta, ci totul dela inima ta”.

485. — „Liniștește-te dragul meu Emil; Sofia e și ea bună la suflet și nu te va lăsa să mori victimă a bu-
 „nătății tale sufletești”.

486. Seara, când să mă despart de ei, le spun cu glasul cel mai serios pe care-l pot avea: „Aduceți-vă aminte amândoi că sunteți liberi și că nu e vorba de îndatoririle soțor; credeți-mă că nu e vorba de un respect mincinos. Emil, vrei să vii cu mine? — căci Sofia dă voie”. Emil, furios, ar vrea să mă bată. „Și tu, Sofio, ce zici? „Să-l iau cu mine?”. Mincinoasa, roșindu-se, va zice da. Dulce și încântătoare minciună, ea prețuște mai mult decât adevărul.

478. A doua zi... Vederea fericirii nu mai măgu-

lește pe oameni, căci corupțiunea vițiului le-a stricat și gustul și inima. Nu mai simt ce e atingător și nu mai văd ce e plăcut. Ca să zugrăviți voluptatea, vă închipuiți numai îndrăgostiți norocoși cari înnoată în fericire, dar tablourile voastre sunt pline de lipsuri: aveți numai o jumătate, și cea mai grosolană; iar partea cea mai duioasă nu există. N'ați văzut niciodată doi soți tineri, uniți în împrejurări cari prevestesc tot binele, nu i-ați văzut a doua zi după nuntă. Ei au în privirile lor, sfârșite și curate, și beția plăcerilor pe cari le-au simțit și siguranța duioasă a nevinovăției și siguranța fermecătoare că așa se vor scurge toate zilele vieții lor. Iată în adevăr, priveliștea cea mai încântătoare pentru sufletul omului. Iată adevăratul tablou al voluptății: l-ați văzut de o sută de ori, dar nu l-ați recunoscut, căci el nu poate să placă inimilor voastre împietrite. Sofia, fericită și liniștită, și-a petrecut ziua în brațele iubitei sale mame: e un fel de odihnă foarte potrivită după ce ai petrecut noaptea în brațele unui soț.

488. A treia zi observ oarecare schimbare. Emil se arată cam nemulțumit, dar se zărește oarecum că este o prefăcătorie, căci îl văd îndatoritor cu ea, duios, ba chiar supus; astfel, nu bănuiesc nimic supărător. Sofia e mai veselă decât în ajun; mulțumirea îi strălucește în ochi. Cu Emil are o purtare încântătoare, ba chiar îl necăjește, lucru de care lui îi cam pare rău.

489. Schimbările acestea sunt puțin observate, dar tot mă îngrijesc puțin și întreb pe Emil între patru ochi. Aflu că, cu toată părerea de rău și cu toată stăruința sa, a trebuit că în noaptea precedentă să doarmă în altă odaie. Trufașă, ea a și căutat să-și pună în aplicare drepturile. Urmează apoi o explicație: Emil se plânge amarnic. Sofia glumește; dar, văzându-l gata a se supăra cu adevărat, îl privește cu duioșie și cu dragoste și, strângându-mă de mână, pronunță un singur cuvânt, dar cu un glas care merge drept la inimă: „*Nemulțumitorul!*” Emil, ca un prost, nu înțelege nimic. Eu înțeleg; depărtez pe Emil și vorbesc de astă dată numai cu Sofia.

490. „Văd — îi zic — motivul caprițiului tău. E o mare delicateță, dar e foarte rău întrebuintată. Dragă Sofio, fii liniștită: ți-am dat un bărbat, nu sta la îndoială și prefuește-l ca bărbat. Tinerețea lui a ta a fost întâi și multă vreme va fi numai al tău.

491. „Trebue, draga mea copilă, să-ți deslușesc cele ce vi le-am spus, când am vorbit alaltăieri căteși trei. Poate că ați văzut într'insele numai un meșteșug prin care urmăream să vă economisesc plăcerile ca să fie mai trainice. Nu, Sofio; scopul meu era mult mai însemnat. De îndată ce Emil ți-e soț, e conducătorul tău; (trebuie să-l ascuți, căci așa a voit natura. Cu toate acestea, când femeia este ca Sofia, e bine ca bărbatul să fie condus de ea. Aceasta este și ea o lege a naturii. Ca să poți avea asupra inimii lui atâta autoritate câtă îi dă asupra-ți sexul lui, te am îndemnat să hotărăști despre plăcerile lui. Firește că vei avea de luptat cu multe greutate; dar vei domni peste el, dacă vei ști să domnești peste tine; iar ceeace s'a și petrecut mi-arată că acest greu meșteșug nu e mai presus de puterea ta. Vei fi multă vreme stăpână prin dragoste, dacă semnele de dragoste vor fi rare și prețioase, dacă vei ști să le faci prețuite. Ca să-ți fie bărbatul totdeauna supus, ține-l la oarecare depărtare. Să se vadă, însă, într'aceasta, cumpătare, iar nu caprițiu; să te vadă că ești înțeleaptă, iar nu cu toane. Să bați de seamă ca nu cumva, căutând să-i păstrezi dragostea, să se îndoiască el de a ta. Să te faci iubită prin semnele iubirii tale și respectată prin refuzurile tale. Să cinstească curăția soției sale, dar să nu se plângă de răceala ei.

492. „Astfel, îți va da toată încrederea, îți va asculta sfaturile, va sta de vorbă cu tine despre treburile lui și nu va lua nicio hotărîre până nu va fi discutat cu tine. Când îl vei vedea că se rătăcește, vei putea, astfel, să-l chemi pe drumul înțelepciunii printr'o dulce înduplecare; vei putea fi plăcută ca să fii folositoare, să întrebuintezi cochetăria în slujba virtuții și dragostea în interesul rațiunii.

493. „Să nu crezi însă că meșteșugul acesta poate să-ți slujească totdeauna. Oricâte măsuri s'ar lua, dorința care

„se îndeplinește își pierde din vioiciune și aceasta se în-
 „tâmplă mai ales cu dragostea. Când însă dragostea a
 „putut să fie mai multă vreme, vine în locu-i o dulce
 „obișnuință, și încrederea ce se stabilește are un farmec
 „care înlocuește pornirile pasiunii. Copiii formează, între
 „părinții lor, o legătură tot așa de plăcută și uneori mai
 „puternică decât însuși amorul. Când nu vei mai fi *iubita*
 „lui Emil, vei fi *soția și prietena* lui, vei fi mama copiilor
 „lui. Atunci părăsește băgarea de seamă dela început și
 „caută să întemeiezi cea mai mare intimitate: nu mai căuta
 „să ai altă odaie, nu mai refuza, nu te mai arăta capri-
 „țioasă. Caută să fii într'adevăr *jumătatea* lui, așa încât
 „să nu poată trăi fără tine și, când te părăsește, să i se
 „pară că se depărtează de sine însuși. Când erai în casa
 „părintească, știai să dai farmec vieții de familie; fă același
 „lucru în casa ta. Bărbatul care se simte bine în casă, își
 „iubește nevasta. Gândește-te că, dacă soțul tău trăiește
 „fericit, vei fi o soție fericită.

494. „Iar acum, nu fii prea aspră cu iubitul tău, căci
 „a meritat mai multă bunăvoință și temerile tale l-ar
 „supăra. Nu-i economisi prea mult sănătatea în paguba
 „fericirii lui și bucură-te și de fericirea ta. Nu aștepta
 „desgustul, nici nu respinge dorința. Nu refuza pentru a
 „refuza, ci numai pentru a face să se prețuiască ceeace
 „dai”.

495. Apoi chemându-i la un loc, îi spun față cu
 soțul ei: „Trebue să porți lanțul cu care te-ai legat. Caută
 „să fii vrednică de a-ți lăsa mai multă libertate. Fii mai
 „ales drăguță în purtarea ta și nu-ți închipui că vei fi
 „mai iubită arătându-te supărăcioasă. Pacea se va face
 „lesne și fiecare cunoaște condițiunile. Tractatul se va
 „semna printr'o sărutare”. Apoi zic elevului meu: „Dragă
 „Emil, omul are toată viața nevoie de sfat și de călăuză.
 „Mi-am dat toate silințele ca să îndeplinesc această îndă-
 „torire față de tine până astăzi. Acum sarcina mea a
 „încetat și altcineva trebue să-mi ia locul. Mă leapăd
 „deci de toată puterea pe care mi-ai dat-o asupra-ți și
 „iată guvernorul tău de aci înainte”.

496. Incet încet primele porniri se potolesc, și ei pot să cunoască, în pace, tot farmecul noei lor vieți. Fericți îndrăgostiți! vrednici soți! Ca să le cinstesc virtutea, ca să le zugrăvesc fericirea, ar trebui să scriu povestea vieții lor. De câte ori, admirând în ei opera mea, nu m'am simțit mișcat și nu mi s'a bătut inima de bucurie! De câteori nu le-am luat mâinile în mâinile mele, binecuvântând pe Dumnezeu și suspinând de mulțumire! De câteori n'am sărutat mâinile lor cari se strâng cu iubire și de câteori nu le-am stropit cu lacrimi de bucurie! Se înduioșeau și ei, văzându-mă atât de încântat. Vrednicii lor părinți își mai trăiesc odată tinerețea în tinerețea copiilor lor, reîncep să trăiască în ei sau, mai bine zicând, cunosc pentru prima dată prețul vieții și blestemă bogăția de altădată, căci aceea i-a împiedecat la vreme să aibă o soartă tot așa de încântătoare. Dacă există fericire pe pământ, trebuie s'o cauți în coțișorul în care petrecem noi.

497. După câteva luni, Emil intră într'o dimineață în odaia mea și îmi zice, îmbrățișându-mă: „Invățătorule, „felicită pe copilul tău, căci nădăjduște că va avea cinstea să fie părinte. Câte griji vom avea de acum înainte „și câtă trebuință vom avea de dumneata! Dar nu te voiu „lăsa să crești pe fiu, după ce ai crescut pe tată. O asemenea „menea dulce și sfântă datorie n'o voiu lăsa pe seama „altuia, ci numai pe a mea, chiar dacă aş putea alege „pentru copilul meu tot așa de bine cum au ales alții pentru mine. Fii însă învățătorul tinerilor învățători! Sfântă „tuește-ne, călăuzește-ne, vom fi ascultători. Voiu avea „trebuință de dumneata cât voiu trăi. Acum am trebuință „mai mult decât oricând, căci încep sarcinile mele de om. „Dumneata ți-ai împlinit pe ale dumitale; ajută-mă să „fac și eu așa și odihnește-te, căci a venit ceasul”.

S F Â R Ș I T

Indice alabetic al materiei

Cifrele latine arată *Cartea*, cele arabe *paragraful* (§)

- Academii III, 174, IV, 468.
Accent (în vorbire) I 183 ș.u.
Activitate (la copii și la bătrâni) I 157.
Adolescența IV 1, 31.
Adolescenți IV 362, 374.
Adulteriu IV 415, V 18.
Aerul (în creșterea copiilor) I 119 ș. u.
Alăptarea copiilor I 45, 54.
Alegerea ma'eriilor de învățământ III 64.
Alergatul II 45 ș. u.
Alimente: regimul alimentar I 114, 115, 299, II 198 ș.u.
Ambiția IV 125.
Amiciția IV 92.
Amiciția și amorul IV 18, 43, 89.
Amorul: iluzia în amor V 119; educația în vederea amorului V 210; banul ucide amorul IV 485 ș. u.
Amorul-propru II 62, IV 14 19, 94, 126, 130.
Analiza III 29.
Analogia gramaticală I 178.
Animale: educația lor I 134.
Antropomorfism IV 166, 167.
Apa de băut II 198 ș. u.
Aparențele V 452.
Apolog (Vezi: fabule).
Aristocrație V 430.
Aritmetica în instrucția fetelor V 48
Armele de foc I 141.
Artele: rânduirea lor III 104 105, 111; artele în educația fetelor V 63, 64.
Atetismul IV 356.
Atomii IV 244.
Autohtonii IV, 357.
Autoritatea profesorilor în vârsta critică a elevului IV 86.
Austeritatea în educația fetelor V, 64, 65.
Auzul II 270 ș. u.
Baia I. 131 ș. u.
Băieți mici V. 55.
Bărbăția V. 1.
Băutura de vin II. 284.
Biblia IV, 392.
Biblioteca IV, 481.
Binele și răul IV 285 ș. u.; binele moral IV, 288 ș. u.; binele și răul în viața omului II, 24.
Blândetea V. 53.
Boale II. 209.
Bogați și săraci IV, 63, 97; viața oamenilor bogați IV 473 ș. u.; neajunsurile bogăției IV, 490 ș. u.
Bucătăria franțuzească II 285.
Bunătatea IV, 93.
Bunurile lumești V, 328.
Busola III, 51.

- Capitolele și marile orașe V, 444, 361.
- Caprițile copiilor II, 170 ș. u.
- Carieră (alegerea unei cariere; caracterizarea câtorva din ele) V 368 ș. u.
- Castitatea IV, 393, V. 120.
- Catehismul în genere, catehismul în instrucția fetelor V, 81 ș. u.
- Catolicismul: asupra clerului IV, 182, 186; preoții catolici IV, 204—206; biserica catolică IV, 334.
- Călăria II, 213.
- Călătoriile V, 189—193; 346—375; călătoria pe jos 194 ș. u.; cărțile despre călătorii V 349—350; cum trebuie să călătorești pentru a studia pe oameni V, 352 ș. u.; V, 443 și u.; V, 451 și urm.; cum călătorească Spanioli V 354.
- Cărțile: învățătura pe cărți, II, 309 ș. u.; III, 96 și u.; V, 347.
- Căsătoria IV, 393; pregătirea în vederea căsătoriei IV, 408 ș. u.; V, 336; pregătirea fetei pentru căsătorie V, 146 ș. u.; alegerea soțului V, 146 149 ș. u.; căsătoria și prejudecățile sociale V, ș. u.
- Cântul: cum să se învețe II, 275 ș. u.; V, 64.
- Cetățeni III, 134, IV, 434 ș. u. V, 396 ș. u.
- Chimia, studiul ei III, 80 ș. u.
- Clime I, 83 ș. u.
- Citirea (învățământul citirii) II, 147 ș. u. V, 48.
- Cochetăria V, 34 ș. u. 98, 103.
- Colegii ca instituție de educație I, 24; IV, 150.
- Clasicism (cultura clasică) IV, 467, 468; mode de gust IV, 462.
- Conștiința IV, 203, 289 ș. u.
- Continența IV, 423.
- Contractul social V, 394—406.
- Contrașicri în ordinea socială IV, 97 ș. u.
- Copilăria IV, 20, 85; copilul, îngrijirea după naștere I, 35—43, 122—127; prima copilărie I, 60—99, 120 ș. u.; a doua copilărie II, 1; dorința de a domina II, 46.
- Corpul omenesc: exerciții II, 194.
- Corpurile politice în Stat V, 396 ș. u. 417 ș. u.
- Cosmografia II, 21 ș. u.
- Creștinism IV, 365, 357, V, 65.
- Croitoria V, 129.
- Cunoștințe (alegerea lor) III, 7 ș. u.
- Cultul (stabilirea lui, însemnătatea reală) IV, 311 ș. u.
- Cultura elevului IV, 85.
- Curajul II, 4.
- Curățenia în educația fetelor V, 130.
- Curiozitatea II, 11, 15, 20, 35; III, 11, 133; IV, 20, 23; curiozitatea în privința chestiunii sexuale IV, 31—34.
- Cuviința V, 216 ș. u.
- Dantela (facerea dantelei) V, 129.
- Danțul V, 64, 66, 128.
- Datoria (noțiunea de datorie la copii) II, 54 ș. u.
- Dărnicia II, 101 ș. u.
- Democrație V, 429.
- Depopulare I, 44.
- Desordinea morală I, 50.
- Desenul II, 253 ș. u.
- Digestiunea II, 285.
- Dinți I, 172.
- Distanță: ideia distanței I, 144.

- Divinitatea: Ideea, Ființa su-
preună IV, 164, 167, 169;
IV, 251 ș. u.; IV, 279 ș. u.
- Dogmele religiei IV, 325, V,
86.
- Doica I, 107 ș. u., 47 ș. u.
- Dorința elevului de a învăța
să fie călăuză pentru noi
III, 34.
- Dragostea pentru femeii IV,
18, 42.
- Dreptatea II, 82; IV, 93, 105,
151.
- Dreptul politic : stabilirea
lui V, 376—382; principiile
dreptului politic V, 385—
440.
- Dreptul și forța V, 383 ș.
u.; fundamentul contractu-
lui social V, 394 ș. u.
- Durerea (deprinderea cu) II,
4, 209.
- Educația: însemnătatea edu-
cației I, 4—12; educația na-
turii I, 26—27; educația din
leagăn I, 30, 133; educația
fizică I, 57 ș. u., 94; II,
156 ș. u., 162 ș. u.; educa-
ția copilăriei II, 11 ș. u.;
greșeli în educație II, 57;
educație negativă II, 66 ș.
u., 152; educația fizică a
fetelor V, 38 ș. u.; educația
fetelor la Spartani V, 38
ș. u.; educația fetelor V,
50 ș. u., 110 ș. u.; educația
și virtutea V, 121; educa-
ția Sofiei ca tip V, 123—
145.
- Egalitatea între oameni III,
117, 135.
- Elocvență IV, 147, 148, 149.
- Emulațiunea ca mijloc de e-
ducație II, 58; III, 95.
- Englezele cu îmbrăcămintea
lor V, 40.
- Englezi II, 289.
- Englezii comparați cu Fran-
cezii IV, 553.
- Evangelhia IV, 347 ș. u.
- Exemplele (puterea lor) II,
72; III, 127 ș. u.
- Experiențele: cum să se fo-
losească ca să aibă urmări
educative III, 173, 183—
185; experiențele pentru în-
vățătura științelor, fără in-
strumente III, 54, 55.
- Fabule II, 135 ș. u.; IV, 139,
140, 141.
- Familia : familia și patria
V, 24.
- Fanatismul IV, 356; V, 77.
- Fantazii ale copiilor II, 44
ș. u.
- Fașă, înfășarea I, 35, 38, 39;
40, 41, 42.
- Femeia, educația ei V, 21 ș.
u.; rolul ei în diferite țări
și timpuri V, 116 ș. u.
- Femeile literate V, 184.
- Fericirea IV, 56, 63, 76, 196;
II, 17; III, 61.
- Fermitatea II, 56.
- Fetiși IV, 167.
- Fidelitatea celor două sexe V,
19 ș. u.
- Filozofi IV, 210—212, 356; fi-
lozofia IV, 110.
- Fizica: experiențele pentru în-
vățământul ei, III, 52, 53,
54, 59.
- Fizionomia IV, 79, 80.
- Flogisticul IV, 235.
- Frica I, 137.
- Frigul (deprinderea cu), 196
ș. u.
- Frumusețea femeii V, 185.

- Galanteria V, 14.
 Galerie de tablouri IV, 481.
 Găteala femeilor V, 42 ș. u.;
 abuzul de găteală V, 62
 ș. u.
 Gelozia V, 255 ș. u.
 Generozitatea II, 250 ș. u.
 Geniu II, 112; IV, 116.
 Geografia II, 124; III, 16 ș.
 u., 30 ș. u.
 Geometria II, 257 ș. u.; III,
 10.
 Gimnastica II, 190; V, 38.
 Gospodăria în educația fete-
 lor V, 129, 266.
 Greșeala III, 175, 172 ș. u.
 Gustul II, 281 ș. u.; IV, 460
 ș. u.
 Guvernorul: calitățile lui I,
 65—73, 78—82; raportul
 între guvernor și elev IV,
 135—138; I, 89; II, 163 ș. u.
 Guvernul; guverne bune și
 guverne rele V, 446 ș. u.
 Hainele copiilor (vezi: Im-
 brăcămintea).
 Hărțile III, 31, 36.
 Himere II, 305.
 Hrana II, 286 ș. u.
 Idei IV, 117, formarea ideilor
 III, 167 ș. u.; idei abstracte
 IV, 244, 226, 294.
 Igiena I, 104.
 Imaginația II, 20.
 Imitațiunea II, 107; III, 148
 și urm.
 Inegalitatea IV, 95 ș. u.
 Ingratitudinea IV, 90, 91, 92.
 Instinct și sentiment IV, 12.
 Instrumente mecanice III, 53.
 Inteligența copiilor: măsura
 ei III, 7.
 Inteligența supremă IV, 247.
 Interesul personal (ca mo-
 bil al faptelor omenești)
 IV, 291.
 Intoleranța IV, 172, 344—345.
 Instrucțiunea femeilor V, 94
 și urm.
 Intuiția: învățământul intui-
 tiv III, 71, 78.
 Invidia IV, 44.
 Istoria IV, 103—124, 130; II,
 126, 128, 129.
 Iubirea copiilor pentru cei
 cari îi îngrijesc IV, 12, 13.
 Iubirea de sine IV, 10, 11,
 14, 19.
 Imbrăcămintea copiilor II, 191
 ș. u.; imbrăcămintea fete-
 lor și a femeilor V, 40 ș. u.
 Încălțămîntea copiilor II, 197,
 239.
 Innotul II, 213 ș. u.
 Întărcațul copiilor I, 172.
 Intunerecul II, 220 ș. u.
 Învățământul prin acțiune și
 experiență IV, 147.
 Jocuri, jocuri de noapte II,
 221. ș. u.; jocuri diferite
 II, 265 ș. u.; jocuri de dis-
 tracție, de noroc IV, 482.
 Judaismul IV, 334.
 Judecata III, 166 ș. u.
 Lapte I, 44, 109, 116, 118.
 Lăcomia, ca pasiune a copilă-
 rieii II, 286 ș. u.; V, 132,
 133.
 Leagănul I, 125.
 Lecturi prin fapte și lucruri
 II, 90.
 Lectura; prima carte de lec-
 tură III, 100 ș. u.; lectura
 în educația fetelor V, 133.
 Legi V, 404—410, IV, 98—99.
 Lemnăria III, 155, 156.
 Lenea II, 207.
 Libertatea II, 34, 41; liber-
 tatea omului IV, 266 ș. u.;

- Libertatea naturală și cea civilă V. 403; libertatea măscări or I. 163 ș. u.
 Limba franceză IV 392.
 Limbi (studiul lor) II, 120 ș. u.; IV 496, V, 461.
 Limbuția tinerilor IV. 431.
 Limbuția femeilor V, 70 ș. u.
 Locuința IV. 480 ș. u.
 Logodnici: vieța ca logodnici V, 238 ș. u.
 Lucrul manual I, 106, III, 138 ș. u.; V. 288 ș. u.; lucrul de mână al fetelor V, 46 ș. u.
 Luxul III, 122 ș. u.; IV, 454—457.
 Magistrați V. 417 ș. u.
 Magnetism III, 38 ș. u.; 51 ș. u.
 Mahomedanism IV, 336 ș. u.
 Mama; rolul mamei și datorita ei I, 44 ș. u.; mama de familie și femeia de lume V, 100.
 Mască I. 139 ș. u.
 Mașini III, 53.
 Material didactic la Geografie II, 26 ș. u.
 Materie IV. 167 ș. u.; 220 și urm.; 239 ș. u.
 Materie, materialişti și idealişti IV, 212, 223, 234. 238 ș. u.
 Măcelari II, 289.
 Mănăstiri: educația fetelor în mănăstiri V 111.
 Măncare IV 478 ș. u.; mâncare și băutură II. 198 ș. u.; 281 ș. u.
 Mândria și îngâmfarea III, 39 ș. u.
 Mâna II, 78, 79.
 Medici, medicină I, 96 ș. u.; IV. 82.
 Melancolia IV. 76.
 Memoria; rolul ei în învățământ II, 116, 117, 119, 132 și urm.
 Meserie (alegerea unei meserii) III, 150 ș. u.
 Meșteșugurile; învățarea lor III. 111, 112 ș. u.; III 133.
 Metalele ca monete III, 118 ș. u.
 Metoda de învățământ III, 54 ș. u.; 129 ș. u.
 Mila IV, 46, 52—54, 55, 58—61, 71, 152.
 Minciuna II, 95, ș. a. V, 71.
 Minuni IV. 318.
 Mitrosul II, 298 ș. u.
 Mișcarea universală IV, 235, 245.
 Misionari IV. 339 ș. u.
 Moartea, ideea morții II. 209; IV. 66.
 Mode V. 59—62.
 Modestia: modestia oamenilor superiori IV 132.
 Monarhie V. 431.
 Moneta III, 119 ș. u.
 Morala: lecții de morală II, 52, 108; V, 116; morală universală (principii) IV, 287 ș. u.; formarea caracterului IV 302 ș. u.
 Moralitate I, 156—157; IV, 284.
 Muzica; învățământul muzicii II, 278 ș. u.; V 128.
 Natura și omul; omul naturii I, 1, 15, 29.
 Națiuni, caracterele speciale V 352—358.
 Născuți (nou) I, 122.
 Necesitatea II, 50.
 Nestatornicia stărilor sociale III, 136 ș. u.
 Nevamovăția copiilor IV 22 30, 44.
 Nopti (vezi: Jocuri).

- Obişnuinţa I 11, 123, 135—
 136, II, 315 nota; V, 267,
 269.
- Observarea adevăratului ta-
 lent al copilului III, 149.
- Observaţiunea; spiritul de ob-
 servaţie III, 22; V 218—
 219.
- Omenia (umanitatea) II 11.
 IV. 49 ş. u.
- Omul naturii şi al societăţii II
 18, 19, IV, 100 155, 162.
- Onestitatea V 253.
- Opinia publică în educaţia
 băiatului şi în educaţia fe-
 tei V 218—219.
- Oraşe: viaţa de oraş I, 121,
 187; relele oraşelor II, 73.
- Ordinea: ordinea lumii IV,
 245 ş. u.; ordinea morală
 IV 93; ordinea socială: 134
 ş. u.; IV, 95 ş. u.
- Orientarea: cum să se înveţe:
 III, 72 ş. u.
- Ospitalitatea V, 201.
- Paradoxe II 66.
- Pasiunile IV, 7, 8; pasiuni fi-
 reşti şi nefireşti IV, 9, 10;
 izvoarele pasiunilor IV 10
 36; primele pasiuni IV 14;
 educaţia faţă de pasiuni
 IV. 37, 38, 53.
- Pasivitatea şi activitatea în
 educaţia intelectuală III,
 63.
- Patria: datorii către patrie
 V, 24, 467.
- Păpuşile; fetele şi jocul cu
 păpuşile V 43 ş. u.
- Păgânismul IV. 288
- Păianjeni (frica de) I, 137.
- Pedant IV, 377—378.
- Pedepse II, 94, 172.
- Petrecerile şi viaţa simplă IV,
 77; petrecerile în viaţa so-
 cială a fetelor V, 51, 110.
- Pipăiut II, 219 ş. u., 235
 ş. u.
- Plăceri: după vârstă IV, 487—
 489; plăceri exclusive IV,
 498.
- Plânsul copiilor I, 148 ş. u.,
 153 ş. u., 169 ş. u.; II, 2
 ş. u., 38.
- Plictiseala IV, 78, 478, 491.
- Poezia (studiul poeziilor) IV,
 469.
- Pofa de mâncare la copii II,
 287.
- Poligamia V 260.
- Politeism IV, 167.
- Politeţa V, 142.
- Pomana II, 102 ş. u.
- Poporul IV, 62, 64; V, 397
 ş. u., 490 ş. u.; popoare
 corupte IV, 85.
- Postul I, 118—119.
- Poul Serrho IV, 358.
- Prefăcătorie V, 262.
- Prejudecăţi I, 33; II, 66; III,
 32.
- Preoţi IV, 81; preoţia IV, 202,
 350.
- Prevedere II, 26; III, 60, 61
 ş. u.
- Prietenia: cum se naşte IV,
 89.
- Primăvara II, 305 ş. u.
- Primejdii şi boale II, 209.
- Profesiunea de credinţă a
 preotului din Savoia IV,
 201 ş. u.
- Profesori sau profesoare pen-
 tru fete V, 67.
- Profesii IV, 328—329.
- Proprietate (idee da) II, 84
 ş. u.
- Pubertate IV, 20.
- Puteri vitale IV, 42, 85.
- Rase omeneşti I, 120 ş. u.

- Rata dela bălcu III, 39 ș. u.
 Raționamentul III, 180 ș. u.
 Rațiunea femeilor V, 91 ș. u.
 Răsfățul copiilor I, 55.
 Răul IV, 269.
 Recunoștința IV, 90.
 Regalitatea V, 428 ș. u.
 Regimul alimentar II, 288 ș. u.
 Religiunea (învățământul ei)
 IV, 170—177, 180; însemnătatea ei IV, 187; necesitatea ei IV, 354; religia și morala V, 136; religia în învățământul fetelor V, 74 ș. u. Religiunea naturală. (Vezi: teism).
 Republica lui Platon I, 4.
 Retorica IV, 148.
 Revelațiunea IV, 309 ș. u.; 342 ș. u.
 Robinson III, 99 ș. u.
 Rușinea la copii IV, 28.
 Sălbatecul și țăranul II, 157 ș. u.
 Sănătatea și educația I, 94.
 Scepticism IV, 207, 210.
 Schimbul III, 116.
 Scriitorii: raporturile cu ei și cu scrierile lor IV, 459.
 Scrisul (învățătura scrisului de către fete) V, 49.
 Senzațiunile I, 143; II, 116.
 Sentimente IV, 13, 14, 39 ș. u.
 Servitori: primejdia lor pentru educația copiilor II, 73.
 Severitatea și indulgența II, 38 ș. u.
 Sexele: deosebirea între ele IV, 2, 17, 35; V, 4 ș. u.; pornirea sexuală IV, 17, 18, 44; rostul educației în această privință IV, 24, 25, 26, 36, 41, 82, 86, 88, 363 ș. u.; curăția sexuală IV, 369 ș. u.; 416 ș. u. Pregătirea pentru viața sexuală IV, 376 ș. u.; prevenirea greșelilor în această privință IV, 397 ș. u.; raporturile sexuale la animale V, 11; la om V, 12 ș. u.; educația deosebită a sexelor V, 24 ș. u.; educația și instrucția speciale femeii V, 30, 32 ș. u.
 Simplitatea în educație II, 64.
 Sîmp'itatea vieții III, 124.
 Sîmțuri: educația lor II, 216 ș. u., 284 ș. u.
 Sîmțul comun II, 303 ș. u.
 Slăbiciune II, 21, 32.
 Social: omul social III, 132.
 Societatea II, 31; III, 209 ș. u.
 Sofia, soția viitoare a lui Emil IV, 410.
 Solfegiarea II, 278 ș. u.
 Somnul II, 200 ș. u.
 Smeul (jocul cu) II, 324.
 Spirit IV, 166, spiritul femeilor în deosebire de al bărbaților V, 96 ș. u.
 Sporturile II, 213.
 Stat: principiile organizării statelor și raporturile dintre State V, 376—441.
 Studii: II, 124 ș. u.; II, 133, 134; IV, 142; I, 180; ordinea lor III, 32 ș. u.
 Suferința, ideea suferinței IV, 67.
 Suflet IV, 258, 271 ș. u.; unit cu corpul IV, 301; puterea sufletescă: stăpânire asupra pasiunilor V, 312 ș. u.
 Supunerea în educația fetelor V, 52 ș. u.
 Suveranitatea: organizarea ei V, 407 ș. u.

- Tatăl: datoriile tatălui I, 62—64, 90—91.
- Teatru IV, 469.
- Teism IV, 307 ș. u., 309, 357 ș. u.
- Teologi (discuțiile între ei): IV, 329.
- Tinerețea, tineri: IV, 80—83.
- Toamna II, 305 ș. u.
- Trinitate IV, 166.
- Țară: vieța la țară II, 73.
- Țăranii I, 137, 180—182.
- Țăranul și sălbaticul, II, 157 ș. u.
- Țipătul copiilor I, 145 ș. u.
- Ucenicia III, 158.
- Umanitate (simțul de) V, 296 ș. u.
- Umbletul II, 7; umbletul cu picioarele goale II, 240 ș. u.
- Utilitatea ca criteriu în alegerea cunoștințelor III 65 ș. u.
- Vaccinarea II, 210 ș. u.
- Valoarea III, 118 ș. u.
- Vanitatea II, 316, IV, 134.
- Văzul II, 241 ș. u.
- Vânătoarea (ca mijloc educativ) IV, 381; vânătoarea celor bogați IV, 495.
- Vârsta adolescenței IV, 4, 5, 44, 49, 64, 85; vârsta între 10—12 ani (caracterizare) II, 307 ș. u.; copilul la 12—13 ani III, 3 ș. u.; copilul între 12—15 ani (caracterizare): III, 191 ș. u.; tânărul între 20—25 ani (caracterizare): IV, 430 ș. u. V 223.
- Veselia IV, 76.
- Vieța: vieța viitoare IV 274 ș. u.; vieța la țară IV, 491 ș. u.; vieța socială, deprinderea fetelor pentru ea, V, 142 ș. u.
- Vin II, 284.
- Virtutea II, 131; IV, 271, 272; practicarea virtuții IV, 144; virtuți negative II, 108; virtutea femeii V, 120, 137 ș. u.; virtutea și educația V, 121.
- Vițitul desfrânării IV, 486 ș. u.
- Vocabularul copiilor, I, 146 ș. u.
- Voința supremă IV, 250.
- Voința și puțința II, 30.
- Vorbirea: originea vorbirii I, 146; cum învață copiii a vorbi I, 176 ș. u.; diferitele glasuri ale copilului II, 272 ș. u.

Indice alfabetic al numelor proprii

Cifrele latine arată *Cartea*; cele arabe *paragraful* (§)

- Abel V, 84.
Abraam IV, 352.
Achile IV, 169.
Adrast V, 421.
Agesilau IV, 118.
Agri-gent IV, 481.
Ajax V, 269.
Alban V, 239.
Alcious V, 226.
Alexandru cel Mare II, 128,
325; III, 93; IV 118, 126
386, 479.
Alger IV, 60.
Alpi IV, 123, 147.
Amatus Lusitamus IV, 248.
America IV, 339.
Anibal IV, 118, 147.
Andromache I, 141.
Anglia V, 40, 447.
Antoniu IV, 125, 387.
Apicius IV, 476.
Appelles II, 255, V 61.
Arhimede II, 264.
Aristide IV, 118, 347.
Aristotel II, 325; III, 98.
Axtianax I, 140.
Atalanta V, 287.
Atenieni II, 162.
August IV, 124, 447.
Aurelius Victor IV, 394.
Bacus II, 293.
Baniani II, 289.
Barrême V, 187.
Basci II, 125.
Bayl IV, 356.
Benin I, 84.
Boerhaave I, 162.
Boileau IV, 132.
Bossuet IV, 132.
Brantôme V, 122.
Buffon III, 98.
Canada II, 302.
Caraiibi I, 34.
Catiina IV, 286.
Catone II, 113; IV, 126 285.
Ceres II, 293.
Cezar II, 113; IV, 111, 118,
285, 387.
Chardin II, 195.
Charron IV, 313.
Chiron II, 245.
Cicerone II, 123; IV, 126, 466;
V, 182.
Ciclopi II, 289.
Cineas IV, 122.
Circe V, 284.
Clarke IV, 217.
Cleopatra, Casandra, romane,
IV, 107.
Cleopatra regina Egiptului V,
120; IV, 394.

- Condamine IV, 226.
 Condillac II, 113.
 Constantinopol IV, 180.
 Corcyra V, 22.
 Corint III 136.
 Coriolan V, 118.
 Cotin IV, 132.
 Cresus IV, 479.
 Ctesias V, 359.
- Dalila** V, 17.
Dariu IV, 386.
Daubenton V, 194.
Daunieni V, 441.
Demosthene IV, 466.
Descartes IV, 207, 239.
Deuteronom V, 16.
Diana IV, 381.
Diogene IV, 386.
Duchapt V, 61.
Duclos IV, 444.
- Egipt** I, 28.
Egipteni II, 195.
Empedocle IV, 480.
Enclos (de F) V, 104.
Eneida IV, 58, 247, 469.
Englezi I 18; II 289; V 65,
 353 ș. u.; 445, 448.
Epictet IV, 63.
Eucharis V, 167, 203.
Euripide IV, 173.
Evrei IV, 166.
- Favorinus** II, 22.
Fénelon V, 51.
Filip, regele Macedoniei IV,
 480.
Fleury II, 190.
Fontenelle IV, 467.
Francezi I, 18, 185; V, 109,
 118, 348, 353 ș. u. 357, 445,
 448.
- Galatea** V, 102.
Galice V, 445.
- Grauri** II, 289.
Geneva II, 184, 239; V, 466.
Germani și Germania II, 267;
 V, 118.
Greci V, 357.
Grotius V, 376, 439.
Guinea I, 84.
- Hector** I, 140.
Helespont II, 214.
Henric al 4-lea II, 110.
Hercule II, 232; V, 17, 290.
Hermes III, 96.
Hero V, 273.
Herodot II, 195, 279; IV, 111;
 V, 355, 359.
- Hobbes** I, 155; II, 44; V, 376.
Horafiu IV, 500.
Huroni III, 174.
Hyde I^ș, 324.
- Idomeneu** V, 441.
Iisus IV, 336, 437.
Islanda I, 32.
Ispahan V, 65.
Italia II, 267; IV, 184.
- Japonia** IV, 338.
Junona V, 61.
Jupiter IV, 169, 288.
- Laban** IV, 167.
La Fontaine II, 135, 145; IV,
 130.
Lais IV, 486; V, 120.
Lama IV, 388.
Lambercier II, 226, 229.
La Motte IV, 467.
Langey IV, 426.
Laponia I, 84.
Leandru V, 273.
Le Beau IV, 361.
Lenclos (Ninon de) V, 104,
 184.
Leonida IV, 347.
Lidiem II, 297.
Liviu Titu IV, 111.

- Locke. Prefață 2; I 101; II 51, 149, 190; III, 145; IV. 165, 167, 197, 260; V 2.
 Londra V, 445, 448.
 Lotofagi II, 289.
 Lucas P. V, 350.
 Lucreția IV, 288.
 Lulle V, 350.
 Lycurg I, 22; V, 403.

 Mahomed IV, 173, 336 ș. u.
 Madrid V, 445.
 Majorca II, 287.
 Malta I, 32; II, 88.
 Marcel II, 240; IV, 434, 35.
 Maroc II, 209.
 Meca IV, 173.
 Mellarrède (d-na de) IV, 348.
 Mentor V, 203, 237, 442.
 Mercie V, 445.
 Midas V, 161.
 Milton V, 239.
 Moise IV, 323.
 Montaigne II, 189, 209; III, 190; IV, 115, 290, 370, 42c.
 Montesquieu V, 377, 446.
 Montmorency III, 75, 76, 77.

 Naboth V, 373.
 Neapole IV, 477.
 Nembroth V, 383.
 Newton IV, 239.
 Newton (Syr.) II, 194.
 Nicolini II, 267.
 Nieuwentit IV 248.

 Odysea V, 203.
 Olimp IV, 70.
 Olimpice (jocuri) IV, 99.
 Omer II, 289; V, 226, 355.
 Omphala V, 17.
 Orfeu IV, 306.
 Ovidiu V, 121.

 Padu IV, 200.
 Pallas I, 120.

 Pantalon IV, 140.
 Paracels IV, 247.
 Paris (oraș) II, 267; IV, 180 502; V, 114, 115, 445, 448, 466.
 Pedarete I, 16.
 Perși I, 81; II, 195; V, 35.
 Peruvieni I, 125.
 Petersburg IV, 477.
 Petru cel Mare III, 158.
 Philocles V, 441.
 Philoctet V, 203.
 Philopocemen IV, 118.
 Platon I, 21, 22; II, 114; IV, 347, 469; V, 24, 194, 362.
 Pliniu III, 98; V, 359.
 Plutarch II, 290; IV, 115, 118, 119, 176.
 Polybiu IV, 110.
 Pompei IV, 118.
 Pourceagnac II, 180.
 Pradon IV, 132.
 Protesilas V, 441.
 Proteu IV, 298.
 Prusia V, 38.
 Pyrrhus IV, 122.
 Pythagora IV, 99; V, 194, 362.

 Quintilian II, 151.

 Racine III, 54; IV, 132.
 Rafael V, 239.
 Ramsai IV, 119.
 Regulus I, 15; IV, 291.
 Reuchlin IV, 335.
 Rhesus II, 233.
 Robinson Crusoe III, 98, 99. ș. u.
 Rollin II, 190.
 Roma IV, 173; V, 118.
 Romani I, 15; V, 357.
 Romulus IV, 12.

 Suetoniu IV, 117.
 Saint Pierre Abatele I, 155; III, 146; V, 438, 447.

- Salent V, 441.
 Salève II, 184.
 Sallustiu IV, 110.
 Samson V, 17.
 Sardanapal IV, 463.
 Saul II, 233.
 Savoia IV, 132 185.
 Sbrigani II, 180.
 Sciți IV, 386.
 Seneca II, 114.
 Siracuză III, 136.
 Socrat IV, 126, 291, 347.
 Sofronisc IV, 347.
 Solon V, 403.
 Sorbona IV, 336.
 Spanioli V, 354, 445.
 Sparta și Spartani I, 16, 17,
 II, 162; V, 38, 118, 122,
 403.
 Spartani I, 14; II, 287, 347.
 Stoici IV, 329.
 Styx I, 55, 57.
 Suetoniu I, 63.
 Sylla II, 113.
 Tacit IV, 110; V, 355.
 Tarent IV, 477.
 Tarquiniu IV, 386.
 Tătari I, 14; II, 298.
 Tavernier V, 330.
 „Telemac” al lui Fénelon V,
 167, 187, 203, 343, 441.
 Telemac eroul lui Fénelon V,
 168, 203, 237, 442.
 Temistocle II, 29.
 Termopile IV, 464.
 Terrason IV, 467.
 Thales V, 194.
 Thepus V, 17.
 Thetis I, 55.
 Thucydide IV, 111.
 Tibull IV, 469.
 Tornea I, 84.
 Touraine V, 445.
 Traian IV, 126.
 Trasybul IV, 386.
 Turenne IV, 119, 120.
 Turin II, 264.
 Ulise II, 233; IV, 5, 398; V,
 294.
 Valerius Maximus II, 1.
 Varro I, 30.
 Varus IV, 124.
 Veneția II, 189; V, 454.
 Venus IV, 288; V, 61.
 Virgiliu II, 123; IV, 58.
 Volsci V, 118.
 Xenocrat IV, 288.
 Xenophon I, 81; IV, 111, 464.
 Zenon IV, 386.
 Zurich III, 163.

Cuprinsul volumului II

Cartea IV.	1—268 ✓
Cartea V.	269—484
Indice alfabetic al materiei.	485
» » al numelor proprii.	487

PUBLICAȚIUNI

DE

GH. ADAMESCU

- Luptele pentru naționalitate ale Românilor de peste munți în 1848—49. București 1892.
- Dualismul austro-ungar. Galați 1892.
- Poezia populară română. Galați 1893.
- Ideile politice ale cronicarilor români. București 1894.
- Din biografiile scriitorilor români. București 1896.
- Ion Ghica. Notifă biografică. București 1897.
- Invățământul profesional în Belgia. Raport. București 1903.
- Examenul pentru absolvirea cursului secundar. București 1903.
- Istoria seminarului «Veniamin Costache» din Iași. Buc. 1904.
- L'éducation populaire en Roumanie, Mémoire présenté au Congrès de l'éducation populaire de Paris. Bucarest 1908.
- Raport asupra lucrărilor congresului educațiunii populare ținut la Paris în 1908. București 1909.
- Mémoire sur l'éducation populaire en Roumanie présenté au Congrès de l'éducation populaire de Bruxelles 1910.
- Lucrările Congresului educațiunii populare din Bruxelles. Raport. București 1912.
- Problema educațiunii populare și activitatea extra-școlară. București 1912.
- Istoria literaturii române (Biblioteca pentru toți). București 1913
Idem 1920.

- J. J. Rousseau. Emil sau despre educațiune. Traducere cu biografie
introducere și note. București 1913, 1918, 1921, 1929, 1937.
- Indicațiuni bibliografice pentru literatură română. Buc. 1914.
- Școala în timpul războiului. București 1915.
- Cuvinte cercetășești. București 1919.
- Problemele fundamentale ale învățământului în România Mare,
București 1919.
- Contribuțiune la bibliografia literaturii române. Fascicola I.
București 1921. Fasc. II Buc. 1923. Fasc. III Buc. 1928.
- Problemele învățământului secundar. București 1923.
- Vasile Alecsandri ca poet al Patriei. București 1926.
- Primii profesori de filozofie ai școlii de la Sf. Sava din Bucu-
rești. București 1927.
- Notice sur l'histoire de l'enseignement secondaire et sur la situa-
tion actuelle de l'enseignement en Roumanie. Bucarest 1928.
- Henrik Ibsen. București 1928.
- Petit guide. Dixième congrès international de l'enseignement
secondaire. Bucarest 1928.
- Bibliografia României din 1928: I Cărțile, II Periodicile. Bucu-
rești 1929.
- Bogdan Petriceicu Hașdeu. București 1929.
- Literatura română din cele mai vechi timpuri până în zilele
noastre, (colaborare cu Mihail Dragomirescu și N. I. Russu). Partea I.
Dela primele manifestări până la 1900. Vol. I București 1929. Vol. II 1931.
- Dicționar istoric și geografic universal. Partea II din «Dicțio-
narul enciclopedic ilustrat «Cartea Românească». București 1931.
- Problemele actuale ale ortografiei românești. București 1931.
Idem. 1932.
- Ortografia românească. București 1932.
- Curente moderniste în literatură. București 1933.
- Nicolae Nicolescu. Cuvânt de comemorare. București 1934.
- Vieața cuvintelor. București 1935.
- Intre cinism și ipocrizie. București 1936.
- Descrierea Moldovei de Dim. Cantemir, Traducere. București 1935.
- Vieața și activitatea lui Spiru Haret, București 1936.

Cărți didactice.

- Noțiuni de istoria limbii și literaturii române. București 1894. Idem 1896. Idem 1899.
- Crestomatie pentru istoria limbii și literaturii române, București 1897.
- Manual de poetică. București 1898.
- Manual de retorică. București 1898.
- Exerciții de gramatică și de compoziție pentru cl. I-a secundară. București 1899, 1901, 1903.
- Lecțiuni de gramatică pentru clasa II-a secundară (Morfo-
logia). București 1900. Idem 1901, 1903.
- Lecțiuni de gramatică pentru clasa III-a secundară (Sintaxa).
București 1901, 1903.
- Manuale de limba română pentru cursul secundar cl. I—VIII
conforma programei din 1899 (în colaborare cu Mihail Dragomirescu).
București 1901—1907.
- Manual de limba română pentru cl. IV de Seminarium. Bucu-
rești 1909.
- Manual de limba română pentru cl. VI de seminarium. Bucu-
rești 1910.
- Istoria literaturii române pentru școlile normale. Bucu-
rești 1911. Idem 1913, 1923.
- Manual de limba română pentru cl. VII de Seminarium. Bucu-
rești 1912.
- Manuale de limba română pentru Școlile secundare cl. I—VIII
în conformitate cu programul din 1908 (în colaborare cu Mihail Dra-
gomirescu): București 1909, — 1919.
- Manuale de limba română pentru școlile normale. Cl. I,
cl. IV, cl. VII (în colaborare cu Mihail Dragomirescu și N. I. Russu).
București 1926—1927.
- Manuale de limba română pentru școlile secundare conform
programei din 1929 (în colaborare). București 1929.

Edițiuni.

- Modele de discursuri române. B. p. t. București 1895.
- Modele de discursuri streine. B. p. t. București 1895.
- Pitarul Hristache: Povestea mavroghenească. B. p. t. Bucu-
rești 1897.
- Eminescu: Poezii. (Cartea Românească). 1921, 1928, 1932,
1935.

- Vasile Alecsandri: Poezii (Cartea Românească). 1922, 1927.
— Vasile Alecsandri: Teatru, Vol. I (Cartea Românească) 1923
Vol. II, 1928.
— Grigore Alexandrescu: Poezii, (Cartea Românească). Buc. 1925.
— Anton Pann: Povestea vorbei, (Cartea Românească) 2 vol.
București 1926.
— Operele lui Spiru Haret, Vol. I, II, III, IV, V, VI, București.
1935. Vol. VII, VIII, IX, București 1936.

VERIFICAT
2007

VERIFICAT
2017